CIP — Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetna biblioteka Bosne
i Hercegovine
Sarajevo

930.85 (497 . 15—11) : : 297

HASANDEDIĆ, Hivzija
Muslimanska baština u istočnoj
Hercegovini / Hivzija Hasandedić :
[fotografije Ahmed Mehmedović]. — Sarajevo
: Mešihat Islamske zajednice,
El—Kalem... [et al], 1990. — 352 str. :
fotografije : 24 cm. — (Biblioteka
Kulturna baština)

D-168-ox

Scr
949.742
H344
1990

cem 29015941

HIVZIJA HASANDEDIĆ

MUSLIMANSKA BAŠTINA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

El-Kalem

Sarajevo, 1990.

Štampanje ove knjige materijalno je
pomogao Mehmed Mrahorović sa
djecom u znak sjećanja na rahmetli
Eminu Mrahorović

STOLAC I OKOLINA

A. STOLAC

U V O D

Stolac se nalazi u istočnoj Hercegovini. Smješten je u podnožju srednjevjekovnog grada Vidoški i cestovnim je saobraćajem povezan, preko Dubrava i Domanovića, sa Čapljinom i Mostarom, preko Ljubinja i Popova polja s Trebinjem i Dubrovnikom i preko Dabarskog polja s Nevesinjem, Gackom i Bilećem.

Tvrđava u Stocu locirana je na jednom obronku brda Stolački grad, nedaleko od lijeve obale rijeke Bregave, gdje joj se ruševine i danas vide. U izvorima do početka prošlog stoljeća spominje se pod imenom Vidoški, a ovo ime dobila je po rijeci Videštici ili Vidovoj rijeci koja se danas zove Bregava.[1] Sjeverni manji dio Stolačkog polja, kojim teče rijeka Radimlja, zove se opet Vidovo polje.

Vidoški se prvi put u izvorima spominje 18. februara 1444. godine kao grad u zemlji Hercega Stjepana.[2] Turci su ga zauzeli ubrzo poslije 1465. godine i u njihovoj vlasti je ostao sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Iz jedne bibliografske bilješke saznajemo da je tvrđava Vidoški u vilajetu Hercegovini bila 1593. godine ruševna (harab).[3] U Memibegovića opisu Bosanskog pašaluka i Putopisu Evlije Čelebije nema spomena gradu u Stocu, što znači da je on polovinom 17. stoljeća bio zapušten i nenaseljen.[4] Turci su ga obnovili nakon mira u Karlovcima 1699. godine zbog čestih napada uskoka iz Dalmacije koji su, naročito za vrijeme kandijskog rata 1645. do 1699.

---

1. Dr Ćiro Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), Sarajevo, 1911, str. 450.

2. Dr Mihajlo Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, Glas. SAN, CLXXXII, BEOGRAD, ?;/', STR. ?:„.

3. Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Mostar, 1977, str. 209 i 210, rukopis broj 544, inv. br. 526.

4. Dr Franjo Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka*, Starine knj. XIV, Zagreb, 1882, str. 176; Evlija Čelebi, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1976, str. 414.

godine, u manjim četama dolazili do Stoca, pljačkali sve do čega bi došli i u zarobljeništvo odvodili sve muslimane koje bi žive uhvatili. Prilikom obnove grada početkom 18. stoljeća Turci su ovdje sagradili sedam četvrtastih kula spojenih do dva metra debelim zidovima, zatim kulu za municiju (barutanu, džebhanu), džamiju, deset čatrnja (cisterni) za vodu i niz stambenih zgrada.[5] Ovdje su stanovali: dizdari, kapetani, posadnici tvrđave i njihove porodice. U grad se može ući samo s istočne strane do koga iz centra mjesta vodi uski serpentinasti put. Ovo je sve do početka prošlog stoljeća bio najprostraniji grad u Hercegovini.[6] Naselje Stolac je suburbium grada Vidoški.

Kad je počela i kako je tekla islamizacija u Stocu i okolini pouzdano se ništa ne zna. Godine 1519. sagrađena je prva džamija u Stocu koja je, poslije Sinan-pašine u Mostaru i sultan-Bajezidove u Nevesinju, najstarija islamska sakralna ustanova u Hercegovini. Ova činjenica jasno govori da je u Stocu početkom 16. stoljeća živjela manja muslimanska zajednica koja je bila sastavljena od doseljenih osvajača - janjičara i spahija, ali se ne zna da li su oni bili domaći ljudi ili stranci (Turci). Na ovom području su u predtursko doba živjeli bogumili, što svjedoče brojni srednjevjekovni stećci kojih i danas u ovom kraju ima na više mjesta. Historijski je utvrđeno da su bogumili dragovoljno i bez ičije prisile prelazili na islam. To potvrđuju i neka muslimanska prezimena iz stolačkog kraja koja su kršćanskog porijekla: Ivanković, Obradović, Tomić.

U ovom djelu obradili smo islamske spomenike u Stocu i okolini i to samo s njihove historijske strane. Želja nam je da što detaljnije registriramo cjelokupnu islamsku kulturnu baštinu nastalu na ovom području za vrijeme turske vladavine i kasnije. Ta baština je po svome kvalitetu i kvantitetu veoma značajna i zahvaljujući brizi i razumijevanju Stočana ona je do naših dana dobrim dijelom sačuvana.

I SAKRALNI SPOMENICI

U Stocu je za osmanske vladavine sagrađeno pet džamija: Sultan-Selimova (Careva), Hadži-Saliha Bure (Ali-paše Rizvanbegovića), Hadži-Alije Hadžisalihovića, Ismail-kapetana Šarića i džamij na gradu. Turski putopisac Evlija Čelebija, koji je kroz Stolac proputovao 1664. godine, vidio je ovdje džamiju i tri mesdžida za koje se ne zna gdje su bili locirani i kada su srušeni.[7]

5. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954, str. 233.

6. Hamdija Kapidžić, *Stolac u XVIII vijeku*, kalendar Gajret, 1941, str. 127.

7. E. Čelebi, n.d. str. 414.

1. SULTAN-SELIMOVA (CAREVA — HUNKARIYA) DŽAMIJA

Locirana je u centru mjesta i slovi kao najstarija, najveća i najljepša džamija u stolačkom kraju. Iz natpisa napisanog tušem i lijepim nash-ta'lik pismom na ploči iznad ulaznih vrata razumije se da je sagrađena 925. (3. januara do 22. decembra 1519.) godine. U svim izvorima u kojima se spominje ova džamija navodi se da je ona sagrađena za vrijeme i na ime sultana Selima I (Javuza koji je vladao od 1512. do 1520. godine.[8] Natpis (tarih) je oštećen, djelimično čitljiv i više puta opravljan. On je problematičan i, sigurno, nije nastao u vrijeme dovršenja izgradnje džamija. Prvobitni natpis, ako je uopće postojao, nastao je prilikom neke njene opravke. Ova džamija se ubraja među nekoliko najstarijih islamskih sakralnih spomenika u Bosni i Hercegovini i u tome je njen poseban značaj.

U predtursko doba nalazio se na sred stolačke čaršije pravoslavni manastir i groblje oko njega. Priča se da je džamija sagrađena na temeljima manastira i da se ova mahala ranije zvala Carina.[9] Tlocrt džamije upućuje na mišljenje da je ona, zaista, sagrađena na temeljima nekog starijeg kršćanskog hrama. Od izgradnje džamije mahala nastala oko nje zove se Careva mahala, Velika čaršija i Čaršija.

Priča se da je sultan Selim I poslao novac s naredbom (ferman) da se u Stocu sagradi džamija pod kupolom. Odbor za izgradnju džamije doveo je majstore s otoka Korčule, koji su bili poznati kao dobri klesari, s njima sklopili ugovor za izgradnju džamije i odmah im polovinu pogođenog iznosa isplatili. Domalo iza toga oni su jedne noći bez traga nestali. Po jednoj verziji ovog predanja oni su pobjegli u Crnu Goru, a po drugoj u Dubrovnik. Kad je o ovome obaviještena Porta došla im je, uz prekor, druga naredba da s preostalim dijelom novca sagrade džamiju u Stocu, što je i učinjeno.[10]

Džamija je građena od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom, sada pod crijepom. Osnovica joj je pravougaonik izdužen u smjeru istok-zapad i sa stranicama 16,55x9,25 metara (enterijer). Mihrab bez stalaktitnog dekora, i kameni minber, sagrađeni su u središnjem dijelu pročelnog zida. U uglu desno od ulaza nalazi se mahfil, koji se do 1930. godine protezao u širini cijele džamije. Lijevo od ulaza sagrađena je 1930. godine mala prostorija u kojoj za vrijeme ramazana stanuje mu'tekif. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara, prizmasta oblika, visoka 26 metara. Pred džamijom se nalaze prostrane sofe sa šadrvanom. Džamija je upisana u gr. ul. k.o. Stolac broj 1186, kat. čest. 2/219 i zaprema 292 m² površine.

8. Na naslovnoj stranici jednog rukopisa nalazi se bilješka na turskom jeziku u kojoj se kaže da je Carevu džamiju u Stocu sagradio sultan Selim han 925. (1519) godine. (Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv.II, Sarajevo, 1979. str. 340, rukopis 1209, inv. br. 4167). Ovaj rukopis poklonio je biblioteci hadži Muhamed ef. Stranjak, imam ove džamije.

9. „ Stolac i Rizvanbegović," Srđ, Dubrovnik, I, broj 7 do 16. aprila 1902. godine.

10. Ovo predanje ispričao mi je hadži Ali ef. Jugo, imam koje je on čuo od starih Stočana.

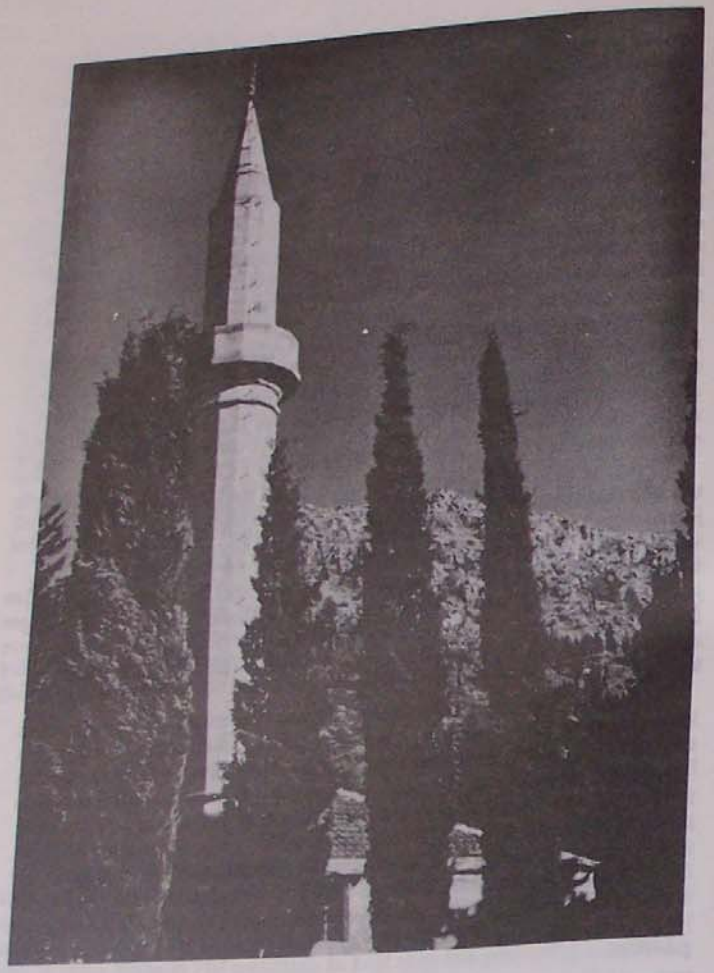

Careva džamija

Ova je džamija u prošlosti više puta opravljana. Sve opravke džamije i mekteba uz nju, kao i plaćanje njihovih službenika, finansirala je država i neki stolački vakufi, jer ona, kao i ostale carske džamije u Bosni i Hercegovini, nije imala nikakva vakufa ni prihoda.

U jednom nedatiranom pismu nevesinjskog kadije Ramadana, upućenog povjereniku (emin) skele u Gabeli, kaže se slijedeće: Za prekrivanje džamije rahmetli sultana Selima koja se nalazi u kasabi Stocu (Istolče) potrebno je 3000 komada crijepa (ćeremit). Ranije smo u vezi ovog pisali dubrovačkom knezu i vlasteli i tražili da nam do skele u Gabeli pošalju navedenu količinu crijepa za koji će, kad vam stigne, biti novac odmah u cjelini isplaćen. Čim crijep primite odmah nam ga pošaljite. U cilju zaštite i unapređenja carskih interesa nemojte s ovim nimalo odugovlačiti jer nikakav izgovor neće biti uvažen. Tako da znate. Neka je spas na onog ko slijedi pravi put.[11]

Ne zna se tačno koje je godine ovo prekrivanje izvršeno. Skela Gabela pripadala je nevesinjskom kadiluku sve dok nije osnovan poseban kadiluk Gabela ili Neretva. Gabela se posljednji put spominje u sastavu nevesinjskog kadiluka 1587. a kao samostalan kadiluk prvi put 1598. godine.[12] U saferu 988. (1580/81) godine u Nevesinju je bio kadija Ramadan, sin Jusufov.[13] Ako je on identičan sa nevesinjskim kadijom Ramadanom koji se u citiranom pismu spominje, onda je prekrivanje džamije moglo biti izvršeno oko 1580. godine, šezdeset godina nakon njene izgradnje. Iz istog izvora saznajemo još da se crijep u ono doba nabavljao i uvozio iz Dubrovnika.

Na ovoj džamiji su vršene temeljite adaptacije i 1203. (1788/89) godine, što saznajemo iz kronograma uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata, ispod starog tariha. Kronogram se sastoji od osam rimovanih stihova, a sastavio ga je na turskom jeziku Ibrahim Vehbi Zekić, stolački kadija, pjesnik i epigrafičar.[14]

U kronogramu se kaže da je džamija sultana osvajača Misira (Egipta) imala visoke kupole i da je tokom vremena dotrajala.[15] Po želji svih požrtvovni ljudi su je 1203. (1788/89) godine vlastitim sredstvima, u ime Boga, obnovili. Džamija nikad nije imala kupola (kubab) i pjesnik je s ovim, možda, htio samo upozoriti na njen izuzetan značaj i grandioznost u onovremenim lokalnim prilikama.

Početkom 1872. godine centralna vakufska blagajna u Sarajevu odobrila je 36150 groša za opravak sultan-Selimove džamije u Stocu i ovaj iznos poslala blagajni Hercegovačkog sandžaka. Do ove opravke, iz nepoznatih razloga, nije došlo i poslati novac je ležao u blagajni sve do početka 1875. godine. Ovaj iznos utrošio je bosanski valija Ibrahim Derviš-paša kada je u proljeće 1875. godine išao u Dubrovnik da pozdravi austrijskog cara i kralja Franju Josipa I i za neke druge svrhe.[16]

11. Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), acta turcarum, broj 1 325.

12. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, str. 194 i 195.

13. HAD, acta turcarum, C 6—86 a

14. Mr Rusmir Mahmutćehajić, „Ibrahim Vehbi, kadija, pjesnik i epigrafičar," Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IV, Sarajevo, 1976, str. 77-94. Ovdje je navedena sva literatura o Ibrahim Vehbiji. U jednom dokumentu od 15. ramazana 1206. (7. maja 1792) godine spominje se pod imenom Ćor Ibrahim Vehbi ef. (HAD, B. 125, No 16).

15. Sultan Selim I osvojio je Egipat 1517. godine.

16. Acta turcarum Arhiva Hercegovine (ATAH), AT 20/956, 20/974, 20/975 i 20/978, fotokopije iz Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Munara ove džamije prezidana je 1938. godine. Ovo preziđavanje izvršio je Pero Štambuk, majstor klesar, rodom s otoka Korčule. Tada su izvršene i neke manje opravke na njenoj krovnoj konstrukciji.[17]

Ovdje je potrebno istaknuti da je ova džamija do danas sačuvala prvobitne dekoracije i levhe u svome enterijeru. Munib Hrle, slikar umjetnik, i brat mu Muharem, soboslikar, obojica rođeni Stočani, obojili su 1968. godine unutrašnjost i predvorje ove džamije. Oni su najprije kopirali sve dekoracije i levhe sa zidova i minbere i to kasnije majstorski prenijeli na prebojene zidove.[18]

Imamsku i hatibsku dužnost u uvoj džamiji vršili su slijedeći: Korkut Halifa, koji je u četvrtak u drugoj dekadi muharrema 1002. (6. do 11. oktobra 1593) godine dovršio prepisivanje jednog primjerka Mushafa.[19] Godine 1022. (1613/14) bio je hatib neki Ibrahim-ef, a od 1236. (1820/21) do 1254. (1838/39) godine neki Mustafa-ef.[20] Hadži-Muhamed Emin-ef. Stranjak spominje se kao imam i hatib ove džamije do 1868. do 1899. godine.[21] Poslije njega imami i hatibi bili su: Salih-ef. Čelić, Muhammed-ef. Šarić, Omer-ef. Čehić, Mahmud-ef. Džaferović, Ahmed-ef. Mešić, Hafiz Halil-ef. Repak, hadži-Ali-ef. Jugo i Izet-ef. Terzić. Džamija služi svojoj namjeni i registrirana je kao spomenik kulture.

Prije smo istaknuli da ova džamija nije imala nikakva vakufa ni prihoda. Zato su nekoliko stolačkih vakifa odredili da se iz prihoda njihovih vakufa daje svake godine izvjesna pomoć imamu ili mujezzinu ove džamije ili da se kupuju svijeće (mum, mukave) i ulje za kandilje na njenoj munari. Donosimo ih kronološkim redom.

Hadži-Mehmed Mehmedbašić, sin hadži-Mahmudov svojom vakufnamnom od džumadul-ula 1147. (29.IX do 29.X 1734) godine odredio je, između ostalog, slijedeće:

— da mujezin sultan-Selimove džamije prouči poslije svakog sabaha tri „Ihlasa" za dušu Muhammed a.s. i poslije svake ikindije tri „Ihlasa" za dušu vakifova oca hadži-Mahmuda. Za ovo učenje plaćaće mu se godišnje 2340 akči;

— da spomenuti mujezin, ako je sposoban, prouči svaki dan „Ja-sin" i svake godine hatmu za dušu vakifova oca hadži-Mahmuda. Za ovo učenje plaćaće mu se godišnje 1600 akči. Ako mujezin ne bude sposoban, „Ja-sin" i hatmu će učiti vakifovi potomci, a ako ni oni ne budu sposobni, onda će ih učiti imam sultan-Selimove džamije;

17. Po pričanju Mehmeda Grebidjele iz Mostara

18. Ovaj podatak sam dobio od hadži Ali ef. Juge

19. Vidi napomenu broj 3.

20. HAD, acta turcarum, B 79-88 a; Sidžil vakufnama Gazi Husrevbegove biblioteke (SVGHB), sv. I, br. 108, str. 261 i sv. I broj 63, str. 314.

21. ATAH, 1/15; Bošnjak, kalendar, Sarajevo, 1899.

— da imam Sultan-Selimove džamije prouči svaki dan dva „Ja-sina" i svake godine dvije hatme za duše vakifove majke Saliha-kadune i amidže mu hadži-Ahmeda. Za ovo učenje plaćaće mu se godišnje 3200 akči.[22]

Ibrahim Begić zavještao je novac čija je glavnica 21. rebiu-l-evvela 1206. (18.XI 1791) godine iznosila 36000 akči. Odredio je da se kamata od ovog novca troši u slijedeće:

— imamu Careve džamije godišnje 1500 akči,
— za dvije hatme godišnje 1200 akči,
— za četiri svijeće (mum) godišnje 1440 akči i
— muteveliji godišnje 360 akči.[23]

Malka-hatun, kći Hasan-bašina, uvakufila je dućan u stolačkoj čaršiji i za muteveliju postavila Ahmeda Buru. Odredila je da mutevelija prihod od dućana troši u slijedeće:

— da svake godine kupi svijeću za Carevu džamiju i
— da svake godine prouči hatmu za njenu dušu.[24]

Mustafa Vukle, sin Hasanov, zavještao je novac čija je glavnica 1791. godine iznosila 100.000 akči. Odredio je da se kamata od ovog novca troši u slijedeće:

— imamu Careve džamije godišnje 12000 akči i
— muteveliji mula-Aliji godišnje 5600 akči.[26]

Ismail-baša Isić uvakufio je dućan u Čaršiji i odredio da mu se svake godine prouče po dvije hatme za dušu. Mutevelija ovog vakufa bio je 1791. godine Zulfikar Puzić.[26]

Šejh Ali-aga Sarajlić, sin Husein-agi zavještao je dva dućana u Velikoj čaršiji. Vakufnamom od ševvala 1227. (8.X do 6.XI 1812) godine odredio je da ih mutevelija izdaje pod zakup i prihod troši u slijedeće:

— da svake godine kupi dvije mukave za Carevu džamiju i da za to troši deset groša. Sevab od paljenja ovih mukava namjenjivaće za duše oca Huseina i nene Saime i

— da mu se svake godine prouči hatma za dušu.[27]

Hadži-Salih, sin (nečitljivo), zavještao je 500 groša. Vakufnamom od druge dekade muharrema 123. (1810.) godine odredio je da ih mutevelija

22. SVGHB, broj 295 (961).

23. Sidžil stolačkog kadije (SSK), str. 23. Original se nalazi kod Ismeta Bušatlića u Sarajevu.

24. SSK, str. 23.

25. SSK, str. 24.

26. SSK, str. 24.

27. SVGHB, sv. I, broj 65, str. 312.

daje svake godine na kamate (rebah) i prihod troši u slijedeće:

— imamu Careve džamije godišnje 50 groša. On je dužan svake godine proučiti hatmu za vakifovu dušu,

— ostatak muteveliji hadži-Aliji, sinu hadži-Sulejmanovu.[28]

Osman, sin Ramadanov, iz mahale Podgrad zavještao je 500 groša. Vakufnamom od 9. rebiul-evvela 1236. (15.XII 19820) godine odredio je da ih mutevelija daje u zajam uz 10% kamata godišnje i prihod troši u slijedeće:

— imamu Careve džamije godišnje 25 groša. On je dužan svake godine proučiti dvije hatme: jednu za vakifovu dušu i drugu za dušu oca mu Ramadana. Ostatak prihoda mutevelija će dijeliti mjesnoj sirotinji.[29]

Fatima Halilagić, kći Salih-begova, iz mahale Podgrad zavještala je kuću u spomenutoj mahali, u kojoj će doživotno stanovati. Vakufnamom od 21. džumada I 1238. (3.II 1823) godine postavila je kćer Umihanu, kćerku Emin-aginu za muteveliju i odredila da ona, poslije njene smrti, upravlja vakufom i prihode, između ostalog, troši u slijedeće:

— imamu Careve džamije godišnje 80 groša. On je dužan svako uoči petka proučiti „Ja-sin" za dušu vakife i petkom poslije svakog sabaha, proučiti naglas „Ja-sin" u džamiji za dušu oca joj Saliha.[30]

Ahmed Dervoz, sin hadži Halilov, oporučio je jednu trećinu svoga imetka. Oporukom od prve dekade ramazana 1252. (10. do 20.XII 1836) godine odredio je da se svake godine kupuje po jedna mukava za Carevu i hadži Alije Hadžisalihovića džamiju i pale za njegovu dušu.[31]

Hadži Sulejman ef. Behmen, sin hadži Ibrahimov, zavještao je dućan u Velikoj čaršiji i dvije vodenice sa po jednim vitlom u mahali Poplašić i Dabrici. Vakufnamom od treće dekade rebia II 1262. (18.III do 27.IV 1846) godine odredio je da mutevelija ove objekte daje pod zakup i prihod troši u slijedeće:

— mujezinu Careve džamije godišnje 20 groša. On je dužan proučiti poslije svake ikindije tri „Ihlasa" za vakifovu dušu. Za ovo učenje plaćaće mu se godišnje još 30 groša;

— za dvije hatme godišnje 20 groša.[32]

Hercegovački vezir Ali-Galib-paša Rizvanbegović u svojoj vakufnami od 3. redžepa 1263. (17.IV 1847) godine određuje, između ostalog, slijedeće:

28. Isto, sv. I, broj 64, str. 313.
29. Isto, sv. I, br. 108. str. 261.
30. Isto, sv. I, br. 66, str. 311.
31. Isto, sv. I, br. 81, str. 294.
32. Isto, sv. I, br. 69, str. 315.

— da se imamu Careve džamije daje godišnje 75 groša. On je dužan svaki dan proučiti „Ja-sin" za vakifovu dušu. Mujezin ove džamije učiće prilikom svake molitve „Ihlas" za vakifovu dušu.[33]

Merjema, kći Mustafina, zavještala je kuću u Carevoj mahali koju je naslijedila od ranijeg joj muža hadži-Osmana. Vakufnamom od rebia I 1274. (20.X do 19.XI 1857) godine odredila je da mutevelija daje svake godine kuću pod zakup i prihod troši u slijedeće:

— da svake godine kupi mukavu za Carevu džamiju, i

— da imam spomenute džamije prouči svake godine hatmu za dušu vakifa.[34]

Abdulah ef. Abasović zavještao je u Carevoj mahali kuću s dvorištem i baščom, 1,5 dućana u Čaršiji i bašču pod Gradom. Vakufnamom od 25. džumada I 1289. (31.VII 1872) godine odredio je da mutevelija ove nekretnine daje pod zakup i prihod troši u slijedeće:

— da mu se svake godine prouče za dušu tri hatme i svake sedmice „Ja-sin",

— da se svake godine kupi mukava za Carevu džamiju i pali pet kandilja na njenoj munari.[35]

Đulsuma Malohodžić, kći Osmanova,iz Careve mahale zavještala je 4000 groša. Vakufnanom od 4. zulhidžeta 1294. (21.XII 1876) godine postavila je Muhameda Emin-ef. sina Abdulahova, imama Careve džamije, za doživotnog muteveliju svoga vakufa. Odredila je da mutevelija daje novac u zajam uz 11,5% kamate godišnje i prihod troši u slijedeće:

— da se imamu Careve džamije daje godišnje 250 groša. On je dužan svake godine proučiti dvije hatme: jednu za dušu vakife i drugu za dušu sina joj hadži Avdije. Svake sedmice će još učiti tri „Ihlasa" za duše: muža joj Muharema, brata Saliha i njenih roditelja;

— da svake godine kupi 20 oka hljeba i podijeli muslimanima „bogatim i siromašnim" koji stanuju u mahali Podgrad.[36]

2. DŽAMIJA HADŽI SALIHA BURE (ALI-PAŠE RIZVANBEGOVIĆA)

Prvu džamiju u mahali Podgrad sagradio je hadži Salih Buro iz Mostara 1145. (1732/33) godine, što saznajemo iz natpisa uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata. Bila je locirana na adi između dva kraka

33. Isto, sv. I, br. 18, str. 364.
34. Isto, sv. I, br. 73, str. 303.
35. Isto, sv. III, br. 687, str. 92.
36. Isto, sv. I, br. 78. str. 298.

Bregave, pedesetak metara zapadno od Podgradske ćuprije. I u kronogramu se kaže da su joj temelji postavljeni među dvije vode (iki su arada vad'i esasi kadim). To je druga džamija po starini u Stocu i prva na koju se naiđe kada se ovdje dolazi iz Mostara i Čapljine preko Domanovića.

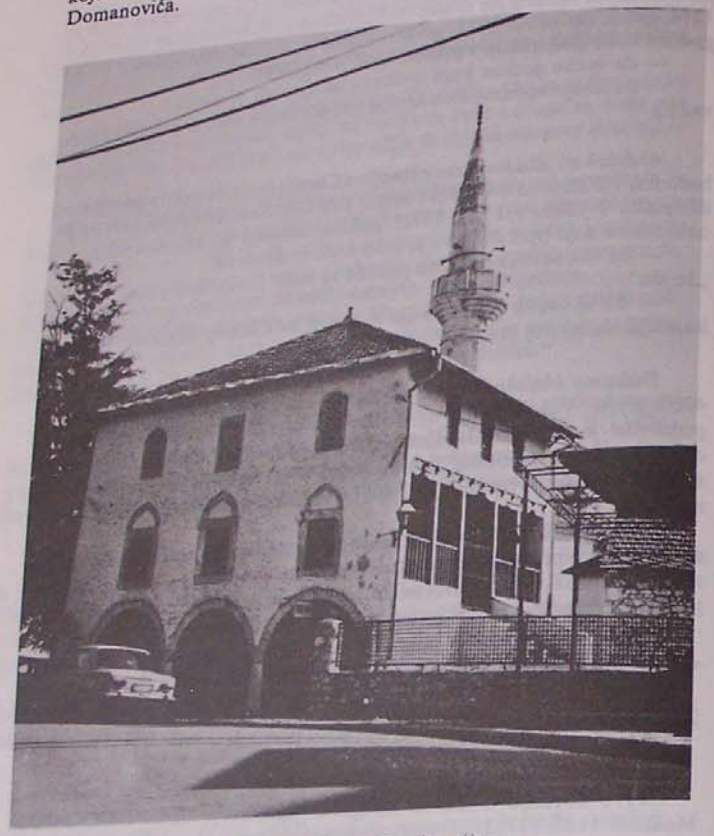

Ali-paše Rizvanbegovića džamija

Koliko je dimenzija imala ova zgrada i od kakvog materijala je bila građena nije poznato. Ona je zacijelo bila malena, građena od slabog materijala i bez munare. O njenom vakifu također ništa pouzdano ne znamo. On je prvi potpisao jednu nedatiranu ispravu na kojoj se još nalaze imena mostarskog muftije Ali-ef. i stolačkog kapetana Ismaila

(Šarića).[37] Na temelju ovog može se zaključiti da je vakif bio bogat i ugledan čovjek. Ne zna se također ni šta je on zavještao za izdržavanje džamije i, možda, mekteba uz nju, jer se vakufnama nije sačuvala.

Za izdržavanje džamije i plaćanje njenih službenika vakif je zavještao nekretnine i novac čija je glavnica 1206. (1791/92) godine iznosila 6000 akči. Dužnost mutevelije vršio je tada imam Podgradske džamije, a kontrolu (nazaret) nad vakufskim poslovanjem džemat džamije. Iz prihoda ovog vakufa davala se je plaća imamu, mujezinu, kajimu i feraŝu. Halil Atabegović (Atabegoglu) držao je 1206. (1791/92) godine pod zakup jedan dućan ovog vakufa. U isto vrijeme u Stocu je živio mula-Ahmed Buro koji se spominje kao mutevelija vakufa Malke-hatune, kćerke Hasan- bašine.[38]

Deli Alija, sin Nezirov, iz Zagrad-mahale uvakufio je u Donjim Ošanićima šest motika (3000 čokota) vinograda. Odredio je da mutevelija bude Ibrahim ef. Gačo, imam Podgradske džamije i da za vršenje ove dužnosti uzima godišnje 180 akči. Dalje je odredio da mu imam prouči svake godine hatmu za dušu. Ovaj vinograd je, u sporazumu s kadijom i džematom, prodan 1791. godine Halilu Pači za 11000 akči jer je bio zapušten.[39]

Saima Ičko, kći Ibrahimova, zavještala je novac za Podgradsku džamiju, čija je glavnica 1791. godine iznosila 45560 akči. Mutevelija ovog vakufa bio je do 23. redžepa 1206. (18.III 1792) godine spomenuti Ibrahim ef. Gačo, a od tada Mustafa Šarac. Prilikom primopredaje dužnosti Šarac je na sudu založio kuću u Zagrad-mahali i za nj je jamčio stric mu Kahriman.[40]

Neka Merjema-hatun osnovala je u Stocu vakuf čija je glavnica 1791. godine iznosila 36600 akči. Odredila je da mutevelija njena vakufa bude imam Podgradske džamije i da joj svake godine prouči hatmu za dušu i kupi mukavu za ovu džamiju.[41]

Ova džamija je tokom vremena dotrajala pa je Ali-aga (kasnije Ali-paša Rizvanbegović) po oporuci svoga oca Mehmeda Zulfikara kapetana (hadži-kapetana) sagradio na istom mjestu novu džamiju 1227. (1812/13) godine. Ovo se razumije iz drugog natpisa uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata koji se sastoji od šest stihova.

Kronostih gradnje džamije sadržan je u riječima: „Džami'i Zulfikar kapudan oldu tamam", što znači: Zulfikar kapetanova džamija dovrši se.

37. ATAH, AT I/14.

38. SSK, str. 23.

39. Isto, str. 23 i 24. Gače su iz Basilija, četiri kilometra jugoistočno od Stoca. Ovdje postoji Gačin čardak i zemljište zvano Gačine doline.

40. Isto, str. 24.

41. Isto, str. 23.

Kad po ebdžed sistemu preračunamo brojčanu vrijednost slova kronostiha dobićemo godinu 1227, koja odgovara 1812/13. godini po našem računanju. Ovaj kronogram je sastavio Ibrahim Vehbi, stolački kadija, pjesnik i epigrafičar.[42] Pjesnik ovu džamiju naziva Zulfikar-kapetanovom, premda i sam kaže da ju je po njegovoj oporuci sagradio sin mu Ali-aga.

Iz trećeg natpisa, koji je napisan tušom ispod spomenuta dva tariha, vidi se da je Mehmed Ali-paša Rizvanbegović opravio ovu džamiju 1306. (1888/89) godine.[43] Pored opravke krovne konstrukcije tada je prezidana i njena munara. Izvođač ovih radova bio je majstor Ahmed Burina koji je, nakon dovršenja svih radova na džamiji, s njenih skela prvi ezan proučio.

Ali-paša Rizvanbegović - Stočević rođen je u Stocu 1783. godine. U rodnom mjestu proveo je djetinjstvo i mladost, gdje je kasnije, nakon borbi s braćom, postao kapetan Stoca i upravljao ovom kapetanijom od 1813. do 1883. godine. Bio je ogorčeni protivnik pokreta Husein-kapetana Gradaščevića (Zmaja od Bosne) i, odmah u početku pokreta, stao je na čelo sultanove stranke. Za zasluge koje je pokazao u ovoj borbi imenovan je 1833. godine hercegovačkim vezirom i od tada pa sve do smrti 1851. godine gotovo je samostalno upravljao Hercegovinom koja je 1833. godine izdvojena iz Bosanskog pašaluka i pretvorena u poseban ajalet.

Kad je centralna vlada polovinom prošlog stoljeća poslala u Bosnu Omer-pašu Latasa da skrši otpor bosanskih feudalaca, Ali-paša je stao na stranu feudalne oligarhije. Tada je bio uhvaćen od turskih regularnih trupa i ubijen u Dobrunu kod Banje Luke koncem marta 1851. godine. Sahranjen je kod Ferhadije džamije u Banjoj Luci, gdje je kasnije nad njegovim grobom sagrađeno turbe.[44]

O Ali-paši kao državniku pisano je mnogo.[45] Posebna je zasluga Ali-pašina u tome što je prvi počeo vršiti melioraciju zemljišta i uveo kulture riže, maslina i murava (dudova) u Hercegovini.[46] On je osnovao i jednu

42. R. Mahmutćehajić, n.d. str. 92.

43. Mehmed Ali-paša rođen je u Mostaru 1850. godine i najmlađi je sin Ali-pašin. Poslije očeve mu pogibije 1851. godine poslan je s braćom u zatočeništvo u Brusu u Malu Aziju. Tamo je poslan u školu ali ne završivši ništa vraćen je u Bosnu 1864. godine. Ovdje je stupio u vojnu službu i postavljen za narednika. Sudjelovao je u više bitaka u Bosni i Hercegovini i najzad protiv Rusa kada je bio teško ranjen i dobio čin paše. Umro je u Istanbulu 1902. godine. (*Bosanska Vila*, Sarajevo, 189/XI, broj 11, str. 169-170; Isto, 1902) XVII, br. 7. str. 121-123.

44. *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1968, sv. 7, str. 84.

45. Fra Petar Bakula, *Hercegovina za devetnaest godina vezirovanja Halil-pašina*, Beč, 1863; Hamdija Kapidžić, „Početak vezirstva Ali-paše Rizvanbegovića," Gajret, Sarajevo, 1933, str. 72-72; Hajrudin Ćurić, „Ali-paša Rizvanbegović-Stočević," Godišnjica Nikole Čupića, knj. XLVI, Beograd 1937.

46. Hamdija Kapidžić, „Ekonomska politika Ali-paše Rizvanbegovića, vezira hercegovačkog od 1833. do 1851. godine," Novo Vrijeme, Sarajevo, 1930, broj 17; Isti, „Iskorišćavanje šuma u doba Ali-paše Rizvanbegovića," Gajret, Sarajevo, 1933, brojevi 3-6 i 12-13.

pilanu u Blagaju na rijeci Buni, koja je počela s radom 1266. (1849/50) godine.[47]

Ali-paša se još istakao kao velik vakif i sagradio je u Hercegovini čitav niz sakralnih, kulturno-prosvjetnih, humano-socijalnih, privrednih i stambenih objekata. O zadužbinama koje je on podigao u Mostaru, Blagaju i na Buni pisali smo ranije.[48] Ovdje samo ističemo da su njegove zadužbine u Blagaju srušene oko 1885, u Mostaru 5. januara 1981. godine, a od onih na Buni nalazi se usprav još samo džamija i jedna mala zgrada, nekoliko metara lijevo od nje, koja i danas služi za stan imamu. Ovaj put ćemo detaljnije govoriti o džamiji koju je on sagradio u rodnom mu mjestu Stocu, u mahali Podgrad. Dalje ćemo govoriti o zadužbinama koje su ovdje osnovali njegovi potomci.

Rekli smo da je Ali-paša sagradio džamiju na temeljima hadži-Saliha Bure mesdžida, koji je za osamdeset godina opstojanja bio, sigurno, dobro dotrajao. U prizemlju se nalaze tri dućana sa velikim polukružnim vratima okrenutim prema čaršiji. Džamija je podignuta na stupovima iznad dućana i u tome ima sličnosti sa Sulejmanijom (Šarenom) džamijom u Travniku.

Ova je džamija građena od tesanog kamena i pokrivena četverovodnim krovom,sada pod crijepom. U zidovima od mihraba i sa strana ima sedam prozora sa zaštitnim kamenim pločama sa perforacijama. Enterijer joj ima oblik pravougaonika veličine 8,65x5,53 metra. Ovdje se nalazi mihrab bez dekora, drveni mimber, drveni ćurs i mahfil u širini cijele džamije.[49] Mahfil je sagrađen iznad sofa i drže ga četiri drvena stupa i zid od ulaznih vrata. Ulaz u džamiju je s ulice do koga vodi deset kamenih stepenica. Ovo je jedina džamija u Stocu koja nema dvorišta i u koju se ulazi direktno s ulice.

Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara, prizmasta oblika, visoka oko osamnaest metara. Ulaz u nju je sa sofa. Džamija je upisana u gr. ul. k.o. Stolac broj 151, kat. čest. I/487 i zaprema s predvorjem 250 m² površine. Ovu džamiju zidali su domaći mastori i u njenoj gradnji ima elemenata mediteranske arhitekture.

Za održavanje džamije i plaćanje njenih službenika vakif je zavještao slijedeće: sve stupe u kasabi Stocu, čiji broj i lokacije susjedi znaju, pekaru i pet dućana u Velikoj čaršiji, lonđu kod bašče, koja je poznata pod imenom „mešćema", kafanu sa sobom na spratu, koja se nalazi kod

47. Osman A. Sokolović, „Vezir Ali-paša Rizvanbegović, privredni pionir Hercegovine," Novi Behar, Sarajevo, 1932/33/VI), broj 2, str. 19-21.

48. Hivzija Hasandedić, „Prilozi za istoriju Blagaja na Buni u doba turske vladavine," Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIX, (1970-71), Sarajevo, 1973, str. 235-265; Isti, „Zadužbine Ali-paše Rizvanbegovića na Buni," Glasnik VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1976, broj 2, str. 128-135; Isti, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980, str. 62-67 i 92-106.

49. U enterijeru na zidu iznad ulaznih vrata nalazi se velika uramljena i lijepim nash pismom napisana levha na kojoj piše: „Ja hazreti Bilal Habeši", Iz natpisa na njoj vidi se da ju je napisao neki Sadik 1308; (1890/91) godine.

brijačnice Salih-bega Jašarbegovića, tri dućana i magazu u mahali Podgrad i nekoliko mlinica i vinograda u Stocu i okolini, čiji broj i lokacije susjedi znaju. Dalje je ostavio 3000 groša. Taj novac ima prometnu vrijednost i sve navedeno je za vječna vremena zavještao. Odredio je da mutevelija daje koncem svake godine navedene nekretnine pod zakup poštenim i poslovnim ljudima iz čaršije, a novac na kredit uz 10% kamata godišnje i jaku kauciju.

Godišnji prihod od ukupno 1000 groša: 150 od ubranih kirija za tri dućana i magaze pod džamijom u mahali Podgrad, 250 od kirija za pet dućana u čaršiji u Prijeku, 300 od kirija od stupa i 300 od novca datog na kamate, davaće se za plaću onome ko bude vršio dužnost imama i hatiba džamije. Imam je dužan proučiti svaki dan „Ja-sin" i svake godine tri hatme za duše vakifa, roditelja mu i rodbine.

Mujezinu 150 groša godišnje. Njemu će se davati plaća od kirije koja se dobije za „mešćemu".

Za dvije velike mukave od osam oka koje stoje sa strane mihraba i za deset oka ulja za paljenje kandilja pred džamijom i na munari, trošiće se godišnje 110 groša. Mukave i ulje će se kupovati od kirije koja se dobije za kafanu i sobu nad njom.

Od svakog vitla u mlinicama treba svake godine izdvojiti po sto oka brašna, a od vinograda svaku desetu oku, odnosno deseti tovar grožđa. Sve ovo neka se proda i novac podijeli sirotinji Stoca i to jedna polovina posljednji dan ramazana, a druga polovina na dan Arefe (uoči Kurban-bajrama). Vakif na kraju određuje da se u njegovoj pekari kuha hrana i dijeli mjesnoj sirotinji.

Legator zadržava za sebe doživotno pravo uprave i nadzora nad vakufom. Poslije njegove smrti vakufom će upravljati muški mu potomci, s koljena na koljeno, i ostatak prihoda, nakon što izvrše sve vakifove odredbe i potrebne opravke na objektima, dijeliti između sebe na jednake dijelove.[50]

Prvi poznati imam ove džamije bio je Mahmud, sin hadži-Mehmedov iz Stoca, koji je 1196. (1781/82) godine prepisao četiri djela iz islamistike, među njima i jedan Mushaf.[51] Godine 1206. (1791/92) ovu je dužnost vršio Ibrahim ef. Gačo.[52] Od polovine prošlog stoljeća imami i hatibi bili su: hafiz Mustafa ef. Baljić, hafiz Abdulah ef. Šemić, Ahmed ef. Basarić, Abdulah ef. Brklja i hafiz Sulejman ef. Repak do smrti 1964. godine. U ovu džamiju su petkom i bajramima dolazili muslimani iz susjednih sela. Povremeno služi svojoj svrsi.[53]

50. SVGHB, sv. I, broj 18, str. 364.

51. Ovi rukopisi su vlasništvo dra Rusmira Mahmutćehajića. Habiba Mehmedbašić, rođena Behmen, posjeduje pet lijepo pisanih rukopisa koje je u vremenu od 1165. (1751/52) do 1197. (1782/82) godine prepisao Mahmud, sin hadži Mehmedov, iz Stoca. U bibliografskoj bilješci rukopisa iz 1196. (1781/82) godine piše da ga je prepisao Mahmud, imam hadži Saliha Bure džamije u Stocu.

52. SSK, str. 23-24.

53. Ove podatke dobio sam od Omer-age Dumana koji je niz godina, kad god je bio zdrav, otvarao ovu džamiju pred ikindiju, u njoj Kur'an učio i u najviše slučajeva sam ikindiju klanjao.

Priča se da je Ali-paša kupovao sve nekretnine u Stocu i bližoj okolini. I ako je neko želio nešto prodati, morao je najprije njemu ponuditi. Sve što bi kupio odmah je davao u vakuf i na taj način je prihode svoga vakufa povećavao. Ovaj vakuf imao je 1889. godine u svome posjedu slijedeće: 11 dućana, 6 kuća, 4 mlinice, stupu, 15 vinograda, 2 njive, 2 maslinjaka i 2 gradilišta. Oko tri kilometra zapadno od Stoca nalazi se, uz cestu koja vodi za Domanoviće, selo Masline. Ovo je mjesto dobilo svoje ime po maslinama koje je Ali-paša oko 1830. godine ovdje zasadio. Kompleks zemljišta na kome su masline zasađene, zvao se je do tada Naknibijelj.[54]

Nekoliko vakifa iz Stoca, među njima trojica Rizvanbegovića, odredili su da se iz prihoda njihovih vakifa daje svake godine izvjesna pomoć imamu ili mujezinu ove džamije, ili da se kupuju svijeće i ulje za kandilje na njenoj munari. Donosimo ih kronološkim redom.

Fatima, kći Mustafa-agina, iz mahale Podgrad zavještala je jedan vito u mlinici pod pločom u spomenutoj mahali. Vakufnamom od zul-hidžeta 1229. (14.XI do 14.XII 1814) godine odredila je da joj sinovi Avdibeg i Mehmedbeg, sinovi Alibegovi, troše prihod od mlinice u slijedeće:

— da svake godine prouče hatme za duše: vakife, majke joj Merjeme, oca Mustafage i djece: Ahmeda, Hasana i Saliha;

— vakifa je negdje u ovoj mahali sagradila čatrnju i namijenila je u dobrotvorne svrhe.[55]

Mustafa-jamak Zekić, sin Ibrahimov, zavještao je dućan u Zagrad-mahali koji je kupio od Alagića, i pola pekarskog dućana. Vakufnamom od 25. šabana 1232. (10.VII 1817) godine odredio je da mu muški potomci, koje je postavio za mutevelije, daju dućane pod zakup i prihode troše u slijedeće:

— da svake godine prouče po jednu hatmu za duše: oca mu Ibrahima, majke Hatidže i brata Alije, i da za svaku proučenu hatmu plate po pet groša;

— da mujezinu Podgradske džamije daju svake godine po 12 groša i sevab namjenjuju za dušu žene mu Saime.[56]

Ranije spomenuta vakifa *Fatima Halilagić*, kći Salih-begova, svojom vakufnamom iz 1823. godine odredila je i slijedeće:

— da imam Podgradske (tahti hisar) džamije prouči svake godine u redžepu hatmu za njenu dušu i u ramazanu pet hatmi za duše: oca joj Salih-bega, majke, muža Emina i dvoje djece;

54. Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i broj kod Stoca*, Mostar, 1911, str. 169.

55. SVGJB, sv. I, broj 83, str. 292.

56. Isto, sv. I, br. 72, str. 304.

— da svake godine kupi dvije mukave za spomenutu džamiju i sevab namjenjuje za duše vakife i oca joj Salih-bega, i

— da svake godine u redžepu, uoči prvog petka, petnaestu noć šabana i dvadeset i sedmu noć ramazana podijeli sirotinji 50 oka hljeba.[57]

Rizvan-beg Rizvanbegović, sin Rizvan-begov, zavještao je tri vitla u dvije mlinice i jednu trećinu vinograda u mahali Poplašić. Vakufnamom od prve dekade džumada II 1252. (13. do 23.IX 1836) godine odredio je da mutevelija daje ove nekretnine pod zakup i prihode troši u slijedeće:

— da svake godine prouči četiri hatme za duše: vakifa, oca mu Rizvan-bega, majke Zuhrije i brata Osman-bega. Za svaku proučenu hatmu plaćaće 45 srebrenih ili 75 običnih groša;

— da svake godine kupi tri mukave za Podgradsku džamiju i sevab namjenjuje za duše spomenutih;

— da svake godine utroši 250 groša za potrebe džamija u Stocu a ne u druge dobrotvorne svrhe (hajrat) i

— ostatak prihoda mutevelija će uzimati sebi.[58]

Mustafa Rizvanbegović, sin Mehmed-begov, zavještao je čardak i četiri stupe i dva badnja na Bregavi, na mjestu Harman ispod Todorovića mahale. Vakufnamom od 19. rebia II 1291. (5.VI 1874) godine odredio je da mu sin Mehmed, koga je postavio za muteveliju, opravlja ove objekte i višak prihoda troši u slijedeće:

— da prema svom vlastitom nahođenju potroši svake godine 250 groša za potrebe neke džamije u Stocu: da daje plaću imamu ili mujezzinu, ili da kupuje prostirku, mukave i ulje za njenu rasvjetu;

— ostatak prihoda mutevelija će uzimati sebi.[59]

Zulfikar Hajdarović, sin Ramadanov, iz Podgrad- mahale zavještao je pola mlinice na Bregavi. Vakufnamom od 21. rebia I 1298. (21.II 1881) godine odredio je da mutevelija prihode od mlinice troši u slijedeće:

— da imam Podgradske džamije prouči svakog ramazana hatmu za vakifovu dušu i da mu se za to plaća 90 groša;

— da svake godine kupi svijeću (mum) za spomenutu džamiju.

Vakif je za muteveliju postavio svoga zeta Osmana Dokaru, sina hadži Ismailova.[60]

Hadži Zulfikar-beg Rizvanbegović uvakufio je tri kuće, mlinicu, štalu sa sijenicom, četiri bašče i vinograd. Odredio je da mutevelija prihode od navedenih nekretnina troši u slijedeće:

— da mu svake godine prouči hatmu za dušu

— da kupuje potrebne svijeće i ulje za Podgradsku džamiju;

— ostatak prihoda mutevelija će uzimati sebi.[61]

57. Vidi napomenu broj 30.

58. SVGHB, sv. I, br. 68, str. 309.

59. Isto, sv. I, br. 77, str. 299.

60. Isto, sv. I broj 80, str. 295.

61. Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini iz 1889. godine, Sarajevo, 1889, str. 361.

3. HADŽI ALIJE HADŽISALIHOVIĆA DŽAMIJA

Ovo je treća džamija po starini u Stocu. Locirana je neposredno uz lijevu obalu Bregave, pedesetak metara zapadno od čuvene stolačke Inat-ćuprije.[62] Do izgradnje džamije ovaj dio Stoca zvao se Hamam-mahala, po hamamu (javnoj banji) koji je koncem 16. ili početkom 17. stoljeća podigao ovdje Silahdar Husein-paša.[63] Od izgradnje džamije, mahala, nastala oko nje, zove se u izvorima i Hadži-Alina mahala.

Džamija je građena od tesanog kamena i pokrivena četverovodnim krovom, sada pod crijepom. U enterijeru, koji zaprema oko 58 m² površine, nalazi se mihrab bez dekora, drveni minber i mahfil u širini cijele džamije. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara, od krova sa osnovom oktogona, visoka oko 15 metara. Ulaz u nju je s vana do koga vodi deset kamenih stepenica. Pred džamijom su sofe i dvorište u kome se nalazi čatrnja i šadrvan. Upisana je u gr.ul.k.o. Stolac broj 1182, kat. čest. 4/109 i zaprema s predvorjem 127 m² površine.

Džamija je zadužbina hadži Alije, sina Hasana, o kome ništa pouzdano ne znamo. Iz vakufname saznajemo da je vakif bio porijeklom iz kasabe Stoca u Hercegovačkom sandžaku i da je u vrijeme podizanja džamije i mekteba uz nju živio u Kairu u Egiptu (Misir).[64] Prednje o njemu zna samo toliko da je vršio neku vojnu funkciju i bio vojni zapovjednik. Služba ga je, sigurno, odvela u daleki Egipat gdje mu se pružila prilika da se obogati i da ode u Meku i hadž obavi. U vakufnami dalje stoji da je on umro u Kairu prije nego su dovršene njegove zadužbine u Stocu i tamo u nekom groblju sahranjen. To je bilo oko 1734. godine.

Ovo nije jedinstven slučaj da jedan naš čovjek živeći u Egiptu ili nekoj drugoj dalekoj zemlji sjeti se svoje domovine i da, šaljući novac iz te zemlje, podigne zadužbinu u svom rodnom mjestu. Osnivači Atmejdani medrese u Sarajevu i jedne u Livnu, živjeli su također u Egiptu kada su podizane njihove zadužbine u rodnim im mjestima. Mustajbeg Skenderpašić živio je u Tripolisu kada je podizana njegova džamija Skenderija u Sarajevu.[65] I Silahdar Husein-paša, koji je bio u rodbinskoj vezi sa stolačkim Šarićima, živio je u Istanbulu kada su podizane njegove zadužbine u rodnom mu mjestu Stocu.

Hadži-Alina džamija je sagrađena prije ševala 1148. (prije 14. februara 1736) godine, što se razumije iz vakufname koja je te godine napisana. Kako je izgledala i koliko je dimenzija imala ta zgrada nije poznato. Ona je, zacijelo, bila malena i bez munare. Iz natpisa (tarih) koji

62. Dr Milan Bodiroga, „Inat ćuprija," Slovo Gorčina, Stolac, 1975, str. 53.

63. Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, str. 109.

64. Prepis ove vakufname nalazi se u acta turcarum Gazi Husrev-begove biblioteke, broj 3 140. Napisana je u ševalu 1148. (14.II do 14.III 1736) godine. Na njoj nema kadijske ovjere ni potpisa svjedoka.

65. Seid M. Traljić, „Medresa hadži Ismaila Misrije (Atmejdan) u Sarajevu," El-Hidaje, Sarajevo, 1938, broj 9, str. 136-137.

je napisan lijepim nash ta'lik pismom i uklesan u ploču iznad ulaznih vrata vidi se da ju je 1179. (1765/66) godine proširio (tarfi') neki hadži Muhamed. Ovaj tarih se sastoji od osam stihova, a sastavio ga je neki nepoznati stolački pjesnik-epigrafičar.

Vakif je oporučio 1630 groša i predao ih nekom hadži-Salihu iz Stoca koga je postavio za izvršioca svoje oporuke (vassi muhtar). Odredio je da se s ovim novcem sagradi džamija i mekteb u Hamam-mahali kod ćuprije na Bregavi, a ostatak daje na kamate i prihod troši na njihove opravke i plaćanje službenika.

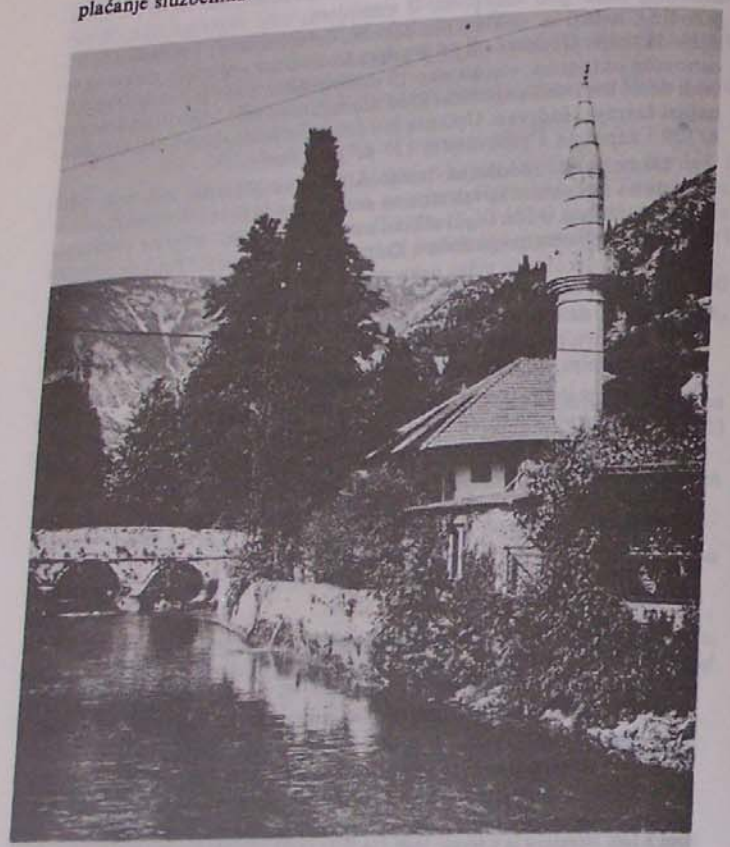

Hadži-Alije Hadžisalihovića džamija

Nakon izgradnje džamije i mekteba uz nju, spomenuti-hadži Salih je došao na sud i u prisustvu Murteza-ef., sina hadži Ismailova, koga je radi registracije vakufa kod suda postavio za muteveliju, izjavio slijedeće: Za vrijeme gradnje džamije i mekteba umro je u Kairu vakif hadži Alija, sin Hasanov. Na izgradnju ovih objekata utrošio sam ukupno 1170 groša. Ove zadužbine i ostatak od 460 groša ja, po želji vakifa, dajem u vakuf i za vječna vremena zavještavam. Određujem da se novac svake godine daje u zajam trgovcima iz mjesta, uz jak zalog i jamca, ili uz jedno od ovo dvoje. Novac će se davati na kretit uz 12,5% kamata godišnje i prihod trošiti u slijedeće:

— muteveliji tri akče dnevno;
— imamu deset akči dnevno;
— hatibu jedna akča dnevno;
— prvom mujezinu šest akči dnevno;
— drugom mujezinu šest akči dnevno;
— ferašu i kajimu tri akče dnevno;
— za ulje za kandilje tri akče dnevno i
— za opravak džamija i prostirku 480 akči godišnje.

Vakif određuje da dužnost imama i hatiba doživotno vrši mula Hasan, a poslije njegove smrti službenik koga kadija postavi pod uvjetom da je sposoban i dostojan ovog zvanja. Dužnost prvog mujezina vršiće Ibrahim a drugog Ismail, sin hadži Salihov. Poslije njihove smrti mujezine će postavljati kadija. Hadži-Salih zadržava za sebe doživotno pravo uprave nad ovim vakufom. Poslije njegove smrti mutevelija će biti sin mu Ismail, a poslije njega onaj koga kadija postavi.

Imamsku i hatibsku dužnost u ovoj džamiji vršili su, pored spomenutog mula-Hasana, još slijedeći: neki Ahmed ef. 1206. (1791/92),[66] Abdulah ef. Šemić, sin Ishakov 1296/1879,[67] i poslije njega Pitići: Ahmed ef, Ibrahim ef. i Muhamed ef.[68] Džamija je zatvorena za vrijeme prošlog rata i posljednji njen imam bio je Ali ef. Džoklo. Otvara se jedanput godišnje i to pred ramazan, kada se u njoj prouči mevlud određen vakufnamom hadži-Mehmeda Mehmedbašića, sina Mahmudova.

Prvi mutevelija ovog vakufa bio je spomenuti hadži Salih koji je, sigurno, bio u bližoj rodbinskoj vezi s vakifom hadži-Alijom. On je, možda, zajedno s njim hadž obavio i pri povratku kući od njeg dobio novac za izgradnju džamije i mekteba u Stocu. Zanimljivo je istaknuti da se u kasnijim izvorima vakif spominje pod prezimenom Hadžisalihović. Na ovaj način on se dijelom identifikuje sa hadži-Salihom koji je bio izvršilac njegove oporuke i vodio cjelokupnu brigu oko izgradnje njegovih zadužbina u Stocu.

66. SSK, str. 27. U izvoru stoji: Ahmed, imam gornje ćuprije (džisri bala). Poznata je i pod imenom „džamija na ćupriji".

67. SVGHB, sv. I, br. 76, str. 300.

68. Bošnjak, Sarajevo, 1897, broj 8, 1899. broj 33.

Bregava je u prošlosti često plavila ovaj dio Stoca i oštećivala džamiju, mekteb i sve zgrade u Hamam-mahali. Dogradnja džamije, koju je 1765. godine izvršio spomenuti hadži-Muhamed, izvršena je, možda, nakon jedne poplave koja je džamiju oštetila. Velika poplava pogodila je Stolac u novembru 1789. godine, kada se Bregava izlila iz svoga korita, poplavila sve kuće u Hamam-mahali i načinila veliku pustoš.[69] Priča se da su o ovoj džamiji, od njene izgradnje, stalno brigu vodili Mehmedbašići. Prilikom svake poplave i oštećenja džamije oni su odmah skupljali priloge od muslimana u Stocu i sami najviše davali, i opravljali je.[70]

Nekoliko vakifa iz Hadži-Aline mahale osnovali su vakufe i odredili da se iz njihovih prihoda daje svake godine izvjesna pomoć imamu ili mujezinu ove džamije, ili da se kupuju svijeće i ulje za njenu rasvjetu. Donosimo ih ovdje kronološkim redom.

Hadži Mehmed Mehmedbašić, sin Mahmudov zavještao je 173000 akči koji je iznos od oca naslijedio. Vakufnamom od džumada I 1147. [illegible] 20.X.1734) godine odredio je da mutevelija daje ovaj novac [illegible]

— da imam Hhadži-Aline [illegible] iz mjesta [illegible]

[illegible] za duše Muhameda, a.s., i dobrih ljudi (evlija), i drugu za dušu

šabanu prouče dvije hatme za dušu oca mu

ramazanu prouče dvije hatme za dušu vakifa i
Mehmed-ef. i očeve majke Nadžije. Za učenje
groša.[75]

adži Halilov, oporučio je jednu trećinu svoga
ve dekade ramazana 1252. (10. do 20.XII 1836)
e:
e prouče hatme za duše: vakifa, oca mu hadži
;
petka i uoči ponedjeljka prouči „Ja-sin" za duše

e kupi mukava za Hhadži- Alinu džamiju i pali

Hasanova, zavještala je kuću na mjestu Irad u
zmeđu Serdarevića i Dobrića kuće, i mlinicu sa
om u mahali Pogleđe kod Bregave. Vakufnamom
ma 1259. (21.II do 3.III 1843) godine odredila je
n Halilov, koga je postavila za muteveliju, daje

1, str. 305.
31.

Spomenuti Hadži-Mehmed Mehmedbašić je za života zavještao jednu trećinu svoga pokretnog i nepokretnog imetka i za muteveliju postavio sina Aliju i potomke mu, s kolje na koljeno. Odredio je da mutevelija iz prihoda njegovog vakufa prouči svake godine mevlud u hadži Alinoj džamiji i da svaki dan pali jedan kandilj pred njom. Ova bilješka je napisan 21. rebia I 1206. (18.XI 1791) godine.[73]

Neke: *Fatima* i *Hatidža* zavještale su novac čija je glavnica 1792. godine iznosila 18000 akči. Za mutevelije su postavile Salih-bašu i brata mu Hasan-bašu, mujezina. Odredile su da mutevelije kamatu od ovog novca troše u slijedeće:

— da svake godine prouče po jednu hatmu za njihove duše i
— da svake godine kupe po dvije svijeće za Hadži-Alinu džamiju.[74]

Mula Hasan, sin Abdulahov, iz Hadži Aline mahale, zavještao je dva dućana u Velikoj čaršiji i 24000 akči. Vakufnamom od zulhidžeta 1227. [illegible] XII 1812. do 4.I 1813) godine za mutevelije je postavio sinove: Abdulaha;

— da svake godine u ramazanu prouče dvije hatme za dušu vakifa i

svake godine u zajam [illegible]
zalog i jamca, i uz 12,5% kamata godišnje. Odredio je da se prihodi troše u slijedeće:

— da imam Hhadži-Aline džamije prouči svake godine dvije hatme, jednu za duše Muhameda, a.s., i dobrih ljudi (evlija), i drugu za dušu vakifa hadži-Mehmeda. Za učenje ovih dviju hatmi plaćaće mu se godišnje 950 akči;

— da imam prouči svake godine hatmu za duše vakifovih sestara, Have i Safije, i da mu se za ovo učenje plaća godišnje 450 akči.[71]

Nadžija, kći hadži Hasanova, iz Hadži-Aline mahale zavještala je dućan u čaršiji koji se nalazi između dućana hadži-Mahmuda Konšića (konšozade), dućana Avdibega Sarajlića, muslimanskog groblja i javnog puta. Vakufnamom iz 1206. (1791/92) godine odredila je da Avdibeg Sarajlić, sin hadži Mustafin, koga je postavila za muteveliju, svake godine daje dućan pod zakup i da prihod troši u slijedeće:

— da svake godine prouči hatmu za dušu vakife;
— da svake godine kupi mukavu za Hadži Alinu džamiju i
— da poslije Avdibegove smrti bude mutevelija njena vakufa sin mu Mehmed, s koljena na koljeno.[72]

69. Rašid Hajdarović, *Dvije medžmue iz prve polovine 19. stoljeća,* Prilozi POF, 1976. (XXVI), Sarajevo, 1978, str. 194. Ova bilješka nalazi se na listu 34 b.
70. Po pričanju Habibe Mehmedbašić, rođene Behmen.
71. SVGHB, broj 295 (961).
72. SSK, str. 11.

dućana i [illegible]
— da svake godine
Abdulaha;
— da svake godine
po jednu za duše brata m
ovih šest hatmi plaćaće

Ahmed Dervoz, sin
imetka. Oporukom od
godine odredio je slijed
— da se svake god
Halila i majhke Umiha
— da se svako uoč
spomenutih i
— da se svake god
za njegovu dušu.[76]

Nefisa Redžić, kći
Hadži- Alinoj mahali,
badnjem, stupom i baš
od treće dekade muha
da joj unuk Mustafa,

73. Isto, str. 23.
74. Isto, str. 23.
75. SVGHB, sv. I broj
76. Vidi napomenu br

spomenute nekretnine svake godine pod zakup i prihod troši u slijedeće:
— da svake godine prouči dvije hatme: jednu za dušu vakife i drugu za duše oca joj Hasana i majke Merjeme;
— da svake sedmice prouči „Ja-sin" za dušu vakife,
— da svake godine podijeli 75 oka hljeba i sevab namjenjuje za dušu vakife;
— da svake godine učačima hatmi da nagrade (hedije) i sirotinji milostinju i
— da svake godine kupi dvije mukave za Hadži-Alinu džamiju.[77]

Hadži Osman Hodžić, sin Hasanov, zavještao je jedan vito u mlinici u Poplašiću u Hadži-Alinoj mahali i pola mlinice kod ćuprije, u zajednici sa hadži-Zaimom Pitićem. Vakufnamom od 23. muharema 1260. (22.I do 13.II 1844) godine odredio je da mu sinovi Ahmed i Mustafa, koje je postavio za mutevelije, troše prihode od mlinica u slijedeće:
— da uoči svakog petka u godini prouče: „Ja-sin", „Ihlas", „Fatihu" i „salavate" za dušu oca mu Hasana i majke Razije i da onome ko ovo bude učio daju nagrade (hedije);
— ostatak prihoda mutevelija će uzimati sebi.[78]

Melća Mustafagić, kći Ali-begova, zavještala je dućan u Velikoj čaršiji, kuću s baščom u Hadži-Alinoj mahali i bašču kod Bregave. Vakufnamom od prve dekade rebia I 1266. (15. do 25.I 1850) godine odredila je da mutevelija prihode od ovih nekretnina troši u slijedeće:
— da svake godine prouči hatmu za dušu vakife;
— da svako uoči petka prouči „Ja-sin" za dušu oca joj Alije i majke Fatime;
— da onima koji budu učili hatme i „Ja-sine" daju nagradu (hedije) i
— da svake godine za sirotinju prirede gozbu (ikram).[79]

Hadži Husein Behmen, sin hadži Osmanov, zavještao je jedan vito u mlinici na Bregavi, dućan u Velikoj čaršiji i štalu sa sijenicom u Korkutovini. Vakufnamom od 4. zulkadeta 1271. (19.VII 1850) godine odredio je da mutevelija daje spomenute nekretnine svake godine pod zakup i prihod troši u slijedeće:
— da imam Hadži-Aline džamije prouči svake godine hatmu za vakifovu dušu i da mu se za ovo učenje plaća 45 dirhema srebra ili 75 groša
— da svako uoči petka u godini prouči pet „Ja-sina" za duše: vakifa, oca mu hadži-Osmana, majke Saime i braće hadži-Abdulaha i Mehmed ef. Za ovo učenje plaćaće mu se godišnje 125 groša;
— da svake godine kupi mukavu za Hadži-Alinu džamiju i sevab namjenjuje za vakifovu dušu.

77. SVGHB, sv. I, broj 149. str. 211.
78. Isto, sv. I, broj 148 (1086).
79. Isto, sv. I, broj 70, str. 306.

Vakif je postavio za muteveliju kćer Merjemu i zeta Ahmeda i njihove potomke, s koljena na koljeno. Kad oni izumru muteveliju će postavljati kadija u sporazumu s imamom i džematom Hadži-Aline džamije.[80]

Hatidža Hajdarbegović, kći hadži-Hasanova iz Hadži-Aline mahale, zavještala je slijedeće: kuću s dvije sobe u prizemlju i dvije na spratu s dvorištem i baščom na mjestu Luka u Hadži-Alinoj mahali. Kuća se nalazi između bašče Mehmed-alemdara Šehića, Omer-ef. Sarajlića, javnog puta i rijeke Bregave. Dalje je ostavila: pekaru, dotrajao dućan, tri dućana u prizemlju i kafanu na spratu kod dućana Derviša Kokotovića i jedan vito u mlinici na Bregavi. Vakufnamom od 26. džumada I 1283. (6.X 1866) godine odredila je da Ali ef., koga je postavila za muteveliju, opravlja ove objekte i prihode troši u slijedeće:
— da imam Hadži-Aline džamije prouči svake godine tri hatme za duše: vakife Hatidže, oca joj hadži-Hasana i majke Zuhrije, i da mu se za ovo učenje plaća 75 groša;
— da mujezin spomenute džamije prouči uoči svakog petka i ponedjeljka „Ja-sin" za duše spomenutih i da mu se za ovo učenje plaća 96 groša;
— da kupi svake godine četiri mukave za Hadži-Alinu džamiju.
Ostatak prihoda mutevelija će uzimati sebi.[81]

Saima Halilagić, kći Mustafa-agina, iz Hadži-Aline mahale, zavještala je jedan vito u mlinici u mahali Podgrad i dva dućana i tabhanu na Mejdanu. Vakufnamom od 12. džumada I 1296. (4.V 1879) godine odredila je da mutevelija daje ove nekretnine svake godine pod zakup i prihod troši u slijedeće:
— da svake godine prouči dvije hatme za dušu vakife i po jednu za duše: oca joj Mustafa-age, majke Fatime, sina Mehmed ef. i tetke Fatime;
— ostatak prihoda, nakon opravke objekata, mutevelija će uzimati sebi.[82]

Nazifa Milavić, kći Halil-begova, iz Hadži Aline mahale, zavještala je jedan vito u mlinici na Bregavi. Vakufnamom od 3. redžeba 1296. (23.VI 1879) godine odredila je da joj sin Ahmed ef., koga je postavila za muteveliju, prihod od mlinice troši u slijedeće:
— da svake godine prouči dvije hatme za dušu vakife i njenih roditelja i da za ovo učenje plaća sto groša;
— da nabavlja ulje za kandilje i kupuje svake godine dvije mukave za Hadži Alinu-džamiju. Onome ko bude o ovom vodio brigu plaćaće se godišnje po tri groša;
— ostatak prihoda mutevelija će uzimati sebi.[83]

80. Isto, sv. I, broj 75, str. 301.
81. Isto, sv. I, broj 138, str. 230.
82. Isto, sv. I, broj 76, str. 300.
83. Isto, sv. I, broj 122, str. 247.

4. DŽAMIJA ISMAIL-KAPETANA ŠARIĆA

Šarići se ubrajaju među najstarije muslimanske porodice u Hercegovini. Ova je porodica dala više znamenitih ljudi: uleme, vakifa, kapetana, junaka (gazija). Prvi nama poznati Šarić je Kasim-aga, otac vakifa hadži Ibrahim-age, koji je 1623. godine sagradio na Luci u Mostaru džamiju i mekteb, i za njihovo izdržavanje zavještao velike posjede i novac. Fatima Šarić je prije 1636. godine podigla džamiju, mekteb i sahat-kulu u Mostaru.[84] Ago Šarić se istakao kao veliki junak prilikom napada Stojana Jankovića na Mostar 1687. godine.[85] Umro je 1142. (1729) godine i sahranjen kod Šarića-džamije na Luci, gdje mu se grob i nišani i sada nalaze. Na uzglavnom nišanu je napisano da je bio gazija (junak).

Šarići su posebno zaslužni za Stolac. U njemu su sagradili vrijedne zadužbine i bili prvi kapetani stolačke kapetanije. Prvi poznati kapetan iz ove porodice bio je Osman-aga, otac četvorice Šarića: Ismail-kapetana, Ali-bega, Jašar-bega i Arslana Sulejman-bega. Preko Ali-bega, koji je na dvoru vršio dužnost šefa tajne dvorske policije (karakulak), Šarići su imali jakih veza i upliva na Istanbul. Oni su bili gosodari Stoca u prvoj polovini 18. stoljeća i u to vrijeme u njihovim rukama je bila skoncentrisana sva upravna i sudska vlast.[86]

Sačuvano je nekoliko nedatiranih pisama koje su Osman-kapetan, Ismail-kapetan i Husein-kapetan uputili dubrovačkom knezu i vlasteli. U jednom pismu oni mole dubrovačkog kneza da im pošalje kafe i pirinča, u drugom neki dug, a u trećem dva dobra sata.[87]

Ismail-kapetan imao je jednu malikanu u selu Hotnju u stolačkom kadiluku koju je 1165. (1751/52) godine prodao hadži Hasanu Pitiću za 665 groša. U ovom dokumentu on se spominje kao bivši stolački kapetan.[88] Jedno je vrijeme bio vojvoda u Ljubinju i kasnije stolački kapetan od 1731. do 1761. godine.[89] U Stocu je sagradio džamiju, mekteb, čatrnju i više dućana i stambenih zgrada. O ovim njegovim zadužbinama ovdje ćemo detaljnije govoriti.

Džamija je locirana u Uzinovića mahali, na krajnjoj jugoistočnoj periferiji Stoca.[90] Priča se da je ovo zemljište bilo vlasništvo Mahmutćehajića, koje su oni poklonili Ismail-kapetanu da na njemu sagradi džamiju. Džamija je građena od lomljenog kamena i pokrivena četverovodnim krovom pod pločom. U enterijeru koji zaprema oko 64 m² površine nalazi se mihrab bez dekora, drveni minber i desno od ulaza

84. H. Hasandedić, *Spomenici...* str. 28, 30 i 147.

85. Osman Nuri Hadžić je obradio upad Stojana Jankovića u Mostar i junaštvo Age Šarića u priči Ago Šarić Zagreb, 1894. godine.

86. H. Hapidžić, *Stolac...* str. 127 i 128; HAD, B 125—49.

87. HAD, B, 125, 49; B, 125, 57.

88. ATAH, AT III/101.

89. H. Kreševljaković, *Kapetanije...* str. 235.

90. Ovaj dio Stoca se u turskim izvorima naziva Uzinovića i Uzunovića mahala.

mahfil.[91] Na džamiji ima šest prozora čiji su šiljati lukovi zaštićeni kamenim pločama s perforacijama. Pred džamijom su sofe koje drže četiri drvena stupa i prostrano dvorište. Uz desni zid joj je bila prigrađena oko osamnaest metara visoka kamena munara ortogonalna oblika, koja je 1964. godine demontirana i prenesena u Crniće. Tamo je ozidana uz džamiju koja je 1965. godine renovirana i proširena. Šarića džamija zaprema 112 m² površine i upisana je u gr. ul. kat. općine Stolac pod brojem 1187 kat. čest. II/273.

Iz natpisa uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata razumije se da ju je sagradio Ismail-kapetan (Šarić) i dovršio u redžebu 1154. (12.IX do 12.X 1741) godine. Natpis je napisan krupnim nashi-pismom, a sastoji se od četiri stiha. Iznad njega u vrhu ploče, bile su ranije napisane riječi islamskog očitovanja (kelimei šehadet) kojih sada nema. Godina i mjesec gradnje džamije napisani su brojkama ispod kronostiha.

Tokom vremena ova džamija je dotrajala, pa je 1206. (1791/92) godine temeljito opravljena. Ovo se vidi iz natpisa napisanog tušem na ploču iznad vrata, ispod starog tariha. Natpis ima četiri stiha napisana u dva reda sitno pisanim nash-talik pismom, a sastavio ga je Ibrahim Vehbi, stolački kadija.[92] Na džamiji i njenoj munari vršene su i kasnije veće i manje opravke. Priča se da joj je munara prezidana koncem prošlog stoljeća, kada je izvršena i opravka krovne konstrukcije.

Legator određuje da se u džamiju postave slijedeći službenici:

— imam sa 12 akči plaće dnevno. On je dužan poslije svake jutarnje molitve proučiti na glas poglavlje „Ja-sin" za vakifovu dušu, za što će mu se plaćati po tri akče dnevno. Svake godine, u vremenu od 1. redžepa do 1. ševala, proučiće šest hatmi: prvu za dušu Muhameda, a.s., ashaba i poslanika, drugu za vakifovu dušu, treću za dušu oca mu Osman-age i majke Saime, četvrtu za dušu vakifove braće, petu za duše njegove djece i šestu za duše njegovih žena. Za svaku proučenu hatmu plaćaće mu se po 400 akči;

— hatib sa pet akči plaće dnevno. Vakif određuje da se za imama i hatiba postavljaju učeni ljudi koji će svoju dužnost savjesno vršiti i džemat prevoditi u svim propisanim molitvama;

— mujezin i sallhan sa pet akči plaće dnevno. On je dužan prije svake jutarnje molitve proučiti na glas tri „Ihlasa" za dušu Božijeg poslanika Muhameda, a.s., i prije svake podnevne molitve tri „Ihlasa" za vakifovu dušu. Za ovo učenje plaćaće mu se po jedna akča dnevno;

— kajjim sa četiri akče plaće dnevno;

— ferraš sa jednom akčom plaće dnevno;

— devrihan sa dvije akče plaće dnevno.

91. Minber iz ove džamije prenesen je 1973. godine u Pješivac koji se nalazi na području Dubrava i postavljen u novosagrađenu džamiju.

92. R. Mahmutćehajić, n.d. str. 92.

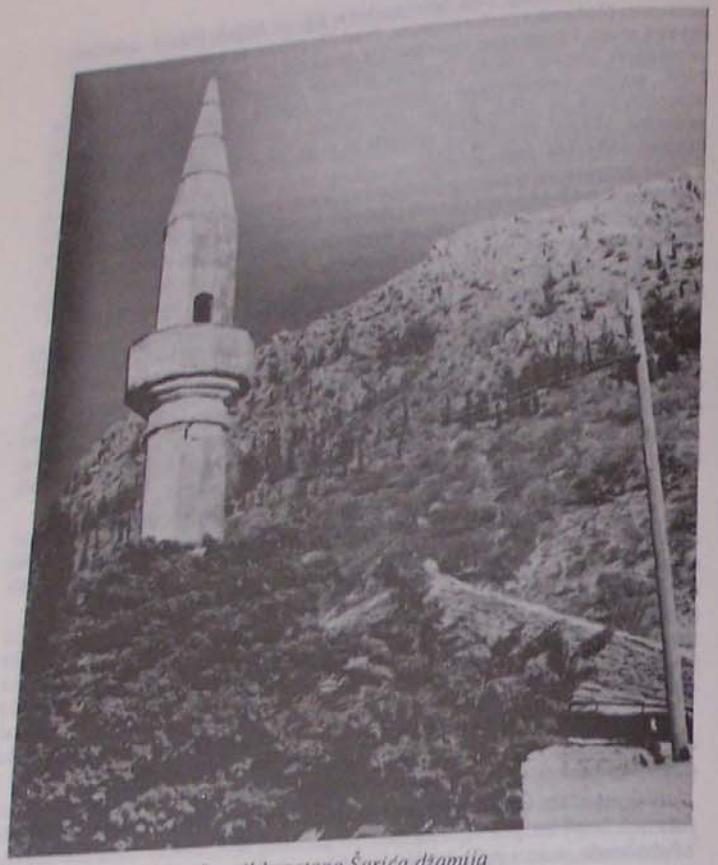

Ismail-kapetana Šarića džamija

Dužnost mujezina, kajjima, ferraša i devrihana vršiće doživotno Ismail ef. iz Uzinovića mahale.

Vakif zadužuje muteveliju da džamiju, po potrebi, opravlja i održava i da u te svrhe troši slijedeće:

— za opravke džamije i čišćenje čatrnje kod nje 600 akči godišnje;

— za nabavku ulja za kandilje koji će se uz ramazan paliti na munari, 580 akči godišnje;

— za prostirku (hasure) 280 akči godišnje i

— za dvije velike svijeće sa strane mihraba 480 akči godišnje.

Vakif je u svoju džamiju uveo službe slične onima u Gazi Husrev-begovoj u Sarajevu. On je zaslužan još i zbog toga što je u njegovo doba počela izgradnja prvih tabhana u Stocu i što se od tada ovdje ovaj obrt udomaćio.[93]

Za održavanje džamije i plaćanje njenih službenika legator je zavještao 83000 akči i predao ih sinu Husein-agi, koga je postavio za muteveliju. Njemu je stavio u dužnost da na vakufskom zemljištu u čaršiji, između bašče i javnog puta, izgradi dvadeset dućana i da ih, po običaju, izdaje svake godine pod zakup. Odredio je da se dućani daju pod zakup poslovnim ljudima iz čaršije i to tako da svaki donosi 360 akči godišnje, a novac na kredit uz 12,5% kamata godišnje. Na kraju vakif određuje da dužnost mutevelije vrše potomci mu s koljena na koljeno, a kontrolu (nazaret) nad vakufskim poslovanjem džemat džamije.[94]

Prvi imam i hatib ove džamije bio je neki Mehmed ef. čije se ime nalazi među potpisnicima Šarića vakufname. Poslije njega ove dužnosti su vršili: neki munla-Mahmud ef. 1784. i neki Derviš ef. 1832. — 1838. godine.[95] Od polovine prošlog stoljeća imami su bili: Abdulah ef. 1867,[96] Derviš ef. Mešak, hafiz Ibrahim ef. Đulepa, Salih ef. Hromić i, posljednji, hafiz Halil ef. Repak. Imamsku dužnost u ovoj džamiji vršili su povremeno još: Mehmed-aga Mahmutćehajić, sin hadži-Mustafin i Avdo Pezo. Petkom i bajramom u ovu džamiju su dolazili muslimani iz Basilija i Njivica. Zatvorena je 1945. godine i danas služi za magacin.

Pored Ismail-kapetana, porodica Šarića je dala još nekoliko vakifa koji su u Stocu ostavili nekretnine i odredili da se prihodi od njih troše u vjerske, prosvjetne i humano-socijalne svrhe. Najveći i za Stolac najzaslužniji među njima bio je Silahdar Husein-paša, koji je živio u Istanbulu u prvoj polovini 17. stoljeća. Bio je visoki funkcioner ondašnje turske vlade i njegovi dvorovi u Istanbulu predstavljali su čitav grad.[97] Iz jednog berata od 16. safera 1226. (12.III 1811) godine saznajemo da je ostavio više dućana u Stocu i odredio da se prihodom od njih izdržava musafirhana u kojoj je svaki putnik-namjernik imao besplatan stan i hranu. Dalje je odredio da se mualimu mekteba kod Sultan- Selimove

93. H. Kreševljaković, n.d. str. 235.

94. SVGHB, sb. I, broj 79, str. 297 i 298. Kao svjedoci čina vakufnamu su na kraju teksta potpisali slijedeći: Mehmed ef, imam spomenute džamije, hadži-Ismail, mujezin, hadži-Muhamed Mehmedbašić, Sulejman-beg Jašar, Mula Husein Čato, Ibrahim Ćehaja, Džafer-baša Galo, Salih baša Galo, Hasan-baša Padalo, Ahmed-baša Repak, Mehmed-baša Mataradžić i Mustafa i Omer baša-Golo, sinovi Salihovi. Vakufnamu je u sidžil upisao i potpisom ovjerio onovremeni stolački kadija Ibrahim Nuri.

95. SVGHB, sv. I, broj 65, str. 314; Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (JAZU), No 69, str. 34 b. Fragmenat sidžila stolačkog kadije iz 1832-1834. godine (JAZU) fotokopija u Arhivu Hercegovine, AT XXIII/1130.

96. SVGHB, sv. I, broj 109, str. 261.

97. Sidžili Osmani, II, str. 197; dr Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1951, str. 29; Dr Radovan Samardžić, Veliki vek Dubrovnika, Beograd, 1962, str. 486.

džamije daje godišnje po deset groša. Upravu nad svojim vakufom predao je rođacima Šarićima: Osman-kapetanu, Ismail-kapetanu i Husein-kapetanu.[98]

Silahdar Husein-paša je posebno zaslužan zbog toga što je u Stocu koncem 16. ili početkom 17. stoljeća sagradio hamam (javnu banju) nedaleko od lijeve obale Bregave. Priča se da je radio do polovine prošlog stoljeća.[99] Njegova zgrada i danas postoji i čeka da se na njoj izvršđe potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i da joj se da neka funkcionalna namjena.

Hadži Osman-aga Šarić, sin Ismailov zavještao je u Stocu kuću, dućan, dvije mlinice, bašču i vinograd. Vakufnamom od muharema 1254. (27.III do 26.IV 1838) godine odredio je da mutevelija daje svake godine ove nekretnine pod zakup i prihod troši u slijedeće:

— da daje plaću mujezinu Ismail-kapetanove džamije i kupuje sviječe i potrebno ulje za njenu rasvjetu;

— da imam ove džamije prouči svaki dan „Ja-sin" i svake godine hatmu za vakifovu dušu. Za učenje „Ja-sina" plaćaće mu se godišnje 180 groša, a za učenje hatme 45 srebrenih groša.[100]

Husaga Šarić je vakufnamom od 4. zulkadeta 1271. (19.VII 1855) godine zavještao nekretnine koje su upisane u gr. ul.k.o. Stolac broj 799. Odredio je da mu se prouči svake godine hatma za dušu.[101]

Fatima Šarić je uvakufila kuću i bašču na Adi u Stocu i odredila da njeni nasljednici troše prihode od ovih nekretnina u slijedeće:

— da opravljaju Ismail-kapetanovu džamiju i

— da dijele milostinju (sadaka) sirotinji.[102]

Nefisa Šarić uvakufila je nekretnine koje su upisane u gr. ul. k.o. Stolac broj 665 i odredila da joj se svake godine prouči hatma za dušu.[103]

Alija Šarić, sin Mustafin, zavještao je jednu trećinu svoga imetka koji se sastoji od kuće kod Careve džamije, kafane i vinograda „Žarkovina" u Opličićima. Vakufnamom od augusta 1330. (1912) godine odredio je da mutevelija daje svake godine ove nekretnine pod zakup i prihode troši u slijedeće:

— da imam Ismail-kapetanove džamije prouči svake godine dvije hatme za vakifovu dušu i pokloni ih u džamiju na Ramazanski i Kurban-bajram. Za ovo učenje plaćaće mu se 360 groša;

98. SVGHB, sv. I, broj 89, str. 286.
99. H. Kreševljaković, *Banje* ... str. 109.
100. SVGHB, sv. I, broj 63, str. 314.
101. Knjiga gruntovnice u Opštinskom sudu u Stocu.
102. Proračuni vakufa... str. 365.
103. Vidi napomenu broj 101.

— da mektebskoj djeci koja pokažu dobar uspjeh u učenju daje svake godine, prilikom održavanja ispita, nagrade (hedije) u novcu ili drugom;

— da siromašnoj djeci kupuje potrebne knjige, odjeću i obuću; i

— da mualimu mekteba kod Ismail-kapetanove džamije daje svake godine nagradu (hedije) za njegov rad.

Za muteveliju je postavio amidžića Mehmeda Salim-ef. i njegove potomke, s koljena na koljeno. Kad oni izumru, mutevelija će biti onaj koga odredi mjesni kadija i muderis. Za vršenje ove dužnosti mutevelija će uzimati desetinu prihoda od navedenih nekretnina.[104]

Nekoliko vakifa iz Uzinovića mahale odredilo je da se iz prihoda njihovih vakufa daje svake godine izvjesna pomoć imamu ili mujezinu ove džamije, ili da se kupuju sviječe i ulje za kandilje na njenoj munari. Donosimo ih kronološkim redom:

Iz jednog obračuna stolačkih vakufa od 21. rebia I 1206. (19.XI 1791) godine saznajemo da je vakif *Mehmed baša Đuzilan (Đozilan)* odredio da se iz prihoda njegovog vakufa kupe svake godine dvije mukave za džamiju u Uzinovića mahali i da mu imam ove džamije prouči svake godine dvije hatme za dušu.[105]

Ali ef. Zele, sin Ahmedov iz Uzinovića mahale zavještao je dućan u čaršiji i dijelove u dvije mlinice na Bregavi u mahali Podgrad i Pogleđe. Vakufnamnom od 8. šabana 1230. (16.VII 1815) godine odredio je da mu djeca, koje je postavio za mutevelije, prihode od ovih nekretnina troše u slijedeće:

— da svake godine uz ramazan prouče htme za duše: vakifa oca mu Ahmeda, majke Đulsume, žene Esme i braće Hasana i Huseina, i da za svaku proučenu hatmu plate po četiri groša;

— da svake godine podijele sirotinji po tri tovara brašna;[106]

Ali-paša Rizvanbegović **je vakufnamom iz 1252. (1836) godine, između ostalog, odredio da se iz prihoda njegovog vakufa daje svake godine imamu Šarića džamije 75 groša i da se troši 25 groša na njene opravke. Imam je dužan proučiti svaki dan „Ja-sin", a mujezin svaki dan „Ihlas" za vakifovu dušu.**[107]

104. SVGHB, sv. I, broj 604, str. 292.
105. SSK, str. 23.
106. SVGHB, sv. I, broj 604, str. 292.
105. SSK, str. 23.
106. SVGHB, sv. I, broj 82, str. 295.
107. Isto, sv. I, broj 18, str. 364.

Ahmed Tuce, sin Ibrahimov, zavještao je kuću u čaršiji i dućan spram nje. Vakufnamom od rebia I 1265. (25.I do 24.II 1849) godine odredio je da mu sinovi, koje je postavio za mutevelije, daju ove nekretnine pod zakup i prihode troše u slijedeće:

— da svake godine prouče dvije hatme za dušu vakifa i oca mu Ibrahima i majke Merjeme;

— da svake godine kupe mukavu za džamiju u Uzinovića mahali i sevab namjenjuju za vakifovu dušu.[108]

Hadži Ahmed Basarić, sin Osmanov zavještao je kuću s avlijom i baščom u Uzinovića mahali, pola kuće u Vlaškoj (Nasranilar) mahali, pola mlinice u mahali Pogleđe, kuću i dva dućana u čaršiji i bašču u Basilijama. Vakufnamom od 2. rebia I 1266. (16.I 1850) godine odredio je da mutevelija daje ove nekretnine svake godine pod zakup i prihode troši u slijedeće:

— da svake godine prouči po jednu hatmu za duše: vakifa, oca mu Osmana, majke Merjeme, žene Fatime i brata Huseina;

— da svake godine kupi dvije mukave za džamiju Ismail-kapetana i pali svake noći jedan kandilj pred njom;

— ostatak prihoda mutevelija će uzimati sebi.[109]

Neka Dževahira-kaduna zavještala je kuću, dućan i bašču kod Bregave. Vakufnamom od polovine prošlog stoljeća odredila je da mutevelija daje ove nekretnine pod zakup i prihode troši u slijedeće:

— da imam Ismail-kapetanove džamije prouči svake godine hatme za duše: Muhameda, a.s. i drugih Božijih poslanika, vakife, roditelja joj, braće, sestara, djece, hadži Ismaila Grljevića, roditelja mu, Zilkade, kćerke Mehmed-agine, a žene Ahmed-age Tuke, njenih roditelja, Ahmed-alemdara Duruta, njegovih roditelja, žene mu Haside i tetke Nadžije;

— da poslije svakog sabahskog i ikindijskog farza prouči salavat za Muhamedovu, a.s., dušu;

— da svako uoči petka prouči „Ja-sin" za hadži-Ismaila Grljevića i Ahmeda Duruta dušu;

— da uoči svakog bajrama prouči „Ja-sin" za duše spomenutih hadži-Ismaila i Ahmeda;

— da svake godine podijeli mektebskoj djeci 50 oka hljeba.[110]

Pašo Nikšić, sin hadži-Mustafin, iz Uzinovića mahale, zavještao je kuću s avlijom i baščom koja se nalazi između posjeda Salih-ef. Hromića, Hodića i Rizvanbegovića, Vakufnamom od ševala 1285. (15. do 13.II 1869) godine postavio je za muteveliju sinove Muhameda i Aliju i odredio da oni ove nekretnine daju svake godine pod zakup i prihode troše u slijedeće:

108. Isto, sv. I, broj 260, str. 85.

109. Isto, sv. I, broj 69, str. 307.

110. Original ove vakufname nalazi se kod dra Rusmira Mahmutćehajića.

— da svake godine prouče hatmu za vakifovu dušu i da onome ko ju bude učio daju nagradu (hediju);

— da svake godine kupe mukavu za džamiju u Uzinovića mahali;

— da ostatak prihoda dijele po pola.[111]

Muharem Mahmutćehajić, sin Derviš-agin, zavještao je posjede u Basilijama i dućan u Carskoj mahali na Donjoj čaršiji. Vakufnamom od džumada I 1295. (3.V do 2.VI 1878) godine odredio je da mutevelija daje ove nekretnine pod zakup i prihode troši u slijedeće:

— da svake godine prouče hatmu za vakifovu dušu i pale jednu mukavu;

— da svake godine prouče hatmu za dušu vakifova oca Derviša, sina Muharemova i majke Nefise, kćeri Ahmedove;

— da svake godine prouče hatmu za dušu žene mu Fatime i da učačima hatmi daju nagrade (hedije);

— da svake godine pale svijeću za dušu vakifova djeda Ibrahima, sina Mahmud-ćehajina, i

— da svake godine daje mujezinu Ismail-kapetanove džamije po 20 groša.[112]

Ahmed bajraktar Durut zavještao je kuću kod Šarića džamije i odredio da mu se uči hatma za dušu i dijeli milostinja sirotinji. U ovoj kući je više godina besplatno stanovao mujezin ove džamije.[113]

Legatori: *Mehmed-ćehaja* i *Muharem-ćehaja Dervišević* i *hadži-Ismail i Fatima Grljević*, zavještali su dućane, mlinice, i bašče u Stocu. Odredili su da se iz prihoda njihovih vakufa daje plaća imamu, mujezinu, kupuju svijeće i ulje za kandilje i da im se uče hatme za duše. Mutevelije ovih vakufa bili su 1889. godine: *Omer Jašarbegović, Ibrahim ef. Hromić, Smail Mahmutćehajić* i *Derviš ef. Mešak*.[114] Ove porodice kao i porodice spomenutih vakifa, stanovale su u Uzinovića mahali na temelju čega zaključujemo da su navedenih pet vakufa bili vezani za Šarića džamiju.

5. DŽAMIJA U TVRĐAVI NA GRADU

Prilikom obnove Vidoške tvrđave početkom 18. stoljeća Turci su ovdje sagradili i jednu džamiju. Ne zna se kako je ta zgrada izgledala jer ju je 1762. godine grom srušio. Ovo saznajemo iz jedne bujrultije bosanskog valije Mehmed-paše Muhsinovića od 25. ševala 1175. (19. maja 1762) godine koja je upućena blagajskom kadiji, ajanima vilajeta i službenicima. U njoj ih valija obavještava da je „Božijom odredbom" udario grom i srušio džamiju u stolačkoj tvrđavi koju, po carskoj naredbi,

111. SVGHB, sv. I, broj 109. str. 261.

112. Isto, sv. I, broj 84, str. 291.

113. Proračuni vakufa ... str. 343.

114. Isto, str. 341 i 347.

treba u ovoj godini obnoviti. Finansijsku pomoć daće država, a stanovnici susjednih kadiluka dužni su, po običaju, pružiti pomoć u radnoj snazi. Naređuje im da, posredstvom suda i u sporazumu s ajanima vilajeta, odrede iz blagajskog kadiluka petnaest čerahora i petnaest konja i da ih odmah upute u Stolac, gdje će raditi na pregonu potrebnog građevinskog materijala i izgradnji tvrđave. Određeno je da im povjerenik za izgradnju isplaćuje svaki dan po 20 akči.[115]

Na temelju ove bujrultije može se utvrditi da je džamija u stolačkoj tvrđavi obnovljena 1762. godine i da je od tada imala dimenzije koje su se djelomično do danas sačuvale. Locirana je visoko u strani na istočnoj periferiji tvrđave, poviše gradske ulazne kapije. Osnovica joj je pravougaonik sa stranicama oko 8x7 metara. Građena je od lomljenog kamena vezanog krečom i zidovi su joj bili oko jedan metar široki. Donji njen dio (pod) postavljen je na zasvođenu čatrnju koja i danas drži vodu. Uzgor postoji još samo dio prednjeg zida u kome se vidi mihrab, koji je bio ukrašen sa šest redova stalaktita. Mihrab nije sagrađen na sredini zida, nego oko jedan metar desno od njegove polovine. Uz džamiju se je nalazila kamena munara oktogonalna oblika, visoka oko deset metara, čiji se ostaci i danas vide u južnom zidu porušene džamije. Na jednom starom crtežu iz početka prošlog stoljeća vidi se da je uz džamiju na Gradu postojala kamena munara.[116]

Džamija je i kasnije oštećivana i rušena. U augustu 1840. godine grom je puknuo u barutanu u stolačkoj tvrđavi i sa zemljom je sravnio. Tada je sigurno i džamija stradala. Ali-paša Rizvanbegović počeo je odmah obnavljati kule i druge zgrade u tvrđavi.[117]

U ovoj džamiji su klanjali posadnici tvrđave, članovi njihovih porodica i svi koji su u tvrđavi stanovali. Džamija je imala imama i mujezina, koji su za vršenje ovih dužnosti primali plaćui od države ili su, kao i ostali posadnici, uživali timare na području stolačkog kadiluka. Radila je i poslije ukinuća kapetanija 1835. godine, jer je Turska držala ovdje manju posadu sve do austrougarske okupacije 1878. godine.[118] Austrougarske vlasti koristile su više godina ovu džamiju za depo i prilikom preseljenja u modernu i novosagrađenu tvrđavu 1888. godine, srušili je.[119] Na objektima u ovoj tvrđavi u toku su arheološka istraživanja.

115. Sidžil blagajskog kadije broj 58, list 12 b. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

116. Izet Rizvanbegović, „Dosadašnji rezultati arheoloških istraživanja na srednjevjekovnoj vidoškoj tvrđavi u Stocu," *Slovo Gorčina*, Stolac, 1979, str. 85-90. U Slovu Gorčina iz 1974. godine donesen je crtež stolačke tvrđave na kome se vidi džamija i munara ortogona oblika.

117. Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, Sarajevo, 1973, sv. I, str. 402.

118. Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, „Stari hercegovački gradovi," *Naše starine*, II, Sarajevo, 1954, str. 15.

119. Muhamed Enveri Kadić, *Kronika*, sv. 28, str. 444; *Muslimanska konferencija*, 1901, str. 19.

6. MESDŽID U ZAGRAD MAHALI

U spomenutom sidžilu stolačkog kadije iz 1206. (1791/92) godine potpisan je kao svjedok prilikom jednog vjenčanja imam Zagrad-mahale, ali mu ime nije navedeno.[120] Na temelju ovog može se zaključiti da je koncem 18. stoljeća postojao u ovoj mahali jedan mesdžid u kome je imamsku dužnost vršio spomenuti anonimus. Ovo je, možda, jedan od tri mesdžida koje je Evlija Čelebija vidio kada je 1664. godine kroz Stolac proputovao.[121]

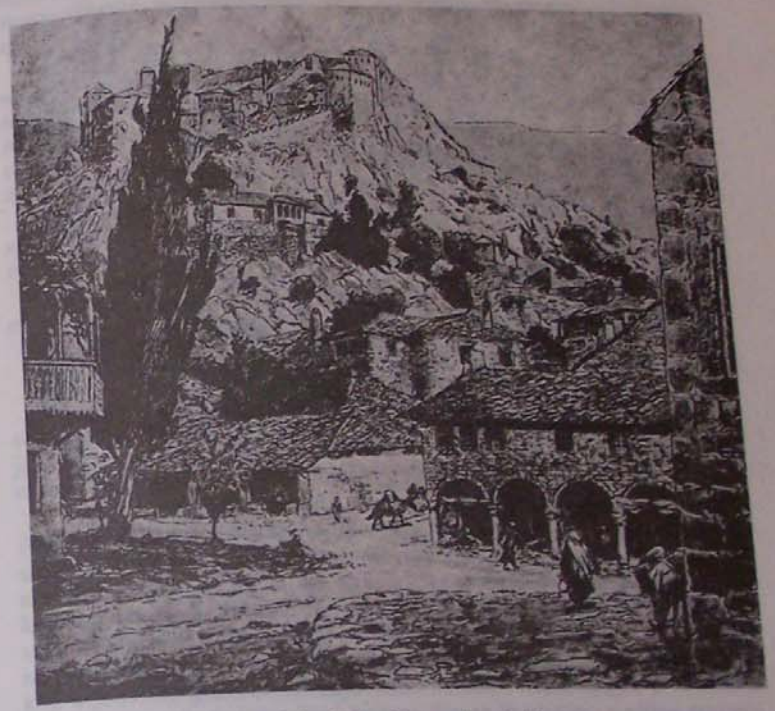

Mesdžid u Zagrad mahali

120. SSK, str. 24.

121. Vidi napomenu broj 7.

7. MIHRABI U BEGOVINI

Kompleks zgrada zvani Begovina smješten je uz lijevu obalu Bregave na krajnjoj istočnoj periferiji Stoca. Ovdje se nalaze tri stambena objekta, četiri konaka (musafirhane) i potrebne gospodarske zgrade. Na desnoj obali Bregave, suprotno od Begovine, postoji objekat zvani

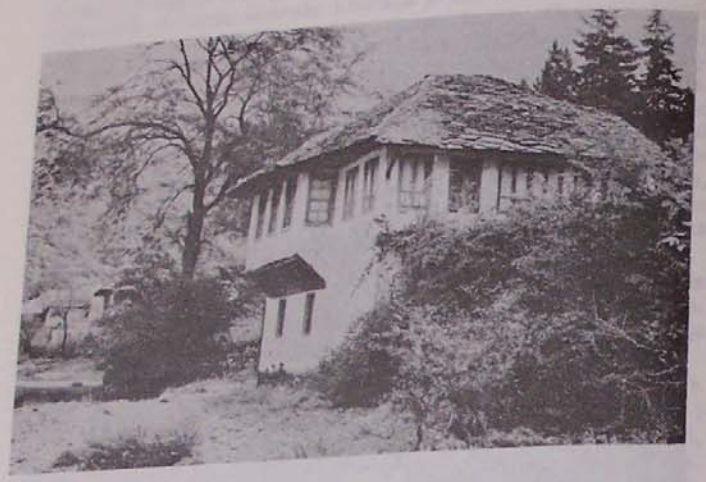

Begovina

„Đulhanumina kuća" (Mustajbegov konak) koji se sastoji od stambene zgrade, musafirhane i gospodarske zgrade. Begovinu sa Đulhanuminom kućom povezuje Rizvanbegovića most, i svi ovi objekti čine zasebnu urbanu i arhitektonsku cjelinu. Begovina je bila odžak ili, tačnije, malikana porodice Rizvanbegovića.

Podizanje zgrada u Begovini počelo je poslije ukidanja kapetanija u Bosni i Hercegovini 1835. godine. Izgradili su ih četvorica braće Rizvanbegovića. Arhitekturu zgrada u Begovini koja je, zahvaljujući razumijevanju i brižljivom čuvanju njenih vlasnika, do danas dobrim dijelom očuvana, obradiće stručnjaci — arhitekti, a nas ovaj put zanimaju samo mihrabi u prostorijama koje su služile za skupno obavljanje molitava.[122]

Svaki konak u Begovini imao je posebnu prostoriju s mihrabom udubljenim u zidu, dimenzija oko 120 x 70 x 25 cm koji je služio i za abdesthanu tj. mjesto gdje se je abdest uzimao. U ovoj prostoriji s mihrabom gosti (musafiri) su s vlasnikom konaka i članovima njegove porodice ponekad zajednički obavljali propisane molitve. Mihrabi su se nalazili u:

Osman-begovom konaku dva: u odaji u prizemlju i u ćošku na spratu. Iznad ovog mihraba ranije je bio napisan ajet iz Kur'ana koja se nalazi iznad mihraba u skoro svim džamijama;

Hadži Rizvan-begovom konaku dva: u ćošku i predsoblju (krilu) na spratu;

Zulfikar-begovom konaku, u sobi na spratu;

Husein-begovom konaku, u ćošku na spratu; i

Mustajbegovom konaku (Đulhanumina kuća) u predsoblju (krilu) na spratu. Iz natpisa uklesanog na musanderi u ćošku na spratu vidi se da je ovaj konak sagrađen 1273. (1856/57) godine. Ova zgrada koja je u enterijeru bogato ukrašena divnim rezbarijama ima tri etaže.

I u tri stambene zgrade u Begovini koje su danas vlasništvo Fahrudina, Nusreta i Rizvana Rizvanbegovića, nalazi se po jedan mihrab u predsoblju na spratu. Ovi mihrabi nisu u zid udubljeni, kao u musafirhanama, nego su na zidu okrenutom prema kibli šiljatim od kamena izrađenim lukom obilježeni. Ovo je zaista nešto jedinstveno ne samo u Stocu nego u cijeloj Hercegovini, pa, možda, i šire. Obrađujući i razgledajući ovih šest mihraba u Begovini, sjetili smo se kur'anskog ajeta koji u prevodu glasi: „I Mi objavismo Musau i bratu njegovu: U Misiru narodu svome kuće izgradite i bogomoljama ih učinite i u njima molitvu obavljajte; A ti obraduj vjernike"[123]

---

122. Izet Rizvanbegović, „Muzej pod vedrim nebom," *Slovo Gorčina*, Stolac, 1973, str. 27-28; Esad Kapetanović, „Begovina na Bregavi, spontano djelo čovjeka," *Slovo Gorčina*, Stolac, 1974, str. 16-24.

123. *Kur'an*, preveo Besim Korkut, str. 210, sura X, ajet 87.

U Stocu su u prvoj polovini prošlog stoljeća živjeli dvojica šejhova: Šejh Ali-aga Sarajlić, sin Huseinov, i hadži šejh Abdulah-aga (Šejhaga) Mehmedbašić. Prvi je u Stocu zavještao 1812. godine dva dućana za Carevu džamiju.[124] Drugi je potpisan kao svjedok na vakufnami hadži-Sulejman ef. Behmena, sina Ibrahimova, iz 1846. godine.[125] Obojica su živjeli u doba Ali-paše Rizvanbegovića i bili su, sigurno, pristaše nakšibendijskog tarikata, kome je i Ali-paša pripadao. Ne zna se da je u Stocu ikad postojala tekija, kao ni to da li su spomenuta dvojica šejhova imali ovdje svoje pristaše (muride) i držali u nekoj stolačkoj džamiji ili medresi tevhide i zikrove.

II KULTURNO-PROSVJETNE USTANOVE

U Stocu su, što se zna, osnovane i radile slijedeće kulturno-prosvjetne ustanove: sedam sibjan-mekteba, mektebi-ibtidaija, ruždija, medresa i muslimanska čitaonica (kiraethana). Sibjan-mektebi su se nalazili uz džamije: Sultan Selimovu, Hadži Alije Hadžisalihovića, Ismail-kapetana Šarića i tri u privatnim kućama: Rizvanbegovića u Begovini, Jusufa Dervoza u Zagrad-mahali i Ibrahim-age Šarića u Čaršiji. Pored ovih šest mješovitih sibjan-mekteba u Sumbulića medresi je, nakon njena zatvaranja, radio ženski mekteb. Mualime u ovom mektebu bile su 1886. godine Fatima-hodžinica Arap i Zuka Basarić, a posljednji Salih ef. Hromić i Ahmed ef. Basarić.[126]

1. MEKTEB UZ SULTAN SELIMOVU (CAREVU) DŽAMIJU

Nakon dovršenja izgradnje Careve džamije, podignuta je u njenoj blizini jedna mala zgrada u kojoj je radio sibjan-mekteb. Bio je poznat pod imenom „stari mekteb" i radio je sve do 1894. godine kada je u Stocu sagrađena i otvorena prva mektebi-ibtidaija. Mualimsku dužnost u njemu vršili su imami Careve džamije.

Ranije spomenuti vakif Silahdar Husein-paša odredio je da se mualimu ovog mekteba daje godišnje po deset groša.[127]

2. MEKTEB HADŽI ALIJE HADŽISALIHOVIĆA

Kod ove džamije sagrađena je oko 1736. godine jedna mala zgrada u kojoj je radio mekteb istog vakifa. Mualimsku dužnost u njemu vršili su

124. SVGHB, sv. I, broj 65, str. 312.

125. SVGHB, sv. I, broj 62, str. 315.

126. Salnama za 1304 (1886) godinu. U ovoj godini mualimi u Stocu bili su: Ibrahim Pitić, Salih Đuvenica, Derviš Mešak i Abdulah Šemić.

127. SVGHB, sv. I, broj 89, str. 286.

imami džamije. Zatvoren je oko 1920. godine i zgrada mu je kasnije neko vrijeme služila za stolarsku radionicu. Na mjestu gdje je ranije bio mekteb danas je lijepo uređena i zasađena bašča.

3. MEKTEB ISMAIL-KAPETANA ŠARIĆA

Nekoliko metara lijevo od Ismail-kapetana Šarića džamije podignuta je 1741. godine jedna zgrada u kojoj je radio mekteb istog vakifa. Mualimsku dužnost u njemu vršili su imami džamije. Priča se da je ovaj mekteb izgorio početkom ovog stoljeća i nikad više nije obnovljen. Vide mu se i danas ruševine.

Vakif Alija Šarić odredio je u svojoj vakufnami iz 1912. godine da se mektebskoj djeci koja pokažu dobar uspjeh u učenju daju nagrade, da se siromašnoj djeci kupuju knjige, odjeća i obuća i da se mualimima Careva i Ismail-kapetana Šarića mekteba daju svake godine nagrade za njihov rad. Vakifa Dževahira kaduna u svojoj vakufnami iz polovine prošlog stoljeća, odredila je da se svake godine podijeli mektebskoj djeci 50 oka hljeba.[128]

4. RIZVANBEGOVIĆA MEKTEB U BEGOVINI

Nakon izgradnje stambenih zgrada i konaka u Begovini otvoren je ovdje i jedan mekteb koji je radio u jednoj prizemnoj zgradi podignutoj uz lijevu obalu Bregave. Izdržavale su ga porodice koje su u Begovini stanovale, i to proporcionalno prema broju članova njihovih domaćinstava.[129]

Prvi i jedini mualim u ovom mektebu bio je hadži Mustafa ef. Žujo, sin Muharemov, za koga se priča da je bio velik učenjak (alim) i dobri (evlija). Pored mualimske dužnosti on je još pisao zapise (talisman), bavio se narodnim ljekarstvom i liječio svijet travama i raznim mehlemima koje je sam pravio. Uz njegovu ličnost vezano je više legendi koje i danas zna ispričati poneki stariji Stočanin. Nekoliko legendi iz njegovog života pribilježeno je i u našoj literaturi.[130] Umro je u Stocu 7. muharema 1318. (8. maja 1900) godine u 71. godini života i sahranjen u Askerskom haremu.[131]

Porodica Žuja dala je, što se zna, još trojicu alima: Ahmed-ef. 1807, Derviš-ef. 1836, i Ali-ef. 1889. godine. Oni su u svoje doba slovili kao učeni ljudi i vršili su razne funkcije u onovremenoj islamskoj hijerarhiji.

128. SVGHB, sv. I, broj 604, str. 292.

129. Podatke o mihrabima, mektebu i čatrnji u Begovini dobio sam od rahm. Munira i dra. Fahrudina Rizvanbegovića iz Stoca.

130. Rusmir Mahmutćehajić, „Hidr se pojavio Mustafa nestao," *Život*, Sarajevo, (XXVIII), 1979, broj 11-12, str. 674-677.

131. *Bošnjak*, Sarajevo, 1900, broj 20, str. 3, od 17. maja.

Ahmed ef. je bio velik alim (učenjak) i pred njim je hifz završio hafiz Sulejman ef. Šarac (1850-1927) koji je bio reis-ul-ulema od 1910. do 1914. godine.[132]

5. MEKTEB JUSUFA DERVOZA U ZAGRAD-MAHALI

Niko od brojnih stolačkih vakifa nije osnovao nijedan mekteb u Podgrad i Zagrad-mahali. Jusuf Dervoz, po zanimanju posjednik, držao je više godina u svojoj kući u Zagrad-mahali mješoviti mekteb koji su pohađala muslimanska djeca iz spomenute dvije mahale i u kome je on držao vjersku obuku. Kroz ovaj privatni mekteb prošlo je više generacija koje su u njemu dobile osnovne pojmove iz islamske dogmatike i obredoslovlja. Radio je koncem prošlog i prvih nekoliko godina ovog stoljeća.[133]

6. MEKTEB IBRAHIM-AGE ŠARIĆA

Ibrahim-aga Šarić je jedno vrijeme poslije prvog svjetskog rata držao mekteb u svojoj kući u Čaršiji. Pohađala su ga djeca iz susjednih sokaka. On nije imao određene plaće, nego je njegov rad nagrađivan raznovrsnim poklonima u naturi i novcu su donosila djeca, polaznici ovog mekteba. Uz ovaj rad on je pisao i zapise.

7. MEKTEBI IBTIDAIJA

Prva mektebi-ibtidaija u Stocu otvorena je 1894. godine. Radila je u za nju posebno izgrađenoj zgradi nedaleko od Careve džamije. Inicijativu za njeno otvaranje dali su ugledni muslimani iz Stoca koji su ovu akciju i materijalno pomagali.[134] U ovoj zgradi danas radi Narodni univerzitet u Stocu.

8. RUŽDIJA

Ruždije su bile prve niže srednje škole u Bosni i Hercegovini u kojima su, pored vjerskih predmeta, predavani i neki svjetovni predmeti. Svršenici ovih škola bili su osposobljeni za pisare i druga niža činovnička zvanja. Ruždija u Stocu otvorena je 1871. godine i radila je u za nju

132. SVGHB, sv. I, broj 68, str. 309; „Proračuni..." str. 343; kalednar *Gajret*, Sarajevo, 1939, str. 215-216.

133. Podatke o Dervozovom mektebu i Pajinom konaku dobio sam od Omerage Dumana i Mehmeda Grebidjele.

134. *Bošnjak*, Sarajevo, 1896, broj 12, i 1987, broj 8.

posebno izgrađenoj zgradi koja se nalazi u Čaršiji, nedaleko od Careve džamije. Troškovi njene izgradnje iznosili su 8952 groša, a dala ih je državna blagajna i, dijelom, narod.[135]

9. MEDRESA

U Stocu je u prvoj polovini prošlog stoljeća otvorena medresa. Radila je u jednoj prizemnoj zgradi nedaleko od hamama i Hadži-Alije Hadžisalihovića džamije. Stariji Stočani kažu da ju je osnovao neki Sumbulić, ali kako mu je bilo ime i kada je živio ništa ne znaju. Pričaju samo da su Sumbulići bili veliki alimi. Ova porodica je izumrla u Stocu i niko ne pamti nijednog Sumbulića, čak ni po ženskoj lozi. Zgrada joj je zapremala 260 m² površine i upisana je u gr. ul. broj 442, kat. čest. IV/156, pod nazivom „vakuf dershane u Stocu". Ovaj naziv jasno govori da je na ovom mjestu postojala i radila medresa. Na mjestu gdje je medresa bila danas se nalazi moderna jednokatnica u kojoj su smještene kancelarije Jugobanke.[136]

Prvi poznati muderis ove medrese bio je neki Mehmed ef., „muderis u kasabi Stocu," koji je potpisan kao svjedok na jednoj nedatiranoj ispravi stolačkog kadije. Ispravu su, pored njega, potpisali još: Alija, imam u Stocu, Alija, dizdar, Ahmed, kapetan, Halil-aga, Mustafa-aga, Osman-aga i Husein-aga, age martolosa, Zulfikar-aga, prvi azban i Ahmed, vojnik, svi iz tvrđave Vidoški.[137]

Posljednji muderis ove medrese bio je Mustafa ef. Huseinagić koji je živio koncem prošlog i početkom ovog stoljeća.[138] Zanimljivo je ovdje istaknuti da je vakif Alija Šarić, sin Mustafin, odredio u svojoj vakufnami iz 1912. godine da, kad izumru njegovi potomci, muteveliju njegova vakufa postavlja kadija i muderis u Stocu.[139]

10. MUSLIMANSKA ČITAONICA (KIRAETHANA)

Ova čitaonica otvorena je koncem turske vladavine i radila je u jednoj prostoriji na spratu koja se nalazila uz toranj sahat-kule. Njeni članovi su mnogo radili na kulturnom i prosvjetnom uzdizanju muslimana ovog kraja i u tome pogledu ova ustanova je dala vidne rezultate.[140]

135. Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Sarajevo, 1953, str. 33; dr Hajrudin Ćurić, „Stare škole stolačke," *Odjek*, Sarajevo, 1974, broj 13, str. 24.

136. Fotografija ove medrese nalazi se u radu. Madžida Bećirbegović, „Prosvjetni objekti islamske arhitekture," *Prilozi* POF, XX-XXI (1970-71), Sarajevo, 1974, str. 323.

137. HAD, broj 70.

138. *Bošnjak*, Sarajevo, 1898, broj 34 i 1899, broj 33.

139. SVGHB, v. I, broj 604, str. 292.

140. Đorđe Pejanović, *Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, str. 25 i 57.

III SOCIJALNO-HUMANITARNE I ZDRAVSTVENE USTANOVE

1. MUSAFIRHANE

U Stocu je za turske uprave, i kasnije, osnovano i radilo nekoliko konaka (musafirhana) u kojima je svaki putnik-namjernik u svako doba, za određeno vrijeme, imao besplatan stan i hranu. Prvu poznatu musafirhanu u Stocu osnovao je ranije spomenuti Silahdar Husein-paša koja se nalazila u Čaršiji i za čije je izdržavanje vakif zavještao više dućana. Ne zna se kada je ovaj konak prestao raditi.[141]

Kada su Rizvanbegovići poslije ukidanja kapetanija u Bosni i Hercegovini 1835. godine sagradili u Begovini kompleks zgrada, oni su ovdje tada podigli i pet konaka. Ranije smo ih po vlasnicima nabrojali kada smo govorili o mihrabima u Begovini. Ovi konaci su permanentno radili do austrougarske okupacije 1878. godine, a povremeno, oko bajrama, do agrarne reforme 1919. godine. Svaki gost je mogao doći u konak i u njemu ostati, on i konj mu, koliko je htio i želio. Bilo je slučajeva da su neki gosti ovdje ostajali do pola godine. Izdržavali su ih vlasnici konaka, a u njima su hranu pripremali i goste posluživali članovi njihovih porodica i posluga koju su oni držali i izdržavali. U svakom konaku nalazio se hamandžik (banjica) u kome se gost, kad mu ustreba voda, mogao očistiti i okupati.

U Uzinovića mahali su nekad radila tri konaka: Behmenov, Mahmutćehajića i Šarića. Behmenov konak se nalazio u Kosovini, pri vrhu jednog uskog sokaka, ispod ceste Stolac—Ljubinje. Davno je prestao raditi i na njegovim ruševinama sagrađena je oko 1955. godine nova zgrada koja služi za privatan stan. Od zgrade starog konaka vide se još samo ostaci jednog zida. Posljednji vlasnik ovog konaka bio je hadži-Salih ef. Behmen,koji je umro 1910. godine.

Zgrada Mahmutćehajića konaka postoji i danas u sokaku kod Šarića džamije. Kroz prostrana, na ćemer građena vrata ulazi se u prvo dvorište, gdje se lijevo od ulaza nalazi čatrnja. Više ovih vrata uzidana je mala kamena ploča, na kojoj je bila napisana godina (tarih) gradnje konaka, koji je potpuno uništen. Kroz druga, također na ćemer građena vrata, ulazi se u dvorište konaka koji ima prizemlje i sprat s divanhanom. Eksterijer konaka sačuvao je do danas svoj prvobitni izgled, dok je novi vlasnik u enterijeru izvršio neke prepravke. Uz dvorište konaka nalazila se Mahmutćehajića, kasnije Hromića kula, čije se ruševine još vide.

Šarića konak je postojao na početku Uzinovića mahale i imao je prizemlje i četiri velike sobe na spratu. Radio je do rješenja agrarne reforme 1919. godine. Srušen je poslije 1950. godine i na njegovim temeljima je sagrađena zgrada preduzeća Industrije konfekcije Stolac

141. SVGHB, sv. I, broj 74, str. 302.

(Inkos). Uzgor se još nalazi ulazna kapija i dio zida od avlije s kojim je konak bio opasan. Posljednji vlasnik ovog konaka bio je Mehmed ef. Šarić.

U Pograd-mahali nedaleko od Ali-pašine džamije, nalazila se ranije kafana i konak Selima Paje. U kafani su ljudi preko dana sjedili i kahvu pili, a sobe na spratu više nje služile su za musafirhanu gdje je svaki putnik-namjernik imao u svako doba besplatan konak. Ovaj konak je radio do iza prvog svjetskog rata.[142]

2. OSTALE HUMANO-SOCIJALNE USTANOVE

Stolački vakifi: Ali ef. Zele, sin Ahmedov, Osman, sin Ramadanov, Fatima Halilagić, kći Salih-begova, Nefisa Redžić, kći Hasanova, Melća Mustafagić, kći Alibegova, Đulsuma Malohodžić, kći Osmanova, Ahmed bajraktar Durut i Fatima Šarić, odredili su, između ostalog, da se iz prihoda njihovih vakufa dijele svake godine određene količine hljeba mjesnoj sirotinji, ili da se za sirotinju svake godine priređuje gozba (ikram).

Ali-paša je u svojoj vakufnami iz 1836. godine, između ostalog, odredio da se u njegovoj pekari u Stocu kuha hrana i dijeli mjesnoj sirotinji. Dalje je odredio da se svake godine uoči bajrama, podijeli sirotinji deseti dio novca koji se dobije od prodatog grožđa i od tovara žita.

Omer Zdrako, sin Mustafin, zavještao je kuću s dvorištem u Carevoj čaršiji. Vakufnamom od rebia II 1275. (8.XI 1858) godine odredio je da se iz prihoda njegovog vakufa kupi svake godine 25 oka pšenice, skuhaju hljebovi i podijele sirotinji.[143]

3. NARODNA MEDICINA

U Stocu su od prvih početaka turske vladavine radili narodni ljekari, vidari, koji su svijet liječili travama, mehlemima i zapisima. Prvi poznati narodni ljekar u Stocu bio je Mehmed Hadžiredžepović (Hadžiredžepzade), koji je živio polovinom 18. stoljeća i bio vješt u liječenju rana. Na molbu muslimana stolačkog i susjednih kadiluka izdan mu je 1762. godine carski dekret (berat) i dozvola da može liječiti ranjene muslimane. Donosimo ih u slobodnom i skraćenom prevodu.

Kopija carskog berata:

Kadiluci Ljubinje, Nevesinje i Blagaj nalaze se u susjedstvu Crne Gore iz koje odmetnici često prodiru na područja spomenutih kadiluka i pljačkaju i pustoše. Muslimani s njima stalno ratuju pa u borbi neki od

142. vidi napomenu broj 133
143. SVGHB, sv.I, broj 74, str.302

njih budu teško ranjeni i na taj način dovedeni u životnu opasnost. U kasabi Stocu živi Mehmed Hadžiredžepović koji se je potpuno specijalizirao u liječenju rana i u čijoj se porodici ova vještina s djeda na oca prenosi. U vezi izvještaja Mehmeda, naiba ostatka Novog i teskere starješine carskih hirurga, izdaje mu se novi dekret kojim se on postavlja za glavnog hirurga u spomenutim kadilucima. Ovu službu dužan je savjesno vršiti i u tome ga niko ne smije ometati ni sprečavati. Napisano u Kostantiniji (Istambulu) u prvoj dekadi džumada II 1175. (28.XII 1761. do 7.I 1762) godine.

Dozvola izdana od starješine carskih hirurga:

Nekoliko osoba mi je došlo iz kadiluka: Stolac, Ljubinje, Nevesinje i Blagaj koji se nalaze u Hercegovačkom sandžaku u Bosanskom ajaletu i potužili se na slijedeće: U našem susjedstvu nalazi se Crna Gora iz koje odmetnici napadaju na naše krajeve i pljačkaju i pustoše sve do čega dođu. Muslimani s njima stalno boj biju pa u borbi neki budu ranjeni. U tvrđavi Vidoški (Stolac) živi Mehmed Hadžiredžepović koji je vješt u liječenju rana i koji je po tome u ovom kraju poznat. U smislu carske naredbe i teskere našeg prethodnika Ahmed ef. šefa carskih hirurga, izdaje mu se dozvola da može liječiti sve muslimane koji u borbama budu ranjeni i koji od njega budu tražili da ih liječi. Napisano u drugoj dekadi redžepa 1175. (5. do 15.II 1762) godine.[144]

Pored Mehmeda Hadžiredžepovića, narodnim ljekarstvom bavio se je i ranije spomenuti Mustafa ef. Žujo. Koncem prošlog i prvih decenija ovog stoljeća u Stocu je živio Hasanbeg Rizvanbegovića, koji je u ovom kraju bio poznat kao narodni ljekar. On je s uspjehom liječio sve vrste rana, posebno živih, i glize (skrofule) kod djece. Umro je u Stocu oko 1935. godine. Posljednji i nadaleko poznati narodni ljekar u Stocu bio je i Ahmed Karajica, koji je umro 1983. godne.

Sačuvala nam se jedna ljekaruša koju je sastavio Halil Hrle, sin Alijin iz Stoca. Napisana je na turskom jeziku i u njoj se nalazi više recepata za liječenje raznih bolesti travama, mehlemima i zapisima. Iz bibliografske bilješke na kraju rukopisa vidi se da je pisac ovo djelo dovršio 1263. (1846/47) godine dok je učio u medresi u Ljubuškom pred muderisom Mehmed ef. Krehićem.[145] On je 1260. (1844) godine prepisao još jedan rukopis u kome se nalaze dvije rasprave: jedna iz gramatike arapskog jezika i druga iz moralke.[146]

144. Sidžil blagajskog kadije broj 58, list 10 a. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

145. H. Hasandedić, *Katalog*.. str. 203, rukopis broj 520, inv. br. 713.

146. Isto, str. 58. rukopis broj 86, inv. broj 705.

IV. VODOOPSKRBNI OBJEKTI I GRADNJE NA VODI

1. ČESME I ŠADRVANI

Do izgradnje vodovoda u Stocu 1909. godine Stočani su se snabdijevali vodom iz Bregave i čatrnja koje su bile podignute po svim mahalama Stoca. Četiri vakifa sagradili su čatrnje u dvorištima džamija i vodu iz njih koristile su prvenstveno džematlije za uzimanje abdesta. Nakon izgradnje vodovoda u Stocu, sagrađeni su šadrvani u dvorištima triju džamija i u njih dovedena voda iz gradske vodovodne mreže.

U dvorištu pred Carevom džamijom nalazi se čatrnja i šadrvan. Neki Ćesić zavještao je novac čija je glavnica 20. rebia 1206. (17.X 1791) godine iznosila 11.000 akči. Po izjavi mutevelije Saliha Mujezinovića, vakif je odredio da se kamata od ovog novca troši na opravke čatrnje pred Carevom džamijom.[147] Ovo je najstariji poznati spomen ovoj čatrnji koja je, možda, sagrađena kad i džamija 1519. godine. Prestala je služiti svojoj namjeni kada je kod nje sagrađen šadrvan.

Šadrvan pred džamijom sagradio je hadži Salih Behmen 1909. godine iz oporuke (vasijjet) hadži-Mahmud ef. Behmena.[148] Građen je od kamena i sastoji se iz malog bazena iz kojeg se voda prelijeva u veći bazen i iz ovog otiče kroz osam slavina. Natkriven je piramidastim krovom pod limom koji se oslanja na osam drvenih stupova vezanih lukovima. Služi svojoj svrsi i ukrasno djeluje u predvorju džamije.

U Podgrad-mahali pred Ali-pašinom džamijom nalazi se čatrnja koja se punila i dobivala vodu iz Bregave. Stari ljudi je nazivaju Burina čatrnja, na temelju čega se može zaključiti da ju je sagradio vakif hadži-Salih Buro oko 1733. godine. Vodu iz nje, do izgradnje vodovoda u Stocu, koristile su džematlije i stanovnici Podgrad i Zagrad-mahale. Ona i danas postoji, ali od izgradnje česama pred Ali-pašinom džamijom ne služi svojoj svrsi.[149]

Fatima, kći Mustafa-agina, sagradila je oko 1814. godine čatrnju u mahali Podgrad i namijenila je u dobrotvorne svrhe.[150]

U dvorištu hadži Alije Hadžisalihovića džamije nalazi se čatrnja za koju se ne zna kada je sagrađena i čija je zadužbina. Ispred džamije su ranije tekli kanali („havuzi"), dovedeni iz Bregave, iz kojih se voda koristila za uzimanje abdesta. Junuz Mehmedbašić je za života iz svoje oporuke (vasijjet) sagradio mali šadrvan pred ovom džamijom i u nj doveo vodu iz Bregave. Iz natpisa na njemu vidi se da je podignut 20. oktobra 1935. godine.

U Uzinovića mahali, pred Ismail-kapetana Šarića džamijom nalaze se dvije čatrnje: jedna između džamije i mekteba i druga pred lijevom sofom. Prvu je sagradio vakif Šarić, što se vidi iz vakufname gdje određuje da se ona svake godine očisti. Druga je sagrađena 1225. (1810) godine i

147. SSK, str. 24. Ćesići su živjeli u Vlahovićima (*Bošnjak*, Sarajevo, 1907. godina).

148. Po pričanju Habibe Mehmedbašić, rođene Behmen iz Stoca.

149. Ovo mi je priao devedesetogodišnji starac Muharem-aga Hrle iz Stoca.

150. SVGHB. sv. I, broj 83, str. 292.

zadužbina je Salih-ćehaje Mahmutćehajića. Ovo se razumije iz natpisa uklesanog na kamenoj ploči slivnika s njegove južne strane. Obje ove čatrnje postoje i danas, ali od izgradnje šadrvana pred džamijom ne služe svojoj namjeni.

U dvorištu pred džamijom postoji natkriveni i sa svih strana kamenim pločama ograđeni šadrvan sa četiri česme koji je oko 1912. godine sagradio Ali-beg Šarić. Služio je svojoj svrsi sve do zatvaranja džamije 1945. godine.

Pored spomenutih dviju čatrnja kod džamije, one su još postojale u dvorištima slijedećih kuća u Uzinovića mahali: Basarića, Behmena, Fildića (2), Hromića, Mahmutćehajića (2), Nikšića, Repaka i Škora. Negdje u ovoj mahali nalazila se je i čatrnja zvana Bešlaguša. Jedna čatrnja postoji u mahali Bokulji na izlazu iz Stoca prema Ljubinju. Podigli su je za dušu i na ime svoga oca potomci Sulejman-alemdara Mahmutćehajića, koji je poginuo u Dabru oko 1860. godine. Priča se da je njegovo tijelo doneseno u hararu u Stolac i sahranjeno u haremu koji se nalazio gdje je sada zgrada gimnazije i osnovne škole.[151]

Vakif Muharem Mahmutćehajić sagradio je polovinom prošlog stoljeća jednu čatrnju kod vakufskog zemljišta pod brdom u Basilijama. Ona i danas postoji i svijet je zove Muhina čatrnja.

U tvrđavi na Gradu sagrađeno je u 18. stoljeću deset čatrnja i na jednoj od njih podignuta je džamija. Sve ove čatrnje porušile su austrougarske vlasti kada su 1888. godine grad napustile i prešle u novosagrađenu tvrđavu.

Pred Rizvanbegovića mektebom u Begovini sagrađena je polovinom prošlog stoljeća čatrnja koja je dobivala vodu iz Bregave. U vrijeme napada uskoka i hajduka na Stolac i opsadnog stanja, iz ove čatrnje su se vodom snabdijevali svi stanovnici Begovine.

Neki vakifi podizali su čatrnje iz drumova kojima su prolazili trgovački karavani i namjenjivali ih u dobrotvorne svrhe (hajrat). Neka djevojka iz Stoca sagradila je nekoliko čatrnja u razmaku od po pola sata hoda, uz karavanski drum koji je išao kroz Jasenicu u nahiji Bobani, i namijenila ih u „hajr".[152]

2. MOSTOVI

Preko rijeke Bregave sagrađeno je za turske uprave nekoliko kamenih mostova i mostića na jedan do pet lukova. Njih su kao svoje zadužbine podigli domaći ljudi čija nam imena nisu poznata. Jedino se zna da su Rizvanbegovići sagradili koncem prošlog stoljeća kameni most

151. Njegovo ime se nalazi među potpisnicima vakufname Ahmeda Tuce sina Ibrahimova, iz 1848. godine (SVGHB, sv. I, broj 260, str. 85). Bio je oženjen kćerkom Mahmud-ef. Golubića i imao je tri sina: Mahmud-ef, Ibrahim-agu i Adem-agu. Mahmud ef. je koncem turske vladavine bio kadija u Maglaju (ove podatke dobio sam od dra Rusmira Mahmutćehajića).

152. Jevto Dedijer, *Hercegovina*, Beograd, 1909, str. 281.

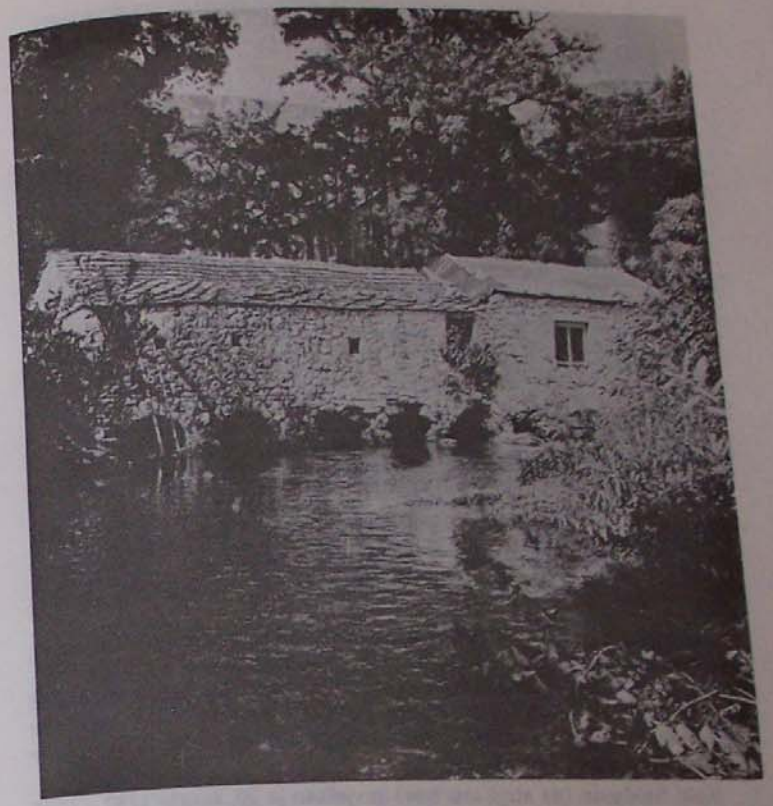

Mlini i stupe na Bregavi

na pet lukova preko Bregave, koji povezuje Begovinu s Đulhanuminom kućom. Neki od ovih mostova služe i danas ne samo za prelaz pješaka nego se preko njih odvija i dio drumskog saobraćaja.[153] Priča se da je jedan most u Stocu nosio naziv „muflis-ćuprija". Ovo ime dali su mu oni koji nisu imali novaca (muflis) da idu u kafanu pa su, ponekad, na njemu sjedili i razne šale zbijali.

153. Opširnije o kamenima mostovima u Stocu vidi: Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969, str. 217-226.

Ćuprija u Begovini

V. SAHAT-KULA

Sahat-kula je bila locirana uz zgradu bivše kiraethane (čitaonice), pedesetak metara istočno od Careve džamije. Sagrađena je poslije 1664. godine, jer joj nema spomena u Putopisu Evlije Čelebije. Radila je do pred prvi svjetski rat i otkucavala vrijeme po alaturka satu. Austrougarske vlasti su skinule s nje zvono i upotrijebile ga u ratne svrhe. Toranj kule srušen je pred drugi svjetski rat.[154]

Neki Stočanin (ne stoji mu ime) zavještao je 20. ševala 1182. (27.II 1769) godine 50 groša i odredio da se daju na kamate i prihod troši na opravke ove sahat-kule. Emin-aga Jašarbegović bio je 1206. (1791/92) godine mutevelija ovog vakufa koji je na sudu položio sto groša vakufskog novca i izjavio kada je i u koju svrhu vakuf osnovan.[155] Ovo je najstariji poznati spomen ovoj sahat-kuli. Hafiz-paša Rizvanbegović opravljao je toranj ove kule 1838. godine i tada je na njenom satu puklo zvono. Iste godine Ali-paša je nabavio i na sat postavio novo zvono.[156]

154. Hamdija Kreševljaković, „Sahat-kule u Bosni i Hercegovini", *Naše Starine*, IV, Sarajevo, 1957, str. 26.

155. SSK, str. 23.

156 „Stolac i Rizvanbegovići", *Srd.* I, Dubrovnik, 1902, broj 7, str. 355; dr Hajrudin Ćurić, „Odnosi između hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića i namjesništva u Zadru, *Glasnik* VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1961, broj 7-9, str. 257.

Sahat kula

VI. PRIVREDNI OBJEKTI

Trojica najvećih stolačkih vakifa: Silahdar Husein-paša, Ismail-kapetan Šarić i Ali-paša Rizvanbegović, sagradili su u Stocu više dućana, mlinica, stupa i drugih koristonosnih objekata. Ovo su činili da bi obezbijedili dugoročna sredstva za izdržavanje svojih zadužbina.

Podizanje privrednih zgrada u Stocu pada, dakle, u isto vrijeme kada je ovdje počela i izgradnja prvih sakralnih i profanih spomenika. Svi stolački vakifi, njih oko 81, odredili su u svojim vakufnamama da se nekretnine daju pod zakup a novac na kamate poslovnim i poštenim ljudima iz čaršije. Vakufi su ovdje, kao i drugdje gdje god su postojali, odigrali značajnu ulogu u promicanju trgovine i zanatstva. Zahvaljujući vakufima neki zanati su ovdje prvi put ugledali svjetlo dana i udomaćili se.

Na temelju sačuvanih vakufnama može se utvrditi da su stolački vakifi sagradili u Stocu više od sedamdeset privrednih objekata. Osim toga ovdje je za turske uprave sagrađeno i više dućana koji su se nalazili u privatnom posjedu.

U Stocu je za turske uprave sagrađeno 150-200 dućana u kojima se trgovalo, vodila zanatska radinost a bilo je i ugostiteljskih radnji (kafana i mejhana). U izvorima iz 18. stoljeća spominju se trgovci u Stocu koji su trgovačkim poslom putovali do Gabele, Dubrovnika pa čak i do Kaira. U jednom nedatiranom dokumentu spominje se Omer Behmen i Ćato, trgovci iz Stoca.[157] Godine 1792. ovdje je živio Hasan-baša Rojko, koji je trgovačkim poslom išao čak do Kaira.[158]

Stolac je iza Mostara jedini grad u Hercegovini koji ima tepicu. To je malo zdanje koje se sastoji od četiri zidana stupa na kojima je markiran četverostrešni krov pod pločom. U tepicu su prodavci sklanjali robu preko noći i kad kiša pada i tu je maltar držao kantar i vage. Danas ova tepica služi za prodavnicu cvijeća.

Stolac je imao Carsku čaršiju (suki sultani) gdje je za turske uprave bio glavni i centralni trg.[159] Na ovom trgu su se svijetu čitale i saopštavale sve naredbe koje su dolazile od centralne vlade u Istambulu (fermani), vršile, preko telala, sve licitacije i prodavala sva pokretna i nepokretna imovina, pozivali ratnici u boj i drugo.

Prostor između Podgradske ćuprije i Ali-pašine džamije zvao se Mejdan što upućuje na mišljenje da je ovdje za turske uprave bio trg na kome se prodavala stoka, poljoprivredni proizvodi i druga razna roba. Ovdje se nalazio Muftića han sa sofom i odrinom, i više dućana u kojima se trgovalo i vodila zanatska radinost. U blizini današnje pošte nalazio se ranije Tatarevića (Pinjin) han.[160]

157. HAD, B, 125, No 8 a.
158. Isto, broj 1215.
159. SSK, str. 37.
160. N. Buconji n.d. str. 169., Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957, str. 146.

Iz jednog djelimično sačuvanog popisa (defter) terzija, ćurčija i ćebedžija (nedostaje popis ćebedžija) saznajemo da je u ponedjeljak 25. džumada I 1168. (9. marta 1755) godine održano u Mostaru svečano promovisanje kalfi spomenutih zanata u majstore iz cijele Hercegovine. Među 1501 majstora terzija upisana su četvorica uz čija imena stoji napisano da su iz Stoca. Na temelju ovih podataka može se utvrditi da su u Stocu polovinom 18. stoljeća živjele i radile slijedeće terzije: Derviš Šarac, sin hadži Mehmedov, Mehmed Janboli, sin Hasan bašin, Alija Dizdar, sin Ismail čelebijin, i Ahmed Šarac, sin Ismailov.[161]

U raznim ispravama spominju se slijedeće zanatlije: u Stocu: Alija, berber (brijač) 1195. (1780/81),[162] Hasan, sarač (sedlar), Mustafa baša Turančić, tabak (kožar) i berberi (brijači): majstor (usta) Salih, Ibšir, Halil i Mehmed 1206. (1791/92) godine.[163] Berberi (brijači): Mehmed Basarić i Salih-beg Jašarbegović živjeli su u Stocu, prvi 1815. a drugi 1836. godine.[164]

Pored navedenih zanatlija ovdje su još radili i imali svoje radionice: bojadžije (moleri, soboslikari), čizmedžije (čizmari), kovači, nalbanti (potkivači konja), ćebedžije (zanatlije koji se bave valjanjem i izradom ćebadi), mutapčije (zanatlije koji prave razne predmete od kostrijeti), mlinari, stupari, pekari, kasapi, kafedžije i mejhandžije. Tabaci su jedini imali svoj esnaf. Dio Stoca ispod Ali-pašine džamije zove se Tabhana.[165]

Osim trgovačkih i zanatskih radnji ovdje je kao koristonosni objekat radio još hamam (javno kupatilo), koji je početkom 17. stoljeća sagradio Silahdar Husein-paša. Godine 1668. u Stocu je harala kuga pa su dubrovački poklisari 4. juna ove godine noćili pod strehom nekog hamama.[166] Ovaj podatak se, sigurno, odnosi na Silahdar Husein-pašin hamam jer se ne zna da je u Stocu ikad ikakav drugi hamam postojao. Neki Mehmed-baša bio je 1791. godine upravnik (hamamdžija) ovog hamama.[167]

Za turske uprave u Stocu su radila i tri hana: Muftića, Šarića i Tabakovića (Pinje). Oni su se nalazili na drumu koji je od Dubrovnika vodio do Mostara i dalje.[168]

Stolac je imao i poštu, zvanu menzilhana. Stalno je bila snabdjevena potrebnim brojem odmornih konja koje su ulaci ili tatari na svom dugom i napornom putu u menzilhanama mijenjali. Godine 1792. isplaćeno je iz taksita (doprinosa stanovništva za izdržavanje dvora bosanskog valije) 300 akči za troškove menzilhane, za period od šest mjeseci. Za izdržavanje hana u Stocu isplaćeno je iz iste stavke i za isti period 422 akče.[169]

161. Ahmed S. Aličić : Hivzija Hasandedić, „Popis terzija, ćitčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine," *Prilozi* POF, XVIII-XIX, Sarajevo, 1973, str. 329, 332, 33 i 334.
162. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu (JAZU), No 69, list 34 b.
163. SSK, str. 6, 24, 28, 37, 49 i 70
164. SVGHB, sv. I, broj 64, str. 313, i sv. I, broj 17, str. 364.
165. Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1961, str. 86-87.
167. SSK, str. 49.
168. Vidi napomenu broj 160.
169. SSK, str. 37.

VII. STAMBENE ZGRADE

U Stocu je za turske uprave sagrađeno više od 350 stambenih zgrada koje su bile locirane po svim mahalama. Jedan dio tih zgrada, posebno onih u Begovini, sačuvao se do naših dana. Enterijeri zgrada u Begovini, kao i nekih drugih, bogato su ukrašeni raznim rezbarijama, a eksterijeri im imaju ćoškove (doksate) okrenute prema ulici. Posebno je zanimljiva kuća hadži-Saliha Behmena u Behmenluku koja ima tri sprata.

Na početku Uzinovića mahale nalazi se kuća Ismail-kapetana Šarića u kojoj je on do smrti živio. Sagrađena je 1147. (1734/35) godine, što se razumije iz natpisa uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata. Ona je na jedan sprat i ima ćošak okrenut prema ulici i Carevoj džamiji. Na zidu koji gleda prema raskršću nalazi se jedan detalj koji drugdje nismo nigdje vidjeli. To je niša u zidu kod prozora na doksatu dimenzija oko 50x25x20 cm. U ovu nišu stavljala se je svake noći svjetiljka koja je osvjetljavala put prolaznicima. Ovo služi kao dokaz da je Stolac dobio javnu rasvjetu 1734. godine, a, možda, i ranije. Priča se da je u ovoj niši gorjela svjetiljka svake noći sve do konca prošlog stoljeća. Zgrada je do danas sačuvala svoj prvobitni vanjski izgled, dok joj je enterijer pregrađen i iz njeg izbačeno sve ono što ju je činilo atraktivnom i zanimljivom. Ovo je, kako se priča, bila najljepša stambena zgrada u Stocu iz turskog doba. U njoj je danas smještena Halerija slikara Branka Šotre.[170]

Na lokalitetu Kanara uz lijevu obalu jednog kraka Bregave, spram novog hotela „Bregava", nalazi se Šarića kula,koju su Stočani nazivali i Šarića ljetnikovac. U ovoj kuli je više godina preko ljeta stanovao Muhamed ef. Šarić, dugogodišnji imam Careve džamije. Priča se da je on imao veliku biblioteku na orijentalnim jezicima, koju je u ovoj kuli brižljivo čuvao. Šarići kažu da su knjige iz ove biblioteke bez traga nestale.

U Uzinovića mahali postojalo je ranije više kula i čardaka. Kule na jedan sprat imali su Grljevići i Mahmutćehajići, koje su davno srušene, a čardake: Alihodžići, Basarići, Kohnići, Mahmutćehajići, Repci i Šarići.

Na početku Zagrad-mahale nalaze se dvije kule: Hrlina (sada vlasništvo Čokljata) i Turkovića. Prva ima jedan, a druga tri sprata sa izbačenim ćoškom (kao balkon) na ulicu. Obje su dobro očuvane i danas služe vlasnicima za stanovanje.[171]

170. Džemal Čelić, „Trajanje u drvetu i kamenu", *Slovo Gorčina*, Stolac, 1974, str 10-15; Emir Buzaljko, „Staro i novo na stolačkim padinama," *Slovo Gorčina*, Stolac, 1976, str. 47-51; Isti, „Zov avlija", *Slovo Gorčina*, Stolac, 1978, str. 49-51.

171. Podatke o kulama, čardacima, čatrnjama i konacima u Stocu dobio sam od: Remze Bukić, rođene Šarić, Mehmeda Grebidjele, Zulfe Mahmutćehajića, Muharema Hrle i Habibe Mehmedbašić.

VIII MEMORIJALNI SPOMENICI

U Stocu se je ranije nalazilo deset grobalja (harema). U njima je bilo mnogo starih nišana s natpisima i bez njih. Groblja su postojala i uz tri džamije. U malom haremu kod Careve džamije sačuvalo se do danas nekoliko lijepih i raznim dekoracijama ukrašenih nišana s natpisima. Ovdje su ranije sahranjivani ugledniji (ešraf) ljudi Stoca. Sahranjen je i stolački kapetan hadži Mehmed Zulfikar Rizvanbegović (hadži kapetan), koji je umro 1805. godine.[172]

Na ulazu u Stolac sa zapadne strane, nekoliko koraka prije stupanja na Podgradsku (Veliku) ćupriju, nalazilo se je s desne strane Askersko (vojničko), a s lijeve strane gradsko groblje koje je bilo poznato pod imenom Muftića harem.[173] Ovaj harem je oko 1960. godine ekshumiran, svi nišani u njemu uništeni i na njemu izgrađene privredne i stambene zgrade. Trideset epitafa sa nišana iz Askerskog harema objavio je M. Mujezinović. On je još objavio dio natpisa sa nišana kod Careve i Alipašine džamije, harema u Poplašiću i natpise sa stolačkih džamija.[174]

U dvorištu kod Šarića džamije u Uzinovića mahali nalazilo se je ranije nekoliko velikih i lijepih nišana s natpisima. Priča se da je jedan dio ovih nišana bačen u čatrnju pred njom, a ostatak zakopan u zemlju.

Jedan harem se je nalazio na početku Uzinovića mahale, iza današnje pijace, koji je bio vlasništvo vakufa Merjeme Resulbegović. Ovdje je nekad bilo više nišana s natpisima koji su uništeni. Danas je to prazan i neizgrađen prostor.

Jedan veliki harem se je nalazio u čaršiji nedaleko od Careve džamije. Ovaj harem je oko 1960. godine ekshumiran, svi nišani u njemu uništeni i na njemu podignute zgrade Gimnazije i osnovne škole. Danas su u Stocu aktivna samo dva harema: Askerski harem i harem u Poplašiću, spram Begovine.

IX. VAKUFI

Vakufi (zaklade, legati) su dobrotvorne institucije koje su u našim krajevima osnivane od prvih dana turske vladavine. Vakufi su u prošlosti odigrali veoma značajnu ulogu i kroz ove ustanove su se rješavali svi problemi jednog mjesta: vjerski, kulturno-prosvjetni, humano-socijalni, zdravstveni, komunalni i drugi. Vakufi su mnogo pomagali unapređenju trgovine i zanatstva, jer su neki vakifi ostavljali novac i određivali da se on, uz određene kamate, daje na kredit „poštenim trgovcima i zanatlijama koji u mjestu stanuju".

172. H. Kreševjaković, *Kapetanije*... str. 236.

173. N. Buconjić, n.d. str. 169.

174. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, sv. III, Sarajevo, 1982, str. 364-389.

Stolac je dao više vakifa nego sva mjesta u Hercegovini osim Mostara. Mi smo ih registrirali 81, a ovaj broj nije, možda, konačan. Najveći i najbogatiji među njima bili su vakufi koje su za izdržavanje svojih zadužbina ostavili i zavještali: Silahdar Husein-paša, hadži-Salih Buro, hadži-Alija Hadžisalihović, Ismail-kapetan Šarić i Ali-paša Rizvanbegović. O ovim vakufima ranije smo detaljno govorili.

Većina stolačkih vakufa bili su evladijet-vakufi tj. porodični vakufi čiji su prihodi samo djelimično trošeni u prave vakufske svrhe, a ostatak su između sebe dijelili vakifovi potomci. Pored ranije spomenutih, u Stocu su postajali i slijedeći vakufi: Abasovića Huseina, Behmena hadži-Hasana, Delibašića hadži-Saliha, Dizdar Melikhane, Elezović hadži-Zulfikara, Elezović Zejne, rođene Jašarbegović, Grebićele Šaćir-ef, Hodžić Mustafe, Kubat Ishaka, Ljubović hadži Sulejmana, Mehmedbašić Suljage, Mešak Abdulaha, Mešak Derviša, Nikšić Muhameda, Poturović Ahmeda, Redžić Avdage, Resulbegović Merjeme, Sarajlić Mustafa-ef, (Beg-ef.), Sarajlić Hasan-age, Sarajlić Muhameda, Šarić Muhameda i Tuke Zilkade. Ovih dvadeset vakifa zavještali su novac, kuće, bašče i dućane i odredili da mutevelije iz prihoda njihovih vakufa daju svake godine izvjesne pomoći imamima džamija u Stocu, da kupuju ulje i svijeće za njihovu rasvjetu i da im uče hatme za duše.[175] Ostaje samo neobjašnjeno odakle kod Stočana tolika svijest za uvakufljavanjem. Mislimo da su ih na ovo inspirisali glavni izvori islama: Kur'an i hadis. U pravilnom tumačenju ovih izvora i podsticanju na uvakufljavanje veliku i časnu ulogu je odigrala stara stolačka ulema.

Na temelju sačuvanih statističkih podataka vakufskih objekata može se utvrditi da je velik broj privrednih objekata u Stocu, koji su se nalazili po svim mahalama, bili vlasništvo stolačkih vakufa. Ovdje su 1889. godine postojali slijedeći vakufski objekti: 46 dućana, 31 kuća, 18 mlinica, 5 stupa, 3 kafane, 2 pekare, 2 sijenice, han, lonđa, magaza, berbernica, štala, 20 vinograda, 17 bašča, 2 maslinjaka i 2 njive. Skoro sve ove nekretnine su u periodu od 1878. godine do danas uzurpirane, eksproprisane ili nacionalizovane.[176]

X. UČENI LJUDI (ULEMA)

Stolac je osmanske i austrougarske vladavine dao velik broj vjerski obrazovanih ljudi (uleme): imama, hatiba, hafiza, mualima, muderisa, kadija, pa čak i jednog reis-ul-ulemu i muftiju. Među ovima je bilo i pisaca koji su svoja djela pisali na arapskom i turskom jeziku. Sačuvano je više izvrsnih prepisa raznih djela iz islamistike i arapske filologije koje su prepisali Stočani. Ovi manuscripti nalaze se u raznim naučnim ustanovama širom zemlje i nešto u privatnom posjedu.[177] Ovdje treba još

175. Proračuni vakufa... str. 335, 341, 345, 351, 357 i 363, i gruntovne knjige.

176. Proračuni vakufa... str. 325-367.

177. Rukoisa koje su napisali ili prepisali Stočani ima u: Arhivu Hercegovine i Provincijalatu hercegovačkih franjevaca u Mostaru, Orijentalnom institutu i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu, kod Habibe Mehmedbašić u Stocu, dra Rusmira Mahmutćehajića u Sarajevu i drugdje.

reći da je u Stocu posljednjih sto godina uništeno mnogo rukopisa koji su bez traga nestali.

Iz bibliografskih bilježaka na kraju rukopisa saznajemo da je Stolac dao nekoliko pisaca i više prepisivača raznih djela na orijentalnim jezicima. Svi su oni u svoje doba slovili kao učeni ljudi i u granicama svojih sposobnosti bavili se naukom i imali svoje privatne biblioteke. Nabrojaćemo i nekoliko vlasnika djela jer su i oni njegovali nauku i imali svoje biblioteke. Po raznim ustanovama nalazi se mnogo rukopisa koji još nisu obrađeni, pa su zato ovi podaci nepotpuni. Kad se svi ti rukopisi obrade i u kataloge upišu moći će se dati potpuniji prikaz pisaca, prepisivača i vlasnika rukopisa iz Stoca. Potpun nikada jer, kako smo ranije rekli, velik broj rukopisa je neznanjem i nepažnjom njihovih vlasnika uništen.[178]

1) PISCI

IBRAHIM VEHBI ZEKIĆ

Rođen je u Stocu u prvoj polovini 18. stoljeća. Ne zna se gdje je učio i kakve je škole završio. Po završetku nauka, bio je kadija u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine i umro u Travniku kao sitte kadija 1216. (1801/2) godine. On je prvi poznati pisac iz Stoca koji je iza sebe ostavio Divan pjesama i Ljetopis Bosne i Hercegovine. Njegov književni opus svjedoči da je bio plodan pisac i obrazovan čovjek. Sastavio je kronograme o opravci: Careve, Ismail-kapetana i Ali-paše Rizvanbegovića džamije u Stocu.

HADŽI MUSTAFA EF. SARAJLIĆ

Rođen je u Stocu u drugoj polovini 18. stoljeća. Sin je Huseinov a unuk hadži-Mustafin. Nakon završetka mekteba učio je u Inadijji (Novoj) medresi na Bendbaši u Sarajevu 1220. (1805/6) godine.[179] Poslije završetka medrese otišao je na nauke u Istanbul, gdje je studirao nekoliko godina. Po povratku sa studija bio je najprije kadija u Počitelju, a kasnije muftija i muderis u Mostaru. Umro je na svom imanju u Gnojnicama (selo 6 km jugoistočno od Mostara) u februaru 1847. godine i sahranjen u haremu spram Karađoz-begove džamije u Mostaru, gdje mu se grob s nišanima i sada nalazi.

Napisao je jednu kraću raspravu koja ima šest poglavlja (bab) i zaglavak (hatime), to: o nauci i njenoj koristi; o upravljanju državom, dužnostima vladara (sultan) i pokornosti podanika; o borbi za vjeru (džihad) i njenim vrlinama, o dužnosti upotrebe oružja u slučaju rata, učenju ratnih vještina i podučavanju drugih; o postupku sa zlikovcima (ehli bagj) i njihovim pomagačima; o rekviziciji imetka od muslimana za

178. Dr Rusmir Mahmutćehajić priprema rad „Stolački pisci, prepisivači i posjednici knjiga na arapskom, turskom i perzijskom jeziku", u kome će ova tema biti najpotpunije obrađena.

179. K. Dobrača, *Katalog*... sv. II, str. 729, iz bilješke na početku rukopisa broj 1664.

koji će se, ako se isprazni državna blagajna, kupiti hrana i potrebno oružje za vojsku i o blagosti, oprostu i milosti. Svi navodi u raspravi potkrijepljeni su citatima iz Kur'ana, Hadisa i citatima iz djela islamskih pravnika. Pisac je, kako u uvodu ističe, ovu raspravu napisao po nalogu bosanskog valije Abdurahim-paše.[180]

HALIL HRLE

Ranije spomenuti Halil Hrle, sin Alijin napisao je, pored ljekaruše, još i djelo „Kasidei Burdei bosnevi". U ovom djelu on je na „bosanski" jezik preveo u stihovima poznatu kasidu (odu) koju je spjevao el-Busiri u slavu Muhameda a.s. Djelo je dovršio u mjesecu saferu 1285. (24. maja do 22. juna 1868) godine.[181] Ovo je prvi poznati pokušaj prevoda ove kaside na naš jezik pa rukopis zbog toga ima posebnu vrijednost.

ARIF-BEG RIZVANBEGOVIĆ — STOČEVIĆ

Rođen je u Stocu 1839. a umro u Istambulu 1903. godine. Sin je Zulfikara Nafiz-paše a unuk vezira Ali-paše. Poslije ubistva djeda mu Ali-paše preselio je s porodicom u Sarajevo odakle je otišao u Istambul i tu se odmah svojski nauci posvetio. Dobro je bio upućen u sve tri orijentalne književnosti: arapsku, tursku i perzijsku. Ostavio je veliko književno djelo i mnogi ga smatraju posljednjim turskim klasikom. Na turskom Parnasu poznat je pod imenom Hersekli Arif Hikmet.[182]

HABIBA RIZVANBEGOVIĆ-STOČEVIĆ

Rođena je u Stocu 1845., a umrla u Istanmbulu 1890. godine. Kći je Ali-pašina. Iza očeve joj pogibije otišla je s cijelom porodicom u progonstvo put Male Azije. U Istanbulu je završila nauke i počela se baviti poezijom. Sastavila je divan pjesama i među onovremenim pjesnicima zauzima vidno mjesto.[184]

2. PREPISIVAČI

1. Ranije spomenuti Halifa, Korkut imam Careve džamije, prepisao je 1593. godine Kur'an koji se nalazi u Arhivu Hercegovine. Ovo je najstariji poznati rukopis koji je prepisan u Stocu i rukom Stočanina.

2. Jazidži Hasan, sin Ishakov, iz Stoca prepisao je 1140. (1728) godine jednu raspravu iz islamske dogmatike.[184]

180. Hivzija Hasandedić, „Mostarske muftije, prilog kulturnoj povijesti Mostara", *Glasnik VIS-a u SFRJ, Sarajevo, 1975, broj 9-10, str. 442; Isti, „Djela i kraći literarni sastavi muslimana Bosne i Hercegovine koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru," Anali* GHB, knj. IV, Sarajevo, 1976, str. 119-120.

181. Kasim Dobrača, „Kasidei Burdei bosnevi (Kasidei Burda na bosanskom jeziku", *Anali* GHB, kj. IV, Sarajevo, 1976, str. 9-20.

182. Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti,* Sarajevo, 1912, str. 157.

184. K. Dobrača, *Katalog...* str. 660.

3. Sačuvalo nam se pet kaligrafski veoma lijepo pisanih rukopisa koje je prepisao Mahmud, sin hadži Mehmedov, imam hadži Saliha Bure džamije u Stocu. Najstariji rukopis prepisan je 1165. (1751/52), a najmlađi (Kur'an) 1197 (1782/83) godine.[185]

4. Alija Dizdar, sin Salihov, prepisao je 1170. (1756) godine dvije rasprave, jednu iz obredoslovlja i drugi iz gramatike arapskog jezika.

5. Hafiz Mustafa, sin Hasanov, iz Stoca, prepisao je 1179. (1765) godine djelo *Kitab tahrik min al-faraid,* komentar na djelo Al-faraid as-Siradžijje, iz islamskog nasljednog prava. Rukopis se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu i upisan je pod rednim brojem R-3627. On je bio prvi poznati hafiz u Stocu.[186]

6. Munla Abdulah Izzetizade iz Stoca prepisao je 1199. (1784) godine jedno djelo iz islamskog obredoslovlja.[187]

7. Sačuvao nam se jedan nekompletan rukopis u kome se nalazi komentar na jedno djelo iz islamske dogmatike. Iz bibliografske bilješke na kraju rukopisa saznajemo da ga je prepisao Alija, sin Ahmedov, u gradu Stocu 17. safera 1217. (20. juna 1802.) godine.[188]

8. Halil hodža, sin Ahmedov, iz Stoca, prepisao je u periodu od 1225 do 1228. (1810. do 1813) godine jednu zbirku od jedanaest kraćih rasprava iz obredoslovlja.[189]

9. Neki Mustafa iz Stoca prepisao je 1250. (1834) godine jedno djelo iz islamske dogmatike.

10. Munla Salih Hromić iz Stoca prepisao je 1256. (1840/41) godine, dok je bio učenik u Roznamedžijinoj medresi u Mostaru, jedno djelo iz islamskog prava.

11. Šejh Husein, sin hadži-Hasana Bosnevije, kadije u Stocu, prepisao je nepoznate godine jedno djelo iz islamskog obredoslovlja.[190]

12. Hafiz Mustafa ef. Baljić prepisao je koncem prošlog stoljeća Kur'an čiji se primjerak više godina čuvao u Ali-pašinoj džamiji u Stocu i služio za praćenje mukabele koja se uz ramazan u ovoj džamiji učila. Ovaj primjerak Kur'ana, kao i drugi rukopisi koji su se u ovoj džamiji čuvali, davno su bez traga nestali.[191]

Najstariji poznati član porodice Baljića je neki Salih koji je živio u Stocu 1791. godine.[192] Hafiz Mustafa je rođen u Stocu u prvoj polovini prošlog stoljeća i, možda, je praunuk spomenutog Saliha. Ne zna se gdje

185. Ovi rukopisi se nalaze u posjedu Habibe Mehmedbašić u Stocu. „Šaban Zahirović", O jednoj privatnoj zbirci na orijentalnim jezicima u Stocu, *Slovo Gorčina,* Stolac, 1982, str. 22-34.

186. Podatke o ovom rukopisu dobio sam od dra Rusmira Mahmutćehajića iz Sarajeva.

187. K. Dobrača, n.d. str. 620.

188. Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Provinicijalata hercegovačkih franjevaca (u rukopisu)* R-10.

189. K. Dobrača, n.d. str. 701.

190. K. Dobrača, n.d. str. 493.

191. Po pričanju Omer-age Dumana.

192. SSK, str. 3.

se školovao i pred kim je i kada hifz završio. Spominje se u gruntovnim knjigama iz 1887. godine kao vlasnik posjeda u Stocu i okolini. Bio je više godina imam Ali-pašine džamije i, možda, mualim u nekom mektebu. Umro je u Stocu početkom ovog stoljeća.

Ali-paša Rizvanbegović, hadži Muhamed ef. Stranjak i Salih Izet ef. Hromić, sin Ismailov iz Stoca, imali su svoje privatne biblioteke. Pedeset dva rukopisa iz ovih biblioteka nalaze se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Ranije smo rekli da je i Muhamed ef. Šarić imao veliku biblioteku.[193]

Kao vlasnici knjiga na orijentalnim jezicima iz Stoca spominju se i slijedeći: Munla Alija Puzić, sin Huseinov, ćehaja tvrđave u Stocu, 1172. (1758/59); Mustafa, sin Huseinov 1220. (1805), Mustafa Mujezinović 1249. (1833/34), Salih-Sidki Hromić, sin Ibrahim-ef. 1317. (1899/1900) i 1323. (1905) i Salih ef. Čelić. Svi ovi rukopisi nalaze se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.[194] Iz jedne bilješke u jednom rukopisu, saznajemo da u u 1177. (1763/64) godine harala kuga u Stocu.[195]

3. HAFIZI

Ovdje donosimo kratke biografije jedanaestorice hafiza koji su rođeni u Stocu ili potječu iz stolačkih porodica. Oni su vršili razne službe u islamskoj hijerarhiji i najviše su zaslužni da se islam do naših dana održaso u ovom kraju. Spisak je svakako, nepotpun jer je stara izvorna građa koja je nastala na području Stoca samo fragmentarno sačuvana, a izumrli su opet svi ljudi koji su nam znali nešto reći o davno preminulim hafizima i drugim učenim ljudima ovog mjesta. Zato kod većine hafiza nismo mogli saznati gdje su se školovali, pred kim su i kada hifz završili i koje su sve dužnosti vršili. Ovdje još ističemo da je u Stocu živjela porodica Hafizović, koja je svoje prezime dobila po nekom hafizu.[196]

O hafizu Mustafi, sinu Hasanovu, i hafizu Mustafa-ef. Baliću, od kojih nam se sačuvao po jedan manuscript, govorili smo ranije.

HAFIZ IBRAHIM EF. ĐULEPA

Đulepe su porijeklom iz Berkovića u Dabarskom polju, gdje i danas žive i smatraju se starenicima. Porodično predanje kaže da je Beg Berkovac, po kome su Berkovići dobili svoje ime, njihov predak. Dalje se priča da su njihovi preci sagradili džamiju u Berkovićima, koja je bila stara pet stotina godina.[197] Polovinom prošlog stoljeća Đulepe su počele

193. K. Dobrača, n.d. str. 1045-1046.

194. Fejzullah Hadžibajrić, „O inventarima knjiga u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali* GHB, knj. V-VI, Sarajevo, 1978, str. 57; K. Dobrača, n.d. str. 133, 137, 142, 311, 340, 718, 729 i 891.

195. K. Dobrača, n.d. str. 311.

196. U Stocu je 1230. (1815) godine živio Mustafa Hafiz-zade (Hafizović) čije se ime nalazi među potpisnicima vakufname Ali ef. Zele iz Stoca (SVGHB, sv. I, br. 82, str. 293).

197. Petar Šobajić, „Dabarsko polje u Hercegovini," *Srpski etnografski zbornik*, Beograd, 1954, (LXVII), str. 14, 20 i 40.

iseljavati iz Berkovića i naseljavati se u Stocu. Stanovali su u Bokulji mahali na krajnjoj jugoistočnoj periferiji Stoca, gdje se jedan lokalitet i danas zove Đulepine kuće.

Hafiz Ibrahim ef. je rođen polovinom prošlog stoljeća, ali se ne zna gdje se školovao i pred kim je i kada hifz završio. Živio je u Stocu u drugoj polovini prošlog i prve dvije decenije ovog stoljeća. Spominje se među stolačkom ulemom 1898. godine i u gruntovnim knjigama kao vlasnik posjeda u Stocu i okolini.[198] Bio je imam Ismail-kapetana Šarića džamije i vjeroučitelj osnovne škole u Stocu. Umro je u Stocu 1918. godine.[199]

HAFIZ AHMED EF. KAPIĆ

Kapići su porijeklom iz Dračeva u Popovu polju, gdje su imali kuće i velike posjede. Uspomenu na njih u ovom mjestu čuva vrelo Kapuša u Gornjem Selu koji je neki njihov predak očistio i ogradio.[200] Nije poznato kada su se počeli naseljavati u Stocu, ali je to bilo pred više od dvije stotine godina. Ovdje je 1773. živio Ishak, a 1791. godine Hadžibeg Kapić.[201]

Hafiz Ahmed ef. rodio se u Stocu oko 1865. godine. Ovdje je završio mekteb, hifz i, možda, medresu. Bio je više godina imam i mualim u Tasovčićima i Čapljini. Hvale ga kao jaka (kavi) hafiza. Umro je u Čapljini početkom 1935. godine i sahranjen u mjesnom haremu.[202]

HAFIZ MUSTAFA EF. KREHO

Krehe su porijeklom iz sela Ravnice, koje se nalazi šest kilometara južno od Stoca idući prema Ljubinju. Ovdje je 1205. (1790/91) godine živio Mustafa Kreho, čije je ime upisano u spisku ćefileme (jamčenja stanovnika jednih za druge) sela Ravnice.[203] On je, možda, djed hafiza Mustafa-ef.

Ne zna se kada se prvi Kreho iz Ravnica u doselio u Stolac i u njemu nastanio. Stanovali su u Zagrad-mahali gdje su imali kuću i posjede. Ovu kuću oni su prodali Dizdarima, pa je ona od tada poznata pod imenom „Krehovina". U ovoj kući rodili su se dvojica naših poznatih književnika, braća Hamid i Mehmedalija (Mak) Dizdar.[204]

Hafiz Mustafa ef. je živio u Stocu u prošlom stoljeću. Ne zna se gdje je učio, pred kim je i kada hifz završio i kakvu je dužnost vršio. Spominje se među potpisnicima vakufname Đulsume Malohodžić, kćeri Osmanove, koja je napisana 4. zulkadeta 1293. (21. novembra 1876) godine.[205]

198. Rehber, Sarajevo, 1898, broj 40.

199. Po pričanju Omer-age Dumana i Mehmeda Grebidjele.

200. J. Dedijer, n.d. str. 286-287.

201. Sidžil blagajskog kadije broj 56, list 58 b. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

202. Gajret, Sarajevo, 1935, broj 2, str. 30 i po pričanju Fazlije Ćibera iz Čapljine.

203. SSK, str. 20.

204. Po pričanju Muharema Hrle iz Stoca.

205. SVGHB, sv. I, br. 78, str. 298.

Avdo Kreho imao je 1887. godine posjede u Stocu i u gruntovnim knjigama je upisano da je odselio u Tursku. Danas u Stocu ne živi niko od porodice Kreha, pa se može zaključiti da su odavde iselili ili izumrli.

HAFIZ AHMED EF. MEHMEDBAŠIĆ

Najstariji poznati član porodice Mehmedbašića je hadži Mehmed, sin hadži-Mahmudov, koji je živio u Stocu 1734. godine i ovdje osnovao vrijedan vakuf.[206] Ova je porodica dala dvanaest hadžija, a od austrougarske okupacije 1878. godine do danas, više kadija, pravnika, ljekara i drugih visokoobrazovanih ljudi.

Hafiz Ahmed ef. rodio se u Mostaru u drugoj polovini prošlog stoljeća. Ovdje je završio mekteb, hifz i medresu. Od 1892. do 1895. godine bio je imam Hafiz-hodžine džamije u Mostaru.[207] Od 1895. pohađao je Šeriatsku sudačku školu u Sarajevu, koju je s uspjehom završio 1900. godine.[208] U školskim godinama od 1901. do 1905. godine bio je profesor gimnazije u Mostaru.[209] Bio je član Bosanskog sabora i radio kao stručnjak u vladi. Za vrijeme prvog svjetskog rata vršio je dužnost vojnog imama u Beču.

Posebna je zasluga hafiza Ahmed-ef. što je za sve vrijeme opstojanja Medrese u Skoplju, od 1925. do 1941. godine, bio njen direktor i njemu pripada najviša zasluga za uspjeh koji je ova škola postigla i rang koji je dobila. Bio je veoma obrazovan i uz orijentalne jezike znao je još francuski, njemački i engleski. Uz direktorsku dužnost na Medresi je predavao: dogmatiku (akaid), tumačenje Kur'ana (tefsir), filozofiju islamskog prava (usuli fikh) i arapski jezik.[210] U *Glasniku* IVZ-e objavio je dva značajna rada i to: „Gajenje duhovne kulture u islamskoj prošlosti" (nije dovršen) i Istorijat medresa, njihov značaj i nastavni program."[211] Umro je u Beogradu 1942. godine u teškim i veoma surovim ratnim prilikama.

HAFIZ OMER EF. PAJO

Ovom hafizu nalazimo spomen u gruntovnim knjigama u kojima piše da je 1887. godine živio u Stocu, da je sin Jusufov i da je ovdje imao kuću i posjede. Ne zna se gdje se školovao i pred kim je i kada hifz završio. Bio je posjednik i nije vršio nikakvu vjersku funkciju. Priča se da je učio hatme i uz ramazan mukabelu u stolačkim džamijama. Umro je u Stocu početkom ovog stoljeća.[212]

206. SVGHB, sv. I, broj 295 (961).
207. Arhiva Vakufskog povjerenstva u Mostaru (AVPM) akt broj 558/1915.
208. Spomenica Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, 1887. do 1937. godine, Sarajevo, 1937, str. 811.
209. *75 godina gimnazije u Mostaru*, Mostar, 1968, str. 141 i 142.
210. Mustafa Memić, *Velika medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Skoplje, 1984, str. 46-47.
211. Glasnik IVZ-e, Sarajevo (1933), broj 1, str. 10-15; br. 2, str. 14-18 i broj 3, str. 10-20; 1937 (V), broj 1, str. 17-27.
212. Po pričanju Muharema Hrle iz Stoca.

HAFIZ SULEJMAN EF. REPAK

Repci su stara stolačka porodica stanovali su u Uzinovića mahali, gdje su imali kuću i posjed. Ovdje je koncem 18. stoljeća živio Salih-alemdar Repak, koji se spominje kao svjedok prilikom jednog vjenčanja je obavio stolački kadija 6. redžepa 1207. (17. februara 1793) godine.[213] Ova je porodica dala i dvojicu hafiza i to: hafiza Sulejmana i hafiza Halila, koji su od rođenja bili slijepi.

Hafiz Sulejman ef. rodio se u Stocu 1899. godine i sin je Mustafin. Mekteb je završio pred Salih-ef. Čelićem, a hifz pred daidžom Ahmed-ef. Basarićem, imamom Ali-pašine džamije. Išao je po selima oko Stoca i podučavao muslimansku djecu u islamskoj vjeronauci. Ovim je činio veliku uslugu Islamskoj zajednici jer je više generacija muslimanske djece dobilo pred njim temeljno vjersko obrazovanje, i to iz mjesta koja nikada nisu imala ni imama ni mualima. Bio je više od trideset godina imam Ali-pašine džamije. Umro je u Stocu 1964. godine.

HAFIZ HALIL EF. REPAK

Hafiz Halil ef. rodio se u Stocu 1904. godine. Pohađao je mekteb Ismail-kapetana Šarića, gdje je još kao dijete od nekoliko godina počeo učiti hifz. Hifz je učio na taj način što bi učenici koji su znali pravilno i razgovjetno Kur'an učiti pred njim po nekoliko puta naglas proučili jedan kraći odlomak iz Kur'ana, a on bi ga zapamtio i odmah pred njima ponoviNo. Ovo je sve rađeno pod nadzorom mualima i on je određivao učenike koji su mu Kur'an učili i preslušavali ga. Hifz je završio pred starijim bratom hafizom Sulejmanom. Kod učenja hifza najviše im je pomagala majka koja je bila hôdža i koja je obojicu sinova stalno preslušavala. Hafiz Halil ef. je bio više godina imam Ismail-kapetana Šarića i povremeno Careve džamije u Stocu. Umro je u Stocu 1978. godine.

Ovu dvojicu slijepih hafiza pozivali su muslimani iz raznih mjesta Hercegovine da im uče mevlude i klanjaju teravije. Oni su se, posebno hafiz Halil ef, svim pozivima odazivali. Bili su bili poznati kao dobri učači mevluda. Oni su kod učenja mevluda unijeli jednu novinu i prvi su, od svih imama u Hercegovini, počeli učiti onu lijepu i sadržajnu mevludsku dovu koju je na našem jeziku sastavio rahmetli dr Safvet-beg Bašagić. Priča se da su obojica bili jaki (kavi) hafizi.[214] Smrću hafiza Halil-ef. 1978. godine institucija hifza u Stocu je potpuno izumrla.

HADŽI HAFIZ RIZVAN-PAŠA RIZVANBEGOVIĆ

Hadži hafiz Rizvan-paša rodio se u Stocu oko 1820. godine i najstariji je sin Ali-pašin. Osnovno obrazovanje dobio je u rodnom mjestu, gdje je pred nekim stolačkim hafizom i hifz završio. Kasnije se još školovao u

213. SSK, str. 66.
214. *Gajret*, Sarajevo, 1934, broj 5, str. 99; Mustafa Bašić, „Repci slijepci", *Islamski svijet*, Sarajevo, 1935, broj 124, str. 2 i 3 i po pričanju više starih Stočana.

Istanbulu. Za očeva života bio mu je blagajnik (haznadar). Kad je Smail-aga Čengić 1840. godine otišao u Drobnjake, hadži hafiz, gdje je iz zasjede ubijeb, paša je ostao u Lipniku s vojskom i njegovim sinovima da čuvaju kulu dok se on iz Drobnjaka ne vrati.[215] U januaru 1841. godine on je bio na čelu vojske koja je sa Smail-aginim sinovima vodila borbu sa Moračanima na Drobnjaku i osvetili smail-agu.[216] Godine 1841. otišao je u Meku s majkom Nefifom, rođenom Stočankom, i zajedno s njom obavio hadž. Ali-paša je isposlovao titule paša svojim sinovima Rizvan-begu (Hafiz-paši) i Zulfikar-begu (Nafiz-paši).[217]

Iza Ali-pašine pogibije 1851. godine, Omer-paša Latas ga je poslao u progonstvo u Malu Aziju. Nakon dvije godine pomilovan je i postavljen za mutesarifa Edrene. Godine 1861. je penzionisan, pa se vratio u svoj rodni kraj, Hercegovinu. U vrijeme hercegovačkog ustanka 1875. godine postavljen je za mutesarifa u Mostaru i stavljeno mu je u dužnost da sredi prilike u Hercegovini. Pošto u tome nije uspio smijenjen je i mjesto njega postavljen Ali-paša Englez. Nakon okupacije 1878. godine, Austrija mu je povratila sva porodična imanja koja je Omer-paša Latas bio konfiskovao i davala mu, na ime mirovine, 300 forinti mjesečno.[218]

Hadži Hafiz-paša je umro u Mostaru od srčane kapi 25. safera 1296. (18. februara 1879) godine, što se razumije iz natpisa uklesanog na uzglavnom nišanu. Sahranjen je u haremu kod Karađoz-begove džamije, neposredno uz njenu munaru. Grob mu je ograđen kamenim pločama i željeznom ogradom. Po želji generala Jovanovića, sahranjen je s velikim počastima i na sahrani je bio prisutan bataljon vojnika, baterija topova i cijeli oficirski kor.[219]

HADŽI HAFIZ EF. SARAJLIĆ

Porodica Sarajlića dala je više učenih ljudi i vakifa. Hadži Hafiz ef. je živio u Stocu u drugoj polovini 18. stoljeća i spominje se kao svjedok prilikom jednog vjenčanja koje je obavio stolački kadija 6. zulkadeta 1205. (7. jula 1790) godine.[220]

O životu i radu ovog hafiza ništa ne znamo, pa čak se ne zna ni kako mu je bilo ime jer to u dokumentu nije navedeno. U isto vrijeme u Stocu je živio i Mehmed ef. Sarajlić.[221] Iz ove porodice potječe i učeni hadži Mustafa Sidki ef. o kome smo ranije govorili.

215. Stevan Delić, „Istina o pogibiji Smail-age Čengića," *Gajret*, Sarajevo, 1925, broj 24, str. 385.

216 Husein Bračković, *Tarihčei vaku'ati Hersek (Kratka historija događaja u Hercegovini), 1831. do 1878. godine*, str. 3.

217. H. Ćurić, *Ali-paša...* str. 291.

218. Sidžil Osmani, sv. II, str. 403; Svetozar Tomić, Smailaga Čengić, godišnjica Nikole Čupića, knj. XXXVI, Beograd, 1927, str. 271.

219. Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana*, 1858-1878, Sarajevo, 1910, str. 182-183; N. Buconjić, n.d. str. 163-164; dr fra Oton Knezović, „Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir," *Glasnik Zemaljskog muzeja* (GMZ), Sarajevo, 1928, (XL), str. 33-48.

220. SSK, str. 2.

221. SSK, str. 1 i 26.

HAFIZ SULEJMAN EF. ŠARAC

Šarci su također stara stolačka porodica, a ovdje se spominju od polovine 18. stoljeća. Godine 1755. ovdje su živjela trojica Šaraca, koji su po zanimanju bili terzije, i to: Salih, Derviš, sin hadži Mehmedov, i Ahmed, sin Ismailov.[222] Munla-Mustafa Šarac postavljen je odredbom suda od 23. redžeba 1206. (1792) godine za muteveliju vakufa Saime Ičko u Stocu.[223]

U Proboju kraj puta, između Ljubuškog i Vitine, nalazilo se ranije staro muslimansko groblje s više nišana koji su uništeni. Priča se da su ovdje sahranjeni svatovi koji su iz Duvna vodili djevojku u Stolac za sina Mahmud-age Šarca i koje su hajduci ovdje dočekali i pobili. Ovo je groblje poznato pod imenov Šarčev harem i Šehitski harem.[224] Ovaj Mahmud-aga je, sigurno, identičan sa Mahmud-agom Šarcem, junakom iz jedne epske pjesme.:

Te je šalje na Hercegovinu
Na koljeno Šarac Mahmud-agi...[225]

Hafiz Sulejman ef. rodio se u Stocu 1850. godine i sin je Halil-agin. Mekteb i hifz je završio pred čuvenim stolačkim alimom Ahmed-ef. Žujom. Kasnije je učio u medresi u Mostaru pred muderisom hadži Arif-ef. Kajtazom. Poslije završetka medrese odlazi na studije u Istambul gdje ostaje sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Za vrijeme studija proputovao je neke dijelove ondašnje Turske Carevine i upoznao ih. Godine 1876. učestvovao je u jednom ratu, kada je, zajedno sa ostalim studentima i profesorima, bio mobilisan.[226]

Po povratku sa studija bio je najprije muderis, a zatim je postavljen za muftiju u Bihaću. Tu je radio od 1879. do 1887. godine, kada je imenovan za profesora na Šeriatskoj sudačkoj školi u Sarajevu. Uz profesorsku dužnost bio je od 1893. do 1901. godine i direktor ovog nastavnog zavoda. Od 1901. do 1908. godine bio je vrhovni šeriatski sudija. U vrijeme borbe za vjersko prosvjetnu autonomiju on je, sa hadži Salih-ef. Alajbegovićem, mostarskim muderisom, i Munib-ef. Korkutom, članom Ulema-medžlisa, izjavio na sjednici Egzekutivnog odbora, održanoj 1. jula 1907. godine, da reis-ul-ulemu može postaviti samo sultan kao halifa i suveren Bosne i Hercegovine. Zbog ove izjave je suspendovan i onda penzionisan. Na izborima za reis-ul-ulemu održanim 28. zulhidžeta 1327. (11. januara 1910) godine izabran je za reis-ul-ulemu i svečano ustoličen 29. džumada II 1328. (26.juna 1910) godine. Kao reis-ul-ulema bio je predsjednik Vakufskog sabora, vršio neposredan nadzor nad radom Šeriatske sudačke škole i bio virilni član

222. A. Aličić i H. Hasandedić, n.d. str. 322, 329 i 334.

223. SSK, str. 24.

224. *Bošnjak*, Sarajevo, 1903, broj 42, str.3.

225. Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. III, Beograd, 1969, str. 102.

226. *Gajret*, Sarajevo, 1927, broj 3, str. 47.

Bosanskohercegovačkog sabora. Šarac je 3. oktobra 1912. godine podnio ostavku na taj položaj, jer nije više mogao podnositi razne insinuacije i zlonamjerne kritike. Umro je u Sarajevu 27. jula 1927. godine i sahranjen u haremu na Grlića brdu.[227]

Hafiz Sulejman ef. je u svoje vrijeme bio jedan od najvećih alima u Bosni i Hercegovini, posebno poznavalaca šerijatskog prava, i prvi narodnom voljom izabrani reis-ul-ulema. Bio je strogo principijelan i energično se borio za sve vakufske i pravične interese. U javnom životu muslimana igrao je vidnu ulogu i zato je njegov stav i mišljenje bilo od svih uvažavano i cijenjeno. Bio je odličan govornik i često je vazio u Begovoj džamiji u Sarajevu. Njegov život i rad predstavljaju veoma svijetlo poglavlje u kulturnoj i političkoj historiji bosanskohercegovačkih muslimana za vrijeme austrougarske uprave.[228]

HADŽI HAFIZ ABDULAH EF. ŠEMIĆ

Rodio se u Stocu u prvoj polovini prošlog stoljeća i sin je hadži Ishakov. Ovdje je završio mekteb, hifz i, možda, medresu. Spominje se među potpisnicima vakufname Đulsume Malohodžić iz 1876. godine i u gruntovnim knjigama kao vlasnik posjeda u Stocu i okolini.[229] Bio je imam Hadži Alije Hadžisalihovića i Ali-paše Rizvanbegovića džamije u Stocu, mualim i mutevelija vakufa hadži-Saliha Burišije (Bure).[230] Pričaju da je umro u Meki kada je oko 1910. godine obavio hadž.[231]

4. OSTALI DJELATNICI (PORODICA ŠARIĆA)

Porodica Šarića dala je više znamenitih i učenih ljudi. Sulejman ef. Šarić bio je 1850. godine kadija u Stocu.[232] Koncem prošlog i prvih decenija ovog stoljeća u Stocu su živjeli dvojica uglednih Šarića: Mehmed ef., posjednik, i Muhamed- ef., imam Careve džamije. Svi stariji Stočani, bez iznimke, govore o njima s najvećim pijetetom i kažu da su oni u svoje doba bili i slovili kao najugledniji ljudi u Stocu i okolini.

Mehmed ef. je rođen u Stocu oko 1845. godine i bio je po zanimanju posjednik. On je bio slikar amater koji je slikao tehnikom ulja stolačke pejsaže.[233] Čuvena je bila njegova velika slika „Panorama Stoca", koja je

227. Vidi napomenu broj 208, str. 77.

228. Fehim Spaho,„ Pedeset godina vakufske uprave u Bosni i Hercegovini", kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo, 1933, str. 86; Hamdija Kreševljaković, „Sulejman ef. Šarac", kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo, 1937, str. 173-174; Hadži Fejzullah Hadžibajrić, „Nekoliko zabilješki hadži Salih ef. Gaće", *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1972, broj 9-10, str. 424-433; Esad-beg Alibegović, „Iz kulturnog života bosansko-hercegovačkih muslimana u prošlosti", *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1973, broj 1, str. 32.

229. SVGHB, sv. I, broj 78, str. 299.

230. Proračuni vakufa ... str. 339.

231. Po pričanju Muharema Hrle.

232. ATAH, AT XXI/1024.

233. Đoko Mazalić, *Leksikon umjetnika Bosne i Hercegovine*, str. 133.

bila izložena na izložbi u Pešti i dobila prvu nagradu. Ova je slika, nažalost, izgorjela u jednom požaru koji je zadesio Šarića kuću. Pričaju da je Mehmed ef., s razlogom, najviše ovu sliku žalio. On je pomagao i Kosti Hörmanu kada je od 1888. do 1889. godine sabirao narodne pjesme u Bosni i Hercegovini.[234] Mehmed ef. je umro u Stocu 1919. godine i sahranjen u Muftića haremu gdje su sahranjivani i ostali Šarići. Svi nišani u ovom haremu su uništeni kada je ono oko 1960. godine ekshumirano i na njemu podignute zgrade.[235]

B. DABARSKO POLJE

Dabarsko polje se nalazi oko 15 kilometara istočno od Stoca i okruženo je s više brda i planina, od kojih su neke opjevane u našim narodnim pjesmama. Dugo je 21 a široko 1,5 do 2,5 kilometra, i na njegovim ivicama su se tokom prošlih vremena formirala 23 sela i nekoliko zaselaka.[236] Župu (nahiju) Dabar Turci su zauzeli prije 1469. godine do kada su u njihove ruke pale i ostale župe u Hercegovini. U selu Dabri sjedio je 1508. godine turski vojvoda, ali u dokumentu nije navedeno kako mu je bilo ime.[237] Za turske vladavine ova nahija je u sudsko-administrativnom pogledu bila u sastavu kadiluka: Blagaj, Foča (Drina), Nevesinje i Stolac u Hercegovačkom sandžaku.[238] Bijeljani i nekoliko okolnih sela pripadaju bilećkoj a sva ostala stolačkoj općini. Kroz Dabar prolazi lijepa cesta koja ga spaja sa Stocem, preko Trusine planine s Nevesinjem i preko Fatnice s Gackom, Bilećom, Trebinjem i Dubrovnikom.

Na području Dabra su u predtursko doba živjeli bogumili, što svjedoče brojni srednjevjekovni nadgrobni spomenici (stećci), čije se nekropole nalaze po svim dabarskim selima. Vlasteoski rodovi su u 16. stoljeću primali islam uglavnom sa ciljem da bi sačuvali svoja imanja i stečene privilegije, i oni su ovdje osnovali prva muslimanska naselja. Turci su u prvim godinama svoje vladavine doveli u Dabar više muslimanskih porodica iz drugih mjesta i ovdje ih kolonizirali. Njihov broj se još povećavao doseljavanjem muslimana iz Herceg-Novog, Risna i drugih primorskih mjesta, kada su Mlečani 1687. godine ove krajeve od Turaka konačno osvojili. Više muslimanskih porodica doselilo je ovdje u prvoj polovini prošlog stoljeća iz Korjenića, Ljubomira i Trebinja, bježeći od crnogorskih zuluma.[239]

234. Đenana Buturović, *Narodne pjesme muslimana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1976, str. 575.

235. Ove podatke dobio sam od Mehmed-ef. kćerke Remze, udate Bukić.

236. Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1961, sv. II, str. 639.

237. Konstantin Jireček, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittalters*, Prag, 1879, str. 27.

238. H. Šabanović, n.d. str. 117, 136 i 157.

239. P. Šobajić, n.d. str. 15.

Kroz sve vrijeme turske vladavine na Dabar su stalno napadale uskočke i hajdučke čete iz Dalmacije i Crne Gore. Za Morejskog rata (1645-1699) Mlečani su zauzeli Makarsko primorje i odavde i iz Boke stalno slali čete pomiješane s vojskom koje su prodirale čak do Mostara. Ove čete su pljačkale i palile sve do čega su došle, ubijale muslimansko stanovništvo čak i žene i djecu, a mlađe odvodili i kao roblje ih prodavali u Napulju i drugim italijanskim gradovima.[240]

Sve ove strašne i neprestane borbe narodna predaja pripisuje uskocima Baje Pivljanina i Limova bajraktara, koji su za svoga četovanja u drugoj polovini 17. stoljeća porušili u Hercegovini i 36 džamija, među kojima i džamije u Berkovićima, Kutima, Potkomu i Predolju. Nema sela u Dabru u koje oni nisu dolazili i izgonili muslimane u gradove.[241] U napadima na muslimanska naselja učestvovalo je i domaće kršćansko stanovništvo, koje su u borbama predvodili razne harambaše.

Iz jedne balade, koju je u Stocu prvi približio mostarski književnik Osman Đikić (1879-1912), saznajemo da je neki Stevan harambaša sa osamnaest drugova dočekao u „tijesnom klancu Prijevorcu" Mehmed-agu Šehića iz Stoca. Mehmed-aga je imao u Stocu kuću, a u Vrijeki u Dabru kulu i čifluke, na koje je preko ljeta izlazio i ovdje od Đurđeva do Lučina boravio. Jedne godine, oko 1850. on je poslije Lučina pošao na đogafu u Stolac. U putu ga je u klancu Prijevorcu dočekao Stevan harambaša i na njeg prvi pušku ispalio a poslije njega ostali. Junaštvo Mehmed-agino koji je, kako se u pjesmi kaže, pogubio nekoliko hajduka, zatim hamajlija koju je uza se stalno nosio i majčina hajir-dova, spasili su ga, i dobar đogat ga je u Stolac živa donio. Mehmed -aga je u ovoj borbi zadobio više rana i dvojica stolačkih berbera liječili su ga godinu dana. Kada se potpuno izliječio, majka mu je u njegovo zdravlje podijelila 500 dukata stolačkoj sirotinji. Đikić kaže da se ovo uistinu zbilo, ali nije naveo od koga je baladu pribilježio.[242] Iz pjesme se još razumije da su berberi za turske vladavine vršili neke hirurške zahvate i liječili svijet od u borbi zadobijenih rana.

Dabar je u prošlim stoljećima često morila kuga pa je i to razlog izumiranju nekih muslimanskih porodica koje su na ovom području živjele. Predanje govori da su u Dabru u razmaku od četrdeset godina harale tri kuge, a naročito je mnogo svijeta pomorila kuga koja je u Hercegovini harala od 1813. do 1815. godine.[243] Na području katastarske općine Berkovići nalazi se zemljište koje je u gruntovnim knjigama upisano pod nazivom „kužna dolina", što govori da su na ovom mjestu sahranjeni oni koje je kuga pomorila.

240. Dr Aleksandar Sobovljev, „Trgovina bosanskim robljem do godine 1661". *GZM*, Sarajevo, 1946, str. 156-160.

241. P. Šobajić, n.d. str. 16.

242. Hatidža Krnjević, *Osman Đikić, sakupljač pjesama*, Studije i građa za istoriju književnosti, Institut za književnost, Beograd, 1980, str. 113-115; Munib Maglajlić, „Jedna stolačka balada", *Odjek*, Sarajevo, 1981, broj 24, str. 21.

243. Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, br. 3941 i 3943.

Dabar je u 16. i 17. stoljeću bio naseljen pretežno muslimanima. Od polovine prošlog stoljeća počelo je iseljavanje muslimana iz Dabra. Preseljavali su u Stolac, Mostar i druga mjesta Bosne i Hercegovine, pa i u Tursku. Najviše ih je u Tursku odselilo za hercegovačkog ustanka 1875. i poslije 1878. godine. Godine 1926. u Dabru su živjele dvadeset četiri muslimanske porodice, koje su brojale ukupno 80 kuća.[244] Sve ove porodice ćemo nabrojati kada budemo kasnije ponaosob govorili o svakom selu.

Muslimansko stanovništvo u Dabru stradalo je i za vrijeme prošlog rata, kada su mnogi pobijeni ili odvedeni i bačeni u jamu na Trusini planini. Danas na području Dabra živi pet muslimanskih porodica koje broje ukupno devet kuća: u Bijeljanima jedna kuća Telarevića, u Kljencima dvije kuće Jakubovića i dvije Novakovića i u Milavićima dvije kuće Gabela i dvije kuće Habota. Vidljiva je tendencija potpunog iseljenja muslimana iz Dabra.

U narednim recima govorićemo o svim islamskim spomenicima za koje smo utvrdili da su postojali na području Dabra. Nabrojaćemo i nazive raznih toponima koji svjedoče o dugogodišnjem prisustvu muslimana na ovom području. Govorićemo također i o muslimanskim porodicama koje su u Dabru za turske uprave i kasnije živjele i navesti odakle su ovdje doselile i kada su izumrle ili odavde odselile. Svi ovi podaci su nepotpuni i veoma šturi jer se sačuvalo veoma malo dokumenata u kojima ima podataka o dabarskim selima. Sela smo poredali po abecednom redu.

1. PRISUSTVO MUSLIMANA

BERKOVIĆI

Berkovići su udaljeni od Stoca 24 km i smješteni su uz cestu koja ovuda vodi u Bileću i Trebinje. Protežu se od Poratka do Klečka gdje se nalazi vrelo sa živom vodom zvano Trebesin. Ovo je vrelo kaptirano, ozidano i kod njeg je napravljena česma s koje se domaći stanovnici a i putnici namjernici vodom snabdijevaju. Pred česmom je postavljeno kameno korito napravljeno od stećka s nekog groba, iz kojeg se stoka napaja. Donji Klečak, Gornji Klečak, Poratak i Trebesin su zaseoci Berkovića.

U Klečku se nalazi jedan stari veliki hrast i do njega lokalitet sa ostacima građevine koji se temelji mjestimično još raspoznaju. Kršćanska predaja kaže da je u predtursko doba ovdje bila crkva koju su Turci nakon zauzeća Dabra pretvorili u džamiju. Ne može se znati kakav je oblik imala ova zgrada u tlocrtu sve dok joj se temelji ne otkopaju. Ovdje postoji i jedan nišan dimenzija 46x37x23 cm koji, sigurno, označava grob nekog istaknutog rahmetlije, možda, osnivača ove džamije. Nedaleko od temelja džamije kraj puta, bila je zgrada mekteba i manji harem s nišanima koji su porazbijani i dijelom uzidani u zgradu zadruge.

244. P. Šobajić, n.d. str. 19.

Muslimanska predaja tvrdi da je ova džamija zadužbina Đulepa koji su je sagradili koncem 15. stoljeća i za njeno izdržavanje i plaćanje službenika ostavili zemlju i veliki harem u Berkovićima. Priča se da je neki njihov davni predak bio bogumil i bogat feudalac koji je nakon turske okupacije Dabra prešao na islam i od crkve napravio džamiju. Ako je ovo tačno onda su istinite obje predaje, i kršćanska i muslimanska. Ovo mišljenje potvrđuje i činjenica što se na Trebesinu i danas nalazi nekropola od četrnaest stećaka izgrađenih u obliku sanduka kojih je ranije bilo više i koji su u tursko doba upotrebljavani za gradnju kuća. Priča se da su ovu džamiju srušili uskoci Baje Pivljanina u drugoj polovini 17. stoljeća i da nikad više nije obnovljena.

Uz nekropolu na Trebesinu nalazi se još jedna građevina ukopana u zemlju sa slabo očuvanim zidovima. Bila je građena od tesanog kamena i u tlocrtu je imala oblik pravougaonika sa stranicama 15x5 metara. Ovo je za turske uprave bio han koji se sastojao od nekoliko prostorija i u koji su odsjedali trgovci, kiridžije i putnici-namjernici.[245]

Spomenuti mekteb i han na Trebesinu sagradio je hadži-Husein Lakišić iz Mostara prije 1650. godine. Ovo saznajemo iz vakufname mostarskog legatora hadži Ahmed-age Lakišića iz 1669. godine koji, između ostalog, određuju i slijedeće: da se troši jedna akča dnevno za održavanje mekteba i hana u Trebesinu u dabarskoj nahiji koje je podigao otac mu hadži-Husein i da se daju po dvije akče dnevno mualimu koji bude u mektebu podučavao djecu u islamskoj vjeronauci.[246] Ne zna se kad su ovaj mekteb i han prestali raditi i kad su srušeni. Vide im se još temelji.

U Trebesinu je do 1942. godine radio jedan mekteb za koji se ne zna ko ga je i kada sagradio. Imao je dvije prostorije: učionicu veličine 6x4 metra, i sobu na spratu veličine 3x3 metra u kojoj je mualim stanovao. Upisan je u gr. ul. k.o. Berkovići broj 144/6 i imao je prostrano dvorište i bašču koji su zapremali hiljadu kvadratnih metara površine. U nj su dolazili samo djeca iz Berkovića, Beća, Đulepa, Čama, Jaganjaca, Jašarevića i drugih. Vjerska obuka u drugim mjestima u Dabru održavana je na taj način što je mualim, po određenom rasporedu, išao u Kljenke, Milaviće i Strupiće i po kućama učio djecu. Mekteb je srušen u toku prošlog rata i posljednji mualim u njemu bio je Muhamed Brezić koji sada živi u Tuzli.

U Trebesinu je za turske uprave radila i jedna pekara. To sve govori da je ovo mjesto u to doba bilo kasabica kroz koju su prolazili trgovci, kiridžije i putnici-namjernici. Ovuda je 1664. godine prošao i turski putopisac Evlija Čelebija, koji je tada ovdje vidio malu džamiju u koju može stati pedeset ljudi i petnaest kuća, pokrivenih kamenim pločama, s vinogradima i baščama.[247] Ovo selo on naziva Dabar, gdje je za turske

245. Ovaj podatak uzeo sam iz evidencije spomenika Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru.

246. Hivzija Hasandedić, „Zadužbine hadži Ahmed-age Lakišića u Mostaru", *Glasnik VIS-a, Sarajevo, 1961, broj 10-12, str. 293.*

247. *E. Čelebi, n.d. str. 413.*

uprave sjedio vojvoda i bilo središte dabarske nahije. Da su se Berkovići s Trebesinom nekad zvali Dabar služi kao dokaz i to što se ovo mjesto nalazi na raskrsnici puteva koji odavde vode u Stolac, Nevesinje i Bileću, i što je za turske uprave ovdje, pored džamije i mekteba, postojao han, pekara i, možda, još neka ustanova. Priča se da su se Berkovići nekad u davna vremena zvali Poratak.

Na imanju ekonomije Dabar pokraj zadružnog magacina nalazi se lokalitet zarastao u šikaru gdje još postoje tri velika nišana bez natpisa. Ovaj harem nazivaju Svatovsko groblje i priča se da su u njemu sahranjeni nečiji svatovi koji su se na ovom mjestu pobili i izginuli. Nazivaju ga još i Djevojačko groblje. U Berkovićima i okolini ima mnogo mezareva bez nišana. U ovom mjestu se nalaze i toponimi: Galibaba (brdo), Omerov potok i Kadijino vrelo.

Berkovići su bili muslimansko selo i ovdje je za turske uprave živjelo više muslimanskih porodica od kojih su najstarije Đulepe. Ovdje je 1771. godine živio i imao posjede Ismaili Đulepa.[248] Ibrahim, sin Zulfikarov, iz Berkovića, vjenčao se 1787. godine, preko svog zastupnika Šabana, sina Zulfikarova, iz istog sela, sa Aišom, kćerkom Alije Kolipića iz Dola u Blagaju.[249]

U Berkovićima i okolini nalazilo se više harema od kojih je bio najveći Đulepin harem. U njemu je nekad bilo mnogo nišana koji su isprebijani i dijelom uzidani u razne ograde ili su zarasli u gustu šikaru. Uspjelo se je dešifrovati samo dva koji označavaju grobove: Ahmeda Đulepe, sina Osmanova, koji je umro 1811. i Hasana Đulepe, sina Hafizova koji je umro 1868. godine.[250] Ovdje se ranije nalazio i jedan veliki nišan s epitafom napisanim arapskim pismom koji je označavao grob Bega Berkovca. Za nj se priča da je starenik porodice Đulepa i da vuče porijeklo od pravoslavnih Berkovića po kojima je ovo mjesto dobilo svoje ime.[251] Nišan je davno prebijen i natpis na njemu oštećen tako da se ne može dešifrovati. Porodično predanje kaže da je posljednja kuga pomorila sve Đulepe osim nekog Hasana koji je imao šest sinova i od koga vuku porijeklo sve Đulepe koje danas žive u Stocu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

Jaganjci su polovinom 17. stoljeća doselili iz Herceg-Novog u Okolišta više Bileće.[252] Ne zna se kako su se prezivali dok su u Novom živjeli, a ovo prezime dobili su po tome što su, nakon doseljenja u Okolišta, držali velik broj ovaca koje su svake godine jagnjile više od hiljadu jagnjadi. Za trajanja posljednje kuge u Hercegovini 1813. do 1815.

248. *Sidžil nevesinjskog kadije, fragmenti iz 1767. do 1775. godine, str. 50. Original se nalazi u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu.*

249. *Sidžil blagajskog kadije broj 60, list 86 a. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.*

250. *M. Mujezinović, n.d. str. 394.*

251. *Dr Gregor Čermošnik, „Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301. godine", Zbornik za istoriju i književnost SAN,* Beograd, 1932, str. 144.

252. *Naselja srpskih zemalja SAK,* knj. II, Beograd, 1903, str. 843.

godine oni su odavde preselili u Suzinu, odakle su 1885. godine prešli u Klečak i dvojica su oko 1900. godine odselili odavde u Tursku. U Klečku se pored magistrale nalazi veliki Jaganjčev harem u kome su svi nišani uništeni.

Bijedići i Jašarovići su došli u Klečak oko 1830. godine iz Nudola u Korjenićima, a Beće i Šarići oko 1845. godine iz Bitunje kod Stoca. Novakovići su došli 1921. iz Kljenaka na miraz Hadžića, koji su izumrli. Zubovići su došli 1906. iz Vlahovića, a Pejkovići 1910. od Foče. Ovdje su imali posjede i Hodžići na koje su se 1901. naselili Nuhanovići iz Bitunje. U Poratku je 1896. živio i neki Hajrović, kafedžija koji je ovdje doselio iz Hatelja.[253] Redžići i Rizvanbegovići iz Stoca imali su u Berkovićima posjede koje su im kmetovi obrađivali. Od prošlog rata u Berkovićima ne živi niko od muslimana.

BIJELJANI

Bijeljani su smješteni uz ivicu Dabarskog polja ispod ceste koja od Divina vodi za Berkoviće i Stolac. Do prošlog rata bili su sjedište općina kojoj su pripadala sela: Kljenci, Kuti, Milavići, Prisoje, Vrijeka i Zasada. U ovim selima je do 1875. godine živjelo više muslimanskih porodica koje su ovdje doselile iz Herceg-Novog, Korjenića, Trebinja i Bileće, a samo se za Telarevića priča da su starosjedioci. Uspomenu na izumrle i raseljene muslimanske porodice čuvaju brojni nazivi toponima razasutih po svim dabarskim selima.

U Bijeljanima je uz samu ivicu polja sagrađena u prvoj polovini 17. stoljeća jedna džamija i, možda, mekteb uz nju. Bila je građena od tesanog kamena dimenzija oko 10x8x6 metara, imala je četvrtastu kamenu munaru visoku oko 12 metara. Ne zna se čija je zadužbina a ni šta je vakif ostavio za njeno izdržavanje, jer se nije sačuvala zakladnica a nema joj, opet, spomena u pristupačnim izvorima. Izvjesne indicije govore da je ona zadužbina Telarevića koji se smatraju starosjediocima i najstarijom muslimanskom porodicom u cijelom Dabarskom polju. Priča se da su članovi ove porodice vršili sve funkcije u vakufu ove džamije i bili sve do konca prošlog stoljeća njene mutevelije i imami.

Ovu su džamiju srušile komite oko 1885. pa ju je koncem prošlog stoljeća obnovio Ahmed Zećo. On je s odobrenjem onovremenih vlasti išao čak u Bagdad i Tursku gdje je prikupio potrebna finansijska sredstva, i nakon povratka kući restaurirao je džamiju na istim temeljima i u istim dimenzijama. Mučki je ubijen za vrijeme prošlog rata 1941. godine kada su u Dabru pobijeni mnogi muslimani. Pred džamijom se nalaze dvije česme od kojih su s one pred ulaznim vratima džematlije uzimali abdest, a iz druge zvane Česma i danas se vodom snabdijevaju stanovnici koji u ovom mjestu žive.

Džamija je srušena u toku prošlog rata i danas joj se vide četiri ruinirana zida zarasla u gusto trnje i četvrtasta kamena munara. Dok je

253. P. Šobajić, n.d. str. 38, 40-41.

Bijeljani

džamija radila u nju su petkom i bajramima dolazili muslimani iz Milavića i Prisoja. Posljednji imami ove džamije bili su Habib Pejković i Kasim Durić koji je istovremeno bio i imam džamije u Fatnici. Vakuf ove džamije imao je u svome posjedu gradilište s džamijom, groblje uz nju i groblje u Prisoju.

U Bijeljanima su živjele ove muslimanske porodice: Dedovići, Hodžići i Telarevići. Za Dedoviće se priča da vuku porijeklo od Žerajića i da su ovdje doselili 1815. godine kada je u ovom kraju posljednji put kuga prestala harati. Oni su u Bijeljanima imali velika imanja i kulu na tri sprata koja je u toku prošlog rata do temelja srušena. Za Hodžiće se priča da su bili prave „Turkuše" tj. da su im preci prilikom zauzimanja ovog kraja („fetha") došli kao osvajači iz Turske u Dabar i ovdje se stalno nastanili. Oni su koncem prošlog stoljeća odselili u Tursku.[254] Danas u ovom mjestu živi od muslimana samo jedna samohrana žena iz porodice Telarevića.

U Bijeljanima je 1768. godine živio neki Husein-beg čifčija i ovdje imao velike posjede.[255] Ovdje su 1771. godine živjeli i imali posjede Ibrahim Klun (Kljun) i Mehmed Žuljević.[256] Na području Bijeljana nalaze se dva toponima koji nose nazive: Dautov grob i Mušića pećina.

DOLOVI

Dolovi su smješteni u jednoj uvali iznad polja između brda Kubaša, Kovačevca i Repašnice. Ljubovići su ovdje imali velike posjede na koje su oko 1870. godine naselili više srpskih porodica. Od Milivojevića,koji su u Dolove doselili iz Gacka neko je prešao na islam i ovdje se stalno nastanio. Sve srpske porodice koje danas u Dolovima žive došle su oko 1870. godine na zemlju Ljubovića.[257] Ovdje se nalaze toponimi: Kiridžijska kamenica (čatrnja) i Suljin voznik. U Dolovima od 1878. godine ne živi niko od muslimana.

HATELJI

Hatelji su udaljeni od Berkovića četiri kilometra i leže uz cestu koja ovuda vodi u Bileću. Mjesto je svoje ime dobilo po bratstvu Hateljevića koji su u srednjem vijeku ovdje živjeli. U Milavićima se nalazi jedan veliki stećak iz kraja 14. ili početka 15. stoljeća na kome piše da u grobu pod njim leži Bogdan Hateljević, sluga Radića vojvode.[258]

U Hateljima u zaseoku Šilja postojala je jedna džamija za koju se priče da je bila stara preko pet stotina godina i da su je sagradili Đulbabići koji su ovdje od prvih dana turske vladavine živjeli i za koje se ne zna kada su izumrli. Džamija je bila građena od tesanog kamena i imala je za osnovicu pravougaonik sa stranicama oko 8x7 metara. Bila je pokrivena

254. Isto, str. 26, 30 i 31.

255. Sidžil blagajskog kadije broj 60, list 88 a.

256. Sidžil nevesinjskog kadije, str. 52 i 57.

257. P. Šobajić, n.d. str. 34.

258. Lj. Stojanović, n.d. broj 4835; dr Ćiro Truhelka, „Stari hercegovački natpisi", *GZM*, Sarajevo, 1893 (V), str. 93.

četverostrešnim krovom pod pločom, i imala je uza se četvrtastu kamenu munaru visoku oko deset metara. Po svom vanjskom izgledu bila je slična Hasan-paše Predojevića džamiji u Bileći i, možda, je u isto vrijeme i sagrađena. Ako je ovo mišljenje tačno onda je džamija u Hateljima podignuta u drugoj polovini 16. stoljeća i ubraja se među nekoliko najstarijih džamija u Hercegovini. U toku prošlih vremena ona je u ratnim vihorima više puta oštećivana ali nikad nije srušena. Prvih godina nakon austrougarske okupacije 1878. u nju su bili uselili žandari pa su ih muslimani istjerali.[259] U toku prvog svjetskog rata dobro je oharabljena. Džematlije su je odmah nakon završetka rata temeljito opravile. Oštećena je i za vrijeme prošlog rata. U dvorištu džamije nalazio se je imamski stan.

Imamsku dužnost u njoj vršili su od konca prošlog stoljeća slijedeći: Jusuf Arnautović koji je pred prvi svjetski rat prešao odavde na službu u Bileću, Habib Pejković i posljednji Muhamed Brezić. Dok je džamija radila gravitirala su joj sela: Berkovići, Kljenci, Milavići, Strupići i Suzina. Ovo je u posljednje tri stotine godina, osim one u Bijeljanima, bila jedina džamija u Dabru jer su, kako smo ranije rekli, sve ostale srušili uskoci Baje Pivljanina i nikad više nisu obnovljene. Upisana je u gr. ul. k.o. Hatelji broj 665, kat. čest. 586/1 i zapremala je 160 m² površine. U istom grunt. ulošku kat. čest. 586/2 upisano je groblje koje je zapremalo 1350 m² površine. Ovdje se nalazi još osam harema i dvije vakufske oranice koji zapremaju dvadeset dunuma. Vrijednost ovih nekretnina procijenjena je 1933. godine na 10.000 dinara.[260]

Poslije 1945. godine u džamiji je radila Narodna osnovna škola. Kada je škola prešla u novosagrađenu zgradu uzela ju je za svoje potrebe zemljoradnička zadruga koja ju je 1965. godine srušila i građu od nje prodala mještanima. Vide joj se još temelji.

U Hateljima i njenim zaseocima živjele su ove muslimanske porodice: Đulbabići, Karapuši, Ljubovići, Vilogorci i druge. Đulbabići vuku porijeklo od nekog Đulbabe koji je vjerovatno bio šejh ili prior nekog derviškog reda i koji je, možda, došao u Dabar s turskim osvajačima i ovdje se stalno nastanio. Predanje kaže da je u Hateljima nekad bio „70 sita" spomenutih porodica od kojih su Đulbabići izumrli, Karapuši odselili u Tursku, a Ljubovići i Vilogorci u Stolac i Mostar. Danas u Hateljima ne živi niko od muslimana.

U Žukovniku kod Hatelja postoji izvor Žukovnik i Begov han za koji se ne zna ko ga je i kada sagradio. Kod Velikih Ploča nalazi se Zvizdića harem i u njemu grob bajraktara Zvizdića.[261]

KLJENCI

Kljenci se nalaze na polovini puta između Hatelja i Milavića i smješteni su ispod brda Repašnice. Ovdje su živjeli Ljubovići koji vuku

259. Dr Radovan Tunguz Perović, „Jedan dokumenat iz 1882. godine", *GZM*, Sarajevo, 1933, str. 93.

260. Odbor islamske zajednice u Stocu, akt broj 43/1972.

261. P. Šobajić, n.d. str. 36.

porijeklo od vlasteoske porodice Kašikovića.[262] Oni su stanovali u Žukovniku kod Hatelja, a u Kljencima su imali kulu na Odžacima. Posljednji je odavde iselio Hajdar-beg koji je 1910. godine otselio u Tursku. U Kljencima su još živjeli Čustovići koji su doselili iz Gacka i Jakubovići koji su doselili oko 1879. godine. Jakubovići su po zanimanju bili kovači i njihova kuća računala se je najstarijom u Kljencima. U kući se nalazi „čerjen" za kukuruz i dva koša za žito. Kad su Jakubovići odselili u Tursku, kuću su od njih kupili Bakušići koji i danas u njoj stanuju.[263] Ovdje su još živjeli Novakovići koji su doselili iz Zanuglina kod Predolja kada su ovo mjesto u drugoj polovini 17. stoljeća popalili uskoci Baje Pivljanina. U Kljencima su živjeli i Voloderi. Oni su oko 1860. godine odselili odavde u Stolac i neki u Mostar. U ovom mjestu su imali posjede Behmeni i neke druge muslimanske porodice iz Stoca.[264] Danas u Kljencima žive dvije porodice Jakubovića i dvije Novakovića.

KUBATOVINA

Kubatovina je smještena uz polje ispod brda Gradine. Priča se da su ovdje od davnina („zemanile") živjeli Kubati koji svoje porijeklo vuku od neke vlasteoske porodice iz Dabra. Kad su Turci u drugoj polovini 15. stoljeća zauzeli Dabar neki njihov davni predak prešao je na islam i ostao na svome ognjištu. Kuće su im bile pod Gradinom, a Kubatova kula od tri sprata davno je srušena i vide joj se još omeđine. Do bune 1875. godine ovdje su bile četiri kuće Kubata koji su odselili u Tursku i Stolac. U Kubatovini su živjeli Ljubovići i neke druge muslimanske porodice čije su kuće u drugoj polovini 17. stoljeća popalili uskoci Baje Pivljanina, pa su Ljubovići tada preselili u Potkom. Alija Kurtović je 1874. godine doselio ovdje iz Milavića na miraz i oženio se od Kubata. Od Kubatovine do Suzine ima mnogo omeđenih kuća i staro muslimansko groblje u kome su nišani uništeni.[265]

Ibrahim Kubat, sin Mehmedov, umro je 1271. (1854/55) godine u Mostaru i sahranjen u haremu kod Karađoz-begove džamije.[266] Ahmed Kubat živio je u Stocu 1878. godine odakle je odselio u Tursku. Ishak Kubat uvakufio je nešto zemlje u Stocu za Šarića džamiju i odredio da mu se uči hatma za dušu.[267] U kat. opštini Hatelji nalazi se više parcela koje nose nazive: Kubatova njiva (18), Kubatuša (8), Kubatovac (2), Kubatovina i Kubatova glavica, što sve govori da su oni bili veoma bogati. U Kubatovini od konca prošlog stoljeća ne živi niko od muslimana.

262. Stevan Delić, Ali-beg Ljubović pod Kandijom, Bosanska Vila, Sarajevo, 1901, str. 157.

263. Vidi napomenu broj 245.

264. P. Šobajić, n.d. str. 32-33.

265. Isto, str. 34.

266. M. Mujezinović, n.d. str. 188.

267. Proračuni vakufa ...str. 327.

KUTI

Kuti su smješteni u jugoistočnom dijelu Dabarskog polja ispod Kutskog Osoja. Ovdje je, kako se priča, bila nekad prava varoš i kuće su se nizale uz ivicu polja uz put koji vodi za Prisoje, i bile su grupisane oko Ćumurijine kule. Ovdje su polovinom 17. stoljeća živjele slijedeće muslimanske porodice: Abaze, Čelebići, Čišići, Ćumurije, Hadžiomeri, Hamzići i Huseinagići, za koje se priča da su doselili iz Herceg Novog. Uskoci su bratstvu Ćumurija pobili u Kutima 97 čeljadi. Za trajanje kuge u Hercegovini 1813. do 1815. godine Abaze, Čelebići, Čišići i Ćumurije su prebjegli u Mostar, Hamzići i Huseinagići u Stolac, a Hadžiomeri u Gabelu od kojih vuku porijeklo Muratbegovići iz Višića. Od Ćumurija je iza kuge bio ostao u Kutima samo hadži Ahmed-beg i cijelo ovo selo bilo je njegov čifluk. Njegovi potomci preselili su u Mostar polovinom prošlog stoljeća jer se nisu mogli održati u čisto kršćanskoj sredini pošto su bili stalno napadani. Na imanja spomenutih porodica naselilo se je poslije 1850. godine više srpskih porodica čiji potomci i danas ovdje žive.[268]

U polju blizu Ćumurijine kule nalazila se je džamija za koju se ne zna ko ju je i kada sagradio. Može se misliti ali još ničim dokazati da je ona zadužbina Ćumurija koji se smatraju najstarijom porodicom u ovom mjestu, a bili su i najbogatiji. Ona je, sigurno, imala svoj vakuf ali se ne zna šta i koliko jer se vakufnama nije sačuvala. Srušili su je uskoci Baje Pavljanina u drugoj polovini 17. stoljeća i nikad više nije obnovljena. Vide joj se još omeđene koje su u korov i trnje zarasle i danas su ničije vlasništvo.

U haremu kod džamije bilo je ranije lijepo građenih nišana s natpisima koji su uništeni. Nedaleko od džamije nalazi se Ćumurijin harem u kome su također svi nišani uništeni. Ovdje se nalazi i Ćumurijina kula od tri sprata; građena je od tesanog kamena s puškarnicama i danas je vlasništvo Vojičića. Ćumurije su imale posjede i kulu u Potkomu.

U Kutima se nalaze slijedeći toponimi: Korjenića grob gdje je posječen jedan musliman iz Korjenića, Čelebića kula, Hamzuša (njiva), Elemenske granice, po nekom turskom činovniku koji je postavljao „jafte". Iz ovih naziva se razumije da je ovdje postojala Čelebića kula o kojoj nemamo nikakvih podataka. U Kutima od polovine prošlog stoljeća ne živi niko od muslimana.

LJUTI DO

Ljuti do je smješten pri Polju ispod planine Trusine. Ovdje su nekad živjeli muslimani Tuke. Kuga ih je pomorila. U Stocu danas živi jedna porodica Tuka. Zilkada Tuka uvakufila je kuću i četiri njive u Stocu za Šarića džamiju i odredila da joj se uče hatme za dušu.[269] Ćumurije iz Mostara, Krge i Rizvanbegovići iz Stoca imali su ovdje velike posjede na koje su se poslije 1845. godine naselile neke srpske porodice iz Crne Gore,

268. P. Šobajić, n.d. str. 16.

269. Gruntovni ulošci broj 553 i 554.

Dabra i Bileće.[270] Ovdje postoje toponimi: Čekrovina, što govori da su Čekre iz Stoca imale posjede u Ljutom Dolu, zatim Pašov vrt i Bećušino vrelo. Od konca prvog svjetskog rata u Ljutom Dolu ne živi niko od muslimana.

MEČA

Meča je smještena pri strani ispod brda Hrguda. Ali-paša Rizvanbegović je 1834. godine, u dogovoru s crnogorskim vladikom Radom, naselio ovdje oko 20 kuća Bjelica iz Katunske nahije.[271] Ovdje postoje toponimi: Čantruša i Čantrovina, što dokazuje da su u Meči ranije živjele Čantre koji su koncem 18. stoljeća preselili u Stolac, gdje je 1791. godine živio hadži Abdulah Čantro.[272] Čantre su imale posjede i kod Trusine, planine u nevesinjskoj općini, što potvrđuje naziv toponima Čantrovina, gdje se sada nalaze Piljevića kuće.[273] Iz gruntovnih knjiga saznajemo da je Dženđa Čantro iz Stoca bila udata za Omer-ef. Humu (1808-1880) iz Mostara, koji je kod nas prvi napisao i arebicom štampao knjigu na našem jeziku.[274] U Meči od prvog svjetskog rata ne živi niko od muslimana.

MILAVIĆI

Milavići su smješteni pri Polju ispod brda Gradine. Priča se da je neki njihov davni predak otišao s begom Vučijakovićem iz Mostara u Istanbul i tamo primio islam. Kad se kući vratio dobio je od Abdulah-paše ovo selo, koje je po njemu prozvano Milavići. Milavići su davno preselili u Mostar i ova porodica dala je nekoliko muderisa, muftija i vrsnih pisaca.[275] Ovdje još žive Habote za koje se priča da su doselili iz Herceg—Novog i da su se ranije zvali Habuli. Za Gabele se priča da potječu od Kašikovića.[276]

Na području Milavića nalaze se tri harema: Ograda, Brežina i treći nedaleko od Milavića, između Prekače i Okrčnina. U haremu Ograda evidentirana su četiri epitafa koji datiraju od 1798. do 1852. godine. U Ljubovića (Gabelinom) haremu sačuvalo se do danas šest nišana s natpisima, od kojih jedan datira iz 1112. (1700) godine i označava grob Paše Hrle. Ostali nišani označavaju grobove Ljubovića: Salih-bega, Mustafa-bega, Hasan-bega, Osman-bega i Salih-bega, koji su umrli u vremenu od 1810. do 1859. godine.[277] U Milavićima su se nalazili odžaci begova Ljubovića, pa se taj toponim i danas zove Odžaci. Danas u Milavićima žive dvije porodice Gabela i dvije Habota; broje četiri kuće.

270. P. Šobajić, n.d. str. 41.
271. Isto, str. 39.
272. SSK, str. 39.
273. Vlado Ivković, *Nevesinje 1941. godine*, Mostar, 1980, str. 193.
274. Ibrahim Kemura, „Prva štampana knjiga arebicom na našem jeziku", *Glasnik* VIS-a, Sarajevo, 1969, br. 5-6, str. 208-223.
275. H. Hasandedić, *Mostarske muftije* ... str.434, 437, 438 i 442.
276. P. Šobajić, n.d. str. 30 i 31.
277. M. Mujezinović, n.d. str. 394 i 395.

POTKOM PRISOJE I POTKOM OSOJE

Podkom Prisoje i podkom Osoje smješteni su u sjeverozapadnom dijelu Dabra ispod brda Volujače i Hrguda. Nevesinjski Ljubovići stanovali su u Podosoju kod Samardžića kuća, pa se to naselje i sada zove Odžaci. U Podosoju su živjeli muslimani Rorići i posljednja kuga pomorila im je šezdeset dvoje čeljadi, a muslimane Zecove u Prisoju pored rijeke Opačice sve je kuga pomorila. Uspomenu na njih čuva i danas Zečevo groblje koje se nalazi u ovom mjestu. Karadže, Ljubovići i Žulje imali su u ovom kraju velike posjede. Na njih su se poslije 1860. godine naselile neke srpske porodice. Ovdje postoje toponimi: Begluci, Majdan, Banjviri (njive), Bajrak i Zukin do.

U Potkomu je bila džamija. Njeni se temelji još vide na lokalitetu Hanine, u kraju gdje stanuju Janjoši.[278] Sagrađena je najkasnije u prvoj polovini 17. stoljeća, jer su je u drugoj polovini ovog stoljeća srušili uskoci Baje Pivljanina i nikad više nije obnovljena. Ona je, možda, bila zadužbina Ljubovića, koji su ovdje imali odžak i velike posjede. Uz nju se je nalazilo groblje u kome su svi nišani davno uništeni. U Potkomu od konca prošlog stoljeća ne živi niko od muslimana.

PRISOJE

Prisoje su bili muslimansko selo je smješteno u stranama iznad polja. Ovdje se nalazi mnogo omeđina starih kuća što govori o starosti ovoga mjesta. U Prisoju su živjeli Piragići koje su u drugoj polovini 17. stoljeća pobili i raselili uskoci Baje Pivljanina. Kasnije su se neki u Prisoje povratili, gdje su svi od kuge samrli. Kljunovići su oko 1860. godine prešli u Mostar i naselili se na Carini uz lijevu obalu Neretve, gdje i danas postoji Kljunov sokak. Sinanovići su davno odselili u Žabicu kod Ljubinja, a Zečići su po kugi došli iz Vlahovića i jedan od njih se oženio od iseljenih Sinanovića. Pizovići su po kugi došli iz Fatnice i pričaju da su im preci došli iz Herceg —Novog koncem 17. stoljeća. Vlačić je došao iz Poljica kod Trebinja, primio islam i oženio se od Piragića.[279] Između Trusine i Zvog Dola, u nevesinjskoj općini, postoji naselje Piragići, koje je svoje ime dobilo po nekom Piragiću što se polovinom prošlog stoljeća ovdje prvi naselo.[280] U Prisoju od prošlog rata ne živi niko od muslimana.

STRUPIĆI

Strupići su smješteni pri polju ispod brda Repašnice. Ovdje su živjeli Buzaljke koji se smatraju starosjediocima i za koje se priča da vuku porijeklo od neke stare vlasteoske porodice iz Dabra. Posljednji je odavde iselio Alija Buzaljko, sin Fazlijin oko 1845. godine. Danas Buzaljke žive u Stocu.[281] Ovdje postoje toponimi: Bušurovina, Elezovići, Bakrač,

278. P. Šobajić, n.d. str. 42 i 43.
279. Isto, str. 26.
280. J. Dedijer, n.d. str. 215.
281. P. Šobajić, n.d. str. 33.

Četeništa, Hadžin bunar, Vilovine, Bećovac (vrelo), i muslimansko groblje Harem. Na temelju ovih toponima može se zaključiti da su i Elezovići ranije ovdje živjeli ili imali posjede. Iz jedne teskere saznajemo da je u Strupićima u dabarskoj nahiji postojala 1728. godine jedna kula za koju se ne zna čije je bila vlasništvo i kada je srušena.[282] U Strupićima od polovine prošlog stoljeća ne živi niko od muslimana.

SUNIĆI

Sunići su smješteni uz polje pod Štrbinom. Ovdje su živjeli muslimani Suljići, za koje predanje kaže da vuku porijeklo od Crnogoraca iz Nikšića. Bilo ih je pet kuća. Kad su 1912. godine odselili u Tursku, tamo je ostao samo samohran Omer, koji je umro oko 1920. godine. Nurci vuku porijeklo od Šarenaca i bili su veoma bogati. Priganice su ovdje doselili iz Fatnice na miraz oko 1870. godine. Viđeni, age iz Trebinja, imali su posjede u Sunićima, na koje su se poslije 1850. godine naselile neke srpske porodice.[283] Ovdje postoje tiponimi: Čengića vala i Nurkovina. Ti nazivi govore da su ovdje ranije živjeli Čengići ili imali posjede. U Sunićima od prvog svjetskog rata ne živi niko od muslimana.

SUZINA

Suzina je smještena na ivici polja ispod brda Glavice i Kubaša. Pri polju se vide temelji kuća gdje je nekad bilo muslimansko naselje. Sve su pobili i raselili uskoci Baje Pivljanina. Ovdje se nalazi staro muslimansko groblje u kome se posebno ističe jedan veliki i lijepo građeni nišan s polumjesecom svakako označava grob nekog ratnika. Od vrela Valendže do Krča u polju, u dužini oko dva kilometra, otkopani su čunkovi starog vodovoda.[284] Ovdje postoje toponimi: Ćumurijina bara i Kadina bara. Ćumurije i Rizvanbegovići imali su u Suzini posjede na koje su naselili neke srpske porodice. Ovdje su živjeli i Čame, kojih danas ima u Bileći. Od prošlog rata u Suzini ne živi niko od muslimana.

VRIJEKA

Vrijeka je seoce do Bijeljanja smješteno pri strani iznad polja. Ovdje su imali posjede Šehići iz Stoca i Selimovići iz Bileće, na koje su se poslije 1870. godine naselile neke srpske porodice.[285] U selu postoje toponimi: Begova bara, Hadžovića krčevine, Milavića njiva, Trkljuša i Harine. Na temelju ovih naziva može se zaključiti da su ovdje ranije živjeli ili imali posjede: Hadžovići, Milavići i Trklje. Na osnovu ovih toponima može se tvrditi da je u Vrijeki nekad postojao i radio jedan ahar (Harine), besplatno konačište, ali se ne zna čije je on bio vlasništvo i kada je prestao raditi i kada je srušen. U Vrijeki od prvog svjetskog rata ne živi niko od muslimana.

282. Acta turcarum Provincinalata hercegovačkih franjevaca AT IX/442.

283. P. Šobajić, n.d. str. 36.

285. Isto, n.d. str. 30.

ZASADA

Zasada se proteže uz dugu uzanu zaravan uz polje ispod Crnog Osoja. Godine 1750. ovdje su došli Vujovići i naselili se na zemlju Milavića. Priča se da su od njih prelaskom na islam postali Ćorovići koji žive u Zaušju kod Bileće.[286] U ovom selu se nalaze toponimi: Denjovina, Ćumurovina, Badžalovina, Bajramov do i Meteriz. Na temelju ovih naziva može se zaključiti da su u Zasadu imali posjede: Ćumurije, Denje i Badžali, o kojima ništa ne znamo. U ovom selu od prošlog rata ne živi niko od muslimana.

2. GROBLJA (HAREMI)

Na području Dabra nalazilo se je ranije mnogo harema. Tačan se broj nikako ne može utvrditi jer su neki od njih prije više od sto godina uzurpirani i prešli u privatno vlasništvo. U vrijeme sastavljanja gruntovnih knjiga oko 1885. godine neki su upisani kao državni erar, jer su u to doba bili napušteni i ničije vlasništvo. Priča se da je od Berkovića do Potkoma bilo dvadeset osam harema za koje se ne zna gdje su se nalazili i kolike su površine zapremali. Haremi su postojali u svim mjestima u kojima su muslimani živjeli, a živjeli su u skoro svim selima Dabarskog polja. U njima je bilo mnogo velikih i lijepo građenih nišana s epitafima pisanim arapskim pismom, skoro su svi uništeni ili je pokoji zarastao u gustu šumu pa se na taj način do naših dana sačuvao. U gruntovnim knjigama upisano je više harema pod raznim nazivima: groblje muhamedansko, groblje Harem, pašnjak Haremine, oranica Haremine, pašnjak više Harema, pašnjak niže Harema, oranica Đulepin grob, oranica kod Kadina groba i slično. Neki se nazivaju po porodicama koje su iz osnovale i za groblje uvakufile: Đulepin harem, Jaganjčev harem, Zečev harem i drugi. Na području k.o. Berkovići i Hatelji nalazi se 31 parcela koje zapremaju 49533 m² površine i koje su u grunt. knjigama Islamske zajednice u Stocu upisane kao vakufsko vlasništvo.[287] Nakon skoro potpunog iseljenja muslimana iz Dabra za vrijeme prošlog rata, i ova zemlja je uzurpirana od privatnika ili je upisana kao državni erar. Svi ovi podaci govore da je u Dabru za turske uprave bilo vrsnih majstora koji su klesali nišane od kamena, a i učenih i vještih kaligrafa koji su sastavljali epitafe na arapskom ili turskom jeziku i na nišanima ih pisali arapskim pismom.

Na području Dabra bilo je mnogo vakufske zemlje. Svih pet spomenutih džamija imale su svoje vakufe, čiji su osnivači zavještali za njihovo izdržavanje i plaćanje službenika. I svi haremi bili su također vakufsko vlasništvo. Iz grunt. knjiga saznajemo da je vakuf Alage Šarića iz Stoca imao nešto zemlje u Berkovićima.

286. Isto, str. 28.

287. Odbor Islamske zajednice u Stocu, akt br. 113/1984.

Zanimljivo je ovdje iznijeti jedan detalj koji je vezan za uzurpaciju harema i vakufske zemlje od strane kršćana. Nekima od njih su, nakon prisvajanja vakufske zemlje, počela djeca umirati ili ih neke druge nesreće pogađati. Zato su oni, iz čvrstog vjerovanja ili sujevjerja, došli sami do uvjerenja da ih te nesreće pogađaju zbog toga što su prisvojili vakufsku imovinu i što je bespravno koriste. Svi oni sada sami obračunavaju vrijednost prihoda koje godišnje uberu s vakufske zemlje i lično donose neki dio i predaju blagajni odbora Islamske zajednice u Stocu, na čijem se području ova zemlja nalazi.[288]

3.MOSTOVI

Na području Dabra postoje i dva kamena mosta. Jedan se nalazi kod Blaca na rijeci Opačici i preko njeg danas vodi cesta iz Stoca za Bileću i Trebinje. Drugi se nalazi na Bijelom potoku kod Berkovića i preko njeg vodi put za Nevesinje. Oba su građena od sedre i na jedan luk. Predanje kaže da su sagrađeni za turske uprave, ali se ne zna ko ih je i kada podigao.

4.PORIJEKLO TOPONIMA, PORODICE

Na području kat. općine Berkovići i Hatelji nalazi se šest parcela koje nose naziv „Hasa", što dokazuje da je na ovom području za turske uprave bilo i hasova, ali se ne zna čije su oni bili vlasništvo, carsko ili sandžakbegovo. Bilo je mnogo i beglučke zemlje, što svjedoči dvadeset osam toponima koji nose naziv „Begluk". Ovdje postoji i nekoliko čatrnja. Jednu je sagradio neki paša, pa se ona po njemu i danas zove Pašina čatrnja. Ovdje se nalazi i zemljište zvano Pašinovina i Pašinovac, što upućuje na mišljenje da je čitav ovaj kompleks bio vlasništvo nekog paše, možda Ali-paše Rizvanbegovića. U Dabru se nalazi više izvora, od kojih jedan nosi naziv Kadino vrelo. U ovom kraju je ranije bilo više kula, odžaka i čardaka, što potvrđuju toponimi: Kuline, Kuletine, Odžak, Odžačine, Odžaci, Čardak i Čardačine. Bilo je također i hanova, što svjedoče nazivi: Hanine, Hanska šuma i Begov han. Naziv Mejdan upućuje na mišljenje da je u Dabru za turske uprave postojao jedan trg (mejdan), na kome se je u određeno doba godine prodavala stoka i razni prehrambeni proizvodi. Pored raznih vrsta žitarica na ovom području sijan je i lan, što dokazuju toponimima: Velika i Mala ćeteništa. U Dabarskom polju bilo je i mnogo vinograda koje spominje i Evlija Čelebija. Strane čuvenog brda Hrguda bile su nekad zasađene vinogradima.[289]

288. Ovaj podatak dobio sam od Izet-ef. Terzića, imama.

289. *Gajret*, Sarajevo, 1929, str. 47.

U Dabru su, pored spomenutih, živjele i slijedeće muslimanske porodice: Ismail-čauš Ćose, Husein-baša Egzić i Mehmed-baša Čalo, sin Habibov, koji su po zanimanju bili terzije i 1755. godine promovisani su od kalfi u majstore.[290] Braća Ahmed i Ibrahim, sinovi Hasanovi, živjeli su u Dabru 1685. godine.[291]

Na području kat. opština Berkovići i Hatelji imali su 1885. godine posjede slijedeće muslimanske porodice iz Bosne i Hercegovine: Ačkari, Alibegovići, Alečkovići, Alihodžići, Arnauti, Avdagići, Avdići, Bajramovići, Bakibegovići, Bakići, Bakšići, Baljići, Banovići, Barakovići, Basarići, Bašagići, Bašići, Beće, Bećevići, Bećirovići, Begovići, Behlili, Behlilovići, Behmeni, Beše, Bićkali, Bijedići, Bilali, Bilalovići, Blagajci, Bravadžije, Brkići, Brkovići, Brzine, Bubali, Bukići, Bure, Burići, Burine, Buzaljke, Cerovci, Cvijetići, Čame, Čantre, Čelići, Čekre, Čengići, Čerkezi, Čike, Čohodarevići, Čokljati, Čorbe, Čupine, Čustovići, Ćemali, Ćišići, Ćose, Ćumurije, Dedovići, Demirovići, Dizdari, Dobrići, Doderi, Dokare, Dumani, Dupali, Đape, Đapine, Đevenice, Đidelije, Đulepe, Đulići, Džeke, Festići, Fildići, Gabele, Gabeljići, Galešići, Gerine, Golubići, Grebe, Grebićele, Grizovići, Grljevići, Habote, Hadžiosmanovići, Hajdarbegovići, Hajdarovići, Halilagići, Halilovići, Hamzići, Hanići, Heke, Heljići, Hodići. Hodžići, Hotaši, Hrle, Hromići, Humačkići, Hume, Huseinagići, Isakovići, Jaganjci, Jakubovići, Jašarbegovići, Jašarovići, Kajtazi, Kapići, Karadže, Kljunovići, Kovačići, Krge, Kubati, Kurtovići, Lakišići, Ljubovići, Mahići, Mahmutćehajići, Medanušići, Mehmedbašići, Mešci, Milavići, Mujezinovići, Mujkići, Muftići, Mulaći, Muratbegovići, Murguzi, Nikšići, Novakovići, Nuhanovići, Nurke, Obradovići, Omanovići, Omeragići, Omerćehajići, Opijači, Ovčine, Padale, Paloši, Paradžici, Pašalići, Pekušići, Pelje, Pervani, Pitići, Pizovići, Pločići, Poturkovići, Premilovci, Priganice, Puzići, Radiševići, Ratkušići, Redžići, Resulbegovići, Rizvanbegovići, Sadžaci, Salčići, Salkovići, Sarajlići, Sefe, Selimovići, Serdarevići, Spahići, Stranjaci, Suljići, Šarići, Šatori, Šehići, Šemići, Šljoke, Šuke, Šute, Tanovići, Telari, Trebe, Trklje, Tuke, Turkovići, Viđeni, Vilogorci, Voljevice, Vukičevići, Zeće, Zečići, Zele, Zilići, Zubani, Zubovići, Zukići, Žulje i Žugori.

Pored ranije navedenih naziva raznih toponima na području kat, općine Berkovići i Hatelji nalaze se i ovi toponimi: Alina njiva, Bašča (14) Baščina, Bećuša, Begovina, Begov do, Behramovac, Behremovac, Bešovina, Bezirova bašča, Bisage, Bostan, Bostanluk, Bradavica, Bureš, Buzaljkova njiva (18), Čantrulja, Čeluša, Čengića dol, Čundrakuša, Ćemaluša (5), Ćemluk, Ćosov dol, Ćumurijin do, Ćumuruša, Dizdarevina, Dupaluša, Gerinova njiva, Grizovića njiva, Grljevina, Grljuša, Habibuša, Hakala, Haluga, Hamzibegova njiva, Havina selina,

290. A. Aličić i H. Hasandedić, n.d. str. 341 i 343.

291. Sidžil mostarskog kadije broj 7, str. 31 a.

Haznuša, Hoduša (10), Huseinagića do, Ibrišimova luka, Imširuša, Isakovina, Jakupovac, Jašmak, Jusovina, Kapetanuša (2), Kapić (2), Karadžuša (4), Kudinjača, Kurtinovac, Lehutovac, Liman, Ljubovina (4), Ljubuša, Ljubovića dolina (10), Mulaćevina, Nurkovac, Osmanov put, Paradžik, Rizvanbegovića dolina, Salkuša, Salkovića bara (8), Saračevac, Sarajlića njiva, Sarajluša, Šahbazovina, Šarčevina, Šibalovina, Širanov do, Telaruša, Trbuh (kmetovsko selište), Trebo, Zavra, Zećine omeđine, Zubovića ograda, Zubovina i Žugor.[292]

C. PREDOLJE

Predolje je udaljeno od Stoca oko deset kilometara i nalazi se nedaleko od ceste koja vodi za Bileću i Trebinje. Smješteno je u jednoj uvali u podnožju Kubaš-planine, opjevan u našoj narodnoj pjesmi. U ovoj planini su se za vrijeme turske vladavine često skupljali uskoci i hajduci i odavde vršili organizirane napade na muslimanska naselja u okolini.

Prvi nama poznati spomen Predolju nalazimo u Putopisu Evlije Čelebije, koji je ovuda proputovao 1664. godine. U vrijeme njegovog prolaska Predolje je bilo divna kasaba, smještena u jednoj dolini i okružena vinogradima i baščama. Evlija je ovdje vidio slijedeće: jednu džamiju, dva mesdžida, tekiju, malo kupatilo (hamam), svratište (han) i petnaest dućana u kojima se trgovalo i vodila zanatska radinost.[293] Svi ovi objekti bili su građeni od kamena i pokriveni pločom koja je, kako se priča, dogonjena čak iz Zaušja kod Bileće.

Iz ovog izvještaja saznajemo da je Predolje polovinom 17. stoljeća bilo velika kasaba u kojoj je radilo više vjersko-prosvjetnih ustanova i trgovačko-zanatskih radnji, te djelovao izvjestan broj učenih ljudi i sposobnih trgovaca i zanatlija. Mi o svemu ovome nemamo nikakvih podataka jer su u toku stalnih napada uskoka i hajduka na Predolje uništeni skoro svi tragovi islamske arhitekture koja je za turske vladavine u ovom mjestu izgrađena, a nestali su i svi tragovi svake pisane riječi. Možemo samo konstatovati da je Predolje danas neznatno seoce u stolačkoj općini. Glavni razlog deurbanizacije ovog mjesta bio je taj što je Predolje, od prvih dana turske uprave i naseljavanja muslimana u njemu, bilo stalno izloženo napadima uskoka i hajduka koji su bili muslimane, odvodili ih u zarobljeništvo i rušili i palili sve do čega su došli.

Ne zna se kad su se muslimani prvi put naselili u Predolju i kò je i kada sagradio ranije spomenute zadužbine. To je moglo biti najranije u prvoj polovini 16. a najkasnije početkom 17. stoljeća. Sigurno je samo da

292. Imena spomenutih vlasnika zemljišta, kao i sve toponime, uzeli smo iz gruntovnih knjiga. Ovdje nisu navedene porodice koje su imale posjede u selima: Bijeljani, Dolovi, Kljenci, Kubatovina, Kuti, Milavići, Prisoje, Sunići, Vrijeka i Zasada, čije se gruntovne knjige nalaze u Općinskom sudu u Bileći, koje nismo pregledali.

293. E. Čelebi, n.d. str. 413.

su uskoci popalili Predolje polovinom 17. stoljeća i da je tada počelo raseljavanje muslimana iz ovog mjesta. I do danas se među muslimanima stolačkog kraja sačuvala živa uspomena na uskočke harambaše Maju (misli se na Baju Pivljanina) i Limova, koji su u drugoj polovini 17. stoljeća popalili Predolje i pobili ili zarobili sve muslimane koje su tada ovdje žive uhvatili.

O napadima uskoka Baje Pivljanina na Predolje i sela u Dabarskom polju sačuvalo se u narodu više pjesama koje su pojedini sakupljači narodnih umotvorina prikupili i objavili. U jednoj narodnoj pjesmi se kaže da su kauri koje su u borbi predvodili Bajo Pivljanin i Limov bajraktar porobili „Dabar selo i Predolje ravno". Oni su u Predolju zapalili Crničića kulu i iz nje odveli „ludu Emu od sedam godina i Aliju od godinu dana", koje su prodali zadarskom banu.[294] Za Baju i Limova narod u ovom kraju kaže da su bili „baksuz", tj. nesrećni, kobni, i da se nikad ništa više nije obnovilo, što su oni porušili i zapalili.

Sačuvale su nam se dvije narodne pjesme u kojima se govori o napadu Baje Pivljanina i njegovih uskoka na Predolje i paljenju džamije i turskih (muslimanskih) kula i čardaka u njemu. Prva ima 135, a druga 215 stihova u desetercu. Obje su sadržajno skoro identične, dok se one tekstualno u cijelosti razlikuju.

Kratak sadržaj ovih dviju pjesama je slijedeći: Bajo Pivljanin je s Limovim (u drugoj pjesmi Limun), harambašom, i trideset uskoka došao u Kubaš-planinu, gdje su uz piće održali vijećanje. Bajo je tražio junaka koji će dragovoljno sići u Predolje i uhoditi kulu Crnalić (u drugoj pjesmi Crničić) Alije koju je čuvalo šezdeset pandura. Javio se jedino Limov koji je uzeo pušku u ruke i pošao niz planinu. Kad je sišao u Predolje vidio je da panduri i ostali Turci na čatrnji uzimaju abdest i pripremaju se da u džamiji zajednički obave molitvu. Limov je, gledajući šta Turci rade, uzeo abdest i s njima ušao u džamiju. Kad su svi Turci ušli u džamiju i počeli klanjati, Limov je iz nje izašao, zatvorio vrata i kroz halke provukao stržev kolac. Tada je s čatrnje ispalio pušku „haberkinju" i na taj način pozvao u pomoć Baju i ostale uskoke. Oni su odmah sišli u Predolje, otvorili vrata od džamije i, ispuštajući iz nje jednog po jednog, sve pobili. Iza toga su opljačkali Crnalića kulu i čardake u Predolju, sve popalili i s bogatim plijenom i više zarobljenika, među kojima je bila i Zlata, sestra Crnalić Alije, otišli „pjevajući i puškarajući" prema Pivi. Druga pjesma završava ovako:

Ako koji tome ne vjeruje
Neka časom u Predolje siđe
Pa nek vidi kulu i džamiju
Još kako su tada izgorjele
Još se nikad načinile nisu[295]

294. Stevan Delić, „Dilberke", *Bosanska Vila*, 1902. (XVII), br. 21-22, str.402.

295. St. Stočević, „Bajo Pivljanin i Limov harambaša pale džamiju u Predolju", *Bosanska Vila*, Sarajevo, 1892. (VII), broj 14, str. 222-223; Stevan Kravljača, „Limun harambaša i Crničić Alija", *Bosanska Vila*, 1905. (XX), broj 3. str. 43-44. Bajo Pivljanin

Do danas sačuvano narodno predanje kaže da se tada od džemata u džamiji spasio samo neki Behram, koji je skočio s munare u trnje (kapinu) i slomio nogu. On je iz Predolja preselio u Rotimlju, gdje i danas žive njegovi potomci.

Tačnost vijesti koje nam pružaju ove dvije pjesme i narodna predanja, potvrđuje i Evlija Čelebija. On kaže da su uskoci ranije zarobili mnogo muslimana u Predolju i da su se ostali razbjegli. U vrijeme njegovog prolaska ovdje nije bilo nikog živog, pa je i on morao pobjeći. Na temelju ovih vijesti može se zaključiti da su uskoci zapalili Predolje i pobili i rastjerali muslimane iz njeg oko 1663. godine. Do ove godine Predolje je, kako se priča, bilo naseljeno isključivo muslimanima, a od tada su se ovdje počele naseljavati srpske porodice koje i danas ovdje žive.

Na temelju izloženog može se utvrditi slijedeće:

1. U Predolju su do polovine 17. stoljeća sagrađene četiri sakralne ustanove i više od 15 objekata koji su služili u privredne svrhe. Predanje kaže da je džamiju u Predolju sagradio Hasan-paša Kazanac, koji je u jednoj godini podigao još tri džamije u: Kazancima, Sopiljima i Šadićima.[296] Kao prateći objekti džamije ovdje je, sigurno, postojao bar jedan mekteb i medresa. Sve ovo upućuje na mišljenje da je u Predolju u 16. i 17. stoljeću živio i djelovao izvjestan broj učenih ljudi (uleme): imama, hatiba, mualima, muderisa i šehova, koji su služili u spomenutim ustanovama. Džamiji u Predolju gravitirala su sela: Drvenica, Mažikravići, Vlahovići, Zubovići i neka sela Dabarskog polja. Priča se da je petkom i bajramima u ovu džamiju dolazilo po 150 ljudi na osedlanim konjima („sedlanika"). Dalje se priča da su džamije u stolačkom kraju građene na udaljenosti od oko dva sata pješačkog hoda.

Na prisojnoj strani Predolja nalazi se lokalitet Mejdan, na kome se još vide ostaci džamije sa ulaznim vratima građenim na ćemer (luk) koja su široka 105 cm. U tlocrtu je imala oblik pravougaonika sa stranica 9x8 metara, bila je pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom i imala je uza se kamenu munaru prizmasta oblika visoku oko dvanaest metara. Zidine džamije i munare bili su uzgor do 1936. godine. Tada su srušeni i kamen od njih upotrijebljen za izgradnju dviju čatrnja u Predolju. Na Mejdanu kod džamije vide se još temelji triju zgrada koje su u tlocrtu imale oblik kvadrata sa stranicama 6x6,7x7 i 7x7 metara. Jedna od njih označava temelje mekteba, a druge dvije temelje tekije i medrese. Zemljište na kome su se nalazile spomenute četiri zgrade upisane su kao državni erar.[297]

(Nikolić) živio je u 17. stoljeću i bio je čuveni crnogorski junak i uskočki harambaša. On je stalno ratovao s Turcima, naročito u doba Kandijskog rata (1645-1669) i poginuo je u jednoj borbi s njima 1687. godine. (dr Obren Blagojević, Piva, Beograd, 1971, str. 123).

296. Stevan Delić, „Gatačko polje", *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1904. (XI), broj 12, str.796.

297. Odbor Islamske zajednice u Stocu, akt broj 43/1972.

Salih Bajrić, profesor iz Mostara, pronašao je 1959. godine na ruševinama zgrada u Predolju jednu kamenu ploču, dimenzija oko 25x20x10 cm, na kojoj je uklesan slijedeći natpis (tarih): *Sahib al-hajrat Mehmed... zade sene 1255, što znači: Dobrotvor Mehmed.....ić, godine 1255. (1839).* Ne zna se na koji se nestali objekat odnosi ovaj natpis kao ni to kako se vakif Mehmed prezivao. Ovaj vakif je, možda, 1839. godine opravio jedan od spomenutih objekata.[298]

Ruševine džamije u Predolju spominju se i u jednom dokumentu iz 1875. godine. U junu 1875. godine hercegovački ustanici su zauzeli Predolje i odavde u grupama vršili napade na Stolac i druga muslimanska naselja u ovom kraju.[299] Oni su pod vodstvom Jovana Džombete zauzeli kulu Rizvanbegovića u Dolu i kulu Grljevića u Predolju i u njih se zatvorili.[300] Sve ovo govori da islamski spomenici u Predolju koje je porušio Bajo Pivljanin nikad više nisu obnovljeni.

Uz džamiju se nalazio dugačak harem koji je zapremao pet dunuma i u kome je bilo više nišana ukrašenih raznim dekoracijama i s natpisima pisanim arapskim pismom. Kada je oko 1948. godine formirana zemljoradnička zadruga u Predolju na harem je postavljen ovčarnik i tada su svi nišani, kojih je kako se priča bilo više od 20, polupani.[301] Na ivici njive Milorada Domazeta, nedaleko od ruševina džamije, a više čatrnje, postoji pokraj ograde jedan usamljeni nišan s turbanom u gužve. Ovaj nišan, sigurno, označava grob nekog učenog čovjeka (alima), koji je u Predolju vršio imamsku ili, možda, muderisku dužnost.

2. Ovdje su, svakako, postojali i vakufi koje su osnivači džamije, dva mesdžida i tekije zavještali za izdržavanje svojih zadužbina. Spomenuti han, hamam i 15 dućana bili su, sigurno, vakufski objekti.

3. U hanu u Predolju odsjedali su trgovci koji su s karavanima gonili robu. Ovo služi kao dokaz da se je Predolje nekad nalazilo na glavnom drumu što je vodio od juga prema sjeveru. I danas se ovdje vidi kaldrmisani put kojim je taj drum išao.

U Predolju je za turske uprave sagrađen i jedan hamam (javno kupatilo) za koji se ne zna ko ga je i kada podigao. Zna se samo da je vodu dobivao iz jedne čatrnje koja se pred njim nalazila. Prestao je raditi u drugoj polovini 17. stoljeća, kada su uskoci Predolje zapalili i kada su muslimani konačno iz njega iselili.

Predolje je za vrijeme turske vladavine bilo palanka sa utvrđenom kulom, koju je, kako se kaže u narodnoj pjesmi, čuvalo šezdeset pandura. Glavni komandant ovih pandura bio je Crnalić Alija pa je zato kula bila poznata pod imenom Crnalića kula. I danas je uzgor i ima prizemlja i

298. Ova se ploča čuva u Carevoj džamiji u Stocu.

299. Hamid Hadžibegić, „Dokumenti o hercegovačkom ustanku", *Prilozi* POF, Sarajevo, 1950. (I), str.92.

300. Marko Vego, *Don Ivan Musić i Hrvati u hercegovačkom ustanku 1875. do 1878. godine, Sarajevo, 1953, str. 20.*

301. Vidi napomenu broj 245; i po pričanju Omera Isakovića iz Stoca.

sprat. Vlasništvo je Domazeta koje mještani zovu Crnalić. Crnalići su iz Predolja odselili u Podveležje, gdje i danas žive njihovi potomci.

Potkraj kuće Janka Domazeta postoji objekat „kula" koja je građena od tesanog kamena i u tlocrtu ima oblik pravougaonika sa stranicama 7x5 metara. Ima prizemlje i dva sprata i pokrivena je dvovodnim krovom pod pločom. Ulazna vrata su joj izgrađena od tesanih kvadera i na ćemer (luk). Na spratove se izlazi uz drvene stepenice i na oba se nalaze odžaci u zidu od kojih je jedan još dobro očuvan. Na prvom spratu je bio ovalni zahod, a u musanderi hamamdžik. Kula je malo prepravljana 1878. godine i služila je jedno vrijeme za žandarmerijsku stanicu. Ne zna se čije je bila vlasništvo. Ovdje se vide još ostaci jedne kule koja je imala prizemlje i sprat i bila na dva voda. Oko ove kule nalaze se visoki zidovi s puškarnicama. Sve tri spomenute kule imale su puškarnice na prvom i drugom spratu.

Više džamije na Mejdanu nalazi se Grljevića mahala (Grljevina), koji su poslije pokolja muslimana u Predolju, odselili u Tursku, a neki u Stolac. Jedna od spomenutih triju kula bila je njihovo vlasništvo. Ova je porodica dala dvojicu vakifa: hadži-Ismaila i Fatimu, koji su zavještali nekretnine za stolačke džamije i odredili da im se uči za dušu.

Nedaleko od ruševina džemije nalazi se lokalitet Sadovi, za koji se priča da su u tursko doba ovdje bili zasađeni vinogradi. Za lokalitet Haznetine pričaju da je na ovom mjestu zakopano blago, pa iako je svijet ovo mjesto prekopavao, ništa nije nađeno.

Više Predolja nalazi se zaselak Zanugline za koji se priča da je ovdje za turske uprave bilo sjedište kadiluka. Ovdje je, možda, ponekad dolazio naib nevesinjskog ili stolačkog kadije i u određene dane rješavao sporove stanovnika ovog kraja. U Zanuglinama i danas ima mnogo ruševina starih zgrada, što sve govori da je ovo mjesto nekad bilo dobro naseljeno. Ovdje su živjeli Novakovići koji su polovinom 17. stoljeća prebjegli u Kljenke u Dabarsko polje, gdje i danas žive njihove dvije porodice.[302]

Na vrelu Bregave bilo je više mlinica. Jedna od njih je pripadala Rizvanbegovića vakufu i Škrbama. Radila je do 1945. godine i sada je ruševina. Ovdje se nalazi još jedan Rizvanbegovića mlin u ruševinama.

Zanimljivi su podaci koje nam pruža gruntovnica u Stocu. Na području Predolja i Hrguda, koji su u gruntovnim knjigama upisani kao jedna katastarska općina, nalaze se slijedeće parcele: Agin dol, Begov dol, Behmenov dol, Delibulina prodol, Dervozov dol, Eminova dolina, Huseinagića dol, Mujagin dol, Solakovića dolina, Šatorov dol, Baškaluk, Bašluci, Behmenovina, Crnčevina, Čelebićevina, Karapuhovina, Pezovina, Pitičevina, Šaričevina, Mujina njiva, Hadžakova lazetina, Spahića glavica, pašnjak pod džamijom (kat. čest. 1187) i oranica pod džamijom (kat. čest. 1188). U ovim knjigama je još upisano više čardaka, čatrnja i jedan bunar. Sve ove parcele nalazile su se nekad u posjedu slijedećih muslimanskih porodica: Ajanića, Behmena, Buzaljka,

302. P. Šobajić, n.d. str. 33.

Crnalića, Čelebića, Dervoza, Đulepa, Grljevića, Halilovića, Huseinagića, Isakovića, Karapuha, Ljubovića, Mahmutćehajića, Mehmedbašića, Peza, Pitića, Selmanovića, Solakovića, Spahića, Šarića, Šatora, Zloja i drugih. Navedeni podaci jasno nam govore da su sve spomenute porodice nekad živjele u Predolju i ovdje imale svoje kuće i posjede. Većina ih je, bježeći pred napadima uskoka i hajduka, nastanila se u tvrdom gradu Stocu, gdje i danas žive njihovi potomci. U Predolju danas živi samo jedan samohran Halilović.

D. DABRICA

Dabrica i četiri zaseoka (ranije mahale) koji joj gravitiraju nalaze se u sjevernom dijelu stolačke općine. Do ovog mjesta vodi dijelom slaba cesta koja se kod Maslina odvaja od ceste Stolac — Čapljina. Dabrica je od Maslina udaljena 18, a od Stoca 21 km.

Od osnutka blagajskog kadiluka 1469, pa sve do njegovog ukidanja 1851. godine, Dabrica se u administrativno-sudskom pogledu nalazila u sastavu ovog kadiluka. Ona se u izvorima stalno spominje kao džemat kome su pripadale slijedeće mahale: Bračići, Brijeg (u izvorima Bajir-brijeg), Maričin gaj (u izvorima Maričnjak) i Miljanovići (u izvorima Miljanovica).[303]

U Dabrici se nalazi džamija koja je građena od lomljenog kamena i pokrivena četverovodnim krovom pod pločom. Uz desni zid joj je prigrađena četvrtasta kamena munara, visoka oko petnaest metara. Vjetar je munaru prepolovio 1889. godine, pa je ona kasnije ponovo ozidana, ali je ostala nešto kraća.[304] Enterijer džamije ima površinu 8x8 metara. Džamija je upisana u gr. ul. k.o. Dabrica br. 352 kat. čest. 1 i zaprema s haremom uz nju površinu od 740 m².

Iz natpisa iznad ulaznih vrata saznajemo da ju je 1019. (26.3.1610. do 16.3.1611) godine sagradio Safer-aga (Begović). On je po zanimanju bio čorbadžija, tj. starješina janjičara koji se hrane na jednom kazanu, janjičarski oficir, juzbaša (kapetan).[305] Za njeg se priča da je došao u Dabricu iz Turske početkom 17. stoljeća i tu podigao džamiju, mekteb, han i hamam (banju). Po drugoj predaji on je porijeklom iz Podgorice.[306]

Nije se sačuvala zakladnica ove džamije pa se ne zna šta je vakif ostavio za njeno izdržavanje i plaćanje službenika. Ubraja se među nekoliko najstarijih džamija u istočnoj Hercegovini. Više puta je opravljana i služi svojoj svrsi.

303. Sidžili blagajskog kadije: AT 6/288 i AT 6/297 u Arhivu Hercegovine, 55, 56, 57 i 60 u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

304. Marko S. Popović, „Dabrica i grad Koštur (Koštun)", Bosanska Vila, Sarajevo, 1899, br. 1, str.9.

305. Sidžil blagajskog kadije AT XXI/1025, list 19.

306. Alija Nametak, „Krajem decembra kroz Hercegovinu", Novi Behar, Sarajevo, 1929, br. 17-18, str. 277. Nešto podataka o džamiji i muslimanskim pododicama u Dabrici dobio sam od Muharem-ef. Isaka, Ramiz-ef. Bećirovića i Mustafe Omanovića.

Begovića džamija u Dabrici

Imamsku i hatibsku dužnost u ovoj džamiji vršili su slijedeći: Mehmed Halifa 1141. (1728/29), Ibrahim Halifa 1142. (1729/30), Mehmed ef. 1180. (1766/67), Ibrahim-hodža 1200. (1785/86) i Ibrahim ef. 1217. (1802/3) godine.[307] Mehmed ef. Muftić bio je 1141. (1728/29) godine mutevelija Safer-agina vakufa u Dabrici.[308]

Iz istih izvora saznajemo da su u Dabrici živjele i imale posjede slijedeće muslimanske porodice: Bajgorići, Begovići, Čerkezi, Čorbe, Gadare, Kaplani, Lihovići, Mace, Makitani, Marići, Medari, Mravići, Muftići, Odričevići, Omanovići, Padale, Pehilji, Pilavdžići, Sakači, Selimići, Skeje, Selimhodžići, Šetke, Vele, Vučjaci, Zukanovići, Žale i Žugori. Većina ovih porodica i danas živi u Dabrici; neke su izumrle, a neke se raselile.

307. Sidžili blagajskog kadije: broj 55, list 54, broj 60, list 21, AT 6/288, list 26 i AT XXI/1025, lust 11 i 13.

308. Sidžil blagajskog kadije AT XXI/1025, list 13.

Oko 50 metara udaljen od džamije nalazi se izvor pitke vode Višnjica. Priča se da je u tursko doba ovdje bio sagrađen hamam. O njemu nemamo nikakvih podataka. Na istom mjestu danas se nalazi mala prostorija u kojoj su sagrađene tri česme i hamamdžik (banjica). Vrelo Topolnik kod Dabrice ozidao je, prema predanju, Ahmed-paša Hercegović, sin Hercega Stjepana koncem 15. stoljeća.

Nedaleko od džamije sagrađen je nepoznate godine i jedan han. Ni o njemu nemamo nikakvih podataka. Srušen je za vrijeme prvog svjetskog rata i na istom mjestu je kasnije sagrađen mekteb i stan za mualima. Uspomenu na ovaj han čuva danas toponim Hanine, na kome je sagrađena spomenuta mektebska zgrada.

U Dabrici se nalazi deset harema koji zapremaju 33580 m² površine. 21 epitaf sa nišana iz harema kod džamije objavio je Mehmed Mujezinović. U velikom haremu sačuvalo se do danas nekoliko velikih nišana s turbanima, bez natpisa. Ovdje se još vide ruševine jednog starog turbeta za koji se ne zna ko je u njemu sahranjen. Priča se da su u ovom haremu i turbetu sahranjeni neki šehiti koji su pali u borbi s odmetnicima. Mi smo u ovom haremu evidentirali samo dva natpisa: Zade Bajgorić, kćerke Ibrahimove, umrla 1221. (1806), i Alije, sina Mustafina, umro 1269. (1852/53) godine. Svaki nišan u ovom haremu ima „moru", tj. izgubljenu i horizontalno postavljenu ploču u zemlji u koju je nišan usađen.

Oko sat hoda istočno od Dabrice nalazi se srednjevjekovni grad Koštur ili Koštun. Priča se da se ovaj grad držao sedam godina po padu Hercegovine u turske ruke. Na nj je udaralo sedam paša i svi su poginuli osvajajući ga. Zapadno od Zloglava, kraj rječice Radimlje, nalazi se jedan harem u kome su, po predanju, pokopani borci muslimani koji su poginuli prilikom navale i udaranja na grad. Ovdje je bilo sedam turbeta u kojima su sahranjeni paše.[309] Do danas se održalo uspravno samo jedno turbe, koje je na stupovima, bez bašluka i bez natpisa.

Na sedmom kilometru od Dabrice za Masline nalazi se jedna česma koja je u ovom kraju poznata pod imenom Dobrović. Iz natpisa na njoj (samo godina) saznajemo da je sagrađena 1284. (1867/68) godine. Nju je, po predanju, sagradila Saliha Žugor, zvana Dobrović, iz Dobrice.

Na Sniježnici se nalazi kula i čatrnja porodice Omanovića. U selima Bračići i Koritlik nalaze se tri harema a u njima danas ne žive muslimani.

Na području Dabrice nalaze se slijedeći toponimi: Baltina dolina, po Baltama iz Mostara, Begov vrt, Bogomile (nekoliko parcela nose ovaj naziv), Čelareva dolina, po Čelarima iz Mostara, Dućani (pašnjak), Durina dolina, Hadžina dolina, Hase, Hatičin do, Kula, Lihovića dol, Lihovina, Omanovine, Salakovine, Salihova dolina i druge.

309. M. Popović, n.d. str. 10.

E. OŠANIĆI

Ošanići su smješteni na padinama brda Hrguda, oko 2,5 km sjeverozapadno od Stoca. Mjesto je poznato po arheološkom lokalitetu „Ošanička gradina", gdje je bilo veliko prehistorijsko naselje. Smatra se da je ovo mjesto nastalo između 6. i 2. stoljeća prije nove ere i da je pripadalo ilirskom plemenu Daorsa. Centralno mjesto u naselju zauzimala je akropola zaštićena s istočne strane tzv. kiklopskim zidom ispred koje se pružao četvrtast trg sa više kuća i cisternom.[310] Gradina se nalazi dijelom u ruševinama, a ogroman zid, koji se do danas sačuvao, zadivljuje svakog posmatrača ne samo glomaznošću nego i veličinom u nj uzidanih kamenih blokova. Padom ovog kraja u turske ruke u drugoj polovini 16. stoljeća, ovdje je počela islamizacija, a time i izgradnja islamskih spomenika.

Na lokalitetu Topovina u Ošanićima postoji džamija za koju se priča da je stara više od 350 godina. Ne zna se ko ju je sagradio i šta je vakif ostavio za njeno izdržavanje, jer se vakufnama nije sačuvala. Građena je od lomljenog kamena, dimenzija oko 8x7x4 metra, bez munare i ikakvih arhitektonskih vrijednosti. Uz nju je, kako pričaju, u isto vrijeme sagrađena čatrnja iz koje svijet i danas za sušnih perioda nosi vodu. Oko 1925. godine sagrađena je kod nje mektebska zgrada, koja danas ne služi svojoj svrsi. Džamija je upisana u gr. ul, k.o. Ošanići br. 448, kat. čest. 880/26 i zaprema s predvorjem 96 m² površine.

Ošanići nisu nikad imali stalnog imama i mualima nego su ove dužnosti vršili razni priučeni imami i učenici medresa, i to samo uz ramazan. Muslimani ovog mjesta, zaseoka Batnoge i Brana, išli su, a i danas idu, petkom i bajramima u džamiju u Stolac. U stranama ispod džamije nalazi se groblje zvano Crkvine, što govori da je u predtursko doba ovdje, možda, bila bogumilska crkva i groblje uz nju. Priča se da su u njemu sahranjeni oni koje je nekad davno kuga pomorila. U ovom groblju, koje je još aktivno, sačuvao se do danas izvjestan broj starih nišana s natpisima pisanim arapskim pismom. Trebalo bi ih pregledati i objaviti.

U Ošanićima kod džamije nalazi se Pezina kula, koja je ranije imala tri sprata. Sada ima dva sprata i vlasništvo je Miljanovića. Ovdje se nalazi i Marića kula, koja je sada vlasništvo Raguža. Na području Ošanića nalaze se slijedeći toponimi: Begovina, Berberovina, Budžinovac, Buruša, Burovina, Čajir, Konšin vrt, Ljubuša, Maksumuša, Radiševine, Sarajlića čakljine i druga.[311]

Halil, sin Salihov, iz Ošanića, uvakufio je 15. šabana 1241. (25. marta 1826) godine jedan rukopis iz islamske dogmatike (akaida) za biblioteku

310. Kosta Horman i V. Radimski, „Ošanići kod Stoca", *GZM*, Sarajevo, 1892, knj. I, str. 40-49. Đuro Basler, „Gradina na Ošanićima kod Stoca", *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956, str. 79-94.

311. Podatak o kulama dobio sam od Huseina Ratkušića iz Ošanića.

Careve džamije u Sarajevu.[312] Na prvom neispisanom listu jednog rukopisa nalazi se nedatirana bilješka u kojoj se govori o nekom drugu Ahmed-baše Durmiševića (Durmišzade) iz sela Ošanići kod Stoca. Rukopis vjerovatno potječe iz 19. stoljeća.[313]

Husein, sin Salihov, tabak iz Mostara, vjenčao se 29. muharema 1186. (2. marta 1772) godine sa Aišom, kćerkom Mustafinom iz Ošanića, kadiluk Stolac, uz 16000 akči mehri muedžela. Kao svjedoci ovog čina na ispravi su potpisani: Salih-baša Šuko i Mustafa-baša Bećar iz Ošanića.[314]

U gruntovnim knjigama koje se čuvaju u Opštinskom sudu u Stocu nalazi se spisak svih muslimanskih porodica koje su koncem prošlog stoljeća imale posjed u Ošanićima i susjednim zaseocima.

F. CRNIĆI

Crnići leže na području hercegovačkih Dubrava, na polovini puta Čapljina - Stolac. U izvorima se prvi put spominju 1477. godine, kada su u njima zimovali vlasi džemata (katuna) vojvode Petra Hrabrena, timarnika, i brata mu Vukića. Tada su se Crnići nalazili u sastavu nahije Blagaj u vilajetu Hercegovini.[315] Ovdje se od islamskih spomenika nalaze: džamija, mekteb, deset harema, četiri čatrnje, kula i čardak. O tim ćemo objektima detaljnije kasnije govoriti.

Ne zna se kada je sagrađen prvi mesdžid u Crnićima što se nalazio je kod današnje džamije. U gruntovnim knjigama je 1897. godine upisano da je Sulejman Šetka ranije uvakufio 660 m² zemljišta u Crnićima na kome je sagrađena zgrada od četiri prostorije dimenzija 16,5x5,5 metara. U ovim prostorijama je radio mesdžid, mekteb i bio imamov stan. Ne zna se kada je spomenuti Šetka svoj vakuf osnovao i je li za nj napisao vakufnamu. Priča se da je zgrada podignuta prije 1897. i od njene izgradnje do rušenja 1974. godine više puta je opravljana i pregrađivana. Prvi poznati imam i mualim u Crnićima bio je Mehmed ef. Serdarević, koji je ove dužnosti vršio oko 1900. godine.

Muslimani Aladinića i Crnića su uz sudjelovanje Muslimanskog zanatskog udruženja u Stocu priredili početkom 1911. godine zabavu u Aladinićima, čiji su prihod namijenili za adaptaciju mekteba u Crnićima. Muslimanska omladina je 3. februara 1911. godine priredila zabavu u Aladinićima u korist opravke spomenutog mekteba a što je i učinjeno do konca 1911. godine.[316] U ovom mektebu se klanjalo i djeca učila sve do

312. K. Dobrača, Katalog ... sv. I, str. 402.

313. Isto, sv. II, str. 702.

314. Sidžil blagajskog kadije broj 60, list 44 a.

315. Ahmed S. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine", Sarajevo, 1985, str. 131.

316. *Gajret*, Sarajevo, 1911, br.3, str. 44 i br. 7, str. 111-112; Arhiva Vakufskog povjerenstva u Mostaru, akt broj 73/1911 i 82/1911.

izgradnje nove džamije u Crnićima 1940. godine. Srušen je 1974. godine i na njegovom mjestu je sagrađen stan za imama i učionica za održavanje vjerske pouke.

Džamija u Crnićima locirana je nekoliko metara lijevo od ceste Domanovići — Stolac, na mjestu gdje je nekad bila žandarmerijska kasarna (Mali Crnići). Temelji su joj udareni 11. augusta 1939. godine a sagrađena je prilozima džematlija Crnića i Aladinića, kao i prilozima koji su prikupljani po džamijama na području Bosne i Hercegovine. Brigu oko njene izgradnje najviše su vodili: Osman Balavac, Ibrahim i Salih Filandra, Sadik Šunje i imam Orhan Gazibegović. Adem Begović, gruntovničar iz Nevesinja, dao je izraditi tvrda dvokrilna vrata, koja su u ono doba stajala 3000 dinara.[317] Svečano otvorenje ove džamije obavljeno je 22. septembra 1940. godine.[318] Džamija i mekteb su upisani u gr. ul. k.o. Crnići broj 40, kat. čest. 553/5 i zapremaju s predvorjem 400 m².

Džematlije Crnića i Aladinića, uz pomoć odbora IZ u Stocu, demontirali su 1964. godine munaru koja se nalazila uz napuštenu Ismail-kapetana Šarića džamiju u Uzinovića mahali u Stocu i ovim kamenom ozidali uz džamiju u Crnićima munaru ortogonalna oblika visoku oko 15 metara. Svečano otvorenje ove obnovljene džamije i izgradnje munare uz nju obavljeno je 5. septembra 1965. godine.[319] Adem i Ćamil Burić sagradili su 1963. godine čatrnju pred džamijom i namijenili je u dobrotvorne (hajr) svrhe.

Imamsku i mualimsku dužnost u Crnićima vršili su od konca prošlog stoljeća do danas slijedeći: Mehmed Serdarević, Latif Karahodžić, Imamović, hadži-Hasan Hasić, hafiz Husein Zupčević, Smail Taslidža, Karamehmedović, Orhan Gazibegović, Ahmed-aga Hanić, Alija Đelmo, Mustafa Pamuk, ponovo hadži Hasan Hasić, Alija Jugo, Sakib Hadžić, Salih Aličić i Sakib Kovačević.[320]

Na području Crnića i Aladinića nalazi se deset porodičnih i mahalskih harema koji zapremaju oko 28 dunuma i koji su upisani u gr.ul. broj 248/1, 450/1 683 i 804. U haremima zvanim Dolumi (u Aladinićima), Grabovina (Pirića) i Kalac (Filandri i Kurtovića) niko se odavno ne sahranjuje i u njima su skoro svi nišani uništeni. Aktivni su slijedeći haremi: Čoperovina (Boškajlov), Dračevac, Mejdan (Serdarevića i Toromanov), Opijačev na Zelengori, Pileta (Balačev) Starine (Tabakovića) i Vinogradine ili Kučetine.

Dračevac je centralni i najveći harem koji zaprema deset dunuma i nalazi se uz cestu, nedaleko od džamije. U njemu ima mnogo nišana iz novijeg doba, a mi smo ovdje evidentirali natpise sa samo tri nišana koji

317. *Pravda*, Sarajevo, 1939. (bajramski broj), Glasnik VIS-a, Sarajevo, 1974, br.1-2, str.104. Aladinići i Crnići su dva susjedna sela.

318. *Glasnik* IVZ, Sarajevo, 1940, br. 11, str. 467.

319. Alija Jugo, „Velika svečanost povodom izgradnje nove munare u Crnićima kod Stoca", *Glasnik* VIS-a, Sarajevo, 1965, br. 11-12, str. 446-449.

320. *Glasnik* IVZ, Sarajevo, 1937, br.12, str. 407; 1938. god. br.6-7, str.283; 1940. god. br. 9, str. 349 i 1943. god. br. 8-9, str. 228-230.

označavaju grobove: Zejnebe Pirić, kćeri Omerove, umrla 1304. (1886/87), hadži Saliha Kovačića, sina Alina, umro 1314. (1896/97), i Zejnebe Trklja, kćeri hadži Mehmedove, umrla 1326. (1908) godine.

U Opijačevu haremu evidentirali smo natpise sa slijedeća tri nišana kojim označavaju grobove Ibrahim-age Opijača, sina Mustafina, umro 1232. (1816/17), hadži Salih-age Opijača, sina Mustafina, umro 1272. (1855/56), i Hanife Huseinagić, umrla 1340. (1921/22) godine.

Uz staru „Tursku kaldrmu" Stolac - Mostar, oko dva kilometra udaljeno od džamije, nalazi se Opijačeva čatrnja. Nju je, prema pričanju starih ljudi, sagradio neki Opijač početkom 18. stoljeća, namijenio u dobrotvorne (hajr) svrhe i odredio da iz nje prvenstveno koriste vodu putnici koji ovom džadom budu putovali. Druga čatrnja, koju je u dobrotvorne (hajr) svrhe podigao također neki Opijač, nalazi se uz Opijačev harem, ali je davno napuštena. Opijači su imali jednu čatrnju uz svoju kulu u mahali Poretak.

Na Brkuši uz staru tursku kaldrmu nalazila se čatrnja koju je u dobrotvorne (hajr) svrhe sagradio neki Brkić. U Crnićima u mahali Poretak postoji Opijačeva kula sa prostranim dvorištem ograđenim visokim zidom u kojoj vlasnik stanuje. U Crnićima se nalazio i Toromanov čardak. U Aladinićima se nalazi Šunjina kula.

Porodica Opijača iz Crnića dala je više učenih ljudi i vakifa. Hadži Ismail ef. Opijač, mostarski muderis, podigao je 1668. godine hanikah-medresu u Podhumu u Mostaru, koja se u izvorima ponekad spominje i kao tekija. Ne zna se kada je zatvorena i srušena.[321]

Više Šarića džamije na Luci u Mostaru postojalo je do nazad dvadesetak godina jedno zapušteno groblje koje je bilo poznato pod imenom Šehovina. Ovaj naziv je dobilo po šehovima Opijačima koji su na Luci stanovali i u Šehovini se sahranjivali. Iz sidžila mostarskih kadija saznajemo da se ovaj dio Luke polovinom 18. stoljeća zvao Opijačevina.

U ovom groblju je do 1878. godine postojalo turbe u kome su sahranjeni zemni ostaci spomenutog hadži-Ismail ef. Opijača. Ne zna se kada je turbe sagrađeno i kako je izgledalo, a davno je porušeno pa se ne zna ni gdje je bilo.[322] U groblju Šehovini sahranjen je i učeni Salih ef. Opijač, koji je umro 1145. (1732) godine. Ovaj smo epitaf evidentirali 1942. godine, ali je nišan davno uništen.

Hadži Ibrahim ef. Opijač, sin hadži Ismailov, rođen je u Mostaru 1678. gdje je i umro najkasnije 1726. godine. On je bio učenik Šejh-Jujin i pred njim je stekao svoje obrazovanje. Bio je profesor Karađoz-begove medrese, poslije Šejh Jujine smrti, i profesor medrese koju je osnovao otac mu hadži Ismail ef. On je, što se zna, napisao pet djela i biografiju svoga muderisa Šejh-Juje.[323]

321. Hivzija Hasandedić, „Nekoliko zapisa iz orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine", *Prilozi* POF, sv. XVI-XVII, Sarajevo, 1970, str. 118-119.

322. „Uspomena na kišnu dovu", *Mearif*, kalendar za 1312. (1894) godinu, str. 1-4.

323. Omer Mušić, „Ibrahim Opijač Mostarac", *Prilozi* POF, X-XI (1960-61), Sarajevo, 1961, str. 31-35. Hivzija Hasandedić, „Djela Mustafe Ejubovića (Šejh Juje) i Ibrahim

Sulejmanbeg Opijač osnovao je prije 1776. godine jedan vakuf u Mostaru i za njegovo izdržavanje zavještao dva dućana na Tepi.[324] Od 1824. do 1826. godine bio je mutevelija ovog vakufa neki Mahmud.[325]

U Aladinićima je 1773. godine živio neki Buro i 1792. Omer Bersalić. U Crnićima su 1792. živjeli: Husein Džemila, Ibrahim Pirić i Mustafa Turančić, tabak (kožar).[326]

G. JOŠ NEKA MJESTA NA PODRUČJU STOLAČKE OPĆINE

Pored spomenutih mjesta na području stolačke općine postoje još džamije u: Gornjoj Bitunji, Borojevićima i Pješivcu.

GORNJA BITUNJA

Gornja Bitunja je udaljena od Stoca oko deset km i nalazi se u brdovitom kraju, uz put za Ljubinje. Godine 1896. sagrađen je ovdje mesdžid s mihrabom i minberom i na spratu stan za mualima. Upisan je u gr. ul. br. 184, kat. čest. 244/190 i zaprema 40 m² površine. Ovaj mesdžid su džematlije obnovile 1969. godine.

BOROJEVIĆI

Borojevići se nalaze na četvrtom km zapadno od Stoca i smješteni su na malom brdu, na rubu plodnog Vidova polja kroz koji protiče Bregava. Na mjestu današnje džamije sagrađen je 1935. godine mekteb, koji je kasnije dograđen i pretvoren u mesdžid. Džematlije su poslije 1969. godine sagradile ovdje džamiju i uz nju čatrnju i imamski stan.

PJEŠIVAC

Pješivac se nalazi na području plodnih Dubrava. Koncem prošlog stoljeća sagrađen je ovdje mesdžid malih dimenzija u kome su mualimi sve do početka drugog svjetskog rata učili djecu i džematlijama uz ramazan teraviju klanjali. Upisan je u gr. ul. br. 61, kat. čest. 665/3 i zaprema 50 m² površine. U gr. ul. br. 257 upisano je sedam harema koji zapremaju deset dunuma. Po završetku rata mesdžid je obnovljen i dograđen. U njemu je do 1967. godine radila osnovna škola. Džematlije su na istom mjestu podigle novu džamiju i uz nju munaru, čatrnju i stan za imama. Svečano otvorenje bilo je 16. septembra 1973. godine.[327]

---

efendije Opijača koja se nalaze u Arhivi Hercegovine u Mostaru", *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IV. Sarajevo, 1976, str. 63-67.

324. Sidžil blagajskog kadije broj 57, str. 19 b. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

325. Acta turcarum Arhiva Hercegovine, AT XV/700.

326. Sidžil stolačkog kadije, str. 70.

327. *Glasnik* IVS-a, Sarajevo, 1960, br. 10-12, str. 526, 1970. god. br. 3-4, str. 62, 1972. god. br. 7-8, str. 389, i 1974. god. br. 3-4, str. 165-166; *Preporod*, Sarajevo, 1973, br. 22/77.

H. MUSLIMANSKE PORODICE

Na kraju ovog dijela donosimo spisak muslimanskih porodica koje su za vrijeme turske vladavine i kasnije živjele u Stocu i okolini. Spisak je nepotpun, jer je sastavljen na temelju podataka iz izvora koji datiraju od polovine 18. stoljeća i koji su samo fragmentarno sačuvani.

Broj muslimanskih porodica u Stocu i okolini povećavao se doseljavanjem muslimana iz Herceg-Novog, Risna i drugih primorskih mjesta, kada su Mlečani u drugoj polovini 17. stoljeća ove krajeve od Turaka preuzeli. Uskoci, morlaci i hajduci iz Dalmacije i Crne Gore stalno su napadali na muslimanska naselja u Korjenićima, okolini Trebinja, Popovu polju, Ljubinju, Predolju i Dabarskom polju, pa su mnoge muslimanske porodice iz ovih krajeva napuštale svoja ognjišta i bježale u Stolac i Mostar, koji su za turske uprave bili dobro utvrđena mjesta i gdje su stalno sjedili dizdari, kapetani i drugi organi vlasti. U Stocu je živjela porodica Nović, koja je ovdje doselila iz Herceg-Novog. Preci porodice Nikšića doselili su iz Nikšića, a Korjenića iz Korjenića.

Ovaj spisak je sastavljen po abecednom redu. Velik broj muslimanskih porodica su izumrle. Neke su poslije 1878. godine odselile u Tursku, a neke su se raselile u druga mjesta Bosne i Hercegovine. U spisak su unesena imena hadžija koji se spominju u izvorima. Ovi podaci su veoma važni jer nam govore o ekonomskoj snazi pojedinih porodica i udjelu njihovih članova u izgradnji islamskih spomenika i širenju islamske kulture u ovom dijelu Hercegovine. Donijeli smo također i mnoge toponime u Stocu, od kojih nam neki od njih čuvaju uspomenu na neke izumrle porodice u Stocu i okolini. Na kraju smo donijeli spisak hadžija za koje nismo mogli utvrditi iz kojih porodica potječu.

Abas Halil 1832, Abasović Abdulah 1872, Abaza, Ačkar Salih 1885, Agić Mehmed 1791, Ahmetagić, Ajanić Husein 1874, Alagić Ali ef. 1885, Alečković Mustafa 1885, Alihodžić Ahmed 1791, i hadži-Halil 1832, Alijagić Alija 1791, Ališić Omer 1885, Arap (Sujufizade) hadži-Abdurahman iz Meke 1885, Arnaut hadži-Husein 1885, Arslanović Ahmed alemdar 1791, Atabegović Halil 1791 i Avdagić (Avdagića bašča).

Babović Osman 1791, Bačević, Bač (čatrnja Bačinovača), Bajalović Osman-baša 1789, Bajgorić Salih 1791, Bajramović Ramadan 1832, Bakibegović Ahmed 1832. i hadži-Šaćir 1898, Bakičević, Balavac Osman 1832, Baljić Salih 1791, Banović hadži-Salih 1885, Barzut Alija 1885, Basarić Husein 1791, hadži-Ahmed 1832 i hadži-Šaćir, Bašić Smail 1791. i hadži-Mehmed Seid 1857, Batina Ahmed 1791, Bečević, Beća, Begić Ibrahim 1791, Begović Rizvan 1885 (Begovića kuće, Behmen hadži-Husein 1791, hadži-Ibrahim 1791, hadži-Mahmud 1791, hadži-Osman 1791, hadži-Murat 1791, hadži-Salih 1832, hadži-Sulejman 1832, hadži-Alija 1846, hadži-Husein 1846, hadži-Mustafa 1849, hadži- Abdulah 1854, hadži Hasan 1854, hadži-Omer 1882, hadži-Mahmud 1885, hadži-Salih 1910. i hadži-Omer 1884, Behram Ibrahim 1791, Bešić Tiro 1791,

Bešlić Smail 1734, Bešo Mustafa 1878, Bećkalo hadži-Alija 1885, i hadži-Mehmed 1885, Bijedić Abdulah ef. 1885, Bilal Mahmud 1885, Bise Sulejman 1791, Bišćević 1885 (Bišćevina), Bjelović, Blagajac (Hadžijić) 1885, Bojčić, Bostandžić Selim 1791, Boškajlo Ibrahim 1791, Bralj Halil 1832, Brkić Husein 1791, Brklja Ahmed 1832, i hadži-Avdaga 1885. (Brkljevina), Brko Mustafa (Brkovac), Brković Husein 1790, Brzina Ramadan 1791, Bubalo Mahmud 1885, Bučuk 1885, Bukić hadži-Alija 1791, Burek Mehmed 1816, Burić Ahmed 1780, Burina Mehmed 1758, Buro hadži-Salih 1736, (Burine bare), Buzaljko Fazlija 1832, hadži-Alija 1885, hadži-Muharem 1885. i hadži-Mustafa 1886. godine.

Cernica Mehmed 1832. i Crničić Alija 1680. godine.

Čakmanović Omer 1791, Čampara Salih 1885. (Čamparine njive), Čantro hadži Abdulah 1791, Čekro Ibrahim 1791, Čelebić, Čelić Salih ef. 1885, Čerkez Hasan 1791, Češko 1885, Čiko Ibrahim 1791, Čohadarević Hasan alemdar 1791, hadži-Salih 1854 i hadži-Avdaga 1898, Čokić Mustafa 1791, Čokljat (Čokljatove kuće), Čolak Salih-baša 1791, Čolaković Duran 1832, Čolić Nuhan 1791, Čoltić, Čubnlović (Korjenić) 1885, Čupina Alija 1832. godine.

Ćato Husein 1754, Ćehajić Sulejman 1832, Ćemalović (Ćemalovac i Ćemaluša), Ćesić 1791, Ćeskin Salih 1791, Ćiber, Ćimić Omer 1849, Ćišić, Ćose i Ćumurija 1850. godine.

Dabrica Omer 1885, Dedić Husein 1791, Dedović Ibrahim 1832, Deli Alija 1791, Delibašić Salih-aga 1791, hadži-Salih 1889, Delić (Delića harem u Trijebnju), Demić Omer 1832, Demirović Jusuf 1885. (Demiruša), Derviševič Mehmed 1885, Dervoz-hadži Halil 1791, hadži-Mustafa 1832. i hadži-Halil 1836, Dišlić Ibrahim 1832, Dizdar Mehmed baša 1791, Dizdarević Husein 1819, Dobrić Osman 1843, i hadži-Mujaga 1885, Dokara Mustafa 1791, hadži-Mustafa 1868, hadži-Ismail 1881. i hadži-Jusuf 1898, Duduk Ibrahim 1791, Duman Derviš 1832, Duraković Mustafa 1832, Duranbašić Ismail alemdar 1791 (vrt Duranbaševina), Duranić, Duranović Duran 1832. i Durut Ahmed bajraktar 1889. godine.

Džabić Husein-čelebija 1734, Džafić Zulfikar-aga 1791, Džankić 1885, Džeko 1885. (Džekuša), Džemila Husein 1791, Džemilović Alija 1885, Džindić, Džonko Alija 1832. Džoklo Alija 1832. i Džukić Nuhan 1791. godine.

Đozulan Mahmud, Đulbabić, Đulepa, Đurjan Ibrahim i Đuvenica Salih 1791. godine.

Elezović hadži Hajdar 1832, hadži-Zulfikar 1889, Eminović Hasan 1885. godine.

Fejzić 1885, Festić Smail 1832, Fildić-hadži Husein 1885. i Frenjo Hasan 1791. godine (Frenjina bašča).

Gabela (Gabelin harem u Milavićima), Gačo Ibrahim ef. 1791, Galešić, Golo Salih baša 1754, Gatačkić Hata 1885, Gažin Mustafa 1832, Gerin Halil 1791, Gigo Ahmed 1791. (Gigina bašča, Basilijama), Glavaš Osman 1791, Glavinić, Gluhić Mustafa 1791, Golub Mehmed 1832.

Golubić Ahmed ef. 1873, Grebićela Šaćir ef. 1873, Grljević Ismail 1791. i hadži-Ismail 1885. (Grljevina), Gubeljić Osman 1885, Gustinić Husein 1791. Gušić i Gutošić 1885. godine.

Hadžiahmetović Hasan, Hadžibečević, Hadžibećiragić, Hadžialić Salih 1815, Hadžijić (Blagajac), 1885, Hadžimehmedović Mustafa 1791, Hadžiredžepović Mehmed 1762, Hadžisalihović hadži-Alija 1735. (Hadži-Alina mahala), Hajdarbegović hadži-Hasan 1850, Hajdarović Zulfikar 1881, Halilagić Ahmed 1832, Halilović, Hamzić Salih 1885, Hanić Alija 1885, Haračić 1885, Harlač Ramadan 1791, Hasanagić Mehmed-aga 1812. (Hasanagića harem u Trijebnju), Heko Osman 1838, Hodić hadži-Osman 1832. i hadži-Husein 1843. (Hoduša njiva), Hodžić Mustafa 1791, Horoz Mustafa 1832, Hotaš Ahmed hodža 1791, Hrle Pašo 1700. i hadži-Derviš 1885, Hromić Salih ef. 1815. i hadži-Ibrahim 1889. (Hromića magaze), Hrvić, Hubanić Hasan 1791, Humačkić Mehmed 1832, Huremović Salih 1836, Huseinagić Alija 1832, Husić Halil 1885. i Husnić Mehmed 1832. godine.

Ićko Saima 1791, Idriz Omer 1879. (Idrizov harem u Trijebnju), Iglić (Ine) Abdurezak 1791, Ilijasović Bajram 1791, Ipekli (Pečanin) hadži-Mehmed, Isaković, Ishakbegović Hasan 1812, Isić Ismail-baša 1791, Išerlić Salih-aga 1791. i Ivanković Halil 1849. godine.

Jaganjac Šaćir 1885, Jahura Hasan 1885, Jakubović, Janboli Mehmed 1754, Jančić Mehmed 1780, Jastreb Mustafa 1791, Jašar Sulejman 1754, Jašarbegović Sulejman-beg 1794, Jašarević Emin 1791. i Joldžo Salih 1885. godine.

Kadribegović Mehmed 1795, Kaimović, Kajto Ahmed 1791, Kapić Ishak 1773, Hadžibeg 1791, Kaplan Osman 1791, Karabasilo, Karadža Hasan 1858, Karajica Ahmed 1791, Kasumović 1885, Katana Mustafa 1832, Karić Omer 1832, Kavelj (njiva Kaveljuša), Kazić Smail 1791, Kekić, Keko Ahmed 1885, Klepić Osman 1791, Klapo Šaban 1791, Klarić Omer 1791, Kočić Mustafa 1791, Kohnić Ahmed 1791, Kokotović Osman-baša 1791. i hadži-Mehmed 1885, Končul Husein 1791, Konšo (Konšić) hadži-Mahmud 1791, Konšur Hasan-spahija 1734, Korač Omer 1832, Korjenić, zvani Čubilović, Adem 1868, Korkut Halifa 1593. (Korkutovina), Kosović (Kosovina), Koštrić Salih 1832, Kovačić hadži Salih 1885, Kreho Mustafa 1791. (Krehovina), Krga hadži-Hadže 1875, Kriko Mehmed 1791, Krpo Muhamed-aga 1734, Kubat Ahmed 1878, Kudin Mehmed 1832, Kukić Mustafa 1832, Kukolj Hadže 1885, Kulija Derviša 1885, Kurtović, Kusturica hadži-Adem 1885. godine.

Legić Mehmed 1906, Lengić Omer 1885, Leto Alija 1885, Leut 1754, Lević Nefa 1885, Lisica Šaban 1791, Loga Selim 1791. godine.

Ljubović Mustafa-beg 1837, hadži-Sulejman-beg i hadži-Muhamed-beg 1885. godine.

Mahmutćehajić Muharem-baša 1791, hadži Alija 1885, hadži-Mustafa 1885, hadži-Šaćir ef, kadija 1885. i hadži-Muharem, Mahmutović Halil 1885, Makitan, Maksumić hadži-Ahmed 1791,

Malohodžić Salih 1791. i hadži-Avdija 1876, Manjura, Marić Hasan 1791, Martinović Osman 1832, Mašić 1885, Mataradžić Mehmed baša 1754, Mecam Mehmed 1791, Medar 1885, Mehanić munla Derviš 1854, Mehmedbašići: hadži-Muhamed 1734, hadži-Mehmed alemdar 1791, hadži-Mehmed 1843, hadži-Abdulah (Šejhaga) 1846, hadži-Ibrahim, hadži-Mahmud-aga, hadži Bećir, hadži-Suljaga 1898, hadži-Avdaga 1898, hadži-Alija 1898, hadži-Mujaga 1970. i hadži dr Hilmija Mehović, Mekić Salih 1885, Meretlić 1885, Mešak Abdulah 1836, Milavić Ahmed ef. 1734, Miljanović Salih 1791, Mirić, Mišić, Morava Mustafa-baša 1815, Morić Osman 1832, Mrahorović hadži-Halil 1885, Mravić, Mrgan Halil 1791, Muftić Mustafa-ćehaja 1734, Mujagić Šaha 1885, Mujezinović Salih 1791, hadži-Husein 1889. i hadži-Mustafa 1918, Mujkić 1885, Mulać Mehmed 1791. (pašnjak Mulaćevina), Muratbašić Hasan 1815, Muratbegović hadži-Alibeg 1889, Mustafagić Ali-beg 1850, Mustafić Salih 1791. (Mustafića harem u Trijebnju), Mušta Mehmed 1746. godine.

Nikšić hadži-Mustafa 1846, hadži-Mahmud 1867. i hadži-Pašaga 1885, Hoso Ahmed 1885, Novaković, Nović Mustafa baša-1791, Nuhanović, Nurko, Nurković Salih 1885. godine.

Obradović Ibrahim 1832, Odobašić Selim 1791, Oglić Derviš 1832, Omanić Alija 1791, Omanović Mustafa 1832, Opijač Ismail 1675. i hadži-Ibrahim 1885, Orijančić Smail 1885. Ovčina 1885. godine.

Pačo Halil-aga 1791, Padalo Hasan-baša 1754, Padalović 1885, Pajić hadži-Hasan 1791, Pajo Selim 1832. (Pajinovac), Paloš Ibro 1885. (priča se da su porijeklom iz Mađarske), Pantro hadži-Hasan 1750, Pašalić Fejzo 1832, Pašić Omer 1746, Palović Hasan 1791, Pečić 1907, Pehilj Plema 1885, Pejak Salih 1780, Pejković, Pelja Osman 1885. (priča se da su doselili iz Mađarske), (Peljevina i Peljina čatrnja), Penava, Pendel Mustafa 1832, Pezo Husein-ćehaja 1791. i hadži-Mustafa 1885, Pinjo (Tatarević) Ahmed-aga 1880, Pirić Ibrahim 1791, Pirija Husein 1832, Pita Husein-alemdar 1791. i hadži-Hasan 1791, Pitić-hadži Zaim 1812, hadži-Salih 1814, hadži-Mahmud 1814, hadži-Hasan 1814, hadži-Mustafa 1814, hadži-Abdurahman 1898. i hadži-Mustafa 1898, Pivac, Pjević, Pločić Huso 1832, Pojilović Mustafa 1840, Popovac Ibrahim 1885, Poturović Mustafa 1885, Premilovac Jusuf 1885, Prepo Alija 1791, Pripuz Mustafa 1791, Prndelj hadži-Mehmed 1885, Puška Husein 1754, Puzić: Ali Zulfikar 1791, hadži Avdaga 1885, hadži Muharem 1885, hadži Ahmed 1885. (njiva Puzuša).

Radišević hadži-Alija 1885, Ratkušić Ahmed 1832, Radnić 1907, Rahimić Ahmed 1832, Rajković, Ramić Hasan 1791, Redžić Hasan 1843. (njiva Redžovina), Repak Ahmed-baša 1754, Repeša Ramadan 1791, Resulbegović Merjema 1885, Resulović, Rizvanbegović hadži-Zulfikar (Hadžibeg) 1805, hadži-Ali-paša 1831. i hadži-hafiz Rizvan-paša 1865. (Rizvanbegovina), Rizvanović Ismail 1791, Rogačević 1907, Rogoje Zuko 1832, Rojko Hasan-baša 1792. (Rojkovina, kula Rojnica, misli se da je ovo najstarija porodica u Stocu), Rojnica Mustafa 1885, Rokić Ibrahim 1886, Ruđan Mustafa 1791. i Rudić.

Salacan Mujo 1885, Salahor Mujo 1885. (priča se da su došli iz Mađarske), Salahović Abdulah 1832, Salčić Ahmed 1885, Sandžaktarbegović Muhamed-beg 1872, Sanić Mustafa 1791, Sarajlići: Mehmed ef. 1791. i hadži-Ibrahim 1885. (Sarajlića bašča), Serdarević, Sefo, Selimhodžić Husein ef. kadija, 1791, Selimić Zećo 1832, Selimović Alija 1791, Selimušić Halil 1832, Sidran Huso 1832. Skando Mehmed 1832, Smailhodžić, Smajić Jašar 1817, Softić Ibrahim, Solaković, Soldin, Spahić, Stočanin, Stranjak hadži Ismail 1832. i hadži-Muhamed ef. 1686, Studenović, Sulejmanović Mahmud 1791, Sumbulić i Suturić Mustafa 1791. godine.

Šabanović Rizvan 1832, Šabić Salih 1832, Šafristan Salih 1791, Šahbaz Alija 1850, Šahić Salih 1832, Šarac hadži-Mehmed 1755, hadži-Halil 1885, Šaran 1907, Šarići: Ismail-kapetan 1741, hadži-Ali-beg 1748, hadži-Ibrahim 1823, hadži-Osman 1832. hadži-Ismail 1832, hadži-Alija 1849. hadži-Osman 1889. (njiva Šarićuša), Šaričević Omer-aga 1879, Šator-alemdar 1791. (Šatorovac i Šatorovina), Šehić hadži-Mehmed 1839, Šehović Selim 1885. (Šehovci, Šehuša vinograd), Šelo Halil 1879, Šemić hadži-Ishak 1832, hadži-Ibrahim 1832, Šiguljin, Šilović Salih 1832, Šiše Mustafa 1791, Šišić, Škoro Šaćir 1885, Šljivo hadži-Salih 1885, Šljoka 1907, Špica Mustafa 1791, Šuko Jusuf 1791, Šuruta Mehmed 1791, Šuta Mustafa 1791. i Šutić, alemdar 1791. godine.

Tabaković-hadži Mujaga 1885, Tas hadži-Halil 1812, Taslidža Ahmed ef. 1885, Tatara Jusuf 1832, Tatarević hadži-Ahmed-aga (pinjo) 1878, Telac Ahmed 1791, Telar Osman 1791, Telaš-hadži Mustafa 1789, Temim hadži-Mehmed 1734, Tica Ahmed 1885, Tiro Mustafa 1780, Tomić Alija 1885, Topalović, Topić Nuhan 1832. i hadži-Alija 1885, Topuzović Mustafa-baša 1780, Trbonja Ismail 1832, Tebo 1885. (njiva Tebuša), Trklje: Osman 1791, hadži-Alaga, hadži-Mustafa 1854, hadži-Mehmed 1885, hadži-Đul 1885. i hadži-Ahmed 1904. (Trkljina omeđina), Tucak Mustafa 1832, Tucaković, Tuce hadži-Ahmed-aga 1791, Tudor Jašar 1791, Tuka Ahmed 1850, Turajlić Salih 1791, Turančić Mustafa 1791, Turković Alija 1791. godine.

Ugar, Ustogonja Mehmed 1832, Uzinović i (Uzinovića mahala).

Vajbegović Ćašif ef. 1885, Vanje, Varup Ramadan 1791, Vegar, Vehbizade (Vehbić) Mustafa 1791, Veledar Alija-alemdar 1791, Vilogorac Ismihana 1791, Vladović Halil 1832, Volić, Vranjalić Mehmed 1885, Vujičić Selim 1791, Vujinović Mehmed 1791, Vukara Mustafa 1791, Vukičević Mustafa 1791, Vukle Mustafa 1791, i Vukušić 1907. godine.

Zečić Halil 1791, Zećo 1907, Zekić hadži-Mustafa Jamak 1817. i hadži-Ismail 1832, Zerkalić hadži-Mustafa 1854, Zilić Husein 1832, Zišlić Ibrahim 1832, Zlojo Ahmed 1791, Zdrako Mustafa 1858, Zvrakić Hasan 1791, Zuban Mustafa 1791, Zubić Ibrahim 1791, Zubović 1885, Zukić Ibrahim 1795. Zulić Ahmed ef. 1791. i Zvonić 1885. godine.

Žarković Selim 1791, Žmiro, Žugor Salih 1791, Žujo Ali ef. 1801, Žuli Ibrahim 1734, Žuljević Kahriman 1832, Žuna Jamak 1832. i Žunić Ibrahim 1832. godine.

U Stocu su pored spomenutih živjele još slijedeće hadžije za koje nismo mogli utvrditi iz kojih porodica potječu: hadži-Ahmed 1734, hadži-Hasan 1734, hadži-Mustafa, sin Hasan hodžin 1734, hadži-Salih, 1734, Murteza ef. sin hadži-Ismailov 1735, hadži-Alija, sin Hasanov 1735, hadži-Mustafa 1786, hadži-Mahmud, sin hadži-Mehmedov, umro u Meki 1791, hadži-Ibrahim 1791, hadži-Sulejman 1791, hadži-Ahmed 1791, hadži-Hasan 1791, hadži-Murat 1793, hadži-Alija 1815, Bećir, sin hadži-Hasanov, a ovaj sin hadži-Omerov 1857. godine.

LJUBINJE I OKOLINA

LJUBINJE I OKOLINA

Ljubinje, kasaba i centar istoimene općine, leži u jugoistočnoj Hercegovini na cesti Stolac—Trebinje. Smješteno je na sjeverozapadnom kraju Ljubinjskog polja, na pitomoj i prostranoj zaravni okruženoj sa svih strana brdima i neplodnim kamenjarom. Zato je, kažu, ovo mjesto i dobilo ovakav naziv jer je, u odnosu na okolni hercegovački krš, privlačno i ljubi se.[1]

Nahija Ljubinje spominje se prvi put u izvorima iz 1469. godine kao pusto i nenaseljeno mjesto. Koncem 16. stoljeća Ljubinje je postalo središte posebnog kadiluka kome su, pored okolnih sela, pripojeni još Trebinje s okolinom i dio nahije Župci iznad južnog dijela Konavla.[2] Kao kadiluk, Ljubinje se prvi put spominje 1592. godine. Stolac, Ljubinje i Cernice imali su ponekad u 17. stoljeću zajedničkog kadiju. Ovaj kadiluk je polovinom 17. stoljeća bio kratko vrijeme spojen s konjičkim (Belgraddžik) kadilukom, a ponekad su opet Ljubinje i Nevesinje imali zajedničkog kadiju. Kada je 1865. godine izvršena nova administrativno-teritorijalna podjela Bosanskog vilajeta, izdvojena su sva sela oko Trebinja i nahije Zupci iz ljubinjskog i pripojena novoosnovanom trebinjskom kadiluku.[3]

Ovdje donosimo kronološkim redom spisak ljubinjskih kadija koji se spominju u izvorima: Husein 1592, Abdulgafar 1594, Sulejman, sin Muhamedov 1603, Ahmed, sin Hasanov 1604. i 1605, Sulejman 1606, Mehmed 1612, Alija, sin Kemalov, i Husein, sin Mustafin 1613, Abduldželil 1616, Mehmed, sin Mahmudov 1623, Alija, sin Alijin 1624, Mustafa 1625, Ishak i Ibrahim, sin Mahmudov 1630, Hasib, sin Mehmedov 1631, Alija 1632, Mehmed, sin Mehmedov 1633, Hasan 1634, Ramadan 1638, Alija, sin Huseinov 1645, Mustafa 1646, Ishak i Sulejman, sin Hasanov 1650, Osman, Šaban i Mustafa 1655, Mehmed, sin hadži-Ahmedov 1661, do 1665, Šaban 1668, Ishak 1671, Mustafa 1684, Husein 1701, Mahmud, sin Mehmedov 1703. i 1715, Ismail 1734. Osman 1736, Salih 1745. i 1747, Ahmed 1750, Salih 1752. i 1753, Derviš Ishak 1754, Ibrahim 1759, Ahmed 1764, Šejh Abdulah 1766, Ahmed 1774, Salih Zuhdi i Sulejman Musić (Musazade) 1779. i 1780, Fejzulah Zulfikar 1780, Ibrahim 1782, Sulejman 1783, Muhamed 1784, Sulejman Ruždi 1785. i

1. Podatke o postanku imena Ljubinje dobio sam od rahm. hafiz Smail ef. Serdarevića koji je umro u Mostaru 16. juna 1974. godine.
2. Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973, str. 374.
3. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, str. 160, 196 i 234.

1788, Ahmed 1789, Hasan 1791. i 1792, Jahja 1793. i 1794, Hafiz Mustafa 1795, Salih Šatibi 1796, Mustafa Arif 1799, Salih 1800, Ibrahim i Ahmed 1801, Velijudin 1803, i Husein Ruhi 1876. i 1877. godine.[4]

4. Historijski arhiv u Dubrovniku, HAD, acta turcarum B 79 -2, B 79 — 25, B 79 - 29 a, B 79 - 38, B 92 - 1 a, C 6- 1 a, C 8 - 11 a, C 8 - 15, C 8 - 28 a, C 8 - 36 a, C 8 - 45, C 8 65 a, C 8 - 72 a, C 8 - 78 a, C 8 -82 a, Arhiv Hercegovine (ATAH), acta turcarum: 10/485, 10/486, 10/487, 10/488, 10/489, 13/638, 18/872, 19/934.

LJUBINJE

Najstariji i najpotpuniji opis Ljubinja dao nam je turski utopisac Evlija Čelebija koji je ovuda proputovao 1659. godine. On za ovo mjesto kaže da je vojvodaluk Hercegovačkog sandžaka i da ima: kadiju, spahijskog ćehaju, janjićarskog serdara, tržnog nadzornika i vrlo mnogo uglednih ljudi, velikaša i plemića. Evlija je od islamskih spomenika ovdje vidio slijedeće: dvije džamije, medresu, mekteb, dvije tekije, kupatilo (hamam), veliko svratište (han), 200 tvrdo zidanih i kamenim pločama pokrivenih kuća i desetak dućana u čaršiji. On za ovo mjesto dalje kaže da ima dvije mahale koje leže na rostranoj, zelenilom obrasloj i lodnoj uvali s vinogradima i baščama.[5] Francuz Kikle (Quiclet) koji je ovuda routovao godinu dana ranije kaže za Ljubinje da je veliko i lijpo selo s džamijom.[6]

Ljubinje se dijeli na šest mahala i to: Barnosi, Cernica, Obor, Prekopci, Prisojani i Raspasci. U ovom mjestu je do konca prošlog stoljeća sagrađeno: pet džamija, medresa, tri mekteba, dvije tekije, kupatilo (hamam) i dva svratišta (hana) o kojim objektima ćemo ovdje posebno i detaljnije govoriti.

1. MUSTAFAGE LJUBINCA (KAZLARAGINA — GRADSKA) DŽAMIJA

Ova je džamija bila locirana u centru Ljubinja, u mahali Cernici. Za osnovicu je imala kvadrat sa stranicom oko deset metara. Bila je građena od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Imala je uza se kamenu munaru oktogonalna oblika visoku oko 12 metara u koju se s mahfila ulazilo. U zidu od vrata imala je dva a u ostala tri zida o četiri na ćemer građena rozora. Iznad ulaznih na ćemer građenih vrata, bio je na jednoj ploči uklesan kronogram (tarih) u kome je pisalo ko je i kada džamiju sagradio. Džamija je dalje imala sofe, dvorište i prostrano groblje (harem) oko sebe.[7]

Ovu je džamiju sagradio prije 1592. godine Mustafa Ljubinac kizlaraga (upravitelj carskog harema) sultana Osmana II (1618-1621). Po narodnom predanju on se prezivao Kozlić i potječe iz Žabice koja je udaljena 15 kilometara od Ljubinja, na starom putu za Trebinje, gdje i danas žive Kozlići. Ovo je vrlo vjerovatno jer je poznato da su mnogi naši ljudi, kada su došli na visoke položaje i obogatili se, gradili zadužbine u svom rodnom kraju pa je to, sigurno, učinio i Mustafaga Kozlić.[8]

5. Evlija Čelebija, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967, str. 415.

6. „Opis Dubrovnika i Bosne iz 1658. godine", *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM)*, Sarajevo, 1905. (XVII), str. 422.

7. Vanjski opis džamije dao sam po sjećanju S. Serdarevića i Hasana Grozdanića iz Ljubinja.

8. HAD, C 6 - 42 b.

Kizlar agina džamija

Mustafaga je najprije bio kapuaga (upravnik carskog dvora). Kasnije je ostao „sipahi tavaši" (zapovjednik odreda carske vojske na dvoru), a u novembru 1605. godine postao je kizlaraga. Na ovoj dužnosti je ostao do 1620. kada je svrgnut i ponovo postavljen 1622. godine. Umro je u Istanbulu 1623. godine i sahranjen na Ejubu.[9]

Vakif je u blizini džamije sagradio, kao prateće objekte, još slijedeće: medresu, mekteb, tekiju, hamam, han i bunar. Svi ovi objekti odignuti su oko 1592. godine kada je i džamija sagrađena. Ne zna se kad su medresa i tekija prestali raditi, a hamam je radio do početka prošlog stoljeća. On je opskrbljivan vodom iz bunara kojih je ranije bilo u Ljubinju 36 kao i više čatrnja. Skoro svaka kuća u Ljubinju imala je čatrnju, a u Serdarevića mahali (Barnosima) bilo je šest bunareva. Hamam je sruen 1896. godine i na njegovim temeljima sagrađena je zgrada mektebi ibtidaije i kafana.[10] Han se nalazio oko sto metara sjeverno od hamama ispod brda Radovinje. Srušen je koncem turske vladavine.

9. Sidžilli Osmani, sv. IV, str. 386; dr Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb, 1931, str. 53.

10. Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, str. 111.

Da bi obezbijedio potrebna sredstva za izdržavanje svojih zadužbina, legator je uz džamiju sagradio i desetak dućana i, svakako, je ostavio i druge nekretnine i novac. Za džamiju je zaviještao jedan kaligrafski pisan primjerak Kur'ana.[11] Ne zna se tačno šta je sve legator ostavio za izdržavanje svojih zadužbina jer se nije sačuvala zakladnica ovog vakufa niti ikakav dokumenat koji ita o tome govori.

Trebinjski vakif hadži Hasan-aga Dizdarević zavještao je 1737. godine 55.000 akči i, između ostalog, odredio slijedeće:

- da imam džamije u Ljubinju prouči svake godine po dvije hatme za njegovu dušu i da mu se za svaku proučenu hatmu plati po sto groša. Dalje je odredio da se iz rihoda njegovog vakufa kui svake godine po jedna velika svijeća (mukava) za džamiju u Ljubinju.[12]

Imamsku i mujezinsku dužnost u ovoj džamiji vršili su slijedeći: Salih dede bio je mujezin 1592, Ibrahim Halifa, hatib, Ali hodža, imam i Oruč Halifa, mujezin 1604, ponos hatiba Ibrahim 1613, Mustafa hodža, mujezin 1634, Mehmed Halifa, imam 1638, Husein čelebija, mujezin 1645, Mehmed ef, ponos hatiba, Mustafa ef. Karahodić, imam, Torlak, Islam hodža i Ebu Bekir, mujezini 1655, Bećir i Hasan, mujezini 1755, Mustafa ef, imam 1797, i Ibrahim hodža, mujezin 1803. godine.[13] Od 1860. do 1942. godine imami ove džamije bili su slijedeći: Smail ef. Halilić, hodža Nikšić, muderis Osman ef. Šehović, hafiz Salih ef. Mataradžić, Omer Hulusi ef. Durić, Ahmed ef. Mešić i posljednji Mahmud ef. Džaferović.[14] Džamija je konačno zatvorena 1942. godine.

Od 1924. do 1942. godine ovo je bila, osim mesdžida u Žabici jedina aktivna džamija na području ljubinjske općine. Zato su njoj, sve dok je radila, gravitirala sva okolna sela od kojih su neka udaljena i o nekoliko kilometara. U ovu su džamiju petkom i bajramima dolazili muslimani iz: Gleđevaca, Grabalja, Kruševice i Premilova Polja.

Vakif Mustafa-aga podigao je kod svoje džamije mekteb i medresu u kojima su mualimsku i muderisku dužnost vršili imami džamije i mjesne kadije. Pored spomenutih ovdje su za turske uprave živjeli i radili slijedeći alimi: Mahmud hodža, sin Huseinov 1645, Mustafa hodža 1661, ponos muderisa Abdulislam ef. 1665, Salih ef. Serdarević 1766. i Ali ef. i Sulejman ef. Bubić 1784. godine.[15] Neki hodža iz Ljubinja živio je u Sarajevu u drugoj polovini 18. stoljeća gdje je i umro 1783. godine. On je zamjenjivao imama u Arapovoj mahali. Ahmed ef. sin Ismailov, ljubinjski kadija, umro je u Sarajevu 1790. godine i iza sebe je ostavio 25 svezaka knjiga.[16]

11. S. Bašagić, n.d. str. 53.

12. Fragmenat sidžila ljubinjskog kadije SLJK) broj 12, str. 3. Original se nalazi u Orijentalnom institutu.

13. HAD, B 79 -51 a, B 79-66 a, B 79-70 a, B 79-88 a, B 79 -90 a, C 6- 1 a, C 6 - 41 b, br. 1178; ATAH, 13/638; SLJK, str. 11.

14. Muhamed Enveri Kadić, *Kronika*, sv. 28, str. 474; *Bošnjak*, Sarajevo, 1891, broj 17, str. 2; 1896, broj 20, str. 3; *Rehber*, Sarajevo, 1898, broj 21, i 1899. broj 109; Odbor IZ Stolac br. 178/78 i po sjećanju S. Serdarevića.

15. HAD, B 79-66 a, C 6-41 b, C 8 -46 a, C 8 -78 a, br. 1220.

16. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis*, preveo Mehmed Mujezinović, Sarajevo, 1968, str. 295 i 374.

Ibrahim ef, sin Ali ef, bio je 1748. godine blagajski i ljubinjski muftija. Od njega su nam se sačuvala dva rukopisa koje je on prepisao i koji se nalaze u Provincijalatu hercegovačkih franjevaca (R-5 i R51). Mula Ibrahim Ljubinac spjevao je 1762. godine kronogram od dvanaest bejtova o obnovi tvrđave u Stocu.[17] Derviš Ejub, sin Muhamedov iz Ljubinja prepisao je 1215. (1800) godine jedno djelo iz islamskog prava.[18]

U kući hadži Avdage Hromića u Cernici kod džamije radio je od 1896. godine i jedan ženski mekteb u kome je bio mualim Omer ef. Serdarević.[19] U isto vrijeme ovdje je na temeljima starog hamama sagrađena zgrada mektebi ibtidaije.

Omer Hulusi ef. Durić uvakufio je u Ljubinju jednu kuću i vakufnamom od 25. novembra 1933. godine odredio slijedeće:

1. da se kuća ima koristitisamo za stanovanje imama, mualima i vjeroučitelja koji bude služio u Ljubinju.

2. Imam je dužan svakog ramazana proučiti hatmu za vakifovu dušu, i

3. Proučiti svakog rebi'a I mevlud u gradskoj džamiji i održatipredavanje o Muhamed a.s. Troškove oko učenja mevluda snosiće vakufska uprava.[20]

Džamija i mekteb su u toku rošlog rata znatno oštećeni. Srušeni su 1947. godine i na njihovim temeljima i dijelom od njihovog materijala, sagrađen je 1948. godine veliki zadružni dom.[21] U ovoj zgradi su danas smješteni: Narodni univerzitet, Zajednica osnovnog obrazovanja i vaspitanja, dvije prodavnice i kafana.

Pred džamijom se je nalazio harem u kome su se muslimani sahranjivali sve do 1878. godine kada su to austrougarske vlasti zabranile.[22] Prema pričanju starih ljudi u ovom haremu se nekad nalazilo više od 400 starih i raznim dekoracijama ukrašenih nišana s natpisima i bez njih. Na ovom haremu su poslije 1948. godine sagraene zgrade: novog hotela, nekoliko stambenih i poslovnih zgrada i proširena cesta koja vodi kroz Ljubinje. U dijelu harema koji još nije ekshumiran vide se dvadesetak starih nišana bez natpisa i tri bunara.

Rušenje i sistematsko unitavanje islamskih spomenika u Hercegovini počelo je odmah poslije austrougarske okupacije 1878. godine. Neki major Dotlić, čim je došao na službu u Ljubinje, odmah je uzurpirao

17. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. III, Sarajevo, 1982, str. 378-379.

18. Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Mostar, 1977, str. 71, rukopis br. 125, inv. br. 432.

19. *Bošnjak*, Sarajevo, 1896, broj 20, str. 3.

20. Prepis vakufname nalazi se u Odboru Islamske zajednice u Stocu. Ovo uvakufljenje potvrdili su: Sresko vakufsko povjerenstvo u Ljubinju aktom broj 102 od 29. novembra 1933, i Vakufska direkcija u Sarajevu aktom broj 17 507 od 6. januara 1934. godine. Omer Hulusi ef. Durić bio je jedan od najuglednijih hodža u Bosni i Hercegovini. Stalno je biran u hodžinsku izbornu kuriju za Hercegovinu. Umro je u Sarajevu 1942. godine.

21. Dr Ljubo Mihić, Ljubinje s okolinom, Ljubinje, 1975, str. 492.

22. *Bošnjak*, Sarajevo, 1898, broj 13, str. 2.

jedan harem, pretraio ga i od njega napravio vrt.[23] Milo Dutina je oko 189O. godine uzurpirao jedan harem u Gleđevcima i napravio vrt.[24]

Oko 300 metara sjeverno od ovog harema nalazio se ranije još jedan stari harem u kome se do danas sačuvalo samo nekoliko starih nišana bez natpisa. Ovdje su sahranjeni i zemni ostaci 26 muslimana iz Ljubinja koji su 1942. godine ubijeni od četnika i pali kao žrtve fašističkog terora. SUBNOR Ljubinje podigao im je spomen ploču 1968. godine.[25] Ovaj se harem zove „Donji harem".

Spram ravoslavne crkve u Ljubinju vidjele su se do unazad dvadesetak godina ruševine jedne stare čatrnje koja je bila poznata pod imenom „Gornja čatrnja". Sagradio ju je za turske uprave nepoznati vakif i u dobrotvorne svrhe (hajr) zavještao.[26] Pored navedenih zadužbina u Cernici su se kod džamije nalazile i dvije kule: Resulbegovića i Hromića. Hromići su doselili u Ljubinje iz Orahova Dola gdje su imali kulu i odžak. Kulu u Ljubinju koja je imala dva sprata kupili su od Dizdarića. Obje su srušene u toku prošlog rata.

2. AHMED-AGIN MESDŽID

Ovaj mesdžid je sagrađen prije 1659. godine što saznajemo iz Putopisa Evlije Čelebije gdje se prvi put spominje. Ne zna se gdje je bio lociran kao ni to kada je prestao raditi i srušen. O vakifu koji je, svakako, bio domaći čovjek ništa ne znamo. On je, možda, sagradio i jednu tekiju u Ljubinju za koju također ne znamo gdje se nalazila i kada je prestala raditi i srušena.[27]

U drugoj polovini 16. stoljeća u Ljubinju je živio neki šejh Alija čiji se sinovi Mehmed i Hasan spominju 1594. godine kao ljubinjski ajani. Na temelju ovog podatka može se misliti da je prije 1594. godine osnovana u Ljubinju jedna tekija i da je, možda, šejhsku dužnost u njoj vršio spomenuti ejh Alija.[28] Godine 1766. u Ljubinju je živio i neki šejh Abdulah koji je bio ljubinjski kadija.

23. Vid Vuletić Vukasović, „Putne bilješke", *Mladi Hercegovac*, ili koledar hercegovački novi i stari za prostu godinu 1882. Mostar, 1881, str. 38.

24. *Bošnjak*, Sarajevo, 1892, broj 11, str. 2.

25. Između 13. i 14. juna 1941. godine ustaše su bacile u jamu „Panduricu" više Vođena nekoliko muslimana iz Ljubinja, zajedno sa Srbima i Hrvatima. Kad su četnici 11. juna 1942. godine preuzeli vlast u Ljubinju, pohapsili su svo muslimansko stanovništvo i bacili u jame: „Dedušu" i „Golubinovku". U jamu „Dedušu" bačeni su Bakšići: Asim, Enver i Sulejman. Pošto su Enver i Sulejman živi bačeni izvukli su se iz jame i pobjegli. U jamu „Golubinovku" bačeni su Bakšići: Esma, Evlija, Fadil, Fatima, Hata, Izeta, Pašana i Sulta, Berberović Senka i Ziba, Grozdanić Pemba, Gubeljići: Ćamila, Hajkuna, Hamida, Mejra i dvoje djece, Serdarević Hajra i Hatidža i Žustra Fatima i Nazifa. Kasnije su četnici još ubili: Žustru Adema, ženu mu i dvoje djece, ukupno 26 žrtava. (Simo Radić, *Ljubinje i Popovo polje 1941. i 1945*, Ljubinje, 1969, str. 45, 201 i 202. (Književnik Alija Nametak obradio je ovaj događaj u priči „S onu stranu" koja je objavljena u zbirci *Trava zaborava*, Zagreb, 1966, str. 234-237.

26. *Bošnjak*, Sarajevo, 1903, broj 39, str. 2.

27. Evlija Čelebija, n.d. str. 415.

28. T. Popović, n.d. str. 374.

3. DŽAMIJA OSMAN-PAŠE RESULBEGOVIĆA

Osman-paša Resulbegović bio je od 1712. do 1716. godine kapetan trebinjske kapetanije. Nakon što je u Trebinju sagradio džamiju, otišao je 1721. godine u Ljubinje s namjerom da i ovdje jednu podigne. O ovoj džamiji nemamo nikakvih podataka i ne zna se gdje se nalazila i da li je uopće sagrađena. Po nalogu Porte Osman-paša je 1725. godine iznova gradio palanku u Ljubinju. On je ovdje sagradio sebi dvore (saraje) u koje je često dolazio i gdje se posve povukao 1728. godine, kada je prestao biti paša. Umro je u Istanbulu 1730. godine.[29]

4. MESDŽID U RASPASCIMA

Mahala Raspasci nalazi se desno ispod ceste na ulazu iz Stoca u Ljubinje. Locirana je na strmom i prostranom terenu koji se proteže do polja. Ovdje se i danas vidi čitav ansambl ruševina starih zgrada, na jedan, dva i tri sprata koje su od dugog vremena dobile sivu patinu i na posmatrača veoma stravično djeluju. Sve je obraslo gustim trnjem i raznovrsnim korovom gdje se legu najotrovnije vrste gmizova. Zato se u stari dio ove mahale ne može, ni sa jedne strane, lako doći i razgledati je. A sudeći po arhitekturi i veličini zgrada može se zaključiti da je ovdje nekad tekao lijep, bogat i udoban život.

U jednoj tapiji iz 1179. (1765) godine koju je na zemlju svoje malikane izdao Zulfikar kapetan Rizvanbegović nasljednicima umrlog hadži Husein-bega iz Ljubinja, Raspasci (u dokumentu Raspas) se spominju kao selo u ljubinjskom kadiluku.[30] U ovoj mahali se nalazila Bubića kula na tri sprata koja je bila opasana bedemom i utvrena poput grada. Vide joj se još dijelovi prizemlja i prvog sprata. Prostor oko kule zvao se Bubića mahala.

Bubići su stara i ugledna ljubinjska porodica. Ahmed-spahija Bubić živio je u Ljubinju 1604. godine i važio kao ugledna i veoma uticajna ličnost.[31] Neki Bubić išao je 1750. godine u Travnik na vijećanje kod bosanskog valije.[32] Ova je porodica u prošlosti dala više alima: Salih ef, Derviš ef, Ali ef. i hafiz Akif ef, a u novije doba više intelektualaca: profesora, ljekara, inžinjera, pravnika, ekonomista i drugih.

Mesdžid u Raspascima sagradila je Hasnija Teparić, rođena Rizvanbegović, polovinom prošlog stoljeća. Nalazio se je u Bubića mahali, kod Bubića kule. Bio je građen od lomljenog kamena i pokriven četverostrešnim krovom pod pločom. To je bio mahalski mesdžid u kome su se klanjali noćni vaktovi i teravih namaz. Imamsku dužnost u njemu,

29. Vladislav Skarić, „Trebinje u 18. vijeku", GZM, Sarajevo, 1933, (XLV), str. 66-67, Mustafa Busuladžić, „Osman-paša Resulbegović", *Gajret*, kalendar za 1939. godinu, str. 276; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954, str. 139.

30. H. Kreševljaković, n.d. str. 139.

31. Vladislav Skarić, „Podaci za istoriju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka", *GZM*, Sarajevo, 1931, str. 66.

32. V. Skarić, n.d. str. 63.

sve dok je radio, vršili su članovi porodice Bubića. Davno je prestao raditi, a srušen je u toku prošlog rata. Temelji mu se i danas vide, ali se do njih teško može doći.[33]

U ovoj mahali se nekad nalazilo više od šezdeset tvrdo građenih i pločom pokrivenih kuća, od kojih je svaka, kako piše Evlija Čelebija, imala puškarnicu i bila kao tvrđava. Ovdje je za turske uprave sagrađen i jedan han koji su podigli Teparići. Sada je vlasništvo Kosića koji su ga adaptirali i u njemu stanuju.[34] Osim toga ovdje je ranije bilo više bunareva i čatrnja iz kojih se svijet vodom snabdijevao.

U Raspascima, nedaleko od mesdžida, nalazio se jedan stari harem. Halid-beg i Rašid-beg Resulbegović poklonili su koncem prošlog stoljeća zemljište uz ovaj harem i proširili ga.[35] U ovom haremu su od 1878. godine sahranjivani muslimani većeg dijela Ljubinja jer su austrougarske vlasti zabranile kopanje u Cernički harem koji se nalazio u centru mjesta. Svi nišani iz ovog harema su uništeni.

5. MESDŽID U GORNJIM BARNOSIMA

Mahale: Donji i Gornji Barnosi nalaze se u južnom dijelu Ljubinja. Donji Barnosi su smješteni u strani desno od starog puta Ljubinje — Trebinje. Ovdje su ranije stanovali: Mataradžići, Nište (Ništovići), Pečići, Serdarevići i Šarići, i ovdje imali svoje kuće, kule i imanja. Danas su tu, kao i u Raspascima, gomile ruševina starih zgrada građenih na jedan od četiri sprata.

Gornji Barnosi se nalaze u polju oko 300 metara južno od Donjih Barnosa. Ovdje se danas vide samo ruševine mesdžida sagrađenog na jednoj ravnoj i bujnom vegetacijom obrasloj livadi oko 200 metara lijevo od puta Ljubinje — Trebinje.

Mesdžid je bio građen od lomljenog kamena vezanog krečom i pokriven dvostrešnim krovom pod pločom. Osnovica mu je pravougaonik sa stranicama 8x4 metra. U zidu od vrata i mihraba imao je po dva, a u ostala dva zida po tri na ćemer građena prozora. Uzgor se još nalazi samo desni zid i dio zida od mihraba koji su u trnje i korov zarasli. Ovaj mesdžid je bio poznat i pod imenom „Pod brijestom džamija". Poslije austrougarske okupacije 1878. godine, bivše kotarske vlasti u Ljubinju su ga uzele za skladište i u njemu nekoliko godina držale razni alat.[36]

Ovaj mesdžid su gradili Serdarevići i Mataradžići koncem turske vladavine, oko 1876. godine. Mesdžid je radio do 1924. godine, kada je, zato što je ostao bez džemata, zatvoren. Imami ovog mesdžida bili su: Omer ef. Serdarević, od izgradnje do smrti 1903, i hafiz Salih ef. Mataradžić od 1903. do smrti 1924. godine.

33. Podatke o ovom mesdžidu dobio sam od S. Serdarevića.

34. Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957, str. 146.

35. *Bošnjak*, Sarajevo, 1898, broj 13, str. 2.

36. *Bošnjak*, Sarajevo, 1892, broj 27, str. 3.

Pred mesdžidom se nalazio prostran harem u kome su sahranjivani muslimani iz Barnosa i drugih mahala. U ovom haremu je sahranjen i čuveni junak Ademaga Šehović Zukov, koji je poginuo u borbi s austrijskom vojskom na Žegulji, između Stoca i Ljubinja, 29. augusta 1878. godine.[37] Danas u ovom haremu nema više nijednog nišana. Nedaleko od desnog zida džamije vide se još samo ostaci ruševina stare čatrnje i bunara iz kojih se, sve dok je mesdžid radio, koristila voda za uzimanje abdesta. Vakuf ovog mesdžida imao je nešto zemlje u k.o. Žrvanj koja je upisana u gr. ul. broj 257.

U starom Donjem haremu sagrađena je nova džamija s betonskom munarom visokom oko dvadeset metara koja je svečano otvorena 28. septembra 1986. godine. Ona nema stalnog imama i povremeno se otvara.

U Barnosima su se ranije nalazile i dvije kule i to: Mataradžića na dva i Serdarevića na četiri sprata. Posljednja je bila opasana visokim bedemom i utvrđena poput grada. Obje su sagrađene koncem 18. stoljeća, ali je Serdarevića starija. Lijepa fotografija ove kule čuva se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu koju je 1920. godine fotografirao Suljaga Salihagić. Obje su srušene u toku prošlog rata.[38]

Iz jednog djelimično sačuvanog popisa (defter) terzija, ćurčija i ćebedžija (nedostaje popis ćurčija) saznajemo da je u ponedjeljak 25. džumada II 1168. (8. aprila 1755) godine održano u Mostaru svečano promovisanje kalfi u majstore iz cijele Hercegovine. Među jednim jednim majstorom-terzijom upisani su slijedeći uz čija imena stoji napisano da potječu iz Ljubinja: Mehmed, sin Husein-čelebije, Husein, sin Bajramov, Ahmed buljubaša, sin hadži-Hasanov, Dulejman, sin Hadžije Ljubinca, Jusuf, sin Huseina Hadžiosmanovića, Mehmed, sin Mustafin, Husein buljubaša, sin Mehmedov, Mehmed-čelebija, sin hadži Omerova, Mehmed, Ibrahim, Mustafa i Hasan, sinovi Saliha Sijavuša, Sulejman i Abduzahir, sinovi Ismaila Čokara, Omer, sin Hajdarbega Rejhanića, Husein, sin Ahmeda Halildena, Salih, sin Hasanov, Fazlullah, sin Hasana Hromića, Hasan, sin Mehmedov, Mehmed, sin Sulejman hodžin, Salih, Mustafa i Ahmed, sinovi Huseina Hadžiosmanovića, Mustafa, sin Bećira, mujezina, Halil, sin Hasana, mujezina, Sulejman, sin Ibrahima Bajramovića i Salih, sin Bajramov.[39]

Ovi podaci su zvanični jer su ovjereni od organa cehovske organizacije, ali ipak začuđuje odakle ovoliki broj terzija u Ljubinju. Uz imena jedanaestorice piše da su iz Ljubinja ('an Lubin), a uz imena ostalih šesnaest stoji samo da potječu iz Ljubinja (Lubinli). Ova šesnaestorica su u vrijeme popisa živjela u Mostaru gdje su ranije iz Ljubinja doselili.

37. Ismet Šarić, „Ademaga Šehović Zukov", *Novi Behar*, Sarajevo, 1938. (XII), broj 1-4, str. 26; *Zastava o Bosni i Hercegovini*, knj. IV, Sarajevo, 1956, str. 303.

38. Hamdija Kreševljaković, „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", *Naše starine*, Sarajevo, 1954. (II), str. 80; Nešto podataka o kulama u Ljubinju dobio sam od S. Serdarevića.

39. Ahmed S. Aličić — Hivzija Hasandedić, „Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine", *Prilozi* POF, Sarajevo, 1973. (XVIII-XIX), str. 321, 323-326, 328, 329, 332, 337, 338, 341-344.

Pored terzija u Ljubinju su za turske uprave radile i slijedeće zanatlije: majstor (usta) Husein 1624, majstor (usta) Alija, sin Ahmedov 1631, Hasan, papudžija 1737. i majstor berber Ebu Bekir 1799. godine. Ovdje su 1801. godine živjeli i trgovci: Hasan i Jašar Grebo, Selim Loga i Osman Hromić.[40]

6. MUSLIMANSKO STANOVNIŠTVO U OVIM KRAJEVIMA

Sva mjesta Hercegovine koja graniče s Dalmacijom i Crnom Gorom bila su za vrijeme turske vladavine stalno izložena napadima od strane morlaka, uskoka, ustaša i hajduka koji su prodirali čak do Mostara. Uskoci iz Dalmacije su 1594. godine prodrli do Ljubinja i pohvatali i odveli više žena i djece. Tada su sedamdeset muslimana iz Ljubinja predvođeni ljubinjskim kadijom i ajanima: Omerom Milivojevićem i Mehmedom i Hasanom, sinovima šejh Alije upali u dubrovačko selo Trnovicu i, za odmazdu, odveli nekoliko ljudi.[41] Povodom ovog napada uskoka i odvođenja žena i djece, ljubinjska ulema, zaimi i spahije poslali su 1594. godine mahzar Porti koji je prvi potpisao Omer, hatib Kapuagine džamije.[42]

Morlaci su 1613. godine počinili velike pljačke i nasilja u Ljubinju i okolini.[43] Uskoci iz Primorja odveli su 1663. godine iz Ljubinja sedamnaest osoba i opljačkali sela Bančiće i Mišljen.[44] Krajem februara 1695. godine napali su morlaci na Ljubinje. Oni su najprije navalili na kulu paše Seića i ubili osamdeset ljudi koji su se iz nje branili. Iza toga su opljačkali i zapalili sve u okolini Ljubinja. Uskoci su 1706. godine razorili Ljubinje i odveli mnogo žena i djece u roblje.[45]

Prvi dan ramazana 1876. godine navalili su Crnogorci rano ujutro na Ljubinje. Tom prilikom su zapalili Bakirbegovića kulu, iz koje se vojska branila, i mahalu Prekopce. U odbrani mjesta istakli su se kao veliki junaci Omeraga Pajić, Šerifa Mataradžić i Pašana Hadžić. Crnogorska vojska je bila poražena i s velikim gubicima u mrtvim i ranjenim natjerana u bijeg. Uveče je s munare gradske džamije proučen ezan u znak pobjede nad Crnogorcima. Šerifa je, za junaštvo koje je pokazala u borbi s Crnogorcima, dobila orden (nišan) od sultana Abdulhamida II (1876-1909) i 250 groša.[46]

40. HAD, B 79-41 a, C 8 -46 a, SLJK, broj 12, str. 6.

41. T. Popović, n.d. str. 374.

42. ATAH, 13/638 (fotokopija iz Historijskog arhiva u Dubrovniku).

43. HAD, B 79 - 29 a, B 79 - 88 a.

44. Fra Stipan Zlatović, „Kronika O. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-1686)", *Starine*, XXI, Zagreb, 1889, str. 93.

45. Dr Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1664-1699. godine*, Beograd, 1962, str. 107. O paši Seiću i njegovoj kuli u Ljubinju ništa ne znamo. Hamdija Hajdarhodžić, „Hercegovačke porodice u 18. vijeku", *GZM*, Sarajevo, 1978, str. 111.

46. Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini*, Mostar, 1911, str. 133 i 134; Dr Milan Prelog, *Povijest Bosne*, II, str. 124.

Bakirbegovića kula u Prekopcima, koja je imala tri sprata, djelimično je još uzgor. Ona se danas nalazi u vlasništvu Pupića, u kojoj stanuju nasljednici Dušana Pupića.

Za vrijeme hercegovačkog ustanka (1875-1878) potpuno su uništena neka muslimanska naselja u Hercegovini. Ustaše su 13. augusta 1875. godine napali na Ljubinje i srušili sve muslimanske kuće koje su se tada uzgor ovdje nalazile.[47]

U mahalama Prekopci i Prisojani koje se nalaze na periferiji Ljubinja, ima još nešto ostataka starih zgrada iz turskog doba. U Prisojanima se je nekad nalazila i Burekova kula. Ona je, kako se priča, sagrađena u prvim godinama nakon pada Ljubinja u turske ruke. Ne zna se ni gdje je bila a ni kada je srušena.[48]

Ljubinje je oko 1820. godine pogodio jak zemljotres koji je, između ostálog, srušio i „bijele po Ljubinju kule". U baladi nastaloj neposredno poslije ovog događaja spominju se Bakibegovića, Serdar-age (Serdarevića) i Durmiš-pašina kula. Prve dvije smo ranije spomenuli a o Durmiš-pašinoj nemamo nikakvih podataka.[49]

Ljubinje je polovinom prošlog stoljeća bilo nastanjeno pretežno muslimanima i tada je imalo 120 muslimanskih kuća sa 987 stanovnika. Sve ove kuće bile su građene od kamena a mnoge su u to doba bile oštećene i prazne zbog stalnih napada uskoka i hajduka iz primorskih krajeva. Oštećene su bile i sve kule ljubinjskih aga i begova pa čak i veliki han. Ljubinjski mudir bio je prisiljen da od svog konaka napravi han u koji je primao samo prijatelje.[50]

U Ljubinju su ranije živjele slijedeće muslimanske porodice. Neke su od njih, kako piše Evlija Čelebija, doselile ovdje iz Herceg-Novog: Arnauti, Bajramovići, Bakibegovići, Bakšići, Baše, Begovići, Berberovići, Bijedići, Bojčići, Brklje, Bubići, Bureci, Burine, Čokljati, Ćehajići, Ćejvanovići, Ćenani, Čermančići, Ćosići, Dizdarići, Dumani, Durići, Durmišević, Fazlići, Fejići, Festići, Filde, Gluhići, Grozdanići, Hadžići, Hadžiosmanovići, Hajdarovići, Halilići, Hasanpašići, Hodžići, Hromići, Huntići, Imamovići, Junusovići, Kabili, Kadići, Kadribegovići, Kape, Krilići, Loge, Loje, Ljubovići, Ljute, Mađari, Malohodžići, Mataradžići, Mihanovići, Milanovići, Milivojevići, Mrehići, Mrgani, Mulaći, Mulahuseinovići, Mulamehmedovići, Nikšići, Nište (Ništovići), Nurkovići, Omeragići, Omerbašići, Omerbegovići, Pajići, Palatve, Pašići, Pečići, Penave, Pločići, Premilovci, Redžepovići, Rejhanići, Raonići, Rudani, Samopjani, Seići, Serdarevići, Sinanovići, Sijavuši, Softići, Spahići, Šaranovići, Šarići, Šehovići, Teparići, Tice, Trtci, Vegari,

47. Zastava o Bosni i Hercegovini, 1874-1876. knj. II, Sarajevo, 1954, str. 111.

48. Jevto Dedijer, *Hercegovina*, Beograd, 1909, str. 336.

49. Munib Maglajlić, „Jedna ljubinjska balada o zemljotresu". *Sloboda*, Mostar, 1984, broj 31-32, str. 21.

50. A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, preveo Branko Ćulić, Sarajevo, 1972, str. 45. i 46.

Varupi, Vladovići, Vuci, Zolote, Žiže, Žune i Žutigre. Sve navedene porodice iselile su iz Ljubinja do 1942. godine ili su bile pobijene.[51]

Najrazgranatija, a možda i najstarija muslimanska porodica u Ljubinju bili su Serdarevići. Iz ove porodice su se tokom vremena izdvojile i nastale slijedeće porodice: Begovići, Fazlići, Kadići, Mulahuseinovići, Omeragići i Softići.

Ova je porodica za vrijeme turske vladavine dala više istaknutih ličnosti od kojih spominjemo samo one kojima nalazimo spomen u pisanim izvorima. Salih Serdarević, sin Murtezin, iz Ljubinja, postavljen je 1. džumada I 1179. (1763) godine za kadiju u Blagaju.[52] Mehmed Serdarević, sin Osmanov, sin Mehmedov, sin Muratov (bio je također kadija, ali se ne zna gdje i kada).[53] Ahmedbeg, Fazlibeg i Salih ef. Serdarević, živjeli su u Ljubinju 1766. godine i slovili kao ugledni ljudi.[54] Mustafabeg Serdarević postavljen je 1769. godine za ljubinjskog ajana na kojoj se dužnosti nalazio više od 20 godina.[55] On je 1790. godine išao sa šeher-ćehajom Ljubinja hadži-Alijom u Travnik na viječanje kod bosanskog valije.[56] Mujaga Serdarević iz Ljubinja bio je komandant jednog odreda turske vojske što se 22. decembra 1857. godine borila rotiv ustanika kod Poljica.[57] Posljednja istaknutija ličnost ove porodice bio je hafiz Smail ef. Serdarević, koji je umro u Mostaru 1974. godine.[58]

Do agrarne reforme 1919. godine Serdarevići su imali kulu i posjed u Veličinama u Popovu polju. Ovdje je bilo jo nekoliko kula gdje su stolačke, ljubinjske i trebinjske age izlazile u lov.[59]

Neki Serdarević kupio je od Bakibegovića čifluke u Krajpolju, pet kilometara istočno od Ljubinja, za, kako se pričalo, zobnicu pleta. Na ovim Serdarevićevim čiflucima radili su kao kmetovi Čuci iz Ljubomira i Topalovići, koji su ovdje došli iz Hrguda.[60]

Ljubinje je od austrougarske okupacije do danas dalo velik broj fakultetski obrazovanih muslimana svih profila. Ovdje je 1903. godine osnovana Islamska čitaonica čiji su članovi mnogo radili na školovanju muslimanske omladine i kulturnom uzdizanju muslimana ovog kraja.[61] I

51. Acta turcarum Gazi Husrev-begove biblioteke (GHB) dokumenat broj 157 i 250; HAD, br. 1193, br. 1195, br. 1223 i C d-1 a; J. Dedijer, n.d. str. 309; dr G. Stanojević, n.d. str. 107.

52. Sidžil blagajskog kadije broj 60 (SBK), list 20 a. Original se nalazi u Orijentalnom institutu.

53. Ovi podaci su uzeti iz genealogije koju je o svojoj porodici sastavio S. Serdarević.

54. Vidi napomenu broj 51.

55. Avdo Sućeska, *Ajani, prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo, 1965, str. 104.

56. Isti, n.d. str. 204.

57. Dr Vladimir Ćorović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanici od 1852. do 1862. godine*, Beograd, 1923, str. 36-37.

58. Hivzija Hasandedić, „Merhum hafiz Smail ef. Serdarević", *Glasnik VIS-a* u SFRJ, Sarajevo, 1974, broj 11-12, str. 538-541.

59. Po pričanju S. Serdarevića.

60. J. Dedijer, n.d. str. 338.

61. Bošnjak, Sarajevo, od 15. decembra 1903, str. 2.

bivše Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo „Gajret" školovalo je u periodu od 1903. do 1942. godine mnogo muslimanske omladine iz Ljubinja. Mi ovdje osebno sominjemo samo dvojicu braće Bubića: ing. Šerifa i Šefkiju koji su bili istaknuti stručnjaci i koji su objavili više naučnih radova i djela iz svojih struka. Neki član porodice Teparića bio je muderis na nekoj ruždiji i po tome je dobio nadimak Ruždija. Njegovi potomci danas žive u Sarajevu i prezivaju se Ruždići.[62]

7. DEFTERDAR HUSEIN EFENDIJINA DŽAMIJA U UBOSKOM

Ubosko se nalazi oko 15 km sjeverno od Ljubinja, a smješteno je kod Ubalačkog polja u podnožju brda Kačka i Radešića. Kroz ovo mjesto je nekad prolazio glavni drum koji je vodio od Dubrovnika prema Stocu i dalje u Bosnu. Ovdje se ranije nalazio i veliki han u koji su s karavanima odsjedali trgovci i putnici namjernici.[63]

Na području Uboskog i bliže okoline sačuvano je više srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika (stećaka), što dokazuje da je ovaj kraj bio dobro naseljen i u predtursko doba, u srednjem vijeku, a možda i od ranije.[64]

U Uboskom se od islamskih spomenika ranije nalazila samo džamija i mekteb uz nju. Džamija je bila locirana podno sela, na ivici Ubalačkog polja, tačno na mjestu gdje se sada nalazi zgrada narodne osnovne škole. Bila je građena od tesanog kamena sječenog u jednom od kamenoloma u kojima su tesani i srednjevjekovni stećci. Imala je uza se visoku i vitku kamenu munaru i bila je pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Priča se da je po svom vanjskom izgledu i prostranosti, sličila Karađozbegovoj džamiji u Mostaru, samo nije imala kupole, i slovila kao najveća i najljepša džamija u Hercegovini. U dvorištu pred džamijom nalazilo se je nekoliko soba u kojima je, kako se priča, za vrijeme turske vladavine radila medresa istog vakifa. Uz džamiju se još nalazio mali harem, a veliki harem s više lijepih i dekorisanih nišana bio je u polju nedaleko od džamije. Svi nišani iz ova dva harema su davno uništeni.[65]

Džamija, medresa i mekteb uz nju zadužbine su nekog Defterdara Husein efendije o kome pouzdano ništa ne znamo. Po titulama: defterdar i efendija, može se zaključiti da je vakif bio dobar finansijski stručnjak i učen čovjek ali kakvu je dužnost vršio i gdje nije poznato. On je svakako, bio domaći čovjek i po predanju potječe iz porodice Smailhodžića. Dalje se priča da je džamija sagrađena u prvoj polovini 17. stoljeća.[66]

62. Po pričanju S. Serdarevića.

63. J. Dedijer, n.d. str. 292.

64. Šefik Bešlagić, Ljubinje i srednjevjekovni nadgrobni spomenici, Naše starine, Sarajevo, 1965. (X), str. 131-143.

65. Vanjski opis džamije dao sam po sjećanju Rašida Merzića, sina Mehmed ef. iz Nevesinja.

66. Po pričanju S. Serdarevića.

Nije se sačuvala zakladnica ovog vakufa pa se ne zna šta je vakif ostavio za izdržavanje svojih zadužbina. Sudeći po veličini i tehničkoj izgradnji objekta može se zaključiti da je vakif bio bogat čovjek i da je za izdržavanje svojih zadužbina ostavio vrijedne nekretnine i novac. Odredio je, kao i ostali vakifi, da se nekretnine izdaju pod zakup poštenim ljudima iz mjesta i okoline, a novac na kamate i prihodi troše na opravke džamije i plaćanje njenih službenika. Vakif je, sigurno, sagradio i spomenuti veliki han u Uboskom i odredio da se prihodi od njeg troše na izdržavanje njegovih zadužbina. Husein Kučinar bio je 1736. godine dužan ovom vakufu 800 akči.[67]

Sačuvano je nekoliko dokumenata koji ovo mišljenje potvrđuju. Iz dva obračuna godišnjeg poslovanja Defterdar Husein ef. vakufa u Uboskom, koje su sastavile ljubinjske kadije Abdulah i Ahmed, vidi se da je ovaj vakuf bio bogat. Prvi obračun se odnosi na 1180. (1766) a drugi na 1216. (1801) godinu. Iz starijeg obračuna saznajemo da je 1180. (1766) godine bio neki Abdulah kadija Ljubinja i Konjica (Belgraddžik).[68] Ovi obračuni nam pružaju zanimljive i veoma vrijedne podatke. Iz starijeg obračuna saznajemo da je Defterdar Husein ef. vakuf u Uboskom imao 1766. godine na dugu kod 52 dužnika 108.470 akči. Svaki od njih je za uzeti kredit založio vakufu sve svoje nekretnine (akarat) i doveo svjedoke.

Kredite od ovog vakufa uzimali su ne samo stanovnici Uboskog nego i drugih mjesta iz ljubinjskog i stolačkog kadiluka: Bančića, Bitunje, Ivice, Koteza, Ljubinja, Obzira, Pocrnja, Ravni, Stoca, Vlahovića i Žabice. Među dužnicima se nalaze dvojica službenika džamije u Uboskom: Imam Ebu Bekir hodža koji je ujedno vršio i dužnost mutevelije ovog vakufa, mujezin Zulfikar, sin Huseinov, zatim zanatlije: Ahmed-baša, sarač, Hasan, tabak i Ahmed berber, svi iz Uboskog. Među dužnicima i svjedocima se spominju slijedeći učeni i, svakako, ugledni ljudi: Salih ef. Serdarević, Ibrahim ef, Salih-hodža, Ahmed ef. Hodžić, Hasan ef. hadži-Hasan, Ahmed-beg i Fazlibeg Serdarević, svi iz Ljubinja, hadži-Mustafa Smailhodžić i hadži-Mehmed, sin Osman čelebije iz Uboskog.

U obračunu iz 1801. godine upisano je 39 dužnika koji su pod istim uslovima, kao i kod starijeg obračuna, uzimali kredit od Defterdar Husein ef. vakufa i bili mu dužni 202 951 akču. Među dužnicima se spominju: Abdulah-hodža i brat mu munla Arslan, sinovi Ebu Bekir hodžini, imami u Uboskom, Murat, mujezin, Murat baša, sarač, Ahmed baša, sarač, šest kršćana a ostali su muslimani. Zanimljivo je ovdje istaknuti da se ni u jednom obračunu ne govori o visini kamate.

Ljubinjski kadija Alija naredio je muraselom od 5. džumada II 1195. (1781) godine muteveliji ovoga vakufa u Uboskom da naplati kamatu (murabehu) u iznosu od 11.000 akči od vakufskih dužnika: Derviš Osman-baše i Sulejmana, sina Derviš-Omerova.[69]

67. SALJK, broj 12, str. 10.

68. GHB, dokumenat broj 157 i 250.

69. GHB, dokumenat broj 189.

Iz raznih izvora saznajemo da je ova džamija više puta opravljana jer je često oštećivana od raznih elementarnih nepogoda. Ljubinjski kadija Fejzulah naredio je muraselom od 5. šabana 1195. (1781) godine imamu i muteveliji Arslan-baši Bekirhodžiću da iz viškova prihoda oprave džamiju Defterdar Husein-ef. u Uboskom koja je već prilično bila oštećena.[70]

Koncem prošlog stoljeća ova je džamija bila tako dotrajala da se u njoj više nije moglo klanjati. Onovremeni kotarski predstojnik u Ljubinju Vladimir Besarović je, u dogovoru s uglednim Ljubincima: kadijom hadži hafiz Hašim ef. Mahićem, mualimom Omerom Hulusi ef. Durićem i gradonačelnikom Mehmed-agom Serdarevićem, poveo akciju za opravku ove džamije. Oni su prikupili potrebna finansijska sredstva i džamiju temeljito opravili. Vakufsko ravnateljstvo u Sarajevu doznačilo je 500 kruna za opravku džamije. Muslimani Uboskog i iz okolnih sela pomogli su također novcem i radnom snagom kod opravke džamije. U novinskom izvještaju o ovoj opravci ističe se da su u Uboskom ranije živjeli bogati muslimani, a sada su većinom siromašni. Svečano otvorenje ove džamije obavljeno je 18. oktobra 1901. godine. Za imama i hatiba u Uboskom postavljen je tada Mehmed ef. Merzić, koji je bio njen posljednji imam.[71]

Juna 25. 1912. godine, u vrijeme velikih padavina, grom je udario u munaru ove džamije i do temelja je srušio. Tada je i džamija srušena tako da su od nje bili ostali samo dijelovi zidova. U novinskom izvještaju o ovom događaju ističe se da je ovo bila najstarija i najljepša džamija u jugoistočnoj Hercegovini.[72] Džamija više nije opravljana jer je ostala bez džemata. Ovoj džamiji su gravitirala sela: Drvenica, Mažikravići, Vlahovići i Zubovići. Na ruševinama ove džamije sagrađena je 1927. godine zgrada narodne osnovne škole.

Za vrijeme turske vladavine sagrađena je u Uboskom i jedna velika kula od četiri sprata. Danas ona ima dva sprata i nalazi se u vlasništvu Mičeta.[73] Ovdje je za turske uprave podignuto i pet čatrnja od kojih se jedna nalazila pred džamijom i bila je njen vakuf, a ostale četiri su bile vlasništvo Mrgana i Smailhodžića.

70. GHB, dokumenat broj 191.

71. *Bošnjak*, Sarajevo, 1901, broj 44, str. 2. Mehmed ef. Merzić, sin Osmanov, rođen je 1872. godine u Hruštima, općina Nevesinje. U rodnom mjestu je završio mekteb i kasnije učio u Raznamedži Ibrahim ef. medresi u Mostaru pred muderisom hadži hafizom Muhamed-ef. Kurtom. Po završetku medrese 1897. godine postavljen je za vjeroučitelja osnovne škole i mualima mekteba u Vlahovićima, općina Ljubinje, na kojoj se dužnosti nalazio sve do 1924. godine. Od 1901. do 1912. godine bio je još imam i hatib džamije u Uboskom. Godine 1924. premješten je za imama i mualima u Koteze gdje je do smrti služio. Umro je u Kotezima 1927. godine i sahranjen u haremu nedaleko od džamije.

Ova je porodica dala nekoliko hodža: Mehmed ef. dedo, bio je više godina imam i mualim u Kljunima, Husein ef. Ali ef. i Salih ef. bili su imami i mualimi u Dubravama i selima Podveležja. Ove podatke dobio sam od Mehmed-ef. sina Rašida.

72. *Sarajevski list*, Sarajevo, 1912, broj 144, list 3.

73. Odbor IZ Stolac, akt broj 176/78.

U Uboskom su živjele slijedeće muslimanske porodice od kojih su neke izumrle, neke odselile u Tursku a neke se raselile po drugim mjestima Bosne i Hercegovine: Abdulkadirovići, Babići, stanovali su gdje su danas Banđuri, Bakrići, Bekirhodžići, Biridani, Brklje, stanovali su gdje su danas Mičete, Bureci, Bure, Čobani, Čokodari, Čeranići, Đoge, Đunoze, Elezovići, Hajdarovići, Huskovići, Meretlići, Mrgani, Mucići, Mujezinagići, Palići, Pelje, Pijuci, Runići, Smailhodžići, stanovali su gdje su danas Komadi, Šaranovići, Škore, Taslamani, Teparići, Turajlići, Vilogorci, Vuci, Zeće i Zubovići.[74]

Ustanici su 30. augusta 1874. godine spalili mahalu Koritnik i pola Uboskog u ljubinjskoj nahiji.[75] Tada je počelo intenzivnije iseljavanje muslimana iz Uboskog koje je završeno 1941. godine. Posljednji su iselili jedna porodica Mrgana.

8. MESDŽID U ŽABICI

Žabica je udaljena od Ljubinja 15 km i nalazi se na starom putu za Trebinje. Do 1865. godine bila je u sastavu ljubinjskog, a od ove u sastavu trebinjskog kadiluka. Danas se Žabica nalazi na području ljubinjske općine.

Ovdje je za turske vladavine sagrađen, od islamskih objekata samo mesdžid i mekteb uza nj, koji su locirani u donjem selu, u mahali Smolčići. Od kakvog je materijala bila građena prva zgrada mesdžida i kolike je dimenzije imala, nije poznato. Ovaj mesdžid su, kako se priča, podigli muslimani Žabice i njenih zaselaka početkom prošlog stoljeća.[76]

Iz izvora saznajemo da je ovaj mesdžid šezdesetih godina prošlog stoljeća bio dotrajao pa su ga muslimani Žabice vlastitim sredstvima obnovili 1867. godine i u njemu sagradili ćurs od drveta. Zgrada mu je bila građena od lomljenog kamena, veličine oko 7x7 metara, i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Za imama je tada postavljen Hasan Halifa, sin Mustafin i određeno je da mu se iz državne blagajne, iz prihoda trebinjskog kadiluka, plaća dnevno po 60 para. Ovo je motivisano time što su muslimani Žabice siromašni i što se bore s odmetnicima koji na njih često napadaju.[77]

U petak 17. septembra 1875. godine ustanici su udarili na Žabicu i popalili sve muslimanske kuće osim mesdžida.[78] U toku prošlog rata, tačnije 1942. godine, četnici su pobili muslimane u Žabici i sve im porušili

74. J. Dedijer, n.d. str. 293; Milenko S. Filipović i Ljubo Mićević, *Popovo u Hercegovini*, Sarajevo, 1959. str. 185. Da su navedene porodice ranije živjele u Uboskom služi kao dokaz i to što se neke parcele zovu po porodicama u čijem su se vlasništvu nalazile.

75. ATAH, AT 16/768. Fotokopija iz Orijentalnog instituta.

76. Podatke o lokaciji i vanjskom izgledu mesdžida dobio sam od Huscina Kekića iz Žabice.

77. Sidžil trebinjskog kadije broj 50, list 28 a. Original se nalazi u Orijentalnom institutu.

78. *Zastava o Bosni i Hercegovini 1874-1876*, knj. III, Sarajevo, 1954, str. 189.

osim mesdžida. Dugogodišnji i posljednji imam ovog mesdžida bio je Sulejman ef. Salman.

U toku 1963. godine muslimani Žabice i susjednih zaselaka sagradili su na istim temeljima novi mesdžid jer je stari u toku prošlog rata bio potpuno dotrajao. Svečano otvorenje obavljeno je 16. augusta 1964. godine.[79] Pored mahala Žabice ovom mesdžidu gravitira još selo Kruševica. Značaj njegov je u tome što je od 1942. do 1986. godine ovo bila jedina islamska ustanova na području Ljubinjske općine koja broji oko devedeset sela i zaselaka. Mesdžid nema stalnog imama i povremeno se otvara.

U bosanskim salnamama za godine 1873. i 1874. stoji da u Žabici ima i jedan mekteb. On je, svakako, sagrađen kad i mesdžid i mualimsku dužnost u njemu vršili su imami mesdžida.

U Žabici su živjele slijedeće muslimanske porodice: Elezovići, Frenjići, Hamzići, Jahići, Kekići, Kozlići, Mušići, Mutibati, Pločići, Sadžaci, Salmani, Selmanovići, Sinanovići, Udovičići i Zelentrovići.[80] Alija Kozlica (Kozlić), sin Hasanov, bio je po zanimanju terzija i živio je u Žabici 1755. godine.[81]

Na području Ljubinjske općine radili su još povremeno mektebi u: Gleđevcima, Miljanovićima i Risniku. Hafiz Ahmed ef. Adilović bio je mualim u Gleđevcima, Husein ef. Miljanović u Miljanovićima i Muhamed ef. Potogija u Risniku. Mektebi su služili i kao mesdžidi i u njima se je za vrijeme ramazana teravija klanjala.[82]

9. MUSLIMANI U SELIMA OKO LJUBINJA

Na području Ljubinjske općine su ranije muslimani živjeli i u slijedećim selima:

U Gleđevcima: Balke, Bašići, Bojčići, Ćenani, Festići, Malje, Mrkalji, Pirići, Premilovci, Rudani, Spahići, Štete, Tice i Vladovići.[83] Zulfikar-aga Spahić, sin Muhamedov iz Ćumela (danas Ćumeljici, zaseok Gleđevica) uvakufio je 1203. (1788) godine dva rukopisa i predao ih muteveliji Halilu Stočaninu, sinu Salihovu.[84]

U Grabljama: Bureci, Filde, Malohodžići i Žustre.

U Donjoj Ivici: Mirosovići, Neukovići i Paradžici.

U Kapavici: Bureci i Pajići.

U Krajpolju: Bakirbegovići, Serdarevići i Topalovići.

79. Zufer Bešlić, „Opravka džamija i mesdžida u Hercegovini," *Glasnik* VIS-a, Sarajevo, 1965, broj 3-4, str. 123.

80. J. Dedijer, n.d. str. 342.

81. Vidi napomenu broj 39, str. 340.

82. *Glasnik* VIS-a, Sarajevo, 1950, broj 4-7, str. 204 i Odbor IZ Stolac, akt broj 176/78.

83. J. Dedijer, n.d. str. 303; ATAH, dokumenat AT 19/932.

84. Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. I, Sarajevo, 1963, str. 365 i 412.

U Kruševici: Kaići, Krehići, Kuralići, Kurtovići, Malkići, Mucići, Omerđajići, Šehidići, Šeraci i Taslamani.

U Miljanovićima: Bajramovići, Miljanovići i Šeraci.

U Mišljenju: Karahodžići i Poturovići.

U Obziru: Dumani, Loge, Puške i Rudani.

U Pocrnju: Zubovići[85]

U Vlahovićima: Ćesići, Đunoze, Hajdarovići, Kekići, Meretlići, Mrgani, Pečići, Radnići, Rogačevići, Šarani, Šljoke, Vukušići, Zeće, Zečići i Zubovići.[86]

U Zubovićima: Zubovići.

Neki Mustafa spahija imao je 1123. (1711) godine u Vođenima timar od 3.000 akči.[87]

U svim selima ljubinjske općine u kojima su živjeli muslimani, postojala su muslimanska groblja s nišanima od kojih se do naših dana mali broj sačuvao. Iako ih je većina bez natpisa oni ipak zavrijeđuju da se evidentiraju i opišu. Mi ovaj posao nismo mogli obaviti zbog teška terena i njegove rasprostranjenosti.

U toku prošlog rata uništene su knjige gruntovnice u Ljubinju. Prilikom sastavljanja popisnog katastra 1953. godine upisana je sva imovina islamske zajednice koja se nalazi na području ljubinjske općine kao općenarodna imovina. Ovdje treba još istaknuti da od 1942. godine na području ljubinjske općine stalno ne djeluje ni jedna islamska ustanova.

Iseljavanje muslimana iz Ljubinja počelo je početkom 18. stoljeća zbog stalnih napada uskoka i hajduka na muslimanska naselja. U Mostaru je u prvoj polovini 18. stoljeća živjelo više muslimana uz čija imena stoji napisano da potječu iz Ljubinja (Lubinli). Ovdje su za turske uprave živjela i djelovala dva učena Ljubinca: Ahmed ef. Ljubinjac (Lubinli) i Osman ef. Ljubinac. Prvi je, po predanju, bio muderis Karađoz-begove medrese. Umro je 1120. (1708) godine i sahranjen u dvorištu Karađoz-begove medrese, gdje mu se i danas grob s nišanima nalazi. Vrh uzglavnog nišana izrađen je u obliku mlinskog kola pa on, i po svojoj formi, predstavlja nešto jedinstveno. O ovom muderisu ništa više ne znamo.[88]

Osman ef. Ljubinac je stanovao u Kanberaginoj mahali na Luci. Bio je, svakako, učen čovjek, a kakvu je dužnost i gdje vršio nije poznato. Iz jedne odluke (hudžet) mostarskog kadije od 29. džumada I 1260. (1844) godine, saznajemo da je on uvakufio tri bdućana na Tepi u Mostaru, ali se ne zna kada i u koju svrhu. Godine 1260. (1844) bio je mutevelija ovog vakufa Ibrahim Hadžiomerović.[89]

85. J. Dedijer, n.d. str. 300, 336, 338 i 339.

86. *Bošnjak*, Sarajevo, 1907, broj 25, str. 3.

87. Vladislav Sarić, „Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711) godine," *GZM*, Sarajevo, 1930, str. 68.

88. Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980, str. 190.

89. Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca AT IV/196.

OPĆINA NEVESINJE

OPĆINA NEVESINJE

Nevesinje, varoš i centar istoimene općine, leži na zapadnoj periferiji Nevesinjskog polja, u podnožju strmog prevoja Grebak. Od Mostara je udaljen 36 km i od 1973. godine povezan jr s njim asfaltiranom cestom.

Nevesinje spominje pop Dukljanin kao jednu župu Podgorja. Ime ovog mjesta pojavljuje se u dubrovačkim izvorima od početka 14. stoljeća.[1] Rano su ga zauzeli Turci i već 22. juna 1463. godine turski glavni štab se nalazio u Nevesinju.[2]

Župa Nevesinja bila je 1469. godine u sastavu vilajeta hercegovskog, gdje je 12. juna 1469. sjedio vojvoda Husein.[3] Od 1470. bila je u Nevesinju ispostava (nijabet) Drinskog kadiluka, a samostalan kadiluk postao je 1537. godine.[4] U sastavu ovog kadiluka nalazile su se u početku nahije: Dabar, Konac Polje i Neretva. Nevesinje i Ljubinje imali su ponekad u 17. stoljeću zajedničkog kadiju.[5]

Nevesinjski kadiluk je polovinom 18. stoljeća obuhvaćao ne samo sela današnje nevesinjske nego i jednog dijela gatačke (Dubljevići, Fojnica, Slivlja), bilećke (Divin, Fatnica) i stolačke (Berkovići, Hatelji, Hrgud, Ljuti Do i Podkom) općine.[6] Ovaj kadiluk je radio sve do 1943. i posljednji kadija u ovom mjestu bio je Ibrahim Šalaka.

Evlija Čelebija veli za Nevesinje da je pašin domen (hass) u Hercegovačkom sandžaku i da njime upravlja vojvoda. Dalje ističe da Nevesinje ima sudnicu (mehkema), spahijskog ćehaju, jenjičarskog serdara, predstavnika šerifa (nekibul ešrafa), tržnog nadzornika (muhtesib), baždara, haračkog povjerenika, pandura koji čuva varoš i načelnika grada (šehir ćehaja).[7]

---

1. St. Stanojević, *Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Beograd, 1929, knj. II, str. 32.
2. Hazim Šabanović, „Bosansko krajište", *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo, 1957. (IX, str. 212-214.
3. Dr Mihajlo Dinić, „Zemlje Hercega Sv. Save", *Glas SAN-a* LXXXII, Beograd, 1940. str. 250.
4. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, str. 192.
5. H. Šabanović, n. d. str. 163.
6. Sidžil nevesinjskog kadije (SNK), str. 29, 48, 50 i 52. Original se nalazi u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu a fotokopija u Arhivu Hercegovine.
7. Evlija Čelebija, *Putopis, I*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1957, str. 180.

Nevesinje je za turske vladavine imalo i poštu (menzilhana) koja je svake godine, računajući od Jurjeva (edrele) izdavana na licitaciji pod zakup. Godine 1186. (1772) uzeo ju je Abdulah-aga Čelebić na licitaciji za godinu dana za 354 groša.[8]

Nevesinje je imalo i svoje ajane (prvake), koji su između sebe birali ugledniji mještani. Oni su ih predstavljali pred organima vlasti i bili savjetodavni organi kadije. Ponekad se u dokumentima spominju kao svjedoci prilikom sklapanja raznih ugovora. Neki Mustafa i Alibeg spominju se kao nevesinjski ajani u periodu od 1767. do 1775. godine.

Godine 1769. vlasti u Nevesinju su izvrile jamčenje stanovnika jednih za druge (ćefilema). Iz ove ćefileme saznajemo da se Nevesinje 1769. dijelilo na dva džemata: hassa (carski) i Sinan-beg. Zanimljivo je da se u ovom spisku ne spominje ni jedan kršćanin nego samo muslimani.[9]

U raznim ispravama spominju se u Nevesinju slijedeće zanatlije: Salih, gvožđar (demrdži), brijači (berber) Ahmed, Arslan-baša i Ibrahim baša, Mijat, zlatar (kujundžija), Hasan, terzija (krojač), Mehmed-baša, kazaz (svilar) i Čupina, tabak (kožar).[10]

Nevesinje je poznato još i po tome to su u ovom mjestu u drugoj polovini prošlog stoljeća izbile dvije bune: prva 1875. protiv turskih vlasti (nevesinjska puška) i druga 1882. protiv austrougarskih okupacionih vlasti.

Ovdje ćemo detaljnije govoriti o islamskim spomenicima koji su za turske uprave i kasnije sagrađeni na području nevesinjske općine.

8. *SNK*, str. 9.
9. Isto, str. 11.
10. Isto, str. 46.

A. NEVESINJE

1. SULTAN BAJEZID VELINA (CAREVA) DŽAMIJA

Ova se džamija nalazi na zapadnoj periferiji Nevesinja, a locirana je na jednom malo uzdignutom platou koji dominira mjestom i bližom okolinom. Ovo je najstariji i najprostraniji islamski sakralni objekat koji je za turske uprave podignut na području Hercegovine. Džamija sa vitkom kamenom munarom privlači pozornost svih putnika koji ma s koje strane dolazili u Nevesinje.

Sagrađena je na ime sultana Bajezida II (1481-1512) koji je bio blag i pobožan čovjek, pa je zato i dobio nadimak „veli" (sveti, dobri). On je podizao sakralne, prosvjetne i razne humano-socijalne ustanove u mnogim mjestima prostrane Turske Carevine pa i ovdje u Nevesinju.[11] Ovo je jedna od nekoliko najstarijih džamija u našim krajevima.

Zgrada joj je prvotno bila malena i presvođena kupolama prekrivenim olovom. Neki njen mutevelija ju je, kako navodi Evlija Čelebija, proširio 986. (1578) i napravio u njoj šestougaoni strop, a na sofama porušio kupole i izradio imitaciju stropnih kupola.[12] Tada je džamija dobila novi izgled i postala znatno veća. Prilikom ove adaptacije nestale je, sigurno, i ploča s kronogramom (tarih) koja je bila uzidana iznad ulaznih vrata. Evlija dalje ističe da su joj mihrab, minber, mahfil i ćurs vanredno umjetnički izrađeni.

Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara visoka oko dvadeset metara. Građena je, isto kao i džamija, od pomno tesanog kamena. Iz jednog slabim pismom napisanog natpisa iznad ulaznih vrata saznajemo da su na njenoj zgradi vršene neke adaptacije 1304. (1886) kada je, možda, i munara prezidana. Ovo je danas jedina džamija u Nevesinju koja povremeno radi dok su druge tri pred posljednji svjetski rat zatvorene.

Kao imami i vaizi ove džamije spominju se slijedeći: Husein ef. 1767, Salih-hodža Bajgorić 1769, Abdulah ef. 1770. i Kolakovići: Ibrahim ef. 1743, Sulejman ef. 1769, Omer ef. 1770, Muharem ef. sin Abdulahov 1877. i Muharem ef. 1925. godine.

11. Šemsudin Sami, *Kamus al-a'lam*, Istambul, 1316. (1899), sv. II, str. 78.
12. E. Čelebija, n. d. str. 181.

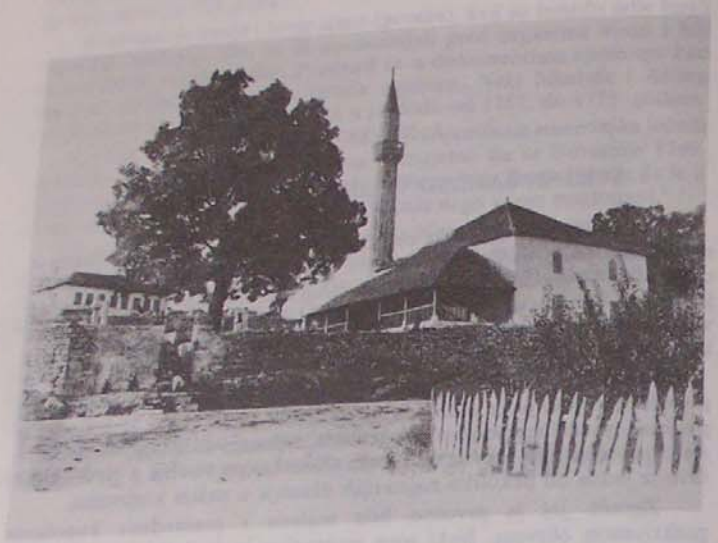

Careva džamija u Nevesinju i Bašagića konaci

Pored navedenih u Carskoj mahali su oko 1770. živjeli slijedeći: Mehmed ef. i Derviš ef. Čelebić, Vaiz ef. i Salih ef. Srebro. Oni su, sigurno, u ovoj džamiji ili mektebu i medresi kod nje vršili neku vjersku funkciju.[13]

Legator je uz džamiju sagradio kao prateće objekte još slijedeće: mekteb, medresu, imaret (besplatnu kuhinju) i šadrvan. Sve je te objekte Evlija Čelebija vidio kada je 1664. kroz Nevesinje proputovao. Za Carevu medresu Evlija kaže da je to uvaženi nastavni zavod (daruttahsil). Voda za šadrvan pred džamijom bila je, kao i za hamam, dovedena s vrela „Jezdoš." Ne zna se kad su medresa, imaret i šadrvan prestali raditi i kad su srušeni. Mekteb je radio u posebnoj zgradi kod džamije sve do 1945. i bio oznat pod imenom „Carev mekteb".

Za izdržavanje spomenutih zadužbina legator je ostavio više dućana u čaršiji i zavještao novac, ali se ne zna šta i koliko jer se nije sačuvala zakladnica, niti ikakav dokumenat koji išta o tome govori. Neki Jusuf hodža ostao je 1770. dužan vakufu ove džamije 4500 akči koji je iznos bio određen za „temgid" (učenje jedne dove na munari poslije sabahskog ezana).[14]

Pred ovom džamijom se nalazi mali harem u kome je ranije bilo nišana s lijepim dekoracijama i natpisima. Kada smo prije tridesetak godina prepisivali natpise (epitafe) sa islamskih spomenika u Nevesinju, našli smo u haremu kod ove džamije samo jedan nišan s natpisom koji označava grob Lutfullah-bega Redžepašića-Bašagića, sina Davud-begova koji je umro 1267. (1850) godine. Ovo je djed dra Safvet-bega Bašagića koji je u narodu bio poznat pod imenom Bašaga.[15]

2. DARUL HADIS I DARUL KURRA

Ali Ćafi ef. Nevesinjac, brat poznatog mostarskog legatora Roznamedži Ibrahim ef, sagradio je na lijevoj strani harema Bajezid Veline džamije dva nastavna zavoda: školu za studiranje islamske tradicije (darul-hadis) i školu u kojoj se hafizi obučavaju pravilnom čitanju Kur'ana na sedam dijalekata (darul-kurra). Ova dva zavoda su radila u jednoj rostranoj zgradi pod velikom kupolom. Evlija ističe da u cijeloj Hercegovini nije u ono vrijeme, a ni kasnije, bilo sličnih zavoda koji su radili u posebnoj zgradi.[16]

Spomenuti vakif je bio više godina muftija u Mostaru, gdje je i umro 1063. (1653) godine.[17] Za ova dva nastavna zavoda znalo se do sada samo ovoliko, što sve nalazimo u Putopisu Evlije Čelebije.

---

13. *SNK*, str. 1,9 i 10; Sidžil mostarskog kadije (SMK), V-62, 1 i 107 b.
14. Šemsudin Sami, *Kamusi turki*, Istanbul, 1317. (1900), str.437; SNK, str. 11.
15. Hamdija Kreševljaković, „Život dra Safvet-bega Bašagića", *Novi Behar*, Sarajevo, 1934, br. 19-21, str. 273.
16. E. Čelebija, n.d. str. 182.
17. Dr Safvetbeg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb, 1931, str. 9.

Sačuvan je prepis jedne zakladnice koja nam pruža dobre i potpune podatke o osnutku i prvim službenicima darul kurraa. Vakufnama je napisana 13. redžepa 1044. (2. januara 1635) i ovjerena od istambulskog kadije Mehmeda Karačelebića. Njen sadržaj u skraćenom prevodu glasi:

Ali ef, sin Mehmedov, bivši pisar, spahija iz sultan-Sulejmanove mahale u Istambulu, došao je na sud i u prisustvu Ahmed čelebije, sina Sulejmanova koga je postavio za muteveliju svoga vakufa, izjavio slijedeće:

Zavještavam 220.000 akči i određujem da mutevelija daje ovaj novac na zajam poštenim privrednicima uz jak zalog i jamca i uz 11 posto kamata. Određujem da se prihodi od novca datog na kamate troše u slijedeće:

- predikatoru (vaiz) sultan Bajezidove džamije u kasabi Nevesinju u Rumeliji, dnevno po 15 akči;
- starješini (šejh) durul-kurraa koji je vakif sagradio kod spomenute džamije, dnevno po 20 akči;
- petorici učenika darul kurraa po dvije akče dnevno, ukupno 10 akči;
- podvorniku (bevvab) dnevno po dvije akče;
- upravitelju (muteveliji), dnevno po dvije akče;
- pisaru (katib), dnevno po dvije akče;
- inkasantu (džabi), dnevno po dvije akče i
- za inspekciju (nazaret) dnevno po dvije akče.

Legator određuje da dužnost vaiza i šejha doživotno vrši Ibrahim ef. Poslije njegove smrti kadija će ove dvije dužnosti povjeriti onome ko u mjestu bude najsposobniji i najučeniji. Dužnost mutevelije, katiba i džabije vršiće doživotno naprijed spomenuti Ahmed-čelebija, sin Sulejmanov, a poslije njegove smrti potomci mu s koljena na koljeno. Kad izumru svi njegovi potomci, kadija će ove tri dužnosti povjeriti onome iz mjesta ko bude sposoban vršiti ih. Dužnost nazira vršiće vakifov zet Habib-beg i potomci mu s koljena na koljeno. Ako spomenuti zavodi nekim slučajem prestanu raditi, tada će se vakufski prihodi dijeliti sirotinji kasabe koji će besplatno vršiti kontrolu nad vakufskim poslovanjem (hasbi naziri).[18]

Na temelju ove vakufname može se utvrditi da je darul-kurra u Nevesinju sagrađen prije 1635. godine i da ga je podigao Ali ef. sin Mehmedov koji je, sigurno, bio rođeni Nevesinjac. Ne zna se da li je ovaj Ali ef. identičan s muftijom Ali ef. koji je, kako tvrdi Evlija Čelebija, podigao oba spomenuta nastavna zavoda.

Ibrahim-spahija Dizdar, sin Mustafin, bio je 1729. dužan Ali ef. vakufu iz kasabe Nevesinje 3.760 akči.[19] Darul-kurra u Nevesinju je bio

18. Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Mostar, 1977, str. 44.

19. Sidžil blagajskog kadije (SBK), br. 1025, list 67 a. Original se nalazi u Provincijalatu hercegovačkih franjevaca u Mostaru.

poznat i pod imenom Buk'a. Godine 1770. bio je mutevelija ovog vakufa neki Derviš ef.[20]

Ne zna se kada su ova dva zavoda prestala raditi i kada je srušena zgrada u kojoj su djelovali. To je, sigurno, bilo prije 1866. godine,jer im nema spomena u najstarijoj bosanskoj salnami (godišnjaku) iz ove godine.

3. HADŽI VELIJJUDINA BAKRAČA (DUGALIĆA) DŽAMIJA

Ova se džamija nalazi u centru Nevesinja u blizini sahat-ule. Locirana je u Pahljevića mahali,na mjestu koji se nekad zvao Morićevac. Građena je od tesanog kamena i bila je prvotno pokrivena olovom. Uz desni zid joj je prigrađena munara oktogona oblika,visoka oko dvanaest metara.

Više ulaznih vrata džemije nalazio se ranije na jednoj ploči uklesan slijedeći natpis (tarih):

Veli aga ol sahibi hajr čunki
Bina kildi bu džumi'i o zahid
Išidinler edup tarih kasdini
Uludur šol mekam darul mesadžidi
sene 921

što u prevodu znači:

Kad Veli-aga, dobrotvor
pobožnjak pravi podiže džamiju ovu
Oni koji za to čuše
odlučiše joj ovaj kronostih na dar:
Uzvišen je ovaj kutak
gdje dom je štovatega Boga
godine 921. (1515)[21]

Na temelju prednjeg natpisa može se utvrditi da je ova džamija sagrađena 1515. i da je, poslije Bajezid-Veline, najstarija džamija u Hercegovini.

O osnivaču ove džamije zna se samo to da je bio ugledan i svakako, bogat čovjek. Imao je sina Šaban-ef. koji je kao mladić 1616. otišao u Istanbul, gdje je svršio nauke i posvetio se ulemanskom pozivu. Tamo je predavao na više medresa i kasnije prešao u kadije. Godine 1635. imenovan je vrhovnim kadijom (mulom) u Šamu (Siriji), a 1638. u Kairu. Godine 1650. postao je vrhovni vojni sudac Anadolije (sadri Anadol kazasker), a 1654. sadri Rum. Umro je početkom 1659. poštovan od prijatelja i protivnika.[22]

20. SNK, str. 39.

21. E. Čelebija, n.d. str. 182.

22. Sidžili Osmani, sv. III, str. 149; Dr S. Bašagić, n.d. str. 73.

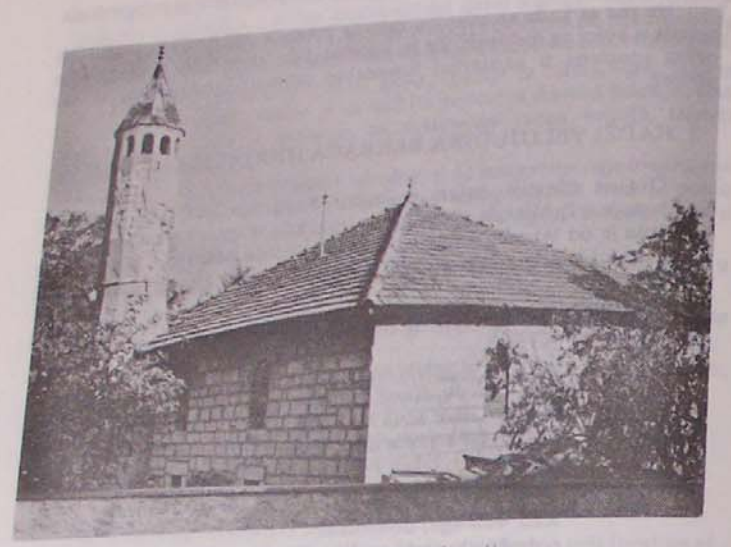

Hadži Velijudina Bakrača džamija

Ovu su džamiju djelomično porušili ustanici i Crnogorci kada su 29. augusta 1875. godine pred zoru upali u Nevesinje i veći dio ga srušili.[23] Tada su oni, kako se priča, pobili i nekoliko muslimana koji su bili pošli na sabah u džamiju. Mirko S. Radojčić tvrdi da je 1200 ustanika udarilo na kasabu Nevesinje 17. augusta 1875. i da su ju svu spržili.[24]

Mula Hadžo Dugalić, mutevelija vakufa ove džamije, oko 1880. obnovio je ovu džamiju i djelomično joj munaru ozidao. Tada je ostala bez šerefe i nešto kraća. Munara ima dvanaest na ćemer građenih prozorčića, kroz koje mujezin gleda kada ezan uči, i ona po svojoj vanjskoj formi predstavlja nešto neobično i jedinstveno. Od ove obnove ona se zove Dugalića džamija.[25]

Inicijativom Derviš-ef. Korkuta, šerijatskog sudije u Nevesinju, na ovoj su džamiji vršene neke opravke i 1353. (1934) godine.[26] Zatvorena je pred prošli rat i posljednji njen imam bio je Hamid ef. Kolaković.

23. *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Beograd, 1952, str. 84.
24. Mirko S. Radojčić, *Hercegovina i Crna Gora 1875-1878*, Nevesinje, 1966, str. 46.
25. Po pričanju Sulejmana Čučka koji je umro u Nevesinju 1952. godine.
26. *Islamski svijet*, Sarajevo, 1934, br. 92; Iznad ulaznih vrata džamije napisano je „sene 1353" što odgovara 1934. godini po našem računanju.

Legator hadži-Velijudin ef. sagradio je uz džamiju kao prateće objekte joj mekteb i medresu. Ne zna se kad je medresa prestala raditi i srušena, a mekteb je radio u posebnoj zgradi kod džamije sve do austrougarske okupacije BiH 1878. godine.

Za izdržavanje spomenutih zadužbina vakif je zavještao nekretnine i novac, ali se ne zna šta i koliko, jer se nije sačuvala zakladnica ove džamije. Legatorov sin nepoznatog imena sagradio je u Nevesinju hamam i han i uvakufio tri dućana i kafanu koji su 1889. davali 200 forinti godišnjeg prihoda.[27]

Pred ovom džamijom se nalazi mali harem u kome je ranije bilo više lijepih nišana s natpisima. Još se nalaze uspravno samo dva, ali na njima nema natpisa. Džamija i harem uz nju služe kao magazin jednom trgovačkom preduzeću iz Nevesinja.

4. DŽAMIJA SINAN DEDI-EF. (ČUČKOVA)

Ovo je treća džamija u Nevesinju koja se do naših dana uzgor održala. Locirana je u Višnjevoj mahali, na polovini puta između Careve i Hadži-Velijudinove džamije. Zgrada joj je prvotno bila olovom pokrivena i imala je uza se kamenu munaru, visoku oko dvanaest metara.

Ne zna se kada je ova džamija sagrađena, jer se nije sačuvala zakladnica, niti ikakav dokument koji o tome išta govori. Pošto Evlija za nju kaže da je to starinska džamija, može se misliti da je i ona sagrađena kad i druge dvije, dakle u prvoj polovini 16. stoljeća.

O osnivaču ove džamije Sinanu Kadi-ef. ne zna se ništa pouzdano. On je, sigurno, bio rođeni Nevesinjac i po zanmimanju kadija, ali se ne zna gdje i kada. Vakif je uz džamiju svakako sagradio i jedan mekteb, jer je u Nevesinju, kako navodi Evlija Čelebija, radilo 1664. godine šest mekteba.[28]

Za izdržavanje ovih dviju zadužbina vakif je zavještao nekretnine i novac, ali se ne zna šta i koliko jer se vakufnama nije sačuvala. Neki Husein hodža bio je 1770. i 1775. imam i mutevelija vakufa ove džamije, a neki Omer ef. 1877. godine. Godine 1775. ovaj vakuf je imao kod osam dužnika na dugu 15.100 akči.[29] Kraj oko ove džamije nazivao se je Sinan-begova mahala i činio je poseban džemat.

Ovu su džamiju zapalili ustanici i Crnogorci, kada su 29. augusta 1875. upali u Nevesinje i u džamiji pobili nekoliko muslimana, među njima i imama Hasan-ef. Trebovića, sina Jusufova. Svi ovi šehiti sahranjeni su u malom haremu pred sofama džamije gdje se do nazad tridesetak godina nalazio samo nišan spomenutog imama, Hasan-ef. Trebovića. Danas ni njega nema.

27. Proračuni vakufa u BiH, za 1889. godinu, str. 323.
28. E. Čelebija, n.d. str. 182.
29. *SNK*, str. 48 i 63; SMK, V-62, list 154-b.

Oko godine 1880. ovu je džamiju vlastitim sredstvima obnovio hadži-Derviš Čučak, ali tada uz nju nije sagrađena munara.[30] Od ove obnove ona se zove Čučkova džamija. Zatvorena je oko 1930. i danas služi za magazin jednom preduzeću.

Čučci su, kako se priča, doselili u Nevesinje iz Sarajeva i ranije su se prezivali Hadživezirovići. Ova je porodica dala i dvojicu alima: Redžep-efendiju, koji je bio muderis medrese u Kladnju, i Bećir-efendiju, koji je odselio u Tursku i tamo umro.[31]

5. PEKUŠIĆA DŽAMIJA NA VAKUFU

U nevesinjskoj četvrti Vakuf, na jednom malo izdignutom platou, vidjele su se, do unazad tridesetak godina, ruševine jedne stare džamije (četiri ruinirana zida i četvrtasta kamena munara visoka oko pet metara) za koju se tačno ne zna kada je sagrađena. Bila je građena od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Zna se da je bila najmlađa džamija koja je za vrijeme turske uprave sagrađena na području Nevesinja.

Mahala Vakuf spominje se u Nevesinju od prije 1769. godine.[32] Evlija Čelebija ne spominje ovu mahalu, ni džamiju u njoj, ali ističe da je Nevesinje 1664. imalo pedeset mihraba. Ovo sve govori da je na Vakufu rano sagrađena jedna džamija pogotovo kada se zna da je ova mahala prilično udaljena od drugih mahala i triju spomenutih džamija.

Poznata je bila pod imenom Pekušića džamija, na temelju čega se može zaključiti da ju je sagradio ili možda obnovio neki predak ove stare nevesinjske porodice. Godine 1770. u Nevesinju je živio Salih-baša Pekuša, a 1869. hadži Derviš-aga Pekušić, koji je bio bogat i ugledan čovjek.[33]

Ovo je treća džamija u Nevesinju koju su hercegovački ustanici srušili 29. augusta 1875. godine. Tada je jedino ostala neoštećena Careva džamija jer ustanici nisu mogli doći do nje pošto se nalazi na periferiji pri vrhu mjesta. Oko godine 1880. džamiju na Vakufu je, kako se priča, obnovio opet neki Pekušić.

U ovoj džamiji se je klanjalo sve do pred drugi svjetski rat i posljednji njen imam bio je Avdo Kujundžić. Za vrijeme prošlog rata služila je Italijanima za magazin. Oni su je prilikom povlačenja srušili.

30. Henrik Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina (Herceg Bosnom uzduž i poprijeko)*, preveo Iso Velikanović, Mitrovica, 1900, str. 325.

31. Vidi bilješku broj 25.

32. *SNK*, str. 48.

33. *SNK*, str. 12 i 38; Hivzija Hasandedić, *Analitički inventar acta turcarum Provincijalata hercegovačkih franjevaca* (u rukopisu), dokumenat AT XIX/942).

Pred ovom džamijom se nalazi čatrnja sa živim vrelom koja je davno napuštena i ne služi svojoj namjeni. Nju je, po svoj prilici, sagradio isti vakif i u isto vrijeme kada je i džamiju podigao. Od ove džamije vide se danas samo dijelovi temelja.

U Nevesinju je 1670. g odine radio hadži Huseinov mesdžid, u kome je te godine bio imam neki Ibrahim ef. Ne zna se gdje se je nalazio i kada je prestao raditi i srušen.[34]

Već smo somenuli da Evlija Čelebija navodi da je u Nevesinju 1664. bilo pedeset mihraba. Od toga tri džamije i osam mesdžida (džamija bez munare). O džamijama smo ranije govorili dok o mesdžidima se ništa ne zna, jer im u pristupačnim izvorima nema spomena.

Ako uzmemo da su navodi Evlije Čelebije tačni, onda se ovoliki broj mihraba može objasniti jedino na taj način da su neke bogatije i uglednije muslimanske kuće u Nevesinju imale u ono doba posebne sobe s mihrabom koje su služile za zajedničko obavljanje molitve. Kuće koje su imale sobe s mihrabom služile su, sigurno, i kao musafirhane.

U Nevesinju su, kako navodi Evlija Čelebija, radile polovinom 17. stoljeća i tri tekije, za koje također ne znamo gdje su bile locirane i kada su prestale raditi i kada su srušene. One, možda, nisu imale posebnih zgrada, nego su radile u medresama u vrijeme kada u njima nisu držana predavanja, ili u džamijama. Godine 1769. i 1770. bio je u Nevesinju kadija Halil Kadić, sin Šejh-Ibrahimov, a ovaj sin Šejh-Mustafin.[35] Članovi ove porodice su, možda, vršili dužnost šejha u jednoj od spomenutih triju tekija u Nevesinju.

6. RUŽDIJA

Pored nekoliko mekteba, dviju medresa, darul-hadisa i darul-kurraa, ovdje je 1871. godine osnovana i ruždija (niža srednja škola) i troškovi njene izgradnje iznosili su 8.813 groša.[36] Ne zna se gdje se ova zgrada nalazila i kada je ruždija prestala raditi i kada jesrušena.

7. SAHAT-KULA

U centru Nevesinja, uz harem hadži Velijjudinove džamije, nalazi se toranj jedne stare sahat-kule visok oko petnaest metara.

34. *SMK*, broj 2, str. 11 a.

35. *SNK*, str. 26.

36. Dr Hajrudin Ćurić, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini, 1800-1871.* Beograd, 1965, str. 151.

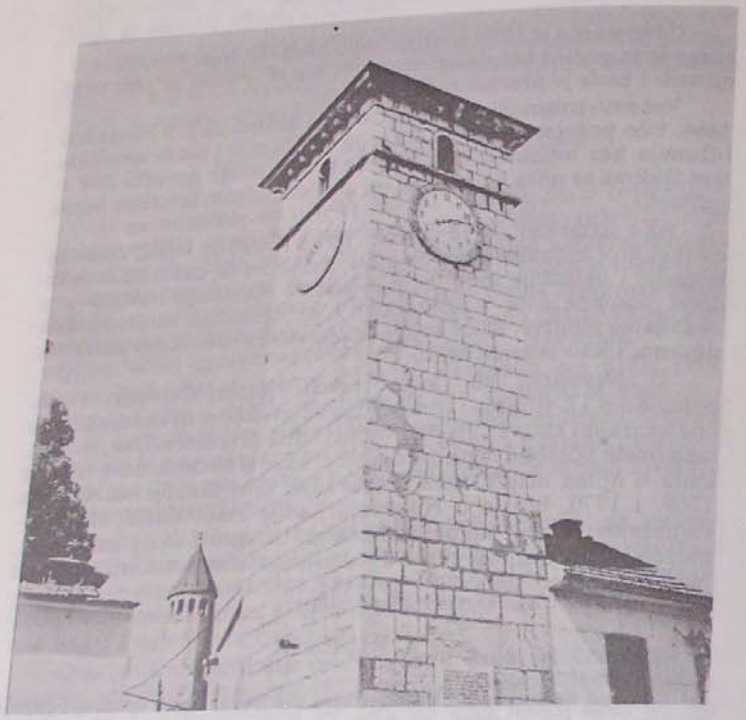

Sahat kula

Sagrađen je od pomno tesanog kamena prije 1664. godine. Ovo saznajemo iz Putopisa Evlije Čelebije, gdje se prvi put spominje. Evlija kaže da se svi gradski mujezini ravnaju po ovom satu i uče ezan pet puta u određeno vrijeme.

Ne zna se čija je zadužbina, ali se s dosta vjerojatnosti može misliti da ju je sagradio jedan od naprijed spomenutih vakifa. Godine 1891. postavljen je na ovu sahat-kulu nov sat sa tri mine,

od kojih je jedna imala turske, druga rimska, a treća arapske brojeve. Ova kula ne radi od 1918. godine.[37]

Prije dvadesetak godina na ovu sahat-kulu postavljene su nove mine od plastike sa arapskim brojevima i nov sat. Kula stoji pod zaštitom države.

8. HAMAM (JAVNA BANJA)

Nevesinje je, kao i mnoga veća mjesta u Bosni i Hercegovini, imao za vrijeme turske uprave javnu banju (hamam). Ovaj hamam bio je lociran stotinjak metara niže Bajezid-Veline džamije, s druge strane ulice. Sagrađen je prije 1664. godine, što saznajemo iz Putopisa Evlije Čelebije. Zadužbina je hadži-Velijjudinovog sina, nepoznatog imena, kojeg je on sagradio i uvakufio za džamiju svoga oca.[38]

Sulejman Čučak mi je pričao da je ovaj hamam sagradio neki predak stare nevesinjske porodice Kolakovića. To je veoma vjerovatno, jer se zna da su Kolakovići dugo vremena vodili parnicu dok su dobili zemljište na kome se hamam nalazio. Ako je ovo tačno, onda se i osnivač hadži-Velijjudinove džamije prezivao Kolaković.

Ne zna se kad je ovaj hamam prestao raditi i kada je srušen. Na njega nas podsjeća lokalitet Hamam, gdje se danas nalazi jedna javna česma koju mještani također nazivaju Hamam.

9. KARAVAN-SARAJ

Hercegovački sandžakbeg Kasim-beg dao je, dok se nalazio na ovom položaju, sagraditi u Nevesinju jedan karavan-saraj za putnike namjernike. Ovaj karavan-saraj je podignut između 1518. i 1520. godine, kada je Kasim-beg bio sandžakbeg Hercegovine.[39] Ne zna se gdje je bio lociran i kada je prestao raditi i srušen.

Kad je Porta obaviještena da begovi i zaimi koriste ovaj karavan-saraj za štalu (ahar), odmah je uputila naredbu (hukum) nevesinjskom kadiji. Ova je naredba datirana sa 30. zulkadeta 979. (14. aprila 1572) godine i u njoj se naređuje nevesinjskom kadiji da zabrani begovima i zaimima da karavan-saraj koriste za štalu, nego da on isključivo služi za potrebe putnika namjernika.[40]

37. Hamdija Kreševljaković, „Sahat-kule u Bosni i Hercegovini", *Naše Starine*, Sarajevo, 1957 (IV, str. 31.

38. E. Čelebija, n.d. str. 182; Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, str. 108.

39. Muhimme defter, sv. 16, No 310, str. 164. Original se nalazi u Bašvekalet aršivi u Istambulu; Tomo Popović, Spisak hercegovačkih namjesnika, Prilozi POF, Sarajevo, 1970. (XBII), str. 95.

40. Muhimme defter, sv. 27. No. 597, str. 256.

Iz jedne druge naredbe koja je 12. rebia I 983. (21. juna 1575) godine upućena hercegovačkom begu saznajemo da je spomenuti Kasim-beg ostavio dva dućana, bostan i jednu ispašu (ne stoji gdje) i odredio da se karavan-saraj pokrije olovom ili ćeremitom. Iz istog izvora saznajemo da je on sagradio jedan most i han koji su se nalazili na relaciji između Dubrovnika i Herceg-Novog.[41]

Jedan han u Nevesinju sagradio je u drugoj polovini 16. stoljeća naprijed spomenuti sin vakifa hadži-Velijjudina i uvakufio ga za potrebe zadužbina svoga oca.[42] Ne zna se gdje je bio lociran i kada je prestao raditi i kada je srušen.

Nevesinje je, kako nas obavještava Evlija Čelebija, imalo polovinom 17. stoljeća 1500 kamenim pločama pokrivenih i tvrdo zidanih kuća, oko kojih su se nalazila prostrana dvorišta, bašče, vinogradi i živa vrela. U čaršiji se usto nalazilo osamdeset dućana, koji su pretežno bili vlasništvo pojedinih vakufa. Na osam mjesta nalazile su se oko grada visoke kule na po četiri skele, u kojima straža stalno dežura i čuva grad od uskoka iz Primorja, Ljubuškog i Kotora.[43]

Od starih stambenih zgrada u Nevesinju, vrijedno je spomenuti samo konak bega Bašagića. Oni su se početkom 18. stoljeća naselili u Nevesinju gdje su u Carskoj mahali više Careve džamije izgradili svoje konake. Po Bašagićima i njihovim konacima ova je mahala prozvana Begovina i danas se tako naziva.

Nevesinje je za vrijeme turske uprave dalo cijelu plejadu ljudi koji su se istakli kao državni ili naučni pjesnici. Mi ćemo ovdje neke od njih samo poimenično nabrojati i uputiti na literaturu u kojoj se o njima opširnije govori. Evlija Čelebija kaže za Nevesinje da je gnijezdo darovitih i poduzetnih ljudi. On i drugi spominju u svojim djelima slijedeće znamenite Nevesinjce: starog defterdara Mustafa-pašu, Ibrahim-ef. roznamedžiju, sultana Murata IV, brata mu Ali-ef. mostarskog muftiju i legatora, defterdara Salih-pašu i braću mu Murteza-pašu i Zulfikar-agu, haznadara Ibrahim pašu i „još mnogo vezira, vezirskih zastupnika i ljudi od položaja i političara".[44]

Kao književnici i pjesnici spominju se slijedeći: Osman-beg Ljubović 1669, Muhamed Muhtešem Velagić-Šabanović, umro 1694, Mehmed ef. Šabanović (Azim), umro 1712, Vasfi Abdulah-čelebija, umro 1718, Suzi Mustafa, umro 1757, Sema'i Mustafa, umro 1762, Ibrahim-beg Bašagić (Edhem), umro 1902. i sin mu dr Safvet-beg (poznat po pjesničkom pridjevu Mirza-Safvet)umro 1934).[45]

41. Isto, sv. 24, No 148, str. 52.

42. E. Čelebija, n.d. str. 182.

43. Isto, str. 183.

44. Sidžilli Osmani, I, 102, II, 342, III, 201; Katib Čelebi, II, 310 i 311; Šemsudin Sami, *Kamus al-a'lam*, I, 561 i VI, 2929.

45. Dr Hazim Šabanović, *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, str. 417, 430, 480, 659 i 681.

Ibrahim Edhem Haznadarević, sin Muhamedov, blagajski kadija, spjevao je 1822. jednu pjesmu od trideset stihova u kojoj se govori o prolaznosti ovog svijeta.[46]

Iz Nevesinja potječu i travnički Korkuti. Ta je porodica dala nekoliko istaknutih alima: šejha Derviša Muhameda, Muhameda Hazima, Muhameda Asima, Ahmeda Muniba, Sakiba, Derviša, sina Ahmed Munibova, Derviša, sina Asimova i Besima.[47]

Najstariji poznati član ove porodice je Halifa Korkut koji je 1002. (1593) bio imam i hatib Sultan Selimove džamije u Stocu i te godine dovršio prepisivanje jednog primjerka Kur'ana.[48] Ova je porodica dala i dvojicu kadija: Saliha Fevziju, trebinjskog kadiju, i naprijed spomenutog Derviš efendiju, Mustafa ef. Korkut (umro 1891) bio je više godina imam hadži Velijjudinove, a Ahmed ef. imam Čučkove džamije.

Nevesinjska porodica Kolakovića dala je, što se zna, slijedeće alime: Ibrahim ef, vaiza 1743, Omer ef, nevesinjskog kadiju, 1755. Sulejman ef, vaiza 1769, Omer ef, imama 1770, Munib ef, nevesinjskog kadiju 1849, Muharem ef, imama Careve 1925. i Hamid ef, imama hadži Velijudinove džamije 1935. godine.[49]

Arhiv Hercegovine u Mostaru posjeduje sedam rukopisa koje su prepisali Nevesinjci: Jusuf, sin Ibrahimov 1015. (1606), Isa, sin hadži-Ibrahimov 1033. (1624), Mustafa, sin Ismailov, učenik Roznamadži Ibrahim ef. medrese u Mostaru 1052. (1642), dva rukopisa, Ibrahim, sin" Ebu Bećirov iz Jugovića 1095 (1684) Mehmed, sin Ishakov 1137. (1742) i Omer, sin Mahmudov 1172. (1758) godine.[50]

U Sarajevu su u drugoj polovini 18. stoljeća živjeli slijedeći Nevesinjci: Mehmed ef. Šesto, sin Mustafa-agin koji je imao biblioteku od šezdeset šest svezaka, Mahmud baša i hadži Mustafa Šikalo, trgovci, Ahmed, kazaz, i Hasan-aga, papudžija.[51]

B. KIFINO SELO

Kifino Selo je udaljeno od Nevesinja 9 km i leži uz cestu Nevesinje — Gacko. U naprijed spomenutom Sidžilu nevesinjskog kadije nema spomena ovom mjestu, nego se spominje susjedno selo Bratač, kojeg od Kifina Sela dijeli samo rijeka Zalomka.

46. *SKB*, broj 59, list 13 b. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

47. Alija Bejtić, Derviš M. Korkut kao kulturni i javni radnik, Sarajevo, 1974.

48. H. Hasandedić, *Katalog* ... str. 210.

49. Acta turcarum Provincijalata... AT III/178; i AT XXI/1024; SNK, str. 9 i 11.

50. H. Hasandedić, *Katalog* ... str. 32, 49, 76, 81, 124, 153, 206.

51. Mehmed Mujezinović, *Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije*, Sarajevo, 1968, str. 182, 294, 297, 337 i 339.

U Bratču su polovinom 18. stoljeća živjele slijedeće muslimanske porodice: Ačkari, Ćorići, Ćose, Duranovići, Grbići, Klajići, Kukolji, Lojići, Radinovići i Radiši.[52] Ovdje je 1769. godine živio i neki Mehmed-hodža koji je, sigurno, u ovom mjestu vršio dužnost imama ili mualima.[53]

Bašagići-Redžepašići iz Nevesinja imali su u Bratču kulu, a Kukolji (Husein-baša i brat mu Ibrahim baša) čifluke. Kada su Bošnjaci pod komandom Mujage Zlatarevića, muselima Husein kapetana Gradaščevića, razbili i potpuno porazili Bašaginu vojsku u Kifinom Selu na Đurđevdan (6. maja) 1832. zapalili su tada i Bašagića kulu u Bratču.[54] Iz ovog mjesta potječe i veliki mostarski vakif hadži-Jahja Ćose koji je na Musali u Mostaru sagradio džamiju početkom 17. stoljeća, i za njeno izdržavanje zavještao velika nepokretna imanja na Carini.[55] U Bratču se nalazi velik kompleks zemljišta koji nazivaju Jahjaova dolina.

Kifino Selo je, prema još živoj narodnoj tradiciji, dobilo svoje ime po nekom begu Kifi koji se prvi u ovom mjestu naselio i ovdje sagradio džamiju i uz nju mekteb i musafirhanu. Ove zadužbine su, po svoj prilici, sagrađene polovinom 18. stoljeća i možda je spomenuti Mehmed hodža bio prvi imam ove džamije.

Predanje dalje kaže da je Kifo od vlasti pogubljen i da je iza sebe ostavio samo kćerke koje su, odmah po očevoj smrti, prodale Lazaru Mačku svu svoju imovinu u Kifinom Selu. Smrću ovog Kife potpuno je izumrla porodica Kifa u ovom kraju.[56]

Početkom 19. stoljeća u Nevesinju je živio hanedan i serdengečdija Sulejman-aga Kifo, koji je igrao izvjesnu ulogu u političkom životu Mostara u vrijeme Dadića afere. Pošto je on bio bosanskom veziru nepoćudan, bespravno je smaknut oko 1812. godine.[57] Na temelju ovog može se utvrditi da gornja narodna predaja ima ne samo osnova nego i da je potpuno vjerodostojna.

Na ruševinama Kifine džamije u Kifinom Selu sagradio je polovinom prošlog stoljeća Lazar Mačak han koji je u ovom kraju, sve dok je radio, bio poznat pod imenom Mačkov han i čije su se ruševine vidjele sve do iza 1945. godine. Na ruševinama ovog hana sagrađena je oko 1948. godine zgrada zemljoradničke zadruge.

U Bratču danas žive samo dvije porodice Muratspahića, a u Kifinu Selu samo jedna porodica Lojića.

52. *SNK*, r. 4, 23, 37, 38 i 75.

53. Isto, str. 13 i 108.

54. Dr Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 145.

55. Hivzija Hasandedić, „Ćose Jahja hodžina džamija u Mostaru", *Takvim* za 1969, Sarajevo, 1968, str. 171-174.

56. Po pričanju starih Jusufa Zukanovića i Alije Lojića.

57. Muhamed Hadžijahić, *Die Kömpfe der Ajne in Mostar bis zum Jahre 1833, Südost, forschungen*, Münischen, 1969, bank XXVIII, str. 142.

C. SOPOT

Mjesto Sopot je danas zaselak sela Zalom. Udaljen je od Nevesinja 12 km i smješten visoko u brdu iznad Bratača i rijeke Zalomke.

Sinan-beg, kasnije Sinan-paša, sagradio je pored svojih velebnih zadužbina u Čajniču, Cerniku i Priboju, još i jedan mesdžid u Sopotu u nevesinjskom kadiluku. Svojom zakladnicom od sredine džumada I 990. (juni 1582) odredio je da se u mesdžidu klanja pet dnevnih namaza i da se u nj postave slijedeći službenici:

- imam sa jednom akčom plaće dnevno i
- mujezin sa jednom akčom plaće dnevno.

Za izdržavanje ovog mesdžida i drugih zadužbina legator je zavještao velika nepokretna imenja u Čajniču i okolini.[58] Sinan-paša je najveći legator Čajniča i on je bio za ovo mjesto isto što je bio Mehmed-beg Karađoz za Mostar.

Sinan-paša je rodom iz Čajniča ili Boljanića kod Čajniča (po Bašagiću). Sin je Bajram-agin, brat vezira Husein-paše, a zet Mehmed-paše Sokolovića. Bio je namjesnik u više sandžaka, a najviše u Hercegovini. Godine 1562. imenovan je sandžakbegom u Bosni odakle je 1564. premješten u Hercegovinu. Umro je oko 1581. i sahranjen u posebnom turbetu u Čajniču. Imao je brata Ali-bega koji je bio doživotno mutevelija njegovih zadužbina.[59]

Na temelju spomenute zakladnice može se utvrditi da je mesdžid u Sopotu sagradio hercegovački sandžakbeg Sinan-paša prije 1582. godine i da su u to vrijeme u ovom mjestu živjele neke muslimanske porodice. Uz mesdžid je tada ili kasnije neko sagradio mekteb. Kad je džamija u Sopotu prestala raditi i kad je srušena ne zna se tačno. U ovom selu odavno ne žive muslimani.

D. ZALOM

Zalom je danas selo koje leži oko 20 km jugoistočno od Nevesinja. Ovdje je nekad bila palanka s agom na čelu. Ova je palanka podignuta 1769. i age u njoj bili su članovi porodice Bašagića—Redžepašića.[60]

Bujrultijom bosanskog valije od 23. džumada I 1183. (25. septembra 1769) naređeno je nevesinjskom kadiji i drugim organima vlasti da hranu (brašno, ječam i zob) koju su prikupili od stanovnika u nevesinjskom kadiluku pretjeraju i uskladište u kuli u Zalomu i predaju je na čuvanje Dervišu Bajezid-hodži, imamu iz Kruševljana.[61]

58. Sidžil vakufnama sv. I, str. 175, red. br. 184. U Gazi Husrevbegovoj biblioteci.

59. E. Čelebija, n.d. str. 164; Sidžilli Osmani, II, str. 107; Dr S. Bašagić, *Kratka uputa...* str. 37, i Znameniti... str. 68.

60. Hamdija Kreševljaković, „Stari hercegovački gradovi", *Naše Starine*, Sarajevo, 1954 (II), str. 20.

61. *SNK*, str. 91.

Neki predak porodice Bašagića sagradio je u Zalomu početkom 18. stoljeća džamiju i uz nju mekteb. Ova je džamija srušena na Đurđevdan (6. maja) 1832, kada su u Zalom upali Bosanci pod komandom Mujage Zlatarevića i u neobuzdanom bijesu i fanatizmu spržili sve što se Bašagića zvalo, pa čak i džamiju.[62]

Ne zna se šta je legator zavještao za izdržavanje džamije i mekteba uz nju, jer se nije sačuvala zakladnica. U ovom mjestu ne žive muslimani od austrougarske okupacije 1878. godine.

Nakon ukinuća plaćenih posada u Bosni i Hercegovini, sagrađene su u Zalomu tri kule u kojima je sve do 1876. sjedio jedan odred redovne vojske. Crnogorci su u julu 1876. zapalili sve tri ove kule i lagumima ih porušili. Poslije 1878. austrougarske okupacione vlasti su u Zalomu, kao važnoj strateškoj tački, držale jedno vrijeme dva bataljona vojske.[63]

E. ODŽAK

Selo Odžak leži 7 km jugoistočno od Nevesinja. Ovdje su se nekad nalazili odžaci, kule i posjedi begova Ljubovića, pa je ovo mjesto po tome i dobilo ovaj naziv.

Najstariji poznati član ove najčuvenije begovske porodice u Hercegovini bio je derebeg hadži Sulejman-beg, koji je živio u drugoj polovini 16. stoljeća.[64] On je imao sina Omer-bega, a ovaj sina Osman-bega, koji je učestvovao u opsjedanju Kandije (1645-1669), odakle je slao svoje pjesme u domovinu i pjevao pod pseudonimom Hilmi.[65] Iz ove porodice potječe i bosanski defterdar Mustafa-beg i hercegovački muteselim Ali-beg kao i više drugih begova za koje zna i narodna pjesma:

Svi su bezi na Hercegovini
al kad dođe beže Ljubovićiu
više bega od lijeka nema.

Ali-beg Ljubović, koji je živio u Odžaku polovinom 18. stoljeća, glavni je junak ljubavnog romana *„Sreća mladog Ljubovića"* je napisao Husein Đogo i ljubavne drame *„Legenda o jednoj ljubavi"* koju je napisao dr Abdurahman Nametak.[66]

Prema jednoj još živoj narodnoj predaji, džamiju u Odžaku je sagradila Hana, hanuma Ljubović, žena Osman-begova 1625. godine. Uz džamiju je sagradila mekteb i kameni most na rijeci Zalomci, između

62. Dr S. Bašagić, *Kratka ...* str. 145; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954, str. 56.

63. Hamdija Kapidžić, *Prilozi istorije Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956, str. 123.

64. Dr S. Bašagić, *Kratka ...* str. 63.

65. H. Šabanović, n. d. str. 659; *SNK*, str. 97.

66. Husein Đogo, *Sreća mladog Ljubovića*, ljubavni roman iz 18. stoljeća, Novi Behar, 1934. i 1935. godine; Dr Abdurahman Nametak, *Legenda o jednoj ljubavi*, Mostar, 1966.

Bratača i Kifina Sela. Za izdržavanje ovih zadužbina ostavila je jednu mlinicu i brojne posjede u Odžaku.[67]

Evlija Čelebija, koji je 1664. putujući iz Nevesinja za Zovi Do i Dabar prošao kroz Odžak, ne spominje u svom Putopisu ovo mjesto, ni džamiju u njemu, što rječito govori da ona u to vrijeme nije ovdje ni postojala. Husein Đogo ističe također u svom naprijed spomenutom romanu da Odžak polovinom 18. stoljeća nije imao džamije. Zna se da je on prethodno dobro ispitao i provjerio sve historijske događaje koje je u romanu opisao. Sigurno je jedino da je džamija u Odžaku zadužbina Ljubovića i da je sagrađena najkasnije do konca 18. stoljeća.

Članovi porodice Ljubovića bili su mutevelije vakufa ove džamije sve dok su u Odžaku stanovali. Godine 1889. vakuf ove džamije (Ćurćevac) imao je u svome posjedu: bašču, dva čaira i šest njiva koji su godišnje davali po 33 forinte prihoda. Iz ovih prihoda plaćan je imam, hatib i mualim (jedno lice) i mujezin džamije. Mehmed-beg Ljubović bio je 1889. mutevelija ovog vakufa.

Od konca prošlog stoljeća do 1941. godine imami i mualimi u ovom mjestu bili su Mehmed ef. Kurtić, Muslija ef. Pašić, hafiz Husein Zupčević, Salih ef. Aličić, Husein ef. Kazazić, Hasan ef. Alibašić i posljednji Jusuf ef. Handžo.[68]

Ustanici iz Hercegovine su 3. jula 1876. zauzeli odžake begova Ljubovića u Odžaku i znatno ih oštetili.[69] Poslije rješenja - agrara 1922. Ljubovići su iselili iz Odžaka. Danas žive po raznim mjestima Bosne i Hercegovine.

U toku prošlog rata ovu su džamiju srušili četnici tako da su joj uspravno ostali samo munara do šerefe i četiri ruinirana zida. Od tada pa sve do 1973. džamija se nalazila u ruševinama i njene džematlije su išle petkom i bajramima u džamiju u Nevesinje.

Inicijativom mještana i materijalnom pomoći stanovnika Odžaka i okolnih mjesta džamija je u toku 1973. restaurirana i dovedena u potpuno ispravno stanje. Svečano otvorenje ove obnovljene džamije obavljeno je 23. septembra 1973. godine.[70]

Uz ovu džamiju se nalazi harem u kome su se sahranjivali Ljubovići i Pašići iz Odžaka i gdje je ranije bilo više nišana s natpisima i lijepim dekoracijama. Danas od svega toga nema ovdje skoro ništa.

F. ZOVI DO

Zovi Do je udaljen od Odžaka 8, a od Nevesinja 15 km i leži na jugoistočnoj periferiji Nevesinjskog polja. Evlija Čelebija koji je ovuda

67. *Preporod*, Sarajevo, 1972. (III, broj 36.

68. „Proračuni vakufa u BiH za 1889", str. 323; *Bošnjak*, Sarajevo 1901. god. broj 29; po pričanju Jusufa Zukanovića i Alije Lojića.

69. Dr Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1971, str. 256.

70. *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1974, br. 7-8, str. 351.

proputovao 1664. naziva ovo mjesto Zobdol — ječmeno selo (arpa köj). On veli da je to muslimansko selo sa jednom djelomično ruiniranom džamijom i stotinu kuća od kojih svaka ima po jednu tvrdo zidanu kulu.[71]

Džamija u Zovom Dolu bila je locirana u Džinovića mahali nedaleko od Džinovića kule. Sagrađena je početkom 16. stoljeća, a možda i ranije, jer je, kako nas obavještava Evlija Čelebija, bila 1664. već djelomično ruinirana. Ne zna se tačno ko ju je sagradio i šta je legator ostavio za njeno izdržavanje.

Priča se da je ovo bila najstarija džamija u Hercegovini i da je čak zadužbina Ahmed-paše Hercegovića, sina Hercega Stjepana (1456-1518). On je kao mladić primio islam, otišao u Istanbul i, kad je napredovao u karijeri, bio veliki vezir s prekidima od 1481. do 1515. godine. Bio je zet sultana Bajezida II,koji je vladao od 1481. do 1512. godine.[72]

Dalje se priča da je Ahmed-paša lično učestvovao u borbama prilikom zauzimanja Hercegovine od strane Turaka bio komandant jednog bataljona turske vojske. Kad je turska vojska zauzela Zovi Do, Ahmed-paša je dao ovdje ograditi jedan prostor prućem i na taj način udario temelj prvoj i najstarijoj džamiji u Hercegovini. Poslije potpunog zauzeća Hercegovine on je na istom mjestu sagradio džamiju od kamena. Priča se da je ovu džamiju srušio Bajo Pivljanin (poginuo 1687) i kasnije je obnovio neki Čelebić.[73]

Godine 1755. bio je imam ove džamije neki Mahmud-hodža a 1775. Derviš-hodža.[74] Početkom 1851. dužnost imama, hatiba i mualima u ovom mjestu vršio je Derviš Halifa. Kad je on umro izdao je Osman, upravitelj vakufa live Hercegovina, 24. ševala 1267. (23. augusta 1851) dozvolu Huseinu Džinoviću da, dok ne dobije dekret, može vršiti sve tri spomenute dužnosti u džamiji i mektebu u Zovom Dolu.[75]

Ovu su džamiju srušili hercegovački ustanici kada su 1. augusta 1875. upali u Zovi Do i ovdje zapalili Džinovića kulu i sve muslimanske kuće oko nje.[76] Na ruševinama ove džamije ranije su se učile kišne dove, na koje je dolazio svijet iz okoline i dovođena mektebska djeca čak iz Nevesinja.

U Džinovića mahali nalazi se Džinovića kula na dva kata s prizemljem. Sagrađena je početkom 17. stoljeća i više je puta opravljana. Pregrađena je i služi za stambenu zgradu.[77]

Neki Mehmed, Omer i Mustafa imali su timar u Zovom Dolu koji je od njih kupio Abdulah-alemdar Bukić iz Stoca za 3000 esedi groša.[78] U

71. E. Čelebija, n.d. str. 183.

72. *Kamus al-a'lam*, I, str. 792.

73. Po pričanju Sulejmana Čučka, Alije Lojića i Hasana Karamešića.

74. Acta turcarum Provincijalata... AT IV/178; SNK, str. 23.

75. Acta turcarum Provincijalata... AT III/115.

76. Hamid Hadžibegić, *Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni* 1875. godine, Prilozi POF, Sarajevo, 1950, str. 113.

77. Hamdija Kreševljaković, *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954, str. 77.

78. Acta turcarum Provincijalata ... AT XI/501.

periodu od 1800. do 1872. ovdje su živjeli i imali posjede (u kuli, kućama, mlinici i zemlji) slijedeći Džinovići: Omer, Husein, Ferhat, Mustafa, Derviš, Nukica, Ibrahim, Zulfikar, Halil, Fatima, Šeća, udata za Mustafu Zahirovića, Asifa, udata za Ćatovića, Đulsa, udata za Čelebića, Melikhana i Umihana.[79]

U Zovom Dolu su ranije živjele slijedeće muslimanske porodice: Džinovići, Grizovići, Piragići (Piragića mahala), Sekanići i drugi. Od 1920. ovdje ne žive muslimani.

Kada je oko 1948. godine podizana zgrada zemljoradničke zadruge u Zovom Dolu, nađen je negdje u ruševinama džamije ili mekteba jedan sanduk rukopisa na orijentalnim jezicima koji su preneseni u Nevesinje i kasnije ne zna se kuda odneseni. Ovo su mi pričali dvojica prosvjetnih radnika koji su u ono vrijeme služili u Nevesinju.

G. DONJA BIJENJA

Bijenja je udaljena od Nevesinja 12 km i dijeli se na Donju i Gornju Bijenju. Donja Bijenja je bila polovinom 18. stoljeća centar džemata kojoj su pripadala sela: Gornja Bijenja, Krekovi, Postoljani i Tučepi. U Tučepima (ovo mjesto nismo mogli ubicirati) živio je polovinom 18. stoljeća neki Mehmed-hodža koji je, sigurno, u ovom mjestu, ili Donjoj Bijenji, vršio dužnost imama ili mualima.[80]

Na području ovog džemata živjele su polovinom 18. stoljeća slijedeće muslimanske porodice: Atlije, Balte, Ćosovići, Dedići, Demirovići (Timuroglu), Husići, Juge, Kalabe, Karadže, Kujani (Kujanovići) i Lolići, od kojih su neke izumrle a neke se opet raselile.[81] Danas u Donjoj i Gornjoj Bijenji i Postoljanima žive, pored navedenih, još: Bojčići, Čelebići, Čušići, Dedovići, Gačani, Geljci, Džemići, Husovići, Kafadari, Kazazovići, Kosovići, Kukavice, Lerići, Ljubovići, Masle, Pajevići, Pehilji i Zolji.

U Donjoj Bijenji se nalazi jedna stara od kamena zidana džamija s četvrtastom kamenom munarom visokom oko petnaest metara. Locirana je u Hadžića, sada Ratkovića mahali. Na džamiji nema natpisa pa se ne zna ko ju je i kada sagradio. Pošto se nije sačuvala zakladnica to se ne zna ni šta je legator zavještao za njeno izdržavanje.

Priča se da je ova džamija zadužbina Džaferagića, koji su stanovali u Hadžića mahali i davno odselili negdje pod Romaniju, gdje navodno i sada žive njihovi potomci. Poznata je još i pod imenom Čelebića i Šurkovića džamija.[82]

79. Isto, AT I/1, I/2, II/66, II/69, III/116, III/118, IV/166, IV/167, XI/501, XVII/816, XVII/819, XVII/833, XVII/835 i XVII/837.

80. *SNK*, str. 20 i 71.

81. Isto, str. 14.

82. Podatke dobio od Mehmeda ef. Kafadara, imama iz Bijenje.

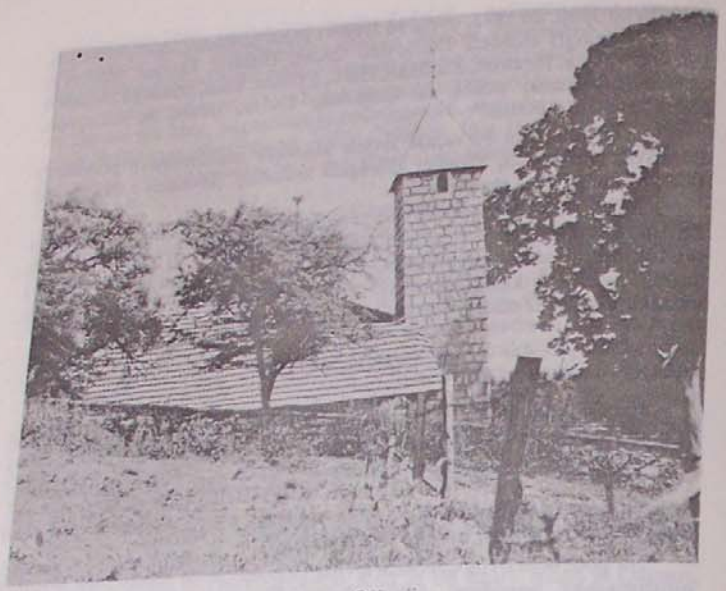

Džamija u Bijenji

Od godine 1874. imami i hatibi ove džamije bili su: Kujundžić, Ibrahim ef. Kazazić, sin mu Husein ef, Ali ef. Ljubović, Murat ef. Muftić, Sulejman ef. Redžo, Veis ef. Imamović, Duran ef. Maslo, Ali ef. Jugo, Ahmed ef. Đuliman, Sulejman ef. Elezović, Mehmed ef. Kafadar i drugi.

U Donjoj Bijenji pod zadnjim ograncima Crvanj-planine prostire se veliki i stari harem u kome ima nišana koji datiraju iz konca 15. ili početka 16. stoljeća. Umrli je bio musliman ali domaći čovjek, pa su mu na nišanu stavljeni oni ukrasi koji su bili uobičajeni u tome kraju još prije dolaska Turaka.

U selu Knežoku nalazi se također jedan stari harem sa ornamentima na nišanima sličnim kao u haremu u Donjoj Bijenji. Između Hrušta i škole ima desetak nadgrobnih spomenika na mjestu koje se zove Nišan. Blizu mosta na putu Nevesinja - Ovči brod, nalaze se dva stara muslimanska harema.

Kod kamenog mosta iz turskog doba preko potoka Jamnika nalaze se dva lokaliteta sa nazivom Nišan. Nešto južnije između Trnjaka i Grabovika, nalazi se također lokalitet Nišan.[83]

83. Dimitrije Sergejevski, *„Rimska cesta na Nevesinjskom polju"*, *Glasnik Zemaljskog muzeja (GMZ)*, Sarajevo, 1947 (III), str. 47, 49 i 50.

H. KLJUNI

Kljuni (u turskim dokumentima Kljunović) su udaljeni od Nevesinja 14 km i leže na relaciji Nevesinje — Kruševljani. U jednoj muaraseli nevesinjskog kadije Mustafe iz 1211. (1796) godine Kljuni se nazivaju Hodanići, što je stariji naziv za ovo mjesto.[84]

U Kljunima i okolini sačuvao se do danas velik broj srednjevjekovnih stećaka. To svjedoči da je ovaj kraj u srednjem vijeku bio naseljen bogumilima. Kada su Turci u drugoj polovini 15. stoljeća zauzeli ovaj dio Hercegovine, bogumili su primili islam. Pošto oni u početku nisu imali nikakve vjerske organizacije, a ni džamije, počeli su se vraćati u staru vjeru i opet prelaziti na islam (hodati), pa je zbog toga, kako se priča, ovo mjesto dobilo naziv Hodanići. Dalje se priča da su im turske vlasti tada sagradile džamiju i postavili dva imama koji će ih u vjeri podučavati. Više se nisu u staru vjeru vraćali. Po drugoj verziji predanja, Kljuni su u predtursko doba bili sjedište bogumilskog poglavice Hodidjeda i po njemu dobili naziv Hodanići. Priča se da od ovog Hodidjeda vuku porijeklo Mehanići, koji danas žive u Presjeci.[85]

Kljuni su, možda, dobili svoje ime po muslimanskoj porodici Kljun (u dokumentu Klun), koja je polovinom osamnaest stoljeća živjela u ovom kraju. Godine 1770. bio je Ibrahim Kljun jamac (ćefil) za osamnaest kršćana koji su živjeli u Bijeljanima, općina Divin.[86]

U Kljunima je polovinom 18. stoljeća bio centar džemata kome su pripadala sela: Presjeka, Sopilji i Kovačići. Na području ovog džemata su u isto vrijeme živjele slijedeće muslimanske porodice: Čopelji (Ibrahim-baša), Forte (Arslan-baša), Karahasanovići (Alija), Kasimovići (Hasan), Krpe (Sulejman), Mahinići (Ibrahim baša), Šare (Mustafa), Šatorovići (Hasan), Šipci (Abdulah) i Taradži (Alija).[87] Neke od ovih porodica su izumrle, a neke se raselile.

Pored spomenutih na području ovog džemata su još živjele slijedeće muslimanske porodice: Alibašići, Aličići, Brajevići, Bralji, Čame, Čorići, Delići, Demići, Droce, Ferizi, Gakovići, Glamoči, Gološi, Handže, Kajani, Karamešići, Kohnići, Kovčalije, Kupusije, Nurkovići, Omerike, Pobrići, Prole, Šahinagići i Šendre.

Džamiju u Kljunima su sagradile, kako smo to ranije rekli, turske vlasti i zato se priča da je jedna od najstarijih džamija u Hercegovini. Locirana je u Donjoj mahali, a bila je građena od tesanog kamena i imala je uza se četvrtastu kamenu munaru. Više je puta opravljana 1875. je izgorjela. Džamija je kasnije obnovljena i uz nju sagrađena munara oktogonalna oblika, visoka oko dvadeset metara. Ovu je džamiju prije nekoliko godina zemljotres dobro oštetio pa džematlije sada na njenim temeliima grade novu džamiju.

84. Acta turcarum Provincijalata ... AT XIII/641.

85. *Preporod*, 1987, br. 19/411/i po pričanju Hasana Karamešića.

86. *SNK*, str. 52.

87. Isto, str. 13.

Godine 1183. (1770) imam ove džamije bio je Mula Zulfikar ef. kod koga se, kao mutevelije, nalazilo 25.000 akči novca vakufa spomenute džamije.[88] Carskim dekretom od početka džumada I 1184. (druga polovina augusta 1770) u ovu džamiju je postavljen za imama i hatiba Ahmed Halifa sa 4,5 akče plate dnevno. Ovu je dužnost do tada vršio otac mu Husein Halifa, koji je te godine umro.[89]

Posljednjih sto godina imami i hatibi ove džamije bili su Handže. Oni su ovdje doselili iz Konjica. I to: hadži Osman ef, Ibrahim ef, Salih ef. i Jusuf ef.

U ovom kraju nalazi se svuda po šumama mnogo nišana koji su izmiješani sa srednjevjekovnim stećcima. U Sopoljima se nalazi stari harem poznat pod imenom Džaferovo groblje, a u Nekudini Merhemim harem.[90]

I. KRUŠEVLJANI

Kruševljani su udaljeni od Kljuna 6, a od Nevesinja 20 km. Polovinom 18. stoljeća ovdje je bio centar džemata, kome su pripadala slijedeća sela: Borovčići, Dramiševo, Luka i Seljani. U isto vrijeme na području ovog džemata su živjele slijedeće muslimanske porodice: Barelići (Selim), Lulići (Šaban-spahija), Čatrine (Durmiš spahija), Džanići (Salih-spahija), Koraći (Muharem), Pirići (Mehmed), Radovine (Hasan), Toromani (Timur), Velići (Oruć) i Zahidići (Halil).[91] Neke od ovih porodica su izumrle a neke se opet raselile.

Pored navedenih, u ovom mjestu su, prema još živoj narodnoj predaji, ranije živjele i ove porodice: Dedići (odselili u Sarajevo), Divoši, Durmići (izumrli), i Hodžići (odselili u Tursku). Ovdje su ranije živjeli Behlilovići i Hadžiosmanovići, koji su odselili u Mostar, gdje i danas žive njihovi potomci. Hadžija Behlilović je sagradio u Kruševljanima lijepu i prostranu zgradu mekteba. Ona i sada služi svojoj svrsi.

U Kruševljanima, pri vrhu sela, nalazi se jedna stara od kamena zidana džamija s četvrtastom kamenom munarom. Ne zna se ko ju je i kada sagradio. Više njenih ulaznih vrata nalazi se na jednoj ploči napisano na arapskom jeziku slijedeće: „Požurite na molitvu prije nego prođe, požurite s kajanjem (tevbom) prije nego smrt dođe".

Oko džamije se nalaze brojne omeđine starih kuća na. Na temelju toga se dokazuje da je ona veoma davno građena. Zgrada ove džamije je u prošlosti više puta djelomično rušena i opet opravljana.

Iz jedne odluke (hudžet) nevesinjskog kadije Saliha od l. džumada I 1149. (7. septembra 1736) saznajemo da je neka hadži Nefisa imala zemlju

88. Isto, str. 39.
89. Isto, str. 45.
90. Po pričanju Hasana Karamešića.
91. *SNK*, str. 11 i 48.

u Kruševljanima koju je naslijedila iza muža Mustafa-bega, sina Abdulahova.[92] U isto vrijeme ovdje je živio Mehmed, sin Osman-hodžin. Ovaj Osman-hodža je, sigurno, vršio dužnost imama u džamiji u Kruševljanima i bio mualim u mektebu kod nje.[93]

Godine 1769. bio je imam i hatib ove džamije Derviš Bajezid-hodža koji je potpisan kao svjedok prilikom jednog vjenčanja i jednog kupoprodajnog ugovora. Pored imamske dužnosti on je još vodio brigu o smještaju i ishrani službenika koji su na području ovog džemata prikupljali taksit (doprinos za izdržavanje dvora bosanskog valije) i druge doprinose. Godine 1772. isplaćeno je spomenutom Bajezid-hodži iz taksita, na ime ishrane i smještaja službenika, 821 groš. On se također brinuo o smještaju i ishrani vojske kada je ona dolazila i konačila u ovom mjestu.[94]

Imamsku i hatibsku dužnost u ovoj džamiji vršili su posljednjih sto godina slijedeći: Hasan ef. Dedić, Mustafa ef. Eminović, Husein ef. Pajević, Osman ef. Halvadžija, Halil ef. Tulek, Halil ef. Tucović, Mustafa ef. Zlatić, Ramiz ef. Delalić i Aziz ef. Pajević.[95]

U Biogradu koji je od Nevesinja udaljen oko 11 km živio je 1771. neki Mustafa, sin Salih hodžin. Ovaj Salih hodža je, sigurno u ovom mjestu ili susjednom Odžaku, vršio dužnost imama ili mualima, ali se ne zna da je u Biogradu ikad postojala džamija. U isto vrijeme u Biogradu su živjele slijedeće muslimanske porodice: Bajgorići (nekad se ovdje nalazila Bajgorića kula), Cernice, Dedići (Mustafa), Gluhići (Mustafa), Krećinići (Bećir), Plake (Husein) Ramadanovići (Alija) i Solakovići (Derviš). U ovom mjestu se nalazi Solakovića mahala.[96]

Neki Sulejman i Hasan iz Mostara imali su u Biogradu posjede svoje vojnugan mukate. U ovom mjestu su imali timare i neki mustahfizi mostarske i blagajske tvrđave.[97]

Ustanici su u ljeto 1875. zapalili muslimanske kuće u Biogradu pa su tada neke porodice pobjegle i potpuno iselile iz ovog mjesta. Danas u ovom mjestu žive samo dvije muslimanske porodice: Čupine i Sidrani.

J. RABINA

Rabina se nalazi u jugoistočnom dijelu nevesinjske općine i od Nevesinja je udaljena 12. a od Mostara 20 km. Nakon pada u turske ruke prije 1469, pripadala je Blagaju i bila sultanov has (carski, feudalni posjed). Njeni stanovnici bili su oslobođeni plaćanja poreza na sitnu

92. Acta turcarum Arhiva Gazi Husrevbegove biblioteke, broj 108.
93. Isto, broj 109.
94. *SNK*, str. 100.
95. Podatke dobio od Aziza ef. Pajevića, imama.
96. *SNK, str. 11, 19, 28 i 34.*
97. *Acta turcarum Provincijalata... AT XVII/846.*

stoku, harača, ispendže i drugih zakonskih dažbina. Plaćali su filuriju odsjekom, ušur na zemlju koju su obrađivali i kao i ostala derbendžijska sela bili su dužni čuvati blagajski klanac. Rabina je 1477. imala osamdeset dva kršćanska doma i tri neoženjena koji su otsjekom plaćali 85 franačkih dukata i svi su u popisu poimenično upisani.[98]

U Rabini i na Bakračuši su za turske vladavine i kasnije sagrađeni: dva mekteba, dva mesdžida, nekoliko kula i čatrnja i više nadgrobnih spomenika s karakterističnim dekoracijama i natpisima pisanim arapskim pismom.

Ne zna se ko je i kada sagradio prvi mekteb u Rabini. Zna se samo da je u prošlom stoljeću radio jedan mekteb u Dandinoj (Stranjakovića) kući i da je prestao s radom prije 1900. godine. Posljednji mualim u njemu bio je neki Krivić iz Blagaja. Drugi mekteb se je nalazio u Mičijevića ogradi i njegove omeđine se i danas vide. Na temelju ovog može se zaključiti da su zemljište za njegovu izgradnju dali Mićijevići i da su ga oni, možda, i sagradili. Niko ne pamti kada je i zašto ovaj mekteb napušten i srušen ali to je bilo prije 1900. godine. Od tada pa do 1932. godine Rabina nije imala mekteba i za to vrijeme su mualimi po kućama učili djecu i džematlijama uz ramazan teraviju klanjali.

U Rabini je 1932. godine sagrađen novi mekteb koji su, uz pripomoć džematlija, podigli Gaštani (Pehilji) kod svojih kuća u Gaju, stotinjak metara udaljeno od omeđina starog mekteba. Inicijativu i zemljište za njegovu izgradnju dao je Mumin-hodža Gaštan (1870-1935) i on je bio prvi mualim u njemu. Ova je zgrada više puta opravljana a 1950. je dograđena i proširena i tada je u njoj sagrađen mihrab.

Mualimsku dužnost u Rabini vršili su slijedeći: Ibrahim Pirušić, Osman Memić, Bećir Fazlić, Mumin-hodža Gaštan, Ahmed-hodža i Mehmed Travnjak, Alija Merzić, Ibrahim Tule, Džemal Gadara, Ahmed Alić i Nihad Sinanović. U ovom mesdžidu mualimi drže vjersku pouku i uz ramazan klanjaju teraviju, a džematlije petkom i bajramima idu u džamiju u susjedno selo Žulje.[99]

Na Bakračuši, zaseoku Rabine, sagrađen je oko 1980. mesdžid u kome imamsku dužnost pretežno vrše, i to samo uz ramazan, učenici Gazi Husrev-begove medrese. Džematlije ovog zaseoka idu petkom i bajramima u džamiju u Kokorini i Žulje.

Stanovnici Rabine snabdijevaju se vodom iz čatrnja dok na brdima iznad nje ima više bunareva.[100] Ovdje postoje tri čatrnje koje su nepoznati vakifi podigli u dobrotvorne svrhe (hajrati) i iz kojih svako može vodu crpiti i koristiti, pa ih zato zovu „zajedničke". Najveća između njih je Begovača, koja se nalazi uz put za Žulje i o čijem se postanku priča ovo:

98. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine (1475-1477)*, priredio Ahmed Aličić, Sarajevo, 1985, str. 12 i 14.

99. *Glasnik IVZ*, Sarajevo, 1944, br. 8-9, str. 174; dopis Numana Ćosića, imama iz Žulja.

100. Na brdima iznad Rabina nalazi se više bunareva za koje narod priča da su ih gradili bogumili (grčki bunarevi).

Neki beg je odnekud došao u Rabinu, razapeo čador pod jednim velikim dubom i pogodio se s mještanima da ovdje sagrade čatrnju. Kad je čatrnja bila potpuno dovršena, on im je rekao da sutradan dođu kod njega pod čador da im dug isplati. Beg je te večeri bez traga nestao i, pošto on sutradan nisu na određenom mjestu našli ni bega ni njegove čadore, prozvali su ovu čatrnju Begovača. Mještani i danas pokazuju na jednu sofu na kojoj je, kažu, bio razapet begov čador, ali duba odavno nema.

Drugu čatrnju koja se nalazi na brijegu iznad sela, uz put za Udrežnje, sagradila je neka Fatima, pa je po njoj nazivaju Fatnjača. Iz ove čatrnje vodu pretežno koriste čobani-stočari. Treća čatrnja se nalazi uz put između Begovače i Fatnjače i od prve je udaljena oko 1,5 a od druge oko dva kilometra. Podigao ju je neki Žuljević pa nosi naziv Žuljuša. Ove tri čatrnje, čiste i održavaju stanovnici u čijim se mahalama nalaze. Pod Stovragovom kulom bila je čatrnja sa sofom ispod nje koja je davno srušena. U Rabini se je nalazila i Nožića čatrnja, koja je također srušena.

Iznad Stovragovog groblja postojala je kula od četiri sprata sa velikim na ćemer građenim vratima i prozorima. Ovu su kulu (čardačine) mještani davno srušili i kamen upotrijebili za zidanje svojih kuća. U Zoviću je bila Nožića kula, koja je imala prizemlje (izbu) i sprat. Na lokalitetu „Pod kulom" nalazi se Ćišića kula, koja je ranije bila vlasništvo Danda iz Mostara. Sada u ovoj kuli stanuju Stranjakovići.

U Rabini postoje slijedeća groblja: Na Gornjem polju (Stovragovo), Kajtazovo i Šehiti u Lazinama na Poredju. U Stovragovom groblju, koje se nalazi na brdu više Voznika, ima više velikih i raznim dekoracijama ukrašenih nišana. Samo na jednom je uklesana godina 1220. (1805/6), dok na ostalima nema nikakvih natpisa. Priča se da je bilo sedam braće Stovraga koji se nisu ženili i sviju ih je početkom prošlog stoljeća kuga pomorila. Sahranjeni su u groblju koje je po njima prozvano Stovragovo groblje. Iznad ovog groblja nalazi se jedna velika stijena koju narod zove Bezistan.

Kajtazovo groblje je maleno i u njemu ima nekoliko polupanih nišana bez natpisa. Ovdje se nalaze i dva groba ograđena kamenim pločama sa po dva nišana, uzglavni imaju turbane, ali na njima nema natpisa. Kajtazi žive u Mostaru i ovdje su nekad imali posjede na koje su preko ljeta izlazili i s njih prihode pobirali. Oni su, sigurno, ovaj harem dali u vakuf i u njemu svoje umrle sahranjivali pa je groblje po njima dobilo svoje ime.

Na Bakračuši se nalaze dva groblja: Merhemića i Krnja u kojima ima nišana s natpisima pisanim arapskim pismom koje nismo pregledali.

Na Porefju u Lazinama nalazi se mali harem zvani Šehiti. Priča se da je u ovom haremu sahranjena neka Gaštanova djevojka koju su odmetnici ubili. Odmetnici iz Crne Gore su za turske vladavine često napadali na ovaj kraj i pljačkali i ubijali njegove stanovnike. Zato na ovom području ima više lokaliteta koji podsjećaju na borbe s njima: Delina ograda, Granica, Merhemića klanac i drugi. Na Bišini se je 12.

rebia II 1183. (16.jula 1769) nalazio klanac koji su čuvali pet pandura kršćana i za vršenje ove dužnosti primali su od države po pet groša plaće mjesečno.[101]

Na Poređu nedaleko od harema Šehiti, postoji staro groblje u kome je nad jednim grobom usađen veliki krst. U ovom groblju ima i muslimanskih grobova u kome su nišani uništeni. Groblje datira iz vremena bogumila koji su, kada su prešli na islam, i dalje u njemu svoje umrle sahranjivali i nišanima ih obilježavali.

Neki Mustafa, mustahfiz počiteljske tvrđave, uživao je u Rabini timar od 1400 akči. On je umro 27. zulhidžeta 1173. (10. augusta 1760) i pošto iza sebe nije ostavio muške djece na toj dužnosti ga je naslijedio neki Omer i dat mu je na korištenje spomenuti timar.[102] Jedan timar u Rabini od 1400 akči uživao je 1176. (1762) godine Ahmed mustahfiz ljubuške tvrđave.[103] Ovdje i u okolini je za turske uprave bilo još timara raznih posadnika mostarske, blagajske, počiteljske i ljubuške tvrđave, o kojima zasada nemamo nikakvih podataka.

Abdulah Korkut iz Nevesinja imao je 1771. čifluk u Rabini koji mu je uzurpirao neki Ahmed, pa je nevesinjski kadija u vezi ovog poslao ilam bosanskom divanu i zamolio ih da narede da se čifluk od Ahmeda oduzme i da u posjed vlasniku.[104] Korkuti su još imali posjede u Krekovima, Miljevcu, Žiljevu (općina Nevesinje), Čeljevu (općina Čapljina) i Ortiješu kod Mostara.[105] Velik dio Bišine nalazio se nekad u posjedu Korkuta. Derviš Korkut, sin Mustafin, prodao je 1290. (1873) godine sve svoje posjede u Rabini Jovanu Zurovcu, sinu Ristinu, za 2500 groša.[106] Od riješenja agrara poslije prvog svjetskog rata Korkuti nemaju nikakvih posjeda u Rabini i okolini.

Kolakovići su imali velike posjede u Rabini i okolini. Cijelo selo Bukorići bilo je nekad njihovo vlasništvo. Priča se da je njihov predak u prvim godinama turske vladavine došao iz Turske u Nevesinje, možda kao osvajač, i odavde otišao u Blagaj.[107] Najstariji poznati član ove porodice je Alija, za koga predaja kaže da je kao mladić zbog siromaštva napustio svoje rodno mjesto Blagaj i uputio se u daleki Istanbul. Tamo je primljen u carsku svitu i, pošto je pokazao izvanredne vojničke sposobnosti i hrabrost, ubrzo je postao hasećija tj. pripadnik odabranog roda vojske u dvorskoj službi. Kad se obogatio, povratio se je u Blagaj, gdje je sagradio han, most, mekteb i 1093. (1682/3) godine veliki kameni most od šest lukova preko Neretve u Konjicu. U više dokumenata se spominje Haseči Ali-agin vakuf u Blagaju. Umro je u Blagaju i sahranjen

101. *SNK*, str. 3.
102. *SBK*, broj 58, list 80 a.
103. *SBK*, broj 60, list 5 a,
104. *SNK*, str. 25.
105. *SNK*, list 58; SMK, V-58, list 159 b, broj V-62, list 181b, 274b.
106. *SMK*, V-60, list 81a.
107. Jevto Dedijer, *Hercegovina*, Beograd, 1909. str. 241.

u velikom groblju nedaleko od Careve (Sultan-Sulejmanove) džamije. Nad njegovim grobom sagrađen je visoki sarkofag od kamenih ploča u koji su usađena dva nišana bez natpisa.[108]

Bujrultijom bosanskog valije od 1. zulkadeta 1192. (21. novembra 1778) godine naređeno je kadijama hercegovačkog sandžaka da pod komandom Mehmed-bega Kolakovića iz Blagaja upute vojsku u Rusiju da pruže pomoć carskoj vojsci kod Odžakova (Ozije).[109] Ibrahim Edhem Kolaković, mustahfiz počiteljske tvrđave, uživao je 1251. (1835) godine timar od 760 akči u selu „Čifluk Iskender kethoda" u nevesinjskoj nahiji koji su napustili Ahmed i Mehmed.[110] Ne zna se gdje se je ovaj čifluk nalazio i kako se danas to selo naziva ali svakako je bilo negdje u blizini Rabine. Kolakovići od završetka prvog svjetskog rata nemaju nikakvih posjeda u Rabini. I Husagići iz Blagaja imali su posjede u Rabini.

Merhemići su za turske uprave živjeli u Rabini i čuvali jedan klanac koji je iz Nevesinja vodio u Blagaj, pa zato taj klanac, po njima nazivaju Merhemića, ili Uski klanac. Oni od davnina žive na Bakračuši i zaselak u kome su stanovali zvao se Merhemije. Na Bakračuši i danas živi nekoliko porodica Merhemića koji se prezivaju Merhemići i pričaju da vuku porijeklo od neke žene Mehreme. Ramadan Mehremić živio je u Rabini 1712. a Omer, sin Mustafin, bio je 1202. (1788) godine nefer i živio u Ćejvan-begovoj mahali u Mostaru.[111]

Mula Mustafa Merhemić preselio je 1821. godine iz Merhemija u Sarajevo. Bio je po zanimanju trgovac i ostavio je iza sebe tri sina: Mehmeda, Osmana (Mulagu) i Saliha. Oni su 1870. godine vlastitim sredstvima sagradili medresu na Bistriku, nedaleko od Careve džamije i svoje kuće, koja je po njima nosila naziv Merhemića medresa. Ona je 1935. ujedinjena s Atmejdan-medresom i od tada radila pod imenom Ujedinjena medresa. Godine 1939. dobila je naziv Niža okružna medresa i pod ovim imenom djelovala sve do prestanka rada 1946. godine.[112]

Nožići iz Mostara imali su također velike posjede u Rabini. Husein i Salih Nožić, sinovi Hasanovi, prodali su 1284. (1867/8) Abdulahu i Sulejmanu Korkutu svoj čifluk u Rabini. Oni su iste godine prodali Mustafi Korkutu kuću u Rabini za 980 i neku zemlju za 3000 groša. Nožići su dalje imali posjede u Grabovici.[113]

Mićijevići, koji su po predanju došli u Mostar iz Nikšića, imali su također posjede u Rabini. U Mostaru su u prošlom stoljeću živjeli sljedeći Mićijevići: Husein alemdar 1811, hadži Alija i hadži-Mehmed 1838. i

108. Hivzija Hasandedić, Nekoliko novih podataka o kamenom mostu u Konjicu, *Most*, Mostar, 1978, br. 19-20, str. 117-121.
109. *SBK*, broj 61, list 27b.
110. *SMK*, V-54, list 22b.
111. *SMK*, V-52, list 1a.
112. Alija Nametak, „Merhum hadži Mujaga Merhemić", *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1959, br. 4-6, str. 266-269; *Preporod*, Sarajevo, 1976, br. 15/142.
113. *SMK*, V-58, list 93a i 259a.

hadži-Husein 1842. godine.[114] Salih ef. Mićijević odselio je koncem prošlog stoljeća u Istanbul, tamo otvorio neku fabriku i obogatio se. On je 1931. godine poslao Muslimanskom pokopnom društvu „Rahmet" u Mostaru 500 dinara i bio njegov utemeljivač.[115]

Čelebići, Čišići, Dande, Hadžići, Kajtazi, Riđanovići i Žuljevići iz Mostara imali su također posjede u Rabini, a neke od njih i u drugim selima nevesinjske općine. I sljedeće porodice iz Mostara imale su posjede na podruju nevesinjske općine: Bošnjići, Brajevići i Drače u Krekovima, Čadre u Žiljevu, Glavovići, Parente i Vilogorci u Biogradu, Dokare i Tenze u Koleškom, Kajani u Hruštima, Krpe i Kurti u Kljunima, Lakišići u Sopiljima, Muslibegovići i Rizvanbegovići u Luki, Nove u Grabovici, Puzići i Sarići u Zovom Dolu.[116]

U Rabini i na Bakračuši danas žive sljedeće muslimanske porodice: Ačkari, Čućukovići, Gaštani, Gadare, Hajdarovići, Kapetanovići, Lerići, Mehremići, Mićijevići, Kasumovići, Pehilji, Pobrići, Stranjakovići, Šehići i Voloderi. Iselili su Ćatići i Bjelovci, a izumrli Heljići i Stovrazi.

K. ŽULJA

Žulja se nalazi na krajnjoj jugozapadnoj periferiji nevesinjske općine i od Blagaja je udaljena osam kilometara. Predanje kaže da se je nekad davno za turske uprave prvi u ovom mjestu naselio neki Žulj, starenik porodice Žuljevića, po kome je i Žulja dobila svoje ime. On je u centru mjesta podigao kulu i uz nju musafirhanu koju je kasnije dao u vakuf, i u ovoj zgradi su džematlije sve do naših dana klanjale i držale vjersku obuku. Ova zgrada je srušena oko 1960. godine i džematlije su tada pristupile izgradnji nove džamije.

Džamija s betonskom munarom visokom oko petnaest metara sagrađena je na Mejdanu 1974. godine. Podignuta je sredstvima koje su za njenu izgradnju oporučili (vasijet) oko 25 ljudi iz mjesta i okoline. Uz džamiju je 1980. dograđena učionica u kojoj se održava vjerska obuka. Nezo Ćatić sagradio je 1982. gusulhanu kod džamije iz vasijeta oca mu Mehmeda, zvanog Hurem.[117] Ovoj džamiji gravitiraju: Rabina, Priječke Strane, Kamena, Gnjilo Brdo i Gornji Vranjevići.

Imamsku i mualimsku dužnost u Žuljima vršili su od konca prošlog stoljeća Ibrahim Pirušić, Ibrahim i Mustafa Ćatić, Krivić, Ahmed hodža Travnjak, Džafer Tinjak, Hajdar-hodža Čolić, Mustafa Pamuk, Muharem Ishak, Ramo Novalić i Numan Ćosić.

U Žuljima postoje sljedeći haremi: Ćatića ograda, Delića harem, Stari (seoski) harem, Novi harem i harem pod Bjelevcom u kome su, kako se priča, pokopani oni koje je početkom prošlog stoljeća kuga pomorila.

114. *SMK*, V-55, list 11a i 20b.

115. *Jugoslavenski List*, Sarajevo, 1939, br. 164, 168 i 181.

116. *SMK*, V- 58, list 159b, 298b, 306b i 374b.

117. *Preporod*, Sarajevo, 1982, br. 25/295.

U ovim haremima ima starih nišana s natpisima pisanim arapskim pismom koje nismo pregledali.

U selu su za vrijeme turske uprave i kasnije sagrađene ove čatrnje: Glavice, Hadžijina, Harem, Lokva, Merdanuša, nova čatrnja i Ziluša. Sve su podignute u dobrotvorne svrhe (hajrati) i svako iz njih može vodu koristiti pa ih zovu „zajedničke". U selu se je ranije nalazio Ćatića čardak koji su koncem turske vladavine spalili odmetnici iz Crne Gore.

U Žuljima žive ove muslimanske porodice: Ćatići, Hrvići (iselili), Kaminići, Marići, Mravići, Pirušići, Toporani, Zolji i Žuljevići (iselili). Izumrli su Delići, koji su preci Ćatića. U Žuljima su imali posjede: Čišići, Riđanovići i Žuljevići iz Mostara i Kolakovići i Velagići iz Blagaja.

Od prvih početaka islamizacije i izgradnje džamija u ovom dijelu istočne Hercegovine, odmetnici iz Crne Gore i sela oko Nevesinja su često, a naročito u vrijeme buna i ratova, napadali na muslimanska sela i palili im kuće i džamije. U jednoj naredbi (hukum), koja je 5. šabana 979. (23. decembra 1571) godine upućena iz Istanbula hercegovačkom sandžakbegu, naređeno mu je „da pohvata i kazni sve odmetnike koji pljačkaju muslimanska sela i pale im kuće i džamije".[118] U više bujrultija bosanskih valija naređuje se nevesinjskom kadiji i drugim organima vlasti da odmetnike, koji početkom proljeća svake godine odlaze u hajdučiju i pljačkaju i biju nedužni svijet, bezuvjetno pohvataju i da ih sviju egzemplarno kazne.[119]

Kod muslimana koji žive na području istočne Hercegovine postoji i danas živo sjećanje na hajduke Baju Pivljanina koji je sa svojim četama pljačkao muslimanska sela, palio im kuće i džamije i mnoge odvodio u sužanjstvo. Bajo je živio u drugoj polovini 17. stoljeća i poginuo je 1687. godine.[120] Neke džamije koje je Bajo srušio kasnije su obnovljene i od drugih Baja opet rušene i paljene.

Za vrijeme hercegovačkog ustanka (1875-1878) ustanici su za nepuna dva mjeseca 1875. godine popalili skoro sve karaule i znatan broj muslimanskih sela na putevima i važnim raskrsnicama nevesinjske i gatačke općine.[121] Tada su zapaljene i porušene tri džamije u Nevesinju i sve u selima nevesinjske općine do kojih su ustanici uspjeli doći. Ovaj veoma ružni i nekulturni običaj paljenja i rušenja džamija sačuvao se, nažalost, i do naših dana, što svjedoči period od 1941. do 1945.

Na području nevesinjske općine nalazi se nekoliko lokaliteta koji nose nazive Šehitluci, čak se i jedno selo naziva ovim imenom. Ovo svjedoči da su na području ove općine ranije vođene česte borbe s odmetnicima i hajducima. Muslimane koji su ginuli u ovim borbama zvali su šehitima, a mjesta gdje su sahranjivani Šehitlucima. Svuda, pa čak i po šumama, nalazi se mnogo nišana često izmiješanih sa srednjevjekovnim stećcima. Ovo sve govori da su mnoga sela ranijeg nevesinjskog kadiluka bila u tursko doba gusto naseljena muslimanskim življem.

118. Muhimme defter, sv. 9, No. 473, str. 294.

119. *SNK*, str. 91.

120. Dr O. Blagojević, n.d. str. 128.

121. *Bune i ustanci u BiH u XIX veku*, str. 83.

OPĆINA BILEĆA

BILEĆA

Bileća je smještena na ivici jednog kraškog polja, nedaleko od izvora rijeke Trebišnjice. Poznata je od 14. stoljeća, jer je još u srednjem vijeku ovuda prolazio trgovački put koji je išao od Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka i Sarajeva u Srbiju i dalje u Istanbul. Ovaj drum je imao veliku važnost i u doba turske vladavine, pa su ga oni čuvali i na njemu izgradili čitav niz kula i utvrđenja.[1]

Turske čete su prvi put upale u Bosnu u jesen 1386. i došle do doline Neretve. Dvije godine kasnije one su pod komandom nekog Šahin-paše prodrle duboko u Hercegovinu i doprle čak do Bileće.[2] Bileća je pala u turske ruke prije 1469. do kada su Turci zauzeli sva veća mjesta i utvrđenja u istočnoj Hercegovini. Od prvih dana turske vladavine Bileća je središte nahije Rudine kojom su upravljale vojvode. Neki Turčin Alica bio je 1483. vojvoda Rudina. U izvorima od 1566. do 1654. spominju se sljedeće vojvode ove nahije: Derviš, Sulejman-aga Šabanović, Mustajbeg i Omer-beg.[3] Omer Kočić, koji je imao kulu u Trebinju, bio je 1657. vojvoda nahije Rudine.[4] Bileća je bila u sastavu ovih kadiluka: drinskog (fočanskog), novskog i cerničkog. Od 1865. sjedište je kadiluka i mudirluka (sreza), a od 1878. sreza ili općine.

Evlija Čelebija kaže da je na putu iz Dubrovnika u Istanbul prošao kroz Bileću, ali nam o njoj ne daje nikakvih podataka. On jedino navodi da je Bileća u vrijeme njegovog prolaska bila mjesto koje su čuvali panduri i koji su plaću primali iz dubrovačkog harača. Bujrultijom bosanskog valije od zadnjeg zulhidžeta 1073. (7. jula 1663) naređeno je starješinama pandura u Trebinju i Bileći da osiguraju put od Dubrovnika do Cernice i da na ovoj relaciji stalno drže straže na opasnim mjestima i prolazima.[5]

Bileća i okolina bili su od polovine prošlog stoljeća izloženi stalnim napadima Crnogoraca i hercegovačkih ustanika. Zato su turske vlasti 1862. sagradile ovdje veliku kulu i u nju smjestile posadu. Ustanici su

1. Vladislav Skarić, „Podaci za istoriju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja (GMZ)*, Sarajevo, 1931. (XLIII), str. 59.

2. Konstantin Jirečak, — Jovan Radonić, *Istorija Srba*, II izd. sv. I, Beograd, 1952, str. 324; Konstantin Jireček, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1879, str. 40.

3. *Naselja srpskih zemalja*, knj. II, SAN, Beograd, 1903, str. 678.

4. Dr Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd, 1962, str. 140.

5. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, str. 158, 167; Evlija Čelebi, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967, str. 437 i 438.

1872. ubili u Bileći jednog uglednog muslimana, što je izazvalo velik revolt muslimanskog dijela stanovništva.[6] Prema jednom topografskom dokumentu nekog austrijskog špijuna, Bileća je 1862. bila prilično naseljeno mjesto u kojoj su se tada nalazile: džamija, poljska bolnica i niz kula i utvrđenja koja su branila naselje i šire područje.[7] Ovdje i danas postoje dvije Kapidžića kule i mala kula kod tepihare.

Od polovine 16. do konca prošlog stoljeća ovdje su sagrađeni sljedeći objekti islamske arhitekture: dvije džamije, mekteb, karavansaraj, nekoliko čatrnja (gustijerni), turbe i više kula koje su imale strategijski karakter. O ovim objektima ćemo posebno i detaljnije govoriti.

1. DŽAMIJA U GRADU

Ova je džamija locirana u istočnom dijelu mjesta, ispod mahale Selišta. Na ovom mjestu nalazila se je ranije jedna džamija malih dimenzija i bez munare za koju se ne zna kada je sagrađena, niti čija je bila zadužbina. Na njoj su 1872. vršene manje opravke, što saznajemo iz jednog dokumenta u kome neki Šemić iz Mostara moli bilećkog kadiju da mu dostavi izvještaj o utrošku sredstava za opravak bilećke džamije.[8] Ona je uslijed čestih napada Crnogoraca na Bileću, posebno u vrijeme ustanka 1875. do 1878. godine, bila često oštećivana i djelomično rušena. Crnogorci su u ljeto 1875. zapalili u Bileći sve javne zgrade pa je tada, sigurno, i džamija stradala.[9] Pošto je bila potpuno dotrajala srušena je i na njenim temeljima je podignuta nova i reprezentativna zgrada. Izgradnja ove džamije počela je poslije 1889, a ona je konačno dovršena 1895. godine.[10]

Džamija je građena od tesanog kamena i pokrivena šesterostrešnim krovom, u imitaciji kupole, pod limom. Uz desni zid joj je prigrađena lijepo građena kamena munara, oktogonalna oblika, visoka oko petnaest metara. U enterijeru se nalazi mihrab bez dekora, minber od kamena i drveni mahfil. Džamija nema predvorja (sofa) kao ni ostale na ovom području. Više njenih ulaznih vrata napisane su na jednoj ploči arapskim pismom riječi islamskog očitovanja (kelimei šehadet) koji je natpis izblijedio i ne može se u cijelosti dešifrovati. Podignuta je sredstvima koje je dala Zemaljska vlada za BiH i domaći muslimani. Vlada je dala 40.000 kruna, a muslimani su dali priloge prema visini poreza. Avdaga Selimović je dao najviše jer je on u to vrijeme bio najbogatiji čovjek u Bileći i najviše

6. Husein Bračković, *Tarihčei vuku'ati-Hersek (Mala istorija događaja u Hercegovini) od 1831. do 1878. godine*, str. 18.

7. Mr Anđelko Zelenika, „Osvrt na zbirku karata bečkog ratnog arhiva," *Tribuna*, Trebinje, 1979, str. 166.

8. Acta turcarum Provincijalata hercegovačkih franjevaca (ATPHF), At XIV/681.

9. Acta turcarum Arhiva Hercegovine (ATAH/AT XVIII/856 i XVIII/867).

10. Henrik Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina*, Berlin, 1897, str. 352 „es wurde auch den Muhamedanern aus Landesmitteln eine Mosche-erbaut, da die alte zerstört worden war". I po evidenciji Odbora IZ Bileća džamija je sagrađena 1895. godine.

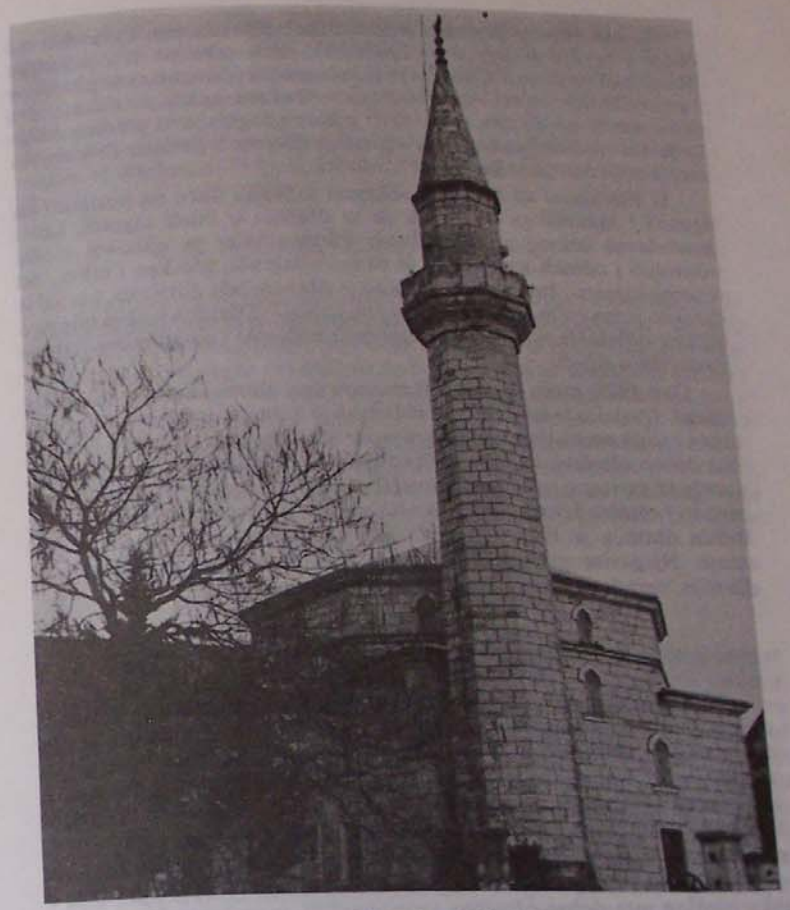

Džamija u Bileći

je poreza plaćao. On je još bio poznat kao veliki zaštitnik sirotinje i zvali su ga „sirotinjska majka".[11] Kad je džamija bila dovršena, Avdo Kreso je klanjao dva rekata na dasci postavljenoj na skeli iznad alema munare. Džamija je upisana u gr.ul. k.o. Bileća broj 652, kat. čest. 299/10 i zaprema s dvorištem 369 m² površine.

11. *Bošnjak*, Sarajevo, 1906, br. 39; 1908. god. broj 35.

U isto vrijeme podizala se je u Bileći, niže džamije, i pravoslavna crkva i za čiju je izgradnju Zemaljska vlada također dala potrebna finansijska sredstva.[12] Džamija se počela graditi od neobrađenog kamena i u njene temelje su već bila uzidana tri velika kamena koji se i danas vide s desne strane do ulaznih vrata. Ovo je bio razlog da je na predlog Alage Drljevića obustavljena daljnja izgradnja džamije i poslana Predstavka caru Franji Josipu u Beč.

U Predstavci su bilećki muslimani zahvalili Caru na poslanoj im pomoći i zamolili ga da naredi da se džamija u Bileći sagradi, kao i pravoslavna crkva, od obrađenog kamena. Car je njihovoj molbi udovoljio i odmah naredio da se džamija sagradi, isto kao i crkva, od tesanog kamena, što je učinjeno. Kad je džamija bila dovršena, car joj je darovao jedan ćilim, koji se i sada u njoj nalazi.[13] Džamija i crkva bile su u vrijeme dovršenja njihove izgradnje dvije najljepše i najmonumentalnije građevine u Bileći.

Oko 1925. grom je pukao u munaru ove džamije i srušio dio zvani „kaca". Ovaj dio je kasnije nadozidan, ali je munara ostala za oko metar kraća i sada neskladno djeluje s masom džamije. Ona je u toku prošlog rata dobro oštećena kada se jedna vojska iz nje branila, a druga na nju pucala iz vatrenog oružja i topova. Tada su na džamiji porazbijani svi prozori i oštećen krov i zidovi na više mjesta. Inicijativom Sulejmana ef. Bečića džamija je 1965. temeljito opravljena i dovedena u prvobitno stanje. Njegovim zalaganjem sagrađena je gusulhana (kupalja) kod džamije, ograđen harem i renovirana džamija u Planoj.[14]

2. MEKTEB

Niže džamije, preko puta njenog dvorišta, nalazila se do 1941. mektebska zgrada na sprat koja je sagrađena početkom ovog stoljeća. Na ovom mjestu ili negdje u blizini džamije postojala je stara mektebska zgrada za koju se također ne zna čija je bila zadužbina. Iz Bosanske salname za 1876. godinu saznajemo da se je u ovoj godini na području bilećkog kadiluka nalazila samo jedna mektebska zgrada, a ta je bila, sigurno ova. U novosagrađenoj mektebskoj zgradi održavala se u sobama u prizemlju vjerska obuka, a na spratu je bio stan mualimov. Zgrada je u toku prošlog rata dobro oštećena i poslije 1950. je srušena. Danas je to prazan prostor koji služi jednom preduzeću za parkiralište.

12. Pravoslavna crkva u Bileći sagrađena je 1896. (Šematizam srpske pravoslavne eparhije Zahumsko hercegovačke za godinu 1906), Mostar, 1907, str. 10.

13. Ćamil ef. Arnautović, dugogodišnji imam ove džamije, odnio je početkom prošlog rata ovaj ćilim u Dubrovnik, s ciljem i željom da ga sačuva od ratnih pustošenja. Nakon oslobođenja 1945. on ga je opet u džamiju donio, gdje se i danas, istina dobro dotrajao, nalazi.

14. Sulejman Bečić, „Djelatnost IVZ Bileće", *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1966, br. 9-10, str. 472-474, i evidencija Odbora IZ Bileća.

Imamsku, hatibsku i mualimsku dužnost u Bileći vršili su slijedeći: Ebu Bekir hodža bio je 1204. (1789/90) imam nahije Rudine (Bileća). Od 1877. do danas imami su bili: Jusuf ef, sin Abdulahov, Hasan ef. Drljević, hodža Kreso, Jusuf ef. Arnautović, Selim ef. Abdović, Mustafa ef. Arnautović, Mustafa ef. Pirkić, Osman ef. Drljević, Muharem ef. Hasanbegović, Ali ef. Kapidžić, Ćamil ef. Arnautović, Sulejman ef. Bečić, Safvet ef. Karaman i Sakib ef. Hodžić.[15] Džamiji gravitiraju sela: Prijevor i Zaušje.

3. ČATRNJA (GUSTIJERNA)

U dvorištu pred džamijom sagrađena je u isto vrijeme kad i džamija, velika čatrnja u koju je dovedena voda olukom s džamijskog krova. Kad se iza prvog svjetskog rata proširivao vodovod u Bileći ova je čatrnja napuštena i zatrpana i mislila se dovesti voda pred džamiju iz gradske vodovodne mreže. Od toga se iz nepoznatog razloga odustalo pa je čatrnja očišćena, oprana i ponovo dovedena u ispravno stanje. Radnike koji su obavili čišćenje i pranje čatrnje platio je vlastitim sredstvima Ali ef. Kapidžić, onovremeni imam džamije. Austrougarska uprava je oko 1885. sagradila jednu čatrnju u Bileći i provela vodovod. Od izgradnje gusulhane pred džamijom u koju je dovedena voda iz gradske vodovodne mreže, čatrnja ne služi svojoj svrsi.

4. DŽAMIJA U POLJU

U polju ispod Bileće nalaze se ruševine jedne stare džamije za koju se priča da je zadužbina Hasan-paše Predojevića, po predanju jedinog poznatog i velikog vakifa Bileće i cijele okoline. U pristupačnim izvorima Hasan-paša se ne spominje kao vakif ove džamije, pa se zato, kod ispitivanja njene prošlosti moramo osloniti na narodnu predaju. Ako je predanje tačno, a sve govori da jeste, onda je ova džamija sagrađena prije 1572. godine i ubraja se među nekoliko najstarijih džamija u Hercegovini. Podignuta je na lokalitetu Plitine, kod sela Grabovice. Kvadratnog je tlocrta sa dograđenim sofama (trijem) koja od sjeverne strane zatvara zid. Bila je pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Vide joj se još dijelovi zidova i četvrtasta kamena munara kvadratnog tlocrta. U ljeto 1906. je temeljito opravljena pa je na 14. septembra ove godine u njoj džuma klanjana.[16] Bila je u dobrom stanju sve do 1941. godine i u njoj su bilećki imami klanjali ponekad džumu klanjali. Prestala je konačno raditi 1928. godine. Na Maslenom dolu kod ove džamije priređivan je do 1940.

15. Sidžil mostarskog kadije, V-62, list 119 b; *Bošnjak*, Sarajevo, 1891, broj 18, 1892. god. broj 25; *Gajret*, Sarajevo, 1929, broj 2, str. 47, 1934. god. br. 1 str. 22 i 1925. god. br. 2, str. 32; *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1959, br. 10-12, str. 510-511, 1966. god. br. 3-4, str. 178 i 1971. god. br. 5-6, str. 333-334.

16. *Bošnjak*, Sarajevo, 1906, br. 39.

godine Gajretov teferič na kome su uz zabovni program i držanje predavanja prikupljani prilozi za kulturno-prosvjetno društvo Gajret i za opravljanje džamija i ograđivanje harema u Bileći i okolini.[17] Džamija je srušena u toku prošlog rata. Upisana je u gr.ul.k.o. Bileća br. 654, kat. čest.525 i zaprema 100 m² površine. U gruntovnim knjigama je upisano da je rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika SR BiH broj 584/52 od 11. jula 1952. registrirana kao spomenik kulture i da stoji pod zaštitom države. Kod džamije se nalazi groblje (mezari), u kome su svi stari nišani uništeni, i ruševine napuštene čatrnje.

Osnivač ove džamije a možda i one stare u gradu je Gazi Deli Hasan-paša Predojević koji je rodom iz bilećkih Rudina. On je kao adžami-oglan odveden u Istambul gdje je na carskom dvoru odgojen, primio islam, dobio ime Hasan i dotjerao do položaja čakirdžibaše (starješine svih sokolara i njihovih zapovjednika na dvoru sultana). Za vlade Murata III (1574-1595) imenovan je sandžakbegom u Segedinu i tu ostao do 1591,. kada je imenovan beglerbegom u Bosni. Čim je došao u Bosnu odmah je poveo vojnu na Sisak, ali ga nije uspio zauzeti. Nakon toga je udario na Bihać i osvojio ga 19. juna 1592. s više okolnih gradova. Zatim je sakupio vojsku i s njom kod Petrinje prešao preko rijeke Kupe u Hrvatsku. U bici pod Siskom 22. juna 1593. sudario se s nadmoćnijom vojskom Nikole Zrinjskog i našao smrt u valovima Kupe sa još trojicom sandžakbega i 7000 vojnika.[18]

Bašagić za nj kaže da je zaslužan i da je bio velik i neustrašiv junak. U Istambul je došao s Derviš-pašom Bajezidagićem iz Mostara i s njim se na državni trošak školovao i dotjerao do paše. Evlija Čelebija zove Hasan-pašu Dušen, Bašagić, po jednom turskom zapisu, Predojević i Stojanović, po drugom zapisu, Klobučarić, po gradu Klobuku u Hercegovini. Turski historičari ga zovu Hersekli (Hercegovac) i Deli Hasan-paša.[19]

Neki anonimus iz Bosne napisao je jedan panegirik na turskom jeziku u 28/14 stihova u slavu Hasan-paše Predojevića.[20] Ovaj hvalospjev se nalazio u privatnoj kolekciji rukopisa Osmana Sokolovića, koja je sada vlasništvo Gazi Husrevbegove biblioteke. Muhamed Enveri Kadić prepisao je iz originala ovaj hvalospjev i donio ga u svojoj Kronici.

Sačuvalo se devet Hasan-pašinih pisama koje je on pisao Pavlu Bridoviću u Dubrovnik. Bridović je bio turski špijun i slao izvještaje Hasan-paši o prilikama u Austriji, a ovaj ih je proslijeđivao Porti. Prvo pismo je datirano sa 27. maja i posljednje sa 4. augusta 1573. godine. Pisma su slana u Dubrovnik iz: Ljubomira, Vidovskog (Stoca?), Dara, Nevesinja, Gacka (2) i Čemerna (3). Zanimljivo je ovdje istaknuti da Hasan-paša u četvrtom pismu naziva sebe hercegovačkim i crnogorskim

17. *Gajret*, Sarajevo, 1934, broj 1, str. 22.

18. Tomo Popović, *Turska i Dubrovnik u 16. veku*, Beograd, 173, str. 365.

19. Dr Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 46 i 48; Evlija Čelebi, n.d. str.220. Ovdje je naveden dio izvora i literature o Hasan-paši.

20. Dr Hazim Šabanović, *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, str. 86.

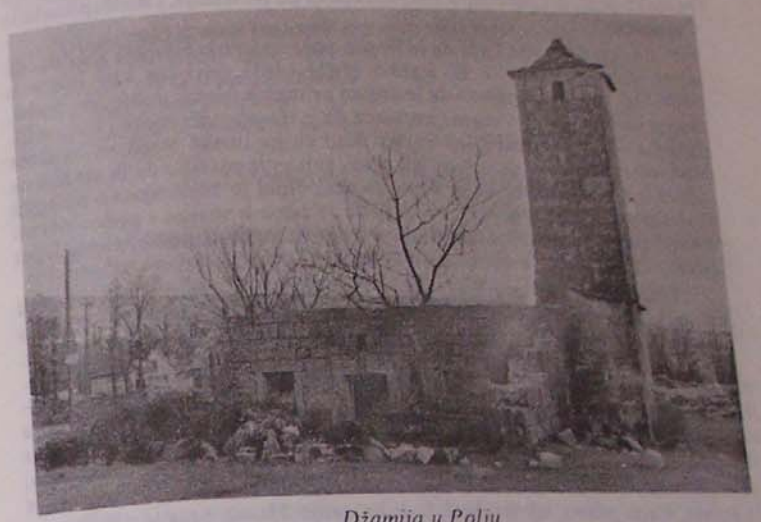

Džamija u Polju

pašom. Iz pisama još saznajemo da ih je u Dubrovnik slao po nekom Memi-hodži, iz Ljubomira Behram ćehaji (iz Nevesinja, i Redžep čaušu iz Čemerna).[21]

Drugo predanje kaže da je Hasan-paša rodom iz Bilećkih Rudina, da je za vlade Mehmeda II Fatiha (1451-1481) odveden kao dijete u Istambul, gdje je odgajan i da je nakon primanja islama dobio ime Imšir. Ovo je predanje bez osnova, jer se zna da je Hasan-paša rođen i živio u 16. stoljeću. Za nj se priča još i ovo: Kad su ga turske vlasti sa ostalom odabranom djecom dovele u Istanbul, sultan je naredio da ih sjednu za večeru i da im svima daju duge kašike, čime je želio ispitati njihovu dosjetljivost i snalažljivost. Predojević se odmah snašao i počeo davati hranu iz svoje kašike onome koji je nasuprot njemu sjedio, a ovaj opet njemu. Priča se da je ovim zadivio Sultana i ostale.[22]

Treće predanje opet kaže da je Hasan-paša rođen u Prijevoru kod Bileće i da je imao bogatog strica kneza Predojevića koji je imao šest sinova. Kad su turske vlasti u ovom kraju kupile djecu u adžami-oglane, on im je dao jedinka bratića, zbog čega ga je njegova majka stalno klela. Dječak se je u Istanbulu školovao i pokazao oštrouman poput Mehmed-paše Sokolovića. Tamo je primio islam, dobio ime Hasan i u zvanju napredovao do vezira. Nakon više godina došao je kao vezir s vojskom u Bileću, i vidio se s majkom. Kad mu je ona ispričala šta mu je stric uradio, on ga je dao kamenovati i to se mjesto zove „Gomila", na koju stariji svijet i danas, kada pokraj nje prolazi, baci kamenje. Hasan-paša je u Prijevoru sagradio crkvu svojoj majci, a u Bileći sebi džamiju. Priča se da se negdje na zidu crkve nalazi uklesan polumjesec i zvijezda.

Prijevor je udaljen od Bileće oko četiri kilometra i nalazi se nedaleko od magistrale koja vodi za Planu i Gacko. Ovdje se vide ruševine stare crkve, koja je među ovdašnjim svijetom poznata pod imenom Predojevića crkva. Za nju se priča da ju je sagradio Hasan-paša Predojević svojoj majci, koja nije htjela preći na islam. Upisana je u gr. ul.k.o. Zaušje broj 216, kat. čest. 430/5 u vlasništvu je Srpske pravoslavne crkvene općine u Bileći. Uz crkvu se nalazi i čatrnja koja je također Predojevića zadužbina. Ona je i danas u potpuno ispravnom stanju i suvlasništvo je četrdeset osam lica iz ovog kraja. Upisana je u gr.ul.k.o. Zaušje broj 108, kat. čest.443/3.[23]

Iz jedne narodne pjesme, koja je pribilježena u bilećkom kraju, saznajemo, da je Hasan-paši, prije nego je odveden u Istanbul, bilo ime Nenad. U pjesmi se kaže da je on kad se obogatio i postao paša, došao u Bileću i ovdje sagradio crkvu majci, a sebi džamiju. O tome govore

21. Dr Aleksa Ivić, „Pisma Hasan-paše Hercegovačkog iz 1573", *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, Beograd, 1910, XLIX, drugi razred 42, str. 20-26.

22. Luka Grđić Bjelokosić, „Opis Gacka sa starinama i običajima narodnim", *Bosanska Vila*, Sarajevo, 1888, broj 4, str. 56. Isti, iz naroda o narodu, Mostar, 1896, str. 9.

23. Desimir Kojčić, „Crkva vezira", *Sloboda*, Mostar, 1954, broj 15/352); Isti, „Vezirova osveta", *Sloboda*, Mostar, 1960, broj 11; Podatke o Predojevića crkvi i čatrnji u Prijevoru dobio sam od Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru.

slijedeći završni stihovi ove pjesme:

...
Odma paša dobavi majstore
Pa počeše gradit zadužbine
Majka crkvu a sin joj džamiju
U Bileću selu malenome
I danas se u pjesmama pjeva.[24]

5. KARAVANSARAJ, TURBE I ČATRNJA

Pored džamije Hasan-paša je u Bileći sagradio i jedan karavansaraj, u kome su odsjedali trgovci i putnici namjernici. Do karavansaraja on je podigao veliku čatrnju i grobnicu (turbe) za svoje rođake. Ne zna se gdje je karavansaraj bio lociran, i kada je prestao raditi i kada je srušen. M. Dinić kaže za Hasan-pašu da je rođen u Bileći od oca kršćanina, da se prezivao Prodović i da je upravljao Hercegovinom i Crnom Gorom.[25]

Hasan-paša je u svojoj zakladnici, koja je zagubljena, odredio da se prihodi od karavansaraja i drugih nekretnina troše za izdržavanje njegovih zadužbina u Bileći. On je ovdje uvakufio velike posjede koji su se koncem prošlog stoljeća sastojali iz sljedećeg: dvije magaze, osam parcela na lokalitetima: Diljak, Masleni do i Plitine, koje zapremaju 49110 m² površine. Osim toga, u gradu i polju uvakufio je pet grobalja (mezarluka), koji zapremaju 27000 m² površine.[26] Jedno groblje zvalo se Šehitluci, a taj naziv je, kako se priča, dobilo zbog slijedećeg: Nekog Jusufovića su preklali Crnogorci kada je pokušao da spasi svoju kćerku koju su mu oni bili ukrali i sa sobom poveli. Priča se da je on preklana grla trčao i gdje je mrtav pao tu je sahranjen. Ovo je groblje ekshumirano i na njemu je podignut spomenik palim borcima 1941. do 1945. godine. Sva groblja u gradu su nacionalizovana i na njima su izgrađene javne i stambene zgrade ili su pretvorena u parkove. Svi nišani u njima, kojih je nekad bilo mnogo uništeni su.

Prihodi vakufa džamije u Bileći iznosili su 1889. godine 510 forinti. Odatle kojih su se davale plaće dvojici imama i dvojici mujezina, a ostatak je trošen na rasvjetu i opravke džamije. Ovaj podatak jasno govori da su u Bileći 1889. radile dvije džamije. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1913. godine 379, a rashodi 354 krune. Iz prihoda se davala plaća imamu i mujezinu, a ostatak je trošen na opravke džamije.[27]

24. „Knez Bajagić i Nenad paša" (narodna pjesma), *Bosanska Vila*, Sarajevo, 1894, broj 13, str. 101.

25. Mihajlo J. Dinić, *Zemlja Hercega Sv. Save*, Beograd, 1940, str. 55-56; Jevto Dedijer, *Hercegovina*, Beograd, 1909, str. 110; Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957, str. 55.

26. Ovi podaci su uzeti iz gruntovnih knjiga koje čuvaju u Općinskom sudu u Bileći.

27. Proračuni vakufa u BiH iz 1889. g odine, str. 269 i 1913. god. str. 29.

Na temelju svega izloženog može se zaključiti da je Hasan-paša bio jedan od prvih ljudi iz bilećkog kraja koji je prešao na islam i koji se vlastitim trudom i sposobnošću popeo do najviših položaja u ondašnjoj turskoj upravi. Još živa narodna predanja kazuju da je on bio prvi i jedini poznati vakif koji je u Bileći i okolini podizao zadužbine i uvakufljavao nekretnine za njihovo izdržavanje. Zato mi sve bilećke vakufe pripisujemo njemu, premda to u gruntovnim knjigama i drugim pristupačnim izvorima nije nigdje upisano. Njemu se ima još zahvaliti da se islam u ovom dijelu Hercegovine učvrstio i do naših dana održao. On je za Bileću bio isto što i Osman-paša Resulbegović za Trebinje i Mehmed-beg Karađoz za Mostar.

Godine 1873. sagrađen je u Bileći konak sa 12 prostorija u koji su smješteni sud, pošta i druge ustanove. Izgradnja ove zgrade stajala je 39.527 groša a sva ova sredstva dali su domaći stanovnici i službenici.[28] U ovoj zgradi su danas smješteni kancelarije Sekretarijata unutrašnjih poslova.

Iz jednog djelomično sačuvanog popisa (defter) terazija, ćurčija i ćebedžija (nedostaje popis ćurčija) saznajemo da je u ponedjeljak 25. džumada I 1168. (13. aprila 1755) održano u Mostaru svečano promovisanje kalfi spomenutih zanata u majstore iz cijele Hercegovine. Među 1501 majstor terzija, upisano ih je pet iz Bileće. Na temelju ovih podataka može se utvrditi da su u Bileći polovinom 18. stoljeća živjele i radile sljedeće terzije: Ahmed, sin Arslanov, Mehmed, sin Bećirov, i Ahmed, Osman i Omer, sinovi Imšira Musića.[29]

Za vrijeme austrougarske uprave u Bileći je osnovana muslimanska čitaonica (kiraethana), a za stare Jugoslavije pododbor kulturno-prosvjetnog društva Gajret. Članovi ovih društava mnogo su radili na kulturno-prosvjetnom uzdizanju muslimana ovog kraja i školovanju njihove omladine.

Bileća je od austrougarske okupacije 1878. godine do danas dala mnogo fakultetski obrazovanih muslimana svih profila. Mi ovdje iz starije generacije spominjemo samo trojicu: hadži Saliha ef. Kresu, Osmana Nuri Hadžića i dra Hamdiju Kapidžića. Kreso (1821-1899) bio je muderis u Mostaru, Nevesinju, Počitelju, Stocu i Sarajevu, a Hadžić (1869-1937) i Kapidžić (1904-1974) bili su naši istaknuti naučni radnici.[30]

U Bileći i zaseocima koji joj gravitiraju živjele su sljedeće muslimanske porodice: Alijagići, Arnautovići, Arslanagići, Avdići, Babovići, Barakovići, Bašići, Bećovići, Begovići, Brkovići, Čame, Ćatovići, Ćorići, Drljevići, Hadžići, Hajrovići, Hebibi, Idrizi, Isovići, Jaganjci, Jusovići, Kapidžići, Kovači, Krese, Kurtovići, Kusturice,

28. ATAH, AT XX/952-954 i AT XX/977.

29. Ahmed S. Aličić i Hivzija Hasandedić, „Popis terzija, ćurčija i čebedžija u Mostaru iz 1755. godine", *Prilozi POF*, Sarajevo, 1973. (XVIII-XIX) str. 325, 330 i 342.

30. *Osvit*, Mostar, 1903, br. 33 i 1904. god. broj 1; *Behar*, Sarajevo, 1903, broj 2, str. 31; *Gajret*, Sarajevo, 1911, str. 141; Đorđe Pejanović, *Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, str. 56; *Rehber*, Sarajevo, 1899, br. 3; H. Bračković n.d. str. 42.

Mihnići, Mujačići, Musići, Muštovići, Nakićevići, Ovčine, Pervani, Pizovići, Popovići, Predojevići, Priganice, Rebići, Selimovići, Šakambeti, Šehovići, Šukuri, Telarevići, Vilići i Zilići. Za Mihniće, Popoviće i Predojeviće se zna da su do turske okupacije bile kršćanske porodice. Sinan Popović i Hasan Predojević živjeli su u Bileći u drugoj polovini 16, a Ibrahim Mihnić u prvoj polovini 17. stoljeća. Nije poznato kako je tekla islamizacija u ovom dijelu Hercegovine i ko je sve i zašto prelazio na islam.

Za više bilećkih muslimanskih porodica se zna da su 1687. ovdje doselile iz Herceg-Novog, Risna i drugih primorskih gradova kada su ih Mlečani od Turaka konačno osvojili. Neke porodice su doselile iz okolnih sela: Zaušja, Rudina, Miruša, Podosoja, Plane, Džeča, Fatnice, Bijeljanja i drugih.[31] Nekim porodicama, odnosno njihovim zaslužnim članovima, nalazimo spomen u narodnim pjesmama:

Od Bileće Ahmeta Hadžića
Od Rudina Šobota Avdića
A od Džeča Ćatović Žećira.[32]

U Čepelici su živjeli Hajdarhodžići, i Hajdarovići koji su ovdje doselili iz Herceg-Novog. Na rijeci Čepelici, pritoci Trebišnjice, sagrađen je za turske vladavine jedan kameni most i han. U Mirilovićima su živjeli Mujezini, a u Mirušama Kapidžići i Mujačići.[33] Danas u ovim mjestima ne živi niko od muslimana.

6. MEKTEB U ZAUŠJU

U Zaušju koji je od Bileće, udaljenom osam kilometara, na putu za Gacko, žive muslimani od prvih dana turske vladavine. Ovdje je 1908. sagrađen mekteb i svečano je otvoren 23. augusta te godine. Gradnjom mekteba rukovodila je Muslimanska čitaonica (kiraethana) u Bileći. Podignut je sredstvima prikupljenim od domaćih muslimana, među kojima je najviše dao Avdaga Selimović, i prihoda od zabava koje je Kiraethana priređivala u Bileći. Vakufsko ravnateljstvo u Sarajevu dalo je 600 kruna, a izvjesnu subvenciju je dala i Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.[34]

Mekteb je služio i za mesdžid sve dok je radio. Imamsku i mualimsku dužnost u Zaušju vršio je od 1901. do 1916. godine Muharem ef. Hasanbegović. Poslije njega ove dužnosti su vršili: Šaćir ef. Dreca i Ahmed ef. Hadžić. Mekteb je srušen u toku prošlog rata i više nije obnovljen.

U Zaušju su živjele slijedeće muslimanske porodice koje su 1687. ovdje doselile iz Herceg Novog, Nikšića i Korjenića: Ćorići, Idrizi,

31. V. Skarić, n.d. str. 65; *Naselja*... str. 829, 833, 838, 843 i 853.

32. *Gajret*, Sarajevo, 1925, br. 24, str. 383.

33. H. Renner, n.d. str. 363; Naselja... str. 828-838.

34. Bošnjak, Sarajevo, 1908, br. 35 i 49.

Murguzi, Ovčine, Rebići i Selimovići. Čorići, Ovčine i Selimovići bili su jedna porodica i prezivali su se Batahmetovići. Rebići su doselili iz Nikšića a Idrizi iz Korjenića.[35]

7. AVDIĆA DŽAMIJA U PLANOJ

Plana se nalazi na tromeđi puta Bileća - Gacko - Stolac, na samoj hercegovačko-crnogorskoj granici. Ovdje od islamskih spomenika postoji samo mala džamija kvadratnog oblika, građena od tesanog kamena i ranije je bila pokrivena pločom. Uz nju je prigrađena četvrtasta kamena munara visoka oko dvanaest metara. U enterijeru se nalazi mihrab bez dekora, kameni minber koji je nekad bio kombinovan s drvetom i mali mahfil. Sagrađena je 1026. (1617) godine to se vidi iz natpisa sastavljenog u prozi na turskom jeziku i uklesanom na kamenom luku džamijskih vrata. Nju su u nekom napadu srušili hajduci ili uskoci iz primorskih krajeva, pa su je mještani 1. muharema 1210. (18. jula 1795) obnovili.[36]

Zadužbina je Avde Avdića, koji potječe iz porodice Cuca i koji je rodonačelnik razgranate porodice Avdića. Po drugoj verziji ovog predanja Avdići su bili jedno pleme sa pravoslavnim porodicama: Babićima, Čokorilima, Đogovićima, Kneževićima, Stajićima, Šarencima i Zimonjićima, pa zato pop Bogdan Zimonjić nije nikad htio udariti na dio Plane gdje žive Avdići. Kad je Avdo prešao na islam njegovi potomci su prozvani Avdići. Priča se da je on u Planoj sagradio sebi džamiju, a svojoj majci crkvu koje su udaljene jedna od druge oko 500 metara. Dalje se priča da je vakif sahranjen u haremu kod džamije gdje mu se grob bez nišana i danas nalazi.[37]

Drugo predanje kaže da je ovu džamiju sagradio Hasan-paša Predojević, koji je rodom iz Rudina nedaleko od Plane.[38] Ovo je predanje bez osnova jer se zna da je Hasan-paša živio u 16. stoljeću i poginuo 1593. godine. Treće predanje govori da su u Planoj živjela trojica braće Babića, od kojih je jedan prešao na islam („poturčio se"), i on je ovdje džamiju i crkvu sagradio. I ovo je predanje bez osnova jer se ne zna da je u Planoj i okolini ikad živjela muslimanska porodica Babića.

Imamsku i mualimsku dužnost u Planoj vršio je od 1907. do 1917. godine Hasan ef. Fazlagić.[39] Poslije njega imami ove džamije bili su: Šaćir ef. i Ali ef. Dreca, Rešid ef. Imamović i Mustafa ef. Zahić. Zahića su 1941.

35. *Naselja...* str. 858.

36. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1982, str. 356.

37. Toma A. Bratić, „Odlomci iz narodnih pravnih običaja u Hercegovini", *GZM, Sarajevo, 1904, str. 287; Ćamil Avdić, „Plana kod Bileće", Novi Behar*, Sarajevo, 1932, (VI), br. 7-8, str. 100.

38. Š. P. „Interesantna džamija kod Plane", *Sloboda*, Mostar, 1955, broj 31 (358).

39. *Glasnik VIS-a* Sarajevo, 1966, br. 3-4, str. 177-178; *Preporod*, Sarajevo, 1984, br. 12 (332).

godine ubili odmetnici i on je bio posljednji stalni imam ove džamije.

Za izdržavanje džamije i plaćanje njenih službenika vakif je zavještao četiri njive zvane: Luka, Cijepac, Podolje i Osmanagića njive, i groblje (mezarluk) s čatrnjom uz džamiju. Vakufu ove džamije pripadaju još groblja u: Krivači, Njeganovićima, Šakotićima i Trensuli. Prihodi od ovih nekretnina iznosili su 1913. godine 30 forinti i davani su za plaću imamu koji je vršio i mualimsku dužnost u ovom mjestu.[40]

Džamija je srušena 1941. kada su pred navalom odmetnika odavde i iz okolnih sela svi muslimani izbjegli. Obnovljena je 1964. godine i to u potpuno originalnom obliku kakav je uvijek imala. Od 1964. dužnost imama ove džamije povremeno vrši imam džamije u Bileći. Ovoj džamiji gravitiraju: Plana, Njeganovići, Orahovica i Fatnica. Upisana je u gr. ul.k.o. Plana br. 726, kat. čest. 4/88 i zaprema s predvorjem 81 m² površine. Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH broj 582 od 11. jula 1952. godine ova je džamija registrirana kao spomenik kulture i stoji pod zaštitom države.[41]

U groblju kod džamije sahranjeni su: Hamza Avdić (1816-1876), Šobo Avdić, umro 1800, Alija Avdić (1841-1926), Ziba Džubur, kćerka Ibrahimova, umrla 1352 (1933), i Arifa Čustović, žena Hasanova, umrla 1941. godine.

U Planoj su živjele slijedeće muslimanske porodice: Avdići, Čatovići, Durmiši, Đape, Kovači i Kusturice. Durmiši i Kovači su ogranci porodice Avdića i izumrli su. U Planoj su 1841,živjeli: Bećir i Kahriman Kusturica i Derviš Avdić.[42] U Krivači kod Plane nalazila se je kula čuvenog Šobe Avdića, koju su koncem augusta 1876. godine srušili Crnogorci.[43]

8. LJUBOVIĆA DŽAMIJA U FATNICI

Fatnica je smještena uz cestu Orahovica — Divin, na sjeveroistočnim padinama Fatničkog polja. Turci su je zauzeli 1466. i u popisu iz 1469. godine upisali kao nahiju u Vilajetu Hercegovini. Bila je u sastavu drinskog, blagajskog i stolačkog kadiluka.[44] Od 1878. godine lalazi se na području bilećkog sreza, odnosno općine.

Od islamskih spomenika ovdje postoji samo džamija bez munare za koju se ne zna kada je sagrađena i čija je zadužbina. Može se misliti, ali još ničim dokazati, da su je sagradili Ljubovići, koji su u 16. stoljeću iz Nevesinja u Fatnicu doselili i ovdje imali velike posjede. Omer Ljubović, sin Zulfikarov, imao je 1829. u Fatnici i selima oko nje timar od 21.602

40. Proračuni vakufa za 1913. godinu, str. 29.

41. *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1964, str. 10-11, str. 538-542.

42. *Naselja...* str. 873; Sidžil mostarskog kadije (SMK), br. 3, list 85 a i 86 b.

43. Hamdija Kapidžić, *Zastava o Bosni i Hercegovini*, knj. IV, Sarajevo, 1956, str. 133; Ćamil Avdić, „Jedan hercegovački original", *Novi Behar*, Sarajevo, 1932. (IV), broj 3, str.37.

44. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 117 i 136.

akče. U Fatnici su 1825. živjeli Jašar, sin Arslan-bašin i brat mu Omer spahija.[45]

Džamija je locirana iznad Fatničkog polja, oko 300 metara ispod ceste koja ovuda prolazi i vodi za Berkoviće i Stolac. Građena je od lomljenog kamena, dimenzija oko 10x8x6 metara i danas pokrivena crijepom. U prošlosti je više puta rušena, jer nema sela ni zaseoka u Dabru na koje nisu udarali uskoci Baje Pivljanina i „gonili u kasabe"[46] Srušena je u toku prošlog rata, pa je poslije 1960. godine obnovljena. Uz nju se nalazi mali harem, u kome su svi nišani uništeni. Desetak metara desno od džamije nalazi se izvor pitke vode zvani Sopot. Vakuf ove džamije imao je u svome posjedu: gradilište s džamijom, groblje (mezari) uz nju, parcelu na kojoj je bila vakufska kuća i mekteb i parcelu na kojoj je poslije 1950. sagrađena jedna društvena zgrada. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1913. godine dvadeset kruna.

Imamsku i mualimsku dužnost u Fatnici vršio je 1304. (1886) godine Salih ef. Kusturica. Od 1917. godine imami ove džamije bili su: Hasan ef. Fazlagić, Ćamil ef. Arnautović i, posljednji, Kasim ef. Durić. Džamija danas povremeno služi svojoj svrsi i to samo uz ramazan.

Na lokalitetu Miljuša glavica nalazi se staro muslimansko groblje gdje ima jedan nišan na kome piše bosančicom da u grobu pod njim leži neki Skender. Ovdje se nalazi i jedan nišan s turbanom napravljen od krstače.

Na Odžacima u Kljencima Ljubovići su imali kulu i odžake u kojima su stanovali. Posljednji njihov vlasnik bio je Omer-beg Ljubović, koji je 1876. odavde izbjegao i nastanio se u Stocu. Tada su ustanici zapalili kulu i odžake bega Ljubovića, kojima danas ni traga nema. Kad su Ljubovići iz Dabra pošli u Tursku, prodali su sva svoja imanja kmetovima jeftinije nego drugima.[47]

U Fatnici i Bačevici, koja joj gravitira, živjele su sljedeće muslimanske porodice: Babovići, Bajramovići, Ćomići, Emrovići, Hodžići, Jakubovići, Ljubovići, Merdžanići, Ovčine, Pervani, Pizovići, Priganice, Šehići i Zilići.[48] Većina ovih porodica doselila je ovdje iz drugih mjesta. Misli se da iz Fatnice, iz porodice Pervana, potječe Ahmed-paša Džezar, koji je 1799. godine kod Ake u Siriji pobijedio Napoleona Bonapartu. Napoleon je za nj rekao: „Da ne bi toga čovjeka ja bih prevrnuo cijeli svijet."[49]

---

45. Petar Šobajić, „Dabarsko polje u Hercegovini", *Srpski etnografski zbornik*, knj. LXVII, Beograd, 1954, str. 15; SMK, br. 3. list 51 b; Sidžil blagajskog kadije, broj 57, list 50 a.

46. P. Šobajić, n.d. str. 16.

47. P. Šobajić, n.d. str. 32; Hamdija Kreševljaković, „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", „*Naše starine*", Sarajevo, 1954 (II), str. 77; Jevto Dedijer, „Vrste nepokretne imovine u Hercegovini", *GZM*, Sarajevo, 1908. str. 390.

48. *Naselja* ... str. 879-880.

49. Dr Teofil Koetstchet, „Džezar Ahmed-paša", *Nada*, Sarajevo, 1901. brojevi: 6-13; Gajret, Sarajevo, 1930, str. 508.

9. BAJRAMOVIĆA DŽAMIJA U ORAHOVICI

Orahovica leži uz cestu koja iz Plane vodi u Fatnicu i dalje za Berkoviće i Stolac. Ovdje se, odmah ispod ceste, nalazi jedna džamija malih dimenzija i bez munare, koju je 1934. sagradio Ibrahim Bajramović. Svečano je otvorena 1. septembra 1934. i tada je u njoj proučen mevlud koji je priredio Hajdar Bajramović i kome su prisustvovali brojni muslimani iz Bileće i susjednih sela.[50] Džamija je u toku prošlog rata srušena, pa je poslije 1960. obnovljena. Povremeno se otvara, i to samo uz ramazan. Uz nju se nalazi mali harem i u njemu su svi nišani uništeni.

Bajramovići su stara porodica čijim članovima nalazimo spomen u izvorima od polovine 18. stoljeća. U Fatnici je 1777. živio Hasan, a 1848. godine Ahmed i Salih Bajramović.[51]

Nad muslimanima ovog dijela Hercegovine izvršen je 1941. godine masakr i svi su, osim onih koji su prije uspjeli izbjeći, pobijeni ili odvedeni i bačeni u jamu na Trusini. Odmetnici su 21. septembra 1941. bacili u ovu jamu koja se nalazi između Berkovića i Zovog Dola, oko 450 muslimana, pretežno žena, djece i staraca. Iz porodice Čatovića iz Džeča bačene su 144 osobe od kojih se spasila samo Hadžera koja sada živi u Lastvi kod Trebinja.[52]

10. KORITA

Korita leže uz magistralu Dubrovnik — Sarajevo, na polovini puta između Gacka i Bileće. Svoje ime dobila su po vrtačama sličnim koritima kojih ovdje mnogo ima. Turci su ih zauzeli 1466. i povjerili na upravu jednom subaši. Bila su u sastavu raznih kadiluka: fočanskog, hercegnovskog, cerniškog, gatačkog i bilećkog. Korita su stalno bila u sastavu ključke kapetanije. Od 1878. godine nalaze se na području bilećkog sreza odnosno općine.[53]

Korita graniče sa Crnom Gorom i za sve vrijeme turske vladavine bila su izložena čestim napadima hajduka i uskoka iz primorskih krajeva. Zato su Turci već u prvim godinama svoje vladavine izgradili ovdje utvrđenje s nekoliko kula u blizini i stalno držali posadu. O borbama Turaka s hajducima i uskocima Baje Pivljanina pjeva se u više narodnih pjesama koje su objavljene u našoj literaturi. Iz ovih pjesama saznajemo da su se hajduci skupljali na Kobiljoj glavi i na Planiku i odavde vršili organizirane napade na turski asker, a od 1878. na austrougarsku

---

50. *Islamski svijet*, Sarajevo, 1934 (III), broj 72; *Gajret*, Sarajevo, 1934, broj 5, str. 99.

51. Sidžil blagajskog kadije broj 57, list 50 a. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

52. Podatke dobio od hadži Mustafe Ćatovića iz Mostara.

53. S. Delić, n. d. str. 291; Mihajlo J. Dinić, *Zemlje* n.d. str. 250.

soldatesku. U pjesmi „Svatovsko groblje na Koritima" govori se da su uskoci Baje Pivljanina dočekali u Koritima svatove Hadže Rišljanina i ubili mu vjerenicu i brata koji ju je, kao djever, pratio. Priča se da se i sada u Koritima, pod Planikom, poznaje groblje tih svatova u kome su sahranjeni Hadžina vjerenica Hanka i brat mu Muhamed (u drugoj pjesmi Durmiš). Na njihovim grobovima bili su nišani bez natpisa, s nekim ukrasnim crtežima koji su davno uništeni. Korita su čuvena i po jakoj zimi o čemu se priča i u pjesmama pjeva. Pjesnik za Korita kaže:

Udarismo niz Korita ravna
Sva Korita pritisnula tama... [54]

Kad su Turci izgradili prvo utvrđenje u Koritima nije poznato. Sulejman-paša Resulbegović iz Trebinja je, po naredbi bosanskog vezira, gradio 1756. godine u „derbend klancu - Koritima" nanovo tvrdu kulu i oko nje šaranpov (opkop). Ova kula i druge zgrade bile su podignute na lokalitetu Grad koji se nalazi između magistrale i makadama koji iz Korita vodi u selo Crkvice u Crnoj Gori. Ovdje se i danas vide velike gomile ruševina od zgrada koje su mještani raščistili i napravili male vrtače. U Gradu postoje i dvije čatrnje (gustijerne) iz kojih se posada vodom snabdijevala. Na jednom hudžetu iz 1204. (1790) godine kao svjedoci potpisani su: Husein-aga, aga iz Korita i ćehaja mu hadži Mustafa. U Koritima je 1612. živio neki spahija Muselim-beg, a 1875. godine juzbaša Murat-aga Džaferović. 13. augusta 1875. godine ustanici su navalili na Grad i porušili u njemu sve kule osim džamije. Grad u Ključu je pred okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. godine bio izgubio svaku važnost, i mjesto njega počeo igrati sve veću ulogu Grad u Koritima koji se nalazio na drumu Bileća - Gacko i koji je išao uz crnogorsku granicu. [55]

Za turske uprave u Koritima je podignuta i jedna džamija za koju se ne zna kada je sagrađena, a ni čija je bila zadužbina. Priča se da su je sagradili Dizdarevići koji su ovdje od izgradnje tvrđave stanovali i bili njeni dizdari. Oni su u Korita došli iz Ključa gdje su njihovi preci bili prvi dizdari ključkog grada. [56]

Džamija je bila locirana u Gradu, s desne strane makadamskog puta koji iz Korita vodi u Crkvice i koje je mjesto od magistrale udaljeno oko 300 metara. Bila je građena od tesanog kamena, s četvrtastom kamenom munarom i pokrivena pločom. U njoj su klanjali članovi posade i muslimani koji su u Koritima živili. Dok je radila gravitirala su joj sela Brestice i Hodžići. Njeni imami su za vršenje svoje dužnosti uživali jedan

54. Pajević, n.d. str. 215; Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, Beograd, 1969, knj. III, str. 298-305; *Narodne pjesme muslimana u BiH*, sabrao Kosta Hörman, priredila Djenana Buturović, Sarajevo, 1976, knj. I, str. 98-107 i knj. II, str. 545-549.

55. Vladislav Skarić, „Trebinje u 18. vijeku." GZM, Sarajevo, 1933, str. 67; Isti, Podaci za istoriju Hercegovine str. 65; Danilo Tunguz Perović, *Odjek nevesinjske puške 1875. godine*, Sarajevo, 1923, str. 38; Josip Holoček /preveo R. Dančin/, *Za slobodu, slike i crte iz crnogorskih i hercegovačkih bojeva protiv Turaka*, str. 96

56. Delić, *Dva stara natpisa...*, str. 501, i po pričanju Hasan ef. Fazlagića.

gedik timar u Koritima. Uz džamiju se nalazio harem u kome su nišani davno uništeni, tako da od nijednog ni traga nema. Gradilište s džamijom upisano je u gruntovnom ul. kat. općine Korita broj 254 kat. čest. 1/15 i zaprema 70 m² površine. Džamija je srušena pred prvi svjetski rat 1914. godine i tada su svi muslimani odavde izbjegli i naselili se u Avtovcu, Gacku i drugdje. Jedna porodica Dizdarevića iselila je iz Korita 1874. i nastanila se u Opličićima, općina Čapljina, gdje njihovi potomci i danas žive. Ovdje treba još reći da je u Koritima 1304. (1886) godine radio i jedan sibjan mekteb koji je, sigurno, srušen kad i džamija 1914. godine. [57]

Putopisac Henrik Renner,koji je kroz Korita prošao 1888. godine,naziva ih „krvavi" i „divlji i krševiti kraj". On je u svom Putopisu na strani 350. donio lijepu fotografiju Grada u Koritima. Na fotografiji se vidi sljedeće: prostran, malo strmenit i krševit prostor pravokutnog oblika ograđen zidom visokim oko dva metra. U jugoistočnom uglu Grada bila je jedna zgrada na sprat, dimenzija oko 20x10x8 metara pokrivena pločom. Iza ove zgrade vidi se vrh munare pokriven olovom ili plehom. U Gradu su se tada nalazile još četiri prizemne zgrade i dvije kule visoke oko 12 metara. [58]

U Koritima su koncem prošlog stoljeća živjele sljedeće muslimanske porodice: Čustovići, Dizdarevići, Musići i Redžići. Osim njih ovdje su imali posjede i sljedeće muslimanske porodice iz Hercegovine: Bijedići iz Gacka, Čame iz Bileće, Čengići iz Bruse, Čustovići iz Cernice i Ključa, Isovići iz Bileće, Mrgani iz Bivolja Brda, Muljani (Pašići) iz Mulja, Nikšići iz Stoca, Sarići iz Gacka, Šakovići iz Velike Gračanice, Šehovići iz Trebinja, Tanovići iz Cernice i Ključa, Vukotići iz Ključa i Zvizdići iz Gacka. Zanimljivo je ovdje iznijeti i nazive nekih oranica i kosanica koje se nalaze na području kat. općine Korita i koje su u gruntovnim knjigama upisane pod slijedećim nazivima: Dizdarev do, Jašarov do, Muratov do, Sarića do, Hamzina lisnikovišta, Ujdurovina, Bašča u Gradu i druge. U ovim knjigama je upisano više njiva pod nazivom „čatrnja", što govori da je u Koritima sagrađeno mnogo čatrnja, iz kojih se svijet vodom snabdijevao.

Pred prvi svjetski rat stradali su muslimani u Koritima, posebno Dizdarevići, koji su bili najbrojniji. Njih su pobili hajduci i bacili u jamu u Koritima koja je od tada bila oznata pod imenom „Dizdaruša". Sva naša nastojanja da saznamo imena Dizdarevića i Redžića koji su 1914. godine zvjerski ubijeni i u spomenutu jamu bačeni ostala su bez ikakvih rezultata.

U Planiku je u tursko doba sagrađena jedna kula i karaula koje su, kako se kaže u jednoj narodnoj pjesmi, porušili hajduci harambaše Vuka Tomanovića. Za vlade Ali-paše Rizvanbegovića (1833-1851) ovdje je bila

57. Zapisnici..; gruntovne knjige u Općinskom sudu u Gacku; Bosanska salnama /godišnjak/ za 1304/1886/ godinu; J. Dedijer, n.d. str. 264.

58. Henrik Renner, *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko*, preveo Iso Velikanović, Mitrovica, 1900, str. 16

đumrukhana (carinarnica). U Mekoji Grudi, koja se nalazi na polovini puta Korita — Plana, imali su velike posjede i čifluke Tanovići iz Brestice i Čengići iz Lipnika.

S katastarskom općinom Korita graniči katastarska općina Hodžići gdje su nekad živjeli Hodžići, po kojima je i mjesto dobilo svoje ime. Čak se priča da je ovdje nekad postojala i džamija. Koncem prošlog stoljeća ovdje su imali posjede samo dvojica muslimana: Ibrahim Dizdarević iz Gacka i Džafer Klepić iz Trebinja. Danas su Hodžići čisto srpsko-pravoslavno selo, a kada su muslimani iz njih iselili ne pamte ni najstariji ljudi. U Koritima i okolini ne živi od 1914. godine niko od muslimana i uništeni su svi tragovi islamske kulturne baštine koji su nastali na ovom području za vrijeme 400-godišnje tursko-osmanske vladavine. "

59. Vujačić, n.d. str. 254; Miloš Dj. Slijepčević, *Samobor selo u Gornjoj Hercegovini*, Sarajevo 1969, str. 17.

OPĆINA GACKO

A. GACKO

Gacko (Metohija) je varošica na sjeveroistočnom rubu Gatačkog polja, u istočnoj Hercegovini. Prvi put se sominje 1276. kao mjesto sukoba između kralja Uroša Nemanjića i sina mu Dragutina. Gatačka župa pripadala je oblasti Podgorje, a od 14. stoljeća bosanskoj državi i nalazila se u posjedu vlasteoske porodice Hranića. Gacko je u srednjem vijeku bio važan centar na trgovačkom drumu koji je vodio od Dubrovnika preko Trebinja i Bileće u Foču i dalje.[1]

Turci su ga zauzeli u novembru 1465. godine. Nahija Gacko koja se prvi put spominje u sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine, pripadala je u početku kadiluku Foči ili Drini, a od 1532. kadiluku Cernici. Od 1858. Gacko je središte kadiluka, a od novembra do decembra 1875. bio je središte istoimenog okruga (sandžak).[2] Od austrougarske okupacije 1878. do danas, Gacko je stalno centar istoimenog sreza, odnosno općine.

Kad je počela i kako je tekla islamizacija u ovom dijelu Hercegovine nije poznato. Prvi muslimani u Gacku i okolini bili su, kao i drugdje u perifernim dijelovima Hercegovine, osvajači janjičari i spahije, ali se ne zna kakvog su porijekla oni bili.[3] U više muslimanskih porodica u Hercegovini sačuvano je do danas predanje da su njihovi preci doselili iz Turske, kao osvajači, kad su Osmanlije polovinom 15. stoljeća okupirali ove krajeve .

Broj muslimana u ovom kraju povećavao se konverzijom domaćeg bogumilskog stanovništva. Na islam se prelazilo dragovoljno i bez ikakve prisile. Neki su na islam prelazili „za inan", kao što je bio slučaj Đure Zvizdića, o kome ćemo kasnije govoriti. Bilo je slučajeva da je jedan član porodice prešao na islam, a drugi ostao u svojoj pradjedovskoj kršćanskoj vjeri. Oni su kasnije međusobno održavali tijesne rodbinske veze, pa čak se priča da su neke porodice, pored svojih, slavile i neke kršćanske praznike. Kad se u Gacku podizala pravoslavna crkva 1881. i 1882. godine, neki muslimani su dali preko sto forinti u gradnji. Oni su nad svojim bolesnima dovodili pravoslavne svećenike da ih liječe i čitaju molitve.[4]

1. Dr Mihajlo Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, Beograd, 1940, str. 245.

2. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, str. 23; Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), acta turcarum B 125, No l.

3. Vladimir Skarić, „Podaci za istoriju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka." *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM)*, Sarajevo, 1931, str. 65.

4. Jevto Dedijer, *Hercegovina*, Beograd, 1909, str. 192; Luka Grđić Bjelokosić, Opis Gacka sa starinama i običajima narodnim, *Bosanska Vila*, Sarajevo, 1888, broj 6, str. 88.

Mehmed Spahije Zvizdića džamija

U Gacku se od islamskih objekata nalazi samo džamija i mekteb uz nju, situirani na mjestu Slavlja, nedaleko od istoimenog izvora. U prošlim bunama i ratnim vihorima džamija je više puta rušena i kasnije nanovo građena ili opravljana. Kako je izgledala i kolike je dimenzije imala prva njena zgrada nije poznato. Ona je, zacijelo, bila malena, građena od slabog materijala i bez munare.

Prvu džamiju u Gacku sagradio je Mehmed-spahija Zvizda (Zvizdić) 1760. godine.[5] On je rođen u Gacku koncem 17. ili početkom 18. stoljeća i u porodici je imao samo ženu, kojoj je bilo ime Slava. Bio je po rođenju kršćanin i bilo mu je ime Đuro. Po drugoj verziji ovog predanja on se prezivao Vasović i od njeg vuku porijeklo gatački Zvizdići.[6]

Priča se da mu je žena Slava jednog dana prala rublje na izvoru Slavljan, koji je po njoj dobio svoje ime. Bila je pokrupna zbog čega je na se svratila pozornost buljubaše Ahmeda Mijatovića koji je tuda slučajno na konju naišao i koji joj je na račun toga nešto banalno dobacio. Kad se ona uplakana, zbog uvrede, kući vratila, ispričala je sve svome mužu.

5. Ovaj podatak je uzet iz evidencije Odbora IZ-e Gacko. L.G. Bjelokosić kaže da je džamija u Gacku sagrađena u 17. stoljeću (Opis Gacka... broj 5, str. 74).

6. Dr Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1971, str. 396.

Ovaj slučaj je Đuru toliko razljutio da je odmah otišao u Istambul, primio islam i uzeo ime Mehmed. Tamo je dobio i ferman da može ubiti Mijatovića gdje god ga živa uhvati. Po povratku kući, pošao je odmah u potjeru za njim, a ovaj je prije njegovog povratka bio natovario svo svoje blago na šest mazgi i počeo bježati prema Foči. Mehmed-spahija ga je sustigao na skeli Drini, ubio ga, i svo blago u Gacko dotjerao. Dalje se priča da je on u Gacku sagradio sebi džamiju, a u Maloj Gračanici crkvu svojoj ženi Slavi, koja nije htjela preći na islam i koja je do smrti živjela kao kršćanka.[7]

Po drugoj verziji ovog predanja, taj slučajni prolaznik bio je Hamza Tepavčević iz Kraljevog Dola, po trećoj neki Krvavac, a po četvrtoj Alija Čerkez. Predanje dalje kaže da je Hamza buljubaša bio veliki nasilnik. Njegova su nasilja bila dojadila kršćanima i muslimanima. Ovo je bio glavni razlog Đurinog odlaska u Istambul, a uvreda žene mu Slave bilo je samo direktan povod za to. On je prije polaska na put prikupio potpise od uglednih ljudi iz Gacka i okoline koji su potvrdili da Hamza čini nasilja (zulum) svijetu i njihove iskaze ovjerio od mjesnih vlasti. Đuro je ostao u Istambulu tri godine, gdje je primio islam, uzeo ime Mehmed i od sultana dobio ferman da može ubiti Hamzu, što je po povratku kući i učinio.

Priča se da je Mehmed-spahija imao tri sina: Ibrahima, Mustafu i Aliju. Najstariji Ibrahim dobro je slušao majku i kad god je ona zaželjela, vodio ju je u crkvu u Malu Gračanicu. Dvojica mlađih su je odvraćali da ne ide u crkvu, pa ih je ona zato klela da im se potomstvo u trećem koljenu iskorijeni. Priča se da je tako i bilo. Od najstarijeg joj sina Ibrahima vuku porijeklo ne samo Zvizdići, nego sve muslimanske porodice u Gacku: od Kurta, - Kurtovići, od Nuka, - Nukići, od Šaka, - Šakovići itd.[8] Još živa usmena narodna tradicija i danas prepričava sve ove događaje s tim što im vrijeme nastanka ne može odrediti. Zato se u nedostatku pisanih izvora moramo zadovoljiti ovim oskudnim narodnim predanjima.

Vakif Mehmed-spahija je prije prelaska na islam bio knez u Metohiji i ugledan i bogat feudalac. On je u Gacku i okolini imao velike posjede, a selo Vrba bilo mu je planina na koju je preko ljeta stoku (hajvan) izgonio. Ovdje su živjeli njegovi potomci Agovići, koji su 1882. godine prodali sve svoje posjede Srbima i odavde iselili.[9]

Navedeno predanje je možda istinito, ali glavni razlog Đurinog prelaska na islam je, svakako, taj što je pod novom vlašću htio i želio sačuvati sve svoje privilegije i posjede koje je do tada uživao. On je umro u Gacku u drugoj polovini 18. stoljeća i, kako se priča, sahranjen je u haremu kod džamije, oko dva metra zapadno od njene munare. Stariji ljudi i sada pokazuju njegov grob, ali nišana na njemu odavno nema.

7. Stevan Delić, „Gatačko polje", *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1906, str. 163; Sarajevski list, Sarajevo, 1895, broj 128; J. Dedijer, n.d. str. 194.

8. Po pričanju Hasana ef. Fazlagića, koji je umro u Gacku 1965. u 106. godini života.

9. Vidi napomenu broj 4.

Džamija u Gacku je bila koncem prošlog stoljeća toliko dotrajala da se u njoj više nije moglo klanjati. Tada je Zemaljska vlada za BiH dotirala sumu od 1000 forinti i dala svu građu od porušene kasarne (kršle) u Gacku za izgradnju džamije. Muslimani Gacka i okoline dali su 600 i u građi 200 forinti. S ovim sredstvima je cestar Šremer sagradio 1896. godine, na temeljima stare, novu džamiju.[10] Munara uz nju podignuta je kasnije.

Osnovica džamije je kvadrat sa stranicom 8,5 metara (enterijer). Građena je od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom, sada pod crijepom. U enterijeru se nalazi mihrab bez dekora, drveni minber i mahfil u širini cijele džamije. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara ortogonalna oblika visoka oko 15 metara. Džamija je u toku prvog svjetskog rata rušena, pa je 1916. dograđivana i opravljana. I u toku prošlog rata ona je znatno oštećena. Godine 1964. temeljito opravljena. Ona nema predvorja (sofa) kao ni ostale džamije na području gatačke općine. Zaprema s haremom uz nju 556 m² površine i upisana je u gr.ul.k.o. Gacko pod brojem 663, kat.čest.415.

Prvi poznati imam ove džamije bio je neki Ebu Bekir hodža, koji je potpisan kao svjedok na jednom ugovoru iz 1204. (1789) godine. Hasan-beg Resulbegović, sin Ibrahim-pašin, bio je u prvoj polovini prošlog stoljeća mualim u Gacku. Neki Ali ef. bio je 1284. (1867/68) imam i hatib džamije u Gacku. Od konca prošlog stoljeća do danas imami i hatibi ove džamije bili su: Arif ef. Sarić, Osman ef. Zametica, Muharem ef. Hasanbegović, hafiz Alija Karahasanović, Mahmud ef. Džaferović, Hamid ef. Kurtović, Hasan ef. Fazlagić i Atif ef. Spahić.[11] Ovoj džamiji gravitira više okolnih sela.

Za izdržavanje džamije vakif je ostavio: dućan, vrt, njivu i tri harema koje nekretnine zapremaju 42500 m² površine. Iz prihoda ovih nekretnina davale su se plaće imamu, mujezinu i opravljala džamija. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1917. godine 419, a rashodi 268 forinti. Od ovoga se davalo imamu i mujezinu godišnje po 120 forinti a ostatak je trošen za opravljanje džamije i njenu rasvjetu.[12]

Neka Ajnija-hanuma uvakufila je nepoznate godine čair i čifluk u Gacku za potrebe ove džamije i one u Cernici. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1917. godine 364, a rashodi 288 kruna. Od ovoga se plaćalo imamu i mujezinu po 120 kruna, a ostatak je uzimao mutevelija. Iz prihoda ovog vakufa davala se je plaća i imamu džamije u Cernici sve dok je ona radila.

10. *Bošnjak*, Sarajevo, 1896, broj 2, str. 3.

11. Osman Asaf Sokolobić, „Utanačenje mira između gatačkih ajana i raje u drugoj polovini 18 vijeka", *Novi Behar*, Sarajevo, 1933, broj 22, str. 306; *Bošnjak*, Sarajevo, 1899, broj 12, str. 3; Zapisnici sjednica Vakufskog povjerenstva u Gacku 1915. do 1917. godine (u Odboru IZ Gacko); Arhiva vakufskog povjerenstva u Mostaru, akt broj 123/1924; *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1966, broj 3-4, str. 176 i 177.

12. Zapisnici...

Hana Drljević, rođena Džubur, iz Gacka, uvakufila je 1916. nekretnine u Gacku za potrebe ove džamije koje su upisane u gr.ul. k.o. Gacko broj 278. O ovom vakufu nemamo nikakvih podataka.[13]

U Gacku je radio jedan mekteb koji je podigao major Šukri-beg i koji se prvi put spominje 1291. (1874) kada su na području gatačkog kadiluka radila još tri mekteba. Mualimsku dužnost u njemu vršili su spomenuti imami džamije i Hasan ef. Tanović i hafiz Agan ef. Hodžić. Na području ovog kadiluka radilo je 1304. (1886) devet sibjan-mekteba: Metohiji (Gacku), Gračanici, Medanićima, Ravnima (Ramadan Prguda), Mjedeniku (Omer Omeragić), Ključu (Ferhat Krvavac), Fazlagića Kuli (Abdulah Dilberović), Koritima (Derviš Danović) i Havtovcu (Alija Hasanbegović).[24] Svi ovi mektebi radili su u privatnim kućama.

Kad je u Gacku dovršena izgradnja džamije 1896. godine Zemaljska vlada za BiH je naredila da se ovdje otvori mektebi ibtidaija. U tu svrhu uzeta je u najam lijepa zgrada kod džamije. Ovu zgradu podigao je Murat Zvizdić 1892, što se vidi iz natpisa napisanog latinicom na kamenoj ploči njenog potkrovlja. Građena je od tesanog kamena, pokrivena dvostrešnim krovom pod pločom i ima jedan sprat. U prostorijama na spratu radila je mektebi-ibtidaija i bio stan mualima, a u prizemlju su bili dućani, koji su svake godine izdavani pod zakup. Kad je ova zgrada uvakufljena za potrebe mekteba nije poznato. Prostorije na spratu nalaze se u posjedu odbora IZ-e Gacko, dok su dućani nacionalizovani.

Muslimani Gacka poveli su 1874. akciju da se sibjan-mekteb pretvori u ruždiju i da se učitelju odredi plaća iz državne blagajne. Pošto je Gacko u to doba imalo manje od 500 muslimanskih kuća molbi nije udovoljeno.[15]

U Gacku je prije 1905. osnovana Muslimanska čitaonica. Njeni su članovi mnogo radili na kulturno-prosvjetnom uzdizanju muslimana ovog kraja. Svake godine su priređivane zabave u hotelu „Metohija" i prihodi trošeni za školovanje muslimanske omladine.[16]

Pored džamije, mekteba i čitaonice ovdje je od prvih godina turske vladavine radio i jedan karavansaraj. U nj su odsjedali trgovački karavani koji su od Dubrovnika gonili robu za Foču i dalje. Gdje je bio lociran i kada je prestao raditi i srušen nije poznato. Od 1867. Gacko je imalo i poštu.[17]

U Gacku i okolini sagrađeno je za turske vladavine više kula na jedan do tri sprata. Za borbi koje je vodio Mehmed-beg Turhanija 1832. rotiv

13. Proračuni vakufa u BiH, Sarajevo, 1899, str. 318 i Zapisnici...

14. Bosanske salname za 1874. i 1886. godinu.

15. Dr Hajrudin Ćurić, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini, 1800. do 1878. godine*, Beograd, 1965, str. 150.

16. *Behar*, Sarajevo, 1905/6, str. 15 i 46; Đorđe Pejanović, *Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, str. 56.

17. Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957, str. 56, M. Dinić, n.d. str. 98; Nikola Rukavina, *Historijat razvoja pošta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1937, str. 10.

Smail-age Čengića izgorjelo je skoro cijelo Gacko. Ustanici su 13. augusta 1875. zapalili u Gacku sedam kula. U isto vrijeme oni su zauzeli Vrbu i srušili i zapalili oko trideset kula.[18]

Na brdu Ponikvama, što se nalazi na sjevernoj periferiji Gacka, sagrađena je za turske uprave kasarna (kršla) i 1876. nekoliko šančeva.[19] Ova kasarna je srušena 1895. i kamen upotrijebljen za gradnju džamije u Gacku. Kod kasarne se ranije nalazio harem u kome su sahranjivani umrli vojnici. Ovdje je ranije bilo više nišana s natpisima i dekoracijama; svi su davno uništeni. S ovog mjesta pucao je top uz ramazan i prilikom dvaju bajrama. Tu je bila i čatrnja, čije se ruševine još vide.

U Gacku je ranije bilo pet harema koji su zapremali 15800 m² površine. Tri su poslije 1960. ekshumirana i na njima su podignute privredne i stambene zgrade, dok su druga dva napuštena. Priča se da je u ova dva harema bilo mnogo nišana s natpisima i dekoracijama, ali su svi uništeni.

Gacko i okolina nalazili su se za turske uprave na granici (serhat) prema Crnoj Gori. Za sve vrijeme turske uprave uskoci i hajduci iz Crne Gore stalno su napadali na ova područja, pljačkali, sve u zarobljeništvo odvodili sve muslimane,, pa čak i žene i djecu, koje bi žive uhvatili. Naročito je bilo teško za vrijeme kandijskog rata (1645-1699), kada je ovim krajevima harao čuveni Bajo Pivljanin i sa svojim četama ubijao i palio sve do čega je došao. Bajo je od Čampara u Gacku zarobio dvije djevojke, odveo ih u Dubrovnik i prodao Italijanima. On je dalje porušio sve džamije u Hercegovini do kojih je došao od kojih, kako se priča, nijedna nikada više nije obnovljena. A za vlade Ali-paše Rizvanbegovića (1833-1851) Gacko je igralo ulogu hercegovačke krajine (serhat).[20]

Stalni upadi uskoka i hajduka iz Crne Gore na područja gatačke nahije bili su uzrokom da su mnoge muslimanske porodice, od prvih dana turske vladavine, napuštale svoja ognjišta i selile u druga, sigurnija mjesta: Mostar, Sarajevo i drugdje. Tako npr. Rizvan Gačanin, kafedžija iz Mjedenice, umro je u Sarajevu 1774, Mula Ibrahim iz Gacka, pisar, koji je lijepo pisao „divaniju", umro je u Sarajevu 1875. i Hasan-baša, sarač iz Gacka, umro je u Sarajevu 1789. godine. Ahmed Alija Gačanin iz Tabak Sulejmanove mahale u Sarajevu, uvakufio je za Ajnibegov mekteb jednu knjigu i predao je muteveliji Halilu, sinu Salihovu.[21]

---

18. Dr Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 142; Hamdija Kapidžić, *Zastava o Bosni i Hercegovini, 1874-1875*, knj. III, Sarajevo, 1954, str. 217. Kula nekog Bešir-age iz Gacka spominje se u slijedećoj narodnoj pjesmi:

Kad izgorje Bešir-age kula
Ne može se Gackom poljem proći...
(Bosanska Vila, Sarajevo, 1894, broj 8, str. 122.

19. Vidi napomenu broj 4.

20. Stevan Delić, „Gatačko polje," *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1904. (XI), broj 9-10, str. 549, i po pričanju Hasana ef. Fazlagića.

21. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis* (1746-1804), preveo Mehmed Mujezinović, Sarajevo, 1968, str. 171, 289 i 339.

Gacko je za turske uprave dalo više istaknutih i zaslužnih ljudi: Tanovići: Husein-aga, Arslan-aga i Bajram-aga, spominju se 1789. kao gatački ajani (prvaci). Članovi ove porodice bili su kapetani stoljeća. Mulaga Tanović bio je ugledni muslimanski prvak iz Gacka i poslanik carigradskog parlamenta 1876. godine. On je poslije austrougarske okupacije BiH 1878. preselio u Mostar, sagradio veliku kuću s ćoškom (doksat) u Cernici i ovdje se s porodicom nastanio. Njegovi potomci su koncem prošlog stoljeća odselili u Tursku, gdje i danas žive. Ne zna se kada je i gdje Mulaga umro i sahranjen.[22] Mulaginu kuću u Mostaru, koja je nacionalizovana, stariji Mostarci i danas nazivaju „Ćošak Mulage Tanovića".

Neki Omer-aga, sin Ibrahim-agin, bio je 1792. ajan Gacka. Bajram-aga Zvizdić, gatački ajan, kupio je početkom prošlog stojeća od Ahmed-bega Ljubovića posjede između Lazarića i Miholjača zvane „Ljubovića hudut" i „Begluci".[23] Džafer Zvizdić istakao se kao hrabar i velik junak prilikom ulaska austrijske vojske u Gacko, pa su ga vojne vlasti osudile na smrt i strijeljale. Oko njegove ličnosti isplele su se razne priče i postao je u ovom kraju legenda.[24]

Od austrougarske okupacije do danas Gacko je dalo cijelu plejadu fakultetski obrazovanih muslimana koji su zauzimali istaknute položaje u društvenom i političkom životu bosansko-hercegovačkih muslimana. Ovdje iz starije generacije spominjemo samo slijedeće: dra Avdu Hasanbegovića, Šukriju Kurtovića, dra Murata Sarića, dra Jusufa Tanovića, Sabita Čamparu i Mulaliju Zvizdića.

B. CERNICA

Cernica je danas seoce koje se nalazi u najjužnijem dijelu gatačke općine. Od svih mjesta ove općine ona ima najblažu klimu i zato ovdje uspijevaju neke vrste južnog voća, kao smokve i grožđe. To potvrđuje i naziv jednog kompleksa zemljišta koji se zove Loza.

Cernica je poznata iz srednjeg vijeka, jer je kroz nju prolazio trgovački drum što je išao od Dubrovnika do Istambula. Ona je sve do polovine prošlog stoljeća imala najrazvijeniju trgovačku čaršiju od Trebinja do Foče.[25] Turci su je zauzeli 1465. i od tada pa sve do 1878. bila je u njihovoj vlasti.

---

22. Vidi napomenu broj 11; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954, str. 229; Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956, str. 96. Prezime Tanović postalo je odbacivanjem prva dva sloga od Kapetanović, što se razumije iz slijedeće narodne pjesme:

Urodile dunje Tanovića
Ali one Kapetanovića (Bosanska Vila, 1902, br.18-19 str.

23. Dr Avdo Sućeska, *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo, 1963, str. 123; S. Delić, n.d. broj 11, str. 665.

24. H. Kapidžić, n.d. str. 19.

25. J. Dedijer, n.d. str. 192.

Nakon turske okupacije Cernica je odmah postala administrativni centar gatačke nahije. Godine 1476. sjedi ovdje subaša,a 1477. Alija „vojvoda Cernica i Primorja." Prije 1532. postala je središte kadiluka. Sve do polovine prošlog stoljeća bila je privredni i kulturni centar ne samo gatačke, nego šire, pivske i rudničke nahije.[26]

U sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine prvi put se spominje nahija Gacko i u njoj trg (bazar) Cernica. Ona je prilikom ovog popisa imala osamdeset jednu porodicu, među njima osamnaest neoženjenih i svi su bili kršćani.[27]

Prilikom popisa 1477. godine Cernica je brojala trideset jednu kuću (domaćinstvo), a prihod od njenog trga iznosio je te godine 12.046 akči. Ona je tada bila veliko selo, koje je dato kao timar osmorici posadnika tvrđave Ključ. Ovdje su se u to vrijeme nalazile dvije mezre, od kojih su jednu držali pravoslavni a druga je bila „sijalište spomenutog sela".[28]

U sumarnom popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1519. upisan je trg Cernica u nahiji Gacko, koja je tada brojila 138 kršćanskih i 4 muslimanske porodice (jedan oženjen i tri neoženjena). Godišnji prihod ovog trga iznosio je tada 12.035 akči.[29]

Iz jedne geneologije koju je na osnovu dokumenata i vjerodostojne predaje sastavio blagajski kadija Ali Fehmija Begić (Begzade), saznajemo da je rodonačelnik njegove porodice došao u kadiluk Cernicu u Hercegovačkom sandžaku s turskom vojskom kao osvajač. On je od sultana dobio berat na velike osjede, u Cernici i okolini i ovdje se stalno nastanio. Njegovi potomci su vršili razne službe u ovom kraju i imanja s koljena na koljeno nasljeđivali. Tako je išlo sve do Kurd Mehmeda, sina Alijina, sina Jusufova, koji je carskom naredbom postavljen za muhafiza tvrđave u Gabeli.[30]

U porodici Hebiba, koja se računa najstarijom u Cernici, sačuvano je do danas predanje da je njihov rodonačelnik došao u Cernicu preko Boke iz Turske, kad su Osmanlije ove krajeve osvajali. To se isto priča za ključku porodicu Mehiće i za neke druge muslimanske porodice u Hercegovini.

Čengići su došli u Hercegovinu iz Mezopotamije polovinom 16. stoljeća i ovdje od sultana dobili velike posjede. Članovi ove porodice su, sve do konca turske vladavine, zauzimali visoke položaje u državnoj upravi Bosne i Hercegovine i uživali brojne timare u više mjesta ovih dviju pokrajina.[31]

26. Mihajlo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd, 1978, str. 263; H. Šabanović, n.d. str. 158.

27. Isto, str. 142.

28. Nedim Filipović, Pogled na osmanski feudalizam, *Godišnjak istorijskog društva BiH*, knj. IV, Sarajevo, 1952, str. 133 i 134.

29. Tapu defter, broj 91, str. 3.

30. Sidžil blagajskog kadije (SBK), broj 58, list 26 a i b, 27 a i b.

31. J. Dedijer, n.d. str. 192; Hamdija Kreševljaković, *Čengići*, prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1959, str.3.

Na temelju ovih podataka može se zaključiti da je turska vlast u početku vršila neku vrstu kolonizacije turskog osvajačkog stanovništva u Hercegovini i davala im u vlasništvo velike posjede samo da se ovdje stalno nastane. Iznijeti podaci nam još govore da su prvi muslimani u ovom kraju bili doseljenici - osvajači i da su oni u prvim godinama nakon turske okupacije bili malobrojni. Kako je ovdje tekla islamizacija i ko je sve i zašto prelazio na islam nije poznato.

U predtursko doba na području ovog dijela Hercegovine živjeli su bogumili, što svjedoče brojni stećci, koji su se svuda nalazili. Broj muslimana se povećavao konverzijom domaćeg kršćanskog, bogumilskog stanovništva. Intenzivnija islamizacija počela je u ovom kraju polovinom 16. stoljeća, kad je Cernica postala centar kadiluka i gatačke nahije i kada je ovdje počela izgradnja prvih sakralnih i profalnih objekata.

Turski putopisac Evlija Čelebija, koji je proputovao kroz Cernicu 1664,. piše o njoj slijedeće: Cernica je varoš pod jednim obronkom. Ima džamiju, šest mesdžida, jednu medresu, dva mekteba, tekiju, han, hamam, 18 dućana i 350 kamenim pločama pokrivenih kuća. To je prilično izgrađena i naseljena kasabica. On posebno spominje Čifluk paše Čengića s kulom visokom kao tvrđava koji se ne može ubicirati.[32]

Većina ovih objekata je davno srušena i potpuno im se svaki trag i spomen zameo. Malom broju onih koji su bili locirani u centralnom dijelu Cernice - Čaršiji, vide se još temelji ali su oni gustim trnjem obrasli. O ovim objektima ćemo posebno govoriti i iznijeti veoma šture podatke iz izvora s kojima raspolažemo.

1. DŽAMIJA

Džamija je bila situirana u donjem dijelu Čaršije, nedaleko od raskršća putova koji odvode vode u Ključ i Hansku Glavicu. Prvi joj spomen nalazimo u Putopisu Evlije Čelebije, na temelju čega se može zaključiti da je sagrađena prije 1664. godine. Kakve je dimenzije imala ova džamija i njena munara nije poznato, jer o tome nemamo nikakvih podataka. Ne zna se također ni čija je zadužbina kao ni šta je vakif zavještao za njeno izdržavanje. Jedini poznati imami ove džamije bili su munla Rustem, koji je potpisan na jednom ugovoru iz 1204. (1789), i Mustafa, sin Sulejman Halifin, koji je do smrti 1283. (1866/67) bio imam ove džamije, a poslije njega Alija, sin Beširov.[33]

Ova je džamija imala vakuf u Cernici, koji se u početku sastojao od dućana, njiva i harema. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1916. godine 28 kruna, a mutevelija je bio tada Alija Hebib.[34]

32. Evlija Čelebi, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967, str. 448.

33. Vidi napomenu broj 11; Sidžil mostarskog kadije (SMK), V-58, list 99 b.

34. Zapisnici...

Neka Ajnija-hanuma zavještala je čair i čifluk u Gacku za potrebe džamije u Gacku i Cernici. Odredila je, između ostalog, da se iz prihoda njenog vakufa daje plaća imamu džamije u Cernici i da se kupuje ulje i mukave za njenu rasvjetu.[35]

Ova se džamija spominje u jednoj narodnoj pjesmi koja nosi naslov „Hamza Mijatović i Pivljanin Bajo." U pjesmi se kaže da su Turci (muslimani) u jednoj bici koja se odigrala oko 1630,. porazili uskoke Baje Pivljanina i da su u tom boju poginula dva Mijatovića sestrića: Alija i Halil. Taj dio pjesme glasi:

I on ode kasabi Cernici
Pred džamiju ukopa sestriće.[36]

Luka Grdjić Bjelokosić je koncem prošlog stoljeća pribilježio predanje da se na sred Čaršije u Cernici nalazila crkva koja je nakon turske okupacije pretvorena u džamiju. Nju je, kako se priča, sagradila Jelena, kćerka kneza Lazara, a žena vojvode Sandalja Hranića. Dalje se priča da su bogumili na Božić ujutro prešli na islam i crkvu preokrenuli u džamiju.[37]

M e s d ž i d i . Do polovine 17. stoljeća sagrađeno je na području Cernice, osim džamije, još šest mesdžida kojima u pristupačnim izvorima nema spomena. Ne zna se također ni gdje su oni bili locirani i kada su prestali raditi i srušeni. Priča se da je jedan bio kod Hanske Glavice i u njemu su klanjali vojnici koji su po karaulama južno od Cernice straže čuvali. Ostalih pet nalazili su se po mahalama, koje su se za turske uprave formirale na širokom prostoru od Cernice do Ključa i bile naseljene pretežno muslimanima. Njih su, zacijelo, podigli domaći ljudi iz porodica Hebiba, Tanovića i drugih. Negdje u ovom dijelu Cernice postojao je, svakako, bar jedan mekteb a, možda, i koja druga prosvjetna ustanova.

2. MEKTEB, MEDRESA I TEKIJA

U blizini džamije nalazio se je jedan mekteb, a spram njega s druge strane puta, medresa i, možda, uz nju tekija. O ovim objektima ništa ne znamo, jer im nema spomena u pristupačnim izvorima. Oni su, sigurno, sagrađeni kad i džamija i zadužbine su istog vakifa.

3. HAMAM

Cernica je jedino mjesto perifernog dijela istočne Hercegovine koje je za turske uprave imalo hamam. Prvi i jedini spomen nalazimo mu u Putopisu Evlije Čelebije iz 1664. godine.[38]

35. Proračuni vakufa u BiH, Sarajevo, 1889. str. 318.

36. Kosta Hörman, *Narodne pjesme muslimana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1976, knj. II, str. 546:549.

37. Luka Grđić Bjelokosić, *Iz naroda o narodu*, Mostar, 1896, str. 29; S. Delić, „Dva stara natpisa iz Hercegovine", *GZM*, Sarajevo, 1911, (XXIII), str. 500.

38. E. Čelebi, n.d.str. 488; Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952, str. 107.

Hamam je bio sagrađen u Čaršiji gdje su se nalazili i drugi javni objekti: mehkema, karavansaraj i dućani. Voda u nj bila je dovedena iz izvora Studenca ispod brda Kuk kroz glinene zemljane čunjkove. Vodovod je bio dug oko 400 metara i snabdijevao je vodom, pored hamama, još jednu javnu česmu pred mehkemom i, možda, česme u dvorištima karavansaraja, medrese i drugdje. Vodovod je do danas očuvan, ali je oštećen i zato neupotrebljiv. Cerničani su, obrađujući svoje njive više puta nalazili u zemlji dijelove zemljanih čunjkova starog vodovoda. Oni i danas pokazuju na mjesto gdje se je hamam nalazio, ali niko ne zna kako je izgledao, i kada je prestao raditi i kad je srušen.

5. KARAVANSARAJ

Za turske uprave u Cernici je sagrađen jedan karavansaraj, koji je bio vlasništvo begovske porodice Čengića. Podignut je prije 1648. a nalazio se je u centru Čaršije, preko puta hamama i dućana. U nj su odsjedali trgovci koji su karavanima gonili robu od Dubrovnika do Istanbula i obratno. Iz jednog hudžeta cerničkog kadije od treće dekade rebia II 1058. (15. do 24. maja 1648) godine, saznajemo da su odmetnici (aškija) iz Herceg Novog - oljačkali u ovom karavansaraju dubrovačke trgovce koji su gonili harač u Istanbul.[39] Ne zna se kada je prestao raditi i kada je srušen. Vide mu se još temelji koji su u trnje zarasli. Cerničani pokazuju njegove temelje i pričaju da ga je sagradio neki član porodice Čengića.

U Cernici je 1380. bila carinarnica i ona je još u to doba važila kao razvijena trgovačka varoš. I za turske uprave ovdje je postojala carinarnica u kojoj su radili članovi porodice Tanovića i naplaćivali carinu od trgovaca koji su ovuda na konjima pregonili sol u unutrašnjost zemlje. U Cernici se nalazio i veliki han za putnike; spominje se u narodnoj pjesmi:

U Cernici konak učinio...[40]

Ovaj han je, sigurno, identičan s Čengića karavansarajem o kome smo govorili.

6. MEHKEMA

Turci su zauzeli Cernicu prije decembra 1465. i pripojili je ranije osnovanom drinskom ili fočanskom kadiluku. Ona je bila središte gatačke nahije, a prije 1532. postala je i središte istoimenog kadiluka koji se tada prvi put spominje. U sastavu ovog kadiluka nalazile su se nahije Gacko, Rudine i Vrm, odnosno Klobuk. Ponekad su Ljubinje, Stolac, ostatak Herceg-Novog i Cernica imali zajedničkog kadiju.[41]

39. (HAD), acta turcarum broj 73, 81 i 122. U ovoj grupi odmetnika nalazili su se: Sulejman Parenta, Alija Bušičić, Erkoč, sin Resulov, Hasan, sin Ahmedov, Bašo Turak, Muharem, topčija i Salih, sin Tur Alije.

40. S. Delić, Gatačko... 1904. god. broj 12, str. 802, 1906. god. str. 169 i 174.

41. H. Kapidžić, *Prilozi*... str. 69; H. Šabanović, n.d. str. 192, 196; M. Dinić, n.d. str. 247 i 249.

Mehkema (zgrada suda) bila je locirana u Čaršiji kod karavansaraja, preko puta javne česme. Ovdje je ostala sve do 1858, kada je kadiluk iz Cernice prenesen u Gacko. Šta je kasnije bilo s mehkamom, čemu je sve služila i kada je napuštena i srušena, nije poznato. Danas joj se vide temelji koji su gustim trnjem obrasli.

U vrijeme napada uskoka i hajduka iz Crne Gore kadija je odavde bježao i sklanjao se u tvrdi grad Ključ. To potvrđuje i Evlija Čelebija i kaže da mjesni kadija i vojvoda stanuju u Ključu. Zato je u ovom kraju i nastala uzrečica: „Četiri ti puta ko cerničkom kadiji", što znači — Idi kud hoćeš.[42] Pred mehkemom se nalazio binjektaš.

7. KADINA ČESMA

Spram mehkeme, s druge strane puta, sagrađena je za turske uprave jedna javna česma i veliko kameno korito pred njom, iz kojeg su se napajali konji koji su ovuda nosili tovare i stoka. Podignuta je poslije 1664,. jer joj nema spomena u Putopisu Evlije Čelebije. Voda za nju, kao i za hamam, bila je dovedena iz izvora Studenca i stalno je tekla kroz jednu lulu (slavinu). Poznata je pod imenom „Kadina česma", što govori da ju je sagradio neki cernički kadija ili, možda, obnovio. Iz natpisa (samo godina) na njoj vidi se da je 1929. godine opravljena i tada je izgubila sve od svoga prvobitnog izgleda. Ni kameno korito se ne nalazi više pred njom, nego oko dva metra niže nje. Danas služi potrebama rijetkih prolaznika i namjernika.

Cerničani pričaju da je ova česma bila građena od lijepog tesanog kamena i da je imala mali bazen ograđen sa svih strana kamenim pločama. Na ploči više slavine bila je uklesana godina (tarih) njene izgradnje i još neki arapskim pismom lijepo ispisani tekstovi, obrubljeni dekorativnim crtežima. Sve je to, kao i ostali epitafi u ovom mjestu i okolini, bez traga nestalo.

8. PRIVREDNE I STAMBENE ZGRADE

U Čaršiji, između mehkame i medrese, bilo je s obje strane ulice poredano 18 dućana u kojima se trgovalo i vodila zanatska radinost. Ovdje je bilo terzija, kovača, limara, sedlara, samardžija i drugih, pa čak se priča da je u Cernici za turske uprave radila i jedna kovnica novca. Po padinama i mahalama oko Čaršije nalazilo se je, kako piše Evlija Čelebija, 350 tvrdih kamenim pločama pokrivenih kuća. Muslimani su stanovali u centralnom dijelu Cernice, u Čaršiji i mahalama oko nje. Ovdje je nekad bilo više kamenih kula s puškarnicama koje su služile za stanovanje i obranu. Ustaše su 8. septembra 1862. zapalile nekoliko turskih (muslimanskih) kula kod Ključa.

Na starom drumu južno od Cernice postoji lokalitet Hanska Glavica gdje je za turske uprave sagrađen han u koji su otsjedali trgovci i putnici

42. Iz Cernice vode putevi na četiri strane: Ključ, Gacko, Stepen i Bileću.

namjernici. Na Gradiću nedaleko od Hanske Glavice bila je turska karaula. O ovim objektima ništa ne znamo jer im nema spomena u pristupačnim izvorima.[43]

Iz jednog djelomično sačuvanog popisa terzija, ćurčija i ćebedžija saznajemo da je u ponedjeljak 25. džumada 10.I 1168. (13. aprila 1755) održano u Mostaru svečano promovisanje kalfi spomenutih zanata u majstore iz cijele Hercegovine. Među 1501 majstor terzija upisano ih je 12 iz Cernice. Na temelju ovih podataka može se utvrditi da su u Cernici polovinom 18. stoljeća živjele i radile slijedeće terzije: Husein Bašić, sin Mehmedov, Ibrahim Čengić, Abdulah Brkić, Abdulah Velić, Osman Kalajdžić, sin Ibrahimov, Bećir, sin Omerov, Mustafa Pervan, sin Omerov, Salih, sin Saferdina baše, Mustafa Novalija, sin Alijin, Hasan Namac, sin Ahmedov, Husein Velić, sin Abdulahov, Mustafa, sin Oručev, pripada Hadžiomerovićima.[44]

9. HAREMI

U Cernici je ranije bilo više harema u kojima se nalazilo mnogo nišana s raznim dekoracijama i natpisima pisanim arapskim pismom. Pri ulazu u Čaršiju postoji s lijeve strane stari Čengića harem, sav zarastao u trnje i šumu u kome smo našli samo dva stara nišana s natpisima. Jedan označava grob Mustafa-bega, sina Ahmed-begova, zaima koji je umro 1219. (1804) godine. Cerničani pokazuju samo ovaj grob i zovu ga Čengića tulba (iskrivljeno od turba). Drugi nišan označava grob nekog Mustafa-bega, sina Husein-begova na kome je godina oštećena i ne može se dešifrovati. I ovaj Mustafa-beg, sigurno, potječe iz porodice Čengića.

U Cernici je oko 1650. boravio bosanski beglerbeg Ali-paša Čengić, koji je odavde poslao odgovor na jedno pismo Dubrovčana. Ahmed-beg Čengić je 1767. uživao malikanu na mukati vlaške filurije u Cernici i bio prvi ajan iz ove porodice i kasnije postao muteselim Hercegovine. On je, možda, identičan sa zaimom Ahmed-begom, ocem spomenutog Mustafa-bega, koji je umro 1804. i sahranjen u haremu u Cernici. Smail-aga Čengić je 1814. imenovan za gatačkog muteselima i najprije se nastanio u Cernici, gdje je kupio imanje od Ali-bega Čengića.[45]

U haremu na dnu Čaršije, kod ruševina džamije, postoji jedan nišan koji označava grob Hasan-age Hebiba, sina Bajramova koji je umro 1311. (1893) godine. Priča se da su u ovom haremu sahranjivani članovi izumrle cerničke porodice Učkatovića.

Jedan veliki kompleks zemljišta u Cernici zove se Begluci, a drugi Hambari. Ovi nazivi govore da je ovdje ranije bilo beglučke zemlje (imanja kojima su begovi lično upravljali ili državna imanja) i hambara za uskladištenje državnog žita.

43. Zapisi, Cetinje, 1935. (VIII), str. 221; S. Delić, Dva stara... str. 499.

44. Ahmed S. Aličić i Hivzija Hasandedić, „Popis terzija, ćurčija i čebedžija u Mostaru iz 1755. godine", *Prilozi POF*, Sarajevo, 1973 (XVIII-XIX), str. 322, 323, 326, 328, 329, 331, 334, 339 i 341.

45. H. Kreševljaković, Čengići... str. 17 i 26; Hamid Tanović, „O međuljudskim odnosima u cerničkom kadiluku", *Islamska misao*, Sarajevo, 1980. broj 22, str. 27.

Svi spomenuti objekti, njih oko 380 na broju, sagrađeni su od početka 16. do konca 17. stoljeća i bili su vlasništvo domaćih ljudi. Sakralne i profane spomenike podizali su bogatiji ljudi, ali nam njihova imena nisu poznata. Jedino se za karavansaraj priča da ga je sagradio neki član porodice Čengića. Može se misliti, ali još ničim dokazati, da su džamije, mekteb, medresa i tekija zadužbine istog Čengića. On je ovdje, pored karavansaraja, izgradio još hamam i osamnaest dućana i odredio da se prihodi od njih troše na izdržavanje džamije i njenih pratećih objekata.[45]a.

Iz jednog dokumenta upućenog 1163/1750. godine naibu kadiluka Cernica saznajemo da je mutevelija vakufa umrlog defterdara hadži Muhamed-efendije u Cernici, vrijedni Abdija, izvjestio Portu, da su vakufski mlinovi na rijeci (nečitko) u nahiji Bileće, cerničkog kadiluka, potpuno dotrajali, kako mlinovi, tako i njihovi bentovi (ustave), tako da vakuf nije u mogućnosti da podmiri troškove opravke. On je pribavio fetvu i saglasnost kadije iz Foče da se dijelom prodaju, kako bi se mlinovi koji ostanu mogli sačuvati. Neki zlobnici su se miješali i ometali ga u tome poslu.[45]b.

Svi građevni objekti iz turskog perioda u Cernici doživjeli su sudbinu ostalih islamskih objekata u istočnoj Hercegovini i bili srušeni ili spaljeni u nekom naletu uskoka ili odmetnika iz Crne Gore. Uskoci su za sve vrijeme turske vladavine stalno napadali na muslimanska naselja i rušili i palili sve do čega su došli. Većina objekata koje su oni porušili nisu više nikad obnovljeni.

Za vrijeme hercegovačkog ustanka, krajem juna 1876, Crnogorci su potpuno razorili Cernicu, Ključ, Havtovac, Mulje, Lipnik i Stolac. U toku prošlog rata 1941. godine sve muslimanske kuće u Cernici su spaljene, a muslimansko stanovništvo se razbjeglo. Poslije oslobođenja 1945, neki su se vratili na zgarišta i kuće obnovili. Danas ovdje živi šest muslimanskih porodica.[46]

Od islamskih objekata u Cernici danas se nalazi samo zgrada mekteba koja je podignuta 1925. i više puta obnavljana. Sagrađena je kod ruševina stare džamije, po svoj prilici gdje se nalazio jedan od dva cernička mekteba. To je mala prizemna građevina građena od lomljenog kamena i pokrivena dvostrešnim krovom pod crijepom. Osnovica mu je pravougaonik sa stranicama 10x7 metara. Stradao je u toku prošlog rata kada su u Cernici izgorjele sve muslimanske kuće. Obnovljen je 1969. godine i povremeno služi kao mesdžid.[47]

Stalni napadi uskoka iz primorskih krajeva i odmetnika iz Crne Gore bili su uzrokom da su mnoge muslimanske porodice od prvih dana turske vladavine napuštale svoja ognjišta i selile iz Cernice u druga sigurnija

45a. Ahkâmuš-šikâjât. 761, 105, 9. A. Polimac, *Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu.* Knjiga 12, str. 169. (u rukopisu).

46. H. Kapidžić, *Zastava...* str. 108; Dr O. Blagojević, n.d. str. 256 *Preporod* 1973, broj 15 (70).

47. *Preporod,* 1973, broj 14 (69).

mjesta: Mostar, Sarajevo i drugdje. Polovinom 16. stoljeća preselio je iz Cernice u Mostar neki hadži Memija, koji je po zanimanju bio kožar (tabak). Za nj se priča da se prezivao Hadžiomerović i da potječe iz cerničke porodice Hebiba. On je u Mostaru u drugoj polovini 16. stoljeća sagradio jednu džamiju i mekteb uz nju i za njihovo izdržavanje ostavio novac i nekretnine. Mahala u kojoj se džamija nalazi zove se Cernica, a to je ime dobila po mjestu iz kojeg je vakif došao.

Cernica je za turske uprave dala velik broj učenih ljudi (ulema): kadija, imama, hatiba, mualima, muderisa i šehova o kojima nemamo nikakvih podataka. Jedino znamo za imena trojice imama koje smo ranije spomenuli i nekoliko kadija čija imena ovdje donosimo: Halil 1584, Ibrahim 1607, Muhamed 1612, Nesuh 1614, Mehmed 1619 i 1620, Mustafa 1632, Mehmed 1645, Alija 1655, Muhamed 1700, Abdulah 1712, Ahmed, kadija Cernice i ostatka Novog 1720, Jahja 1780, Mustafa Nurudin Šerifović oko 1810. i Mehmed-beg Rezabegović 1814. godine.[48]

U Cernici su živjele slijedeće muslimanske porodice: Bašići, Brkići, Čengići, Čustovići, Hadžiomerovići, Hebibi, Kalajdžići, Memci, Mijatovići, Novalije, Oruči, Osmanagići, Pervani, Saferdini, Tanovići, Velići, Vukotići, Učkatovići i druge. Saferdini i Učkatovići su izumrli, a većina drugih porodica su se raselile.[49]

C. KLJUČ

Ključ se nalazi na jugu gatačke općine, oko tri kilometra zapadno od Cernice. Smješten je na strmim padinama podnožja Baba-planine. Grad je sagrađen na jednom obronku ove planine najkasnije do konca 14. stoljeća. Bio je u vlasti Sandalja Hranića i nasljednika mu Stjepana Vukčića Kosača (Hercega Stjepana) koji su u njemu često boravili.[50]

Ključ se ubraja među prve Hercegove gradove i on je s Blagajem pružio najveći otpor Turcima. Pod njegovim nadzorom stajao je najvažniji trgovački drum Hercegovine koji je išao od Dubrovnika preko Cernice i Gacka u Foču i dalje. Turci su ga zauzeli prije septembra 1468, a osvojio ga je Ahmed-paša Hercegović, sin Hercega Stjepana (vojvoda Ahmed-beg). O padu Ključa priča se ovo: „Najmlađi Hercegov sin Stjepan otišao je u Istambul, primio islam i dobio ime Ahmed. Kad se vratio u Hercegovinu, počeo je odmah s vojskom opsjedati Ključ."

Na grad su prvi udarili: Meho, Huso i Haso, koji su u borbi pali i sahranjeni su u groblju Begovoj bašči. Od Hase potječu Hasići, od Meha Mehići, a od gradskih dizdara Dizdarevići, koji su se nastanili u Koritima. Po zauzeću Ključa Turci su odmah u nj smjestili posadu s dizdarom na

48. HAD, acta turcarum, C 6-35 a, C 6-43 a, C-8-20 a, broj 34, 80 i 158; H. Kreševljaković, Kapetanije... str. 229; Dr O. Blagojević, n.d. str. 613; Fehim Nametak, *Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne,* Sarajevo, 1980, str. 14.

49. Sidžil blagajskog kadije (SBK), broj 57, list 11 b; Više podataka o Cernici, posebno ubiciranju objekata, dobio sam od Ibrahima Hebiba, Sajte Čustovića i Rušida Vukotića.

50. M. Dinić, Srpske... str. 261.

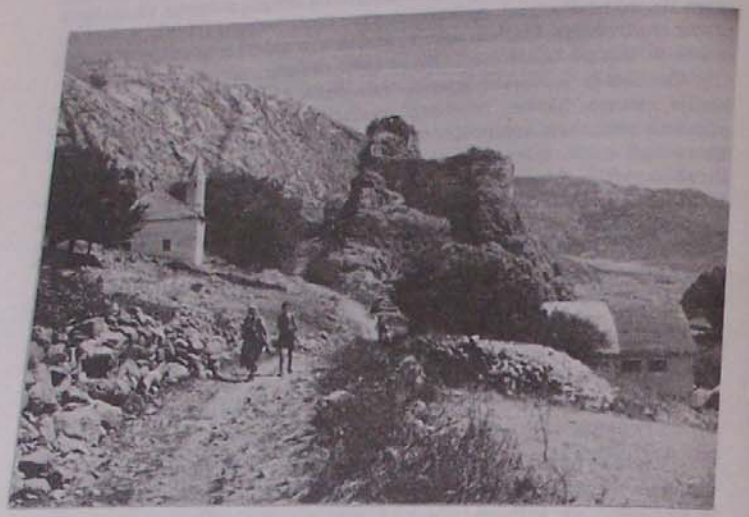

Husein-kapetana džamija u Ključu

čelu. Tako se u Poimeničnom popisu hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine spominju Karadža, dizdar i Ahmed, imam među posadnicima ključke tvrđave koji su za svoju službu kao plate uživali timare.[50]a. Među članovima posade spominje se 1519. i Zejnil, „imam spomenute tvrđave", koji je za vršenje ove dužnosti uživao timar u okolini Ključa od 1.600 akči. U isto vrijeme dizdar ove tvrđave bio je Hasan-aga, a mustahfizi: Ine-beg, Ilijas, Ibrahim, Mehmed serbuljuk, Mehmed, sin Ilijasov, Ahmed, sin Jusufov, Hasan, sin Huseinov, Ismail serbuljuk i Mehmed, sin Alin. Svi su oni za vršenje svojih dužnosti uživali timare u okolini Ključa od 1300 do 5555 akči. Ovo jasno govori da je prije izgradnje ključke džamije 1560. godine, postojala u tvrđavi ili pred njom jedna prostorija koja je posadnicima služila za bogomolju. To je bila prva džamija ovdje za koju se priča da je pretvorena od crkve.[51]

50-a. Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina. Priredio Ahmed S. Aličić, Sarajevo 1985, str. 420 i 429.

51. Ćiro Truhelka, „Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive", *GZM*, XXIII, Sarajevo, 1911, str. 117-178; Dr Vladimir Ćorović, Istorija Bosne, knj. I, Beograd, 1940, str. 575; S. Delić, Dva stara... str. 501; Sumarni popis hercegovačkog sandžaka iz 1519. godine, broj 91, list 170. Original se nalazi u Predsjedništvu vlade u Istambulu.

Nišan u Ključu

Prvu crkvu u Ključu sagradila je, kako se priča, Jelena, kćerka cara Lazara koja je bila udata za vojvodu Sandalja Hranića. Kad su ključki bogumili, kojima je i Sandalj pripadao, na Božić ujutro primili islam, okrenuli su Sandaljevu crkvu u džamiju. U groblju pod džemijom sahranjeni su vojnici - muslimani koji su poginuli opsjedajući grad. Ovdje je bilo mnogo srednjevjekovnih stećaka koje su osvajači okrenuli u bašluke.[52]

Evlija Čelebija je prošao kroz Ključ 1664. i tom prilikom o njemu napisao slijedeće: „Ključ je čudan grad koji se nalazi na maloj litici jednog malenog brežuljka između dva visoka brda. Ima dvije do neba visoke kule i dva topa, a sav je sazidan od klesanog kamena u obliku petougla. Nema opkopa a ima jednu kapiju koja je okrenuta prema jugu, 12 potijesnih pločama pokrivenih kuća, malu džamiju, bunar, cisternu, pijacu i skladište žita."[53]

Od svih spomenutih objekata do danas se uzgor održala samo džamija i djelomično kula ključkog kapetana, a sve ostalo je tokom vremena srušeno ili prepravljeno. Kule u tvrđavi u kojima se nalazila

52. S. Delić, Gatačko polje... str. 554.

53. F. Čelebi, n.d. str. 447.

tabija, skladište žita, čatrnja, tamnica i druge prostorije, hir vremena je davno dokrajčio. Uzgor se još nalazi samo dio sjevernog zida na kome se vidi jedan prozor. On strši na jednom obronku i na posmatrača veoma stravično djeluje.

Džamija je situirana pri brdu na lokalitetu Begova bašča, pedesetak metara istočno od ruševina tvrđave. Zadužbina je nekog Husein-kapetana i prema podacima evidencije odbora IZ-e u Gacku sagrađena je 1560. godine. O vakifu, njegovim zadužbinama i vakufu ništa ne znamo. Ovdje posebno zbunjuje to što se zna da je ključka kapetanija osnovana tek početkom osamnaestog stoljeća i što, ovom Husein-kapetanu nema spomena među oznatim ključkim kapetanima.

Osnovica joj je kvadrat sa stranicom deset metara, a enterijer joj zaprema 64 m². Građena je od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom, sada pod crijepom. Zahvaljujući njenim, oko jedan metar debelim zidovima, ona je od izgradnje do danas sačuvala svoj prvobitni izgled i dimenzije. Jedino su joj sniježni nameti više puta rušili krov koji je kasnije nanovo građen ili opravljan.

Uz desni zid joj je prigrađena kamena munarica visoka oko sedam metara, od krova sa osnovom oktogona i bez šerefe. Ova zgrada nije, kako se priča, pretvorena od crkve u džamiju, što potvrđuje njen vanjski izgled (kvadratična osnova) i mihrab koji se nalazi u sredini pročelnog zida.

Kad je 1905. mijenjan krov na džamiji, odvaljen je dovratnik na kome je bio uklesan natpis (tarih) gradnje džamije. Za ovaj natpis se do tada nije znalo jer je on, ne zna se kada i zašto, bio okrenut u unutrašnjost zida. Ovaj kamen je tada na isti način uzidan pa se, možda, i danas nalazi iznad vrata džamije, ali je tarih na njemu nevidljiv jer je opet okrenut u unutrašnjost zida.[54]

Krov džamije je kasnije više puta mijenjan i opravljan. Na njegovu opravku je 1915. utrošeno 300, a 1916. godine 400 kruna. On je opravljan 1937. i 1967. godine. Džamija je u toku prošlog rata znatno oštećena, pa je 1937. temeljito opravljena. U natpisu iznad ulaznih vrata piše da je Šaban Čustović dao 7.000 dinara za njenu izgradnju.[55]

Imamsku dužnost u ovoj džamiji vršili su slijedeći: neki Hasan hodža bio je imam ove džamije 1764. a neki Abdulah hodža 1789. godine. Ferhat Krvavac bio je 1886. mualim u Ključu.[56] Priča se da je Zulfikar ef. Šundo vršio 60 godina dužnost imama i mualima u Ključu. On je išao od kuće do kuće i podučavao djecu u islamskoj vjeronauci, jer ovdje nije postojala mektebska zgrada. Umro je oko 1938. i sahranjen u haremu kod džamije.

Ovoj džamiji gravitiraju sela: Cernica, Zagradci i Bistrica. Do izgradnje džamije u Fazlagića Kuli u ključku džamiju su petkom i

54. S. Delić, Dva stara... str. 493 i 498. Ovdje se nalaze fotografije ključke kule i džamije.

55. Zapisnici...; *Preporod*, broj 15 (70).

56. O Sokolović, n.d. str.306; Acta turcarum Arhive Hercegovine, AT XII/590.

bajramima dolazili muslimani iz ovog i nekih susjednih sela. S jednog kamena pred džamijom oglašavane su svijetu naredbe ključkih kapetana.[57] Mještani je zovu „starica", čime žele dokazati da je njihova džamija najstarija u ovom dijelu Hercegovine. Povremeno služi svojoj svrsi.

Ispod džamije se stere prostrano groblje u kome se ranije nalazilo više nišana na kojima su bili uklesani napeti lukovi sa strelicama. Oni su označavali grobove prvih osvajača Ključa i prvih konvertita koji su prešli na islam. Jedan ovaj nišan se do naših dana sačuvao. U ovom haremu su sahranjeni ključki kapetani iz porodice Tanovića i članovi muslimanskih porodica koje su ovdje živjele. Prema podacima gruntovnice on zaprema 2.000 m² površine.

Stotinjak metara niže džamije i ruševina tvrđave nalazi se jedna velika stijena s koje se pruža divan pogled na ključko polje i okolinu. Ovdje se do danas sačuvala kamena stolica kralja Sandalja sa uklesanim sjedalom. Bila je još jedna, ali je ona koncem prošlog stoljeća oborena sa stijene. Po ovim stolicama mahala je dobila ime Stoci. Istočno od kuća na Stocima postoji kula ključkog kapetana, koja je djelomično i danas uzgor.

U Ključu su živjele slijedeće muslimanske porodice: Čustovići, Husići, Lutve, Mehići, Redžići, Škaljići, Tanovići, Telehmuvići i Turčinovići. Mehići su najstariji, Tanovići su bili kapetani ključke kapetanije i ranije su se prezivali Kapetanovići. U Ključu su 1559. živjeli Ahmed Telehmuvić i Mustafa Turčinović.[58] Ove dvije porodice su davno izumrle ili se odavde negdje raselile.

Neki toponimi i parcele u Ključu i polju ispod njega nose slijedeće nazive: Begova bašča, Arslanagića njiva, Bajramovića bašča, Mehića čairi, Nasufova njiva, Ramovina i Akmadža livada. Ovi nazivi jasno govore da su, pored porodica koje smo spomenuli, ovdje imali posjede još Arslanagići i Bajramovići.

D. KAZANCI

Kazanci leže na krajnjoj jugoistočnoj periferiji gatačke općine i graniče sa Crnom Gorom. Nakon pada u turske ruke 1465, ovo mjesto i okolina bili su u sastavu raznih kadiluka: fočanskog (drinskog), cerničkog i gatačkog. Od 1878. godine Kazanci se nalaze na području gatačkog sreza, odnosno općine.

U ovom mjestu u njegovoj okolini ima mnogo omeđina starih gradina, što svjedoči da su Kazanci nekad bili dobro naseljeni.[59] Od islamskih objekata ovdje se vide još samo omeđine džamije, dio munare do šerefe, groblje uz nju u kome su svi nišani uništeni i ruševine pašinih konaka i ahara.

57. H. Kreševljaković, *Kapetanije*... str. 229.

58. J. Dedijer, n.d. str. 195; Tomo Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973, str. 229.

59. H. Šabanović, n.d. str. 158.

Džamija je bila situirana u najljepšem i najplodnijem dijelu Kazanaca, nedaleko od izvora pitke vode „Oko" i „Stubanj". Za osnovicu je imala kvadrat sa stranicom deset metara i bila je građena od tesanog kamena i pokrivena krovom pod pločom. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara sa osnovom oktogona koja do šerefa ima 28 basamaka i koja je bila visoka oko 15 metara. Kamen od džamije i dijela munare davno je upotrijebljen za gradnju kuća. Munara do šerefe stoji uzgor iako su muslimani iz Kazanaca iselili prije skoro 300 godina.

Džamija je zadužbina Osman-paše Kazanca, koji je rođen u Kazancima polovinom 17. stoljeća. Priča se da on potječe iz kršćanske porodice, da mu je bilo ime Drago i da je u 13-toj godini života, kao adžami oglan, odveden u Istanbul. Po jednoj verziji ovog predanja on potječe iz porodice Papovića, a po drugoj iz porodice Tepavčevića. On je u Istambulu na carskom dvoru odgojen, gdje je primio islam i dobio ime Osman. Po drugoj verziji ovog predanja on je, nakon prelaska na islam, dobio ime Hasan, a po trećoj Mahmud.[60]

U Istanbulu je Osman brzo napredovao i 1671. postao bostandžibaša. Godine 1675. imenovan je vezirom i postavljen za namjesnika u Šamu. Ovdje je s uspjehom savladao neposlušna arapska plemena i 1678. imenovan za beglerbega od Anadola. Godine 1683. bio je vezir u Bosni, na koji je položaj došao poslije Ahmed-paše Osmanpašića. Slijedeće godine je odavde premješten u Egru u Mađarskoj, gdje je početkom ramazana 1685. poginuo šetajući ispred grada. Bio je dobar i velikodušan vezir. U rodnom mjestu Kazancima sagradio je džamiju, mekteb i medresu.[61]

Priča se da je Papović imao tri sina, od kojih su dvojica otišli u Istanbul, gdje su primili islam, završili nauke i dobili pašaluke. Jedan je tamo umro, a drugi je otišao u Misir (Egipat), gdje je dobio zijamet i obogatio se. On se je kasnije vratio u rodno mu mjesto Kazance i ovdje dvore i zadužbine sagradio. Za nj se još priča da je bio čobanče i čuvao jarad i šumu sjekao. Kad mu je ovaj posao dojadio, napustio ga je, ostavio kosorić i uže u jedan panj u šumi i otišao u Istanbul. Tamo je primio islam, stupio u carsku službu i u zvanjima napredovao do paše.

Osman-paša je uz džamiju, kao prateće objekte, sagradio još mekteb, medresu i šadrvan. Priča se da je on, pored Kazanaca, sagradio u jednoj godini još tri džamije: u Predolju, općina Stolac, u Slivlju, općina Gacko i u Šadićima u Sutjesci. Džamije u Predolju i Slivlju zapalio je Bajo Pivljanin 1683. i nikad više nisu obnovljene. Džamija u Šadićima je srušena u toku prošlog rata, pa je 1961. obnovljena.[62]

60. S. Delić, *Gatačko polje...* str. 550; L.G. Bjelokosić, *Iz naroda...* str. 28; Isti, Opis Gacka... str. 72; Marko Vujačić, *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, knj. III, Beograd, 1953, str. 66; Dr O. Blagojević, n.d. str.134.

61. Sidžili Osmani, sv. II, 420; Dr Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1935, str. 69; Dr Milan Prelog, Povijest Bosne, I dio, str. 105.

62. S. Delić, Gatačko... str. 795 i 796; Glasnik VIS-a, 1961, br. 7-8, str. 321; i po pričanju Murata Sarića iz Gacka.

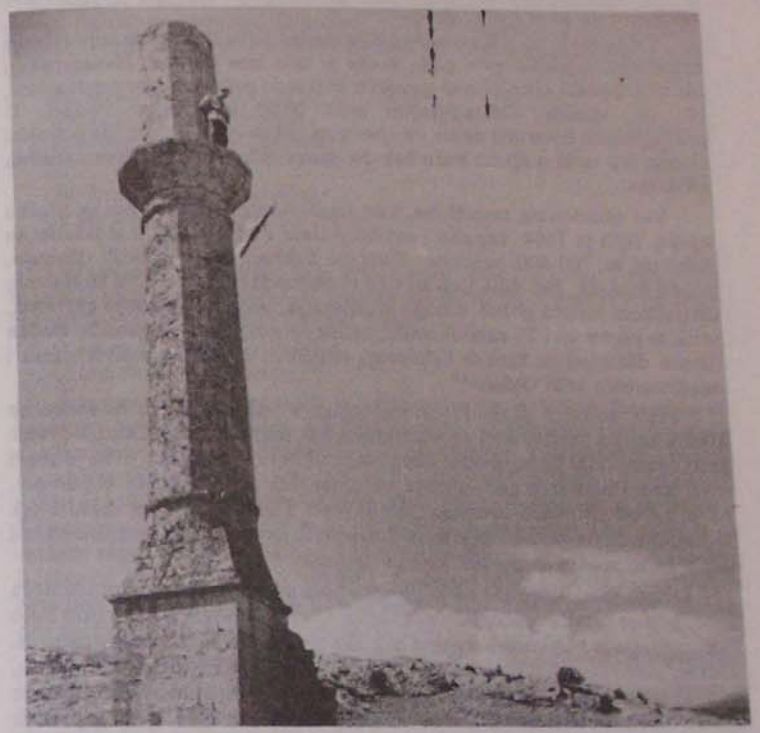

Munara u Kazancima

Pored spomenutih zadužbina paša je u Kazancima sagradio još crkvu svojoj majci ili, po drugoj verziji, raji koja je ostala u kršćanskoj vjeri. Drugo predanje kaže da je crkvu sagradio pašin brat koji je odbio njegov poziv da pređe na islam, zbog čega je među njima došlo do svađe i razdora. Crkva je situirana pod brdom Kaluđericom u centru starinskog groblja, nedaleko od vrela Stubnja. Sve ove zadužbine podignute su u drugoj polovini 17. stoljeća. Džamija i crkva su sagrađene na takvim lokalitetima da se međusobno ne mogu vidjeti.

Osman-paša je uz svoje zadužbine sagradio u istovremeno konake i štale (ahare) za konje. Ispod džamije je „Pašina bara", a na vrh nje vrelo „Oko", na kome su pašini konji pojeni. Pred džamijom je za jednom humkom vrelo „Stubanj" koje je ograđeno velikim pločama i čudnovata oblika. S ovog vrela bila je dovedena voda u šadrvan pred džamijom. Ovo

je vrelo poznato i pod imenom „Pašino vrelo", na temelju čega se može zaključiti da ga je paša ogradio.[63]

Priča se da su u Kazancima bila trojica paša i da je džamiju i druge zadužbine sagradio prvi paša kome je bilo ime Osman. Hasan-paša i Mahmud-paša, o kojima se govori u literaturi pribilježenim predanjima, bili su, možda, Osman-pašini neki bliži poislamljeni rođaci. U pristupačnim izvorima nema im spomena, pa se zato moramo zadovoljiti s onim što nam o njima kažu čak do danas sačuvana i još živa narodna predanja.

Sve spomenute zadužbine, kao i pašini dvori i ahari, bili su kratka vijeka. Njih je 1684. zapalio i razrušio Bajo Pivljanin, koji je udario na Kazance sa 700-800 hajduka. Tada su hajduci ovdje zapalili džamiju, pašine konake, pet kula i na stotine muslimanskih kuća. Oni su u svom divljačkom naletu pobili mnogo muslimana, pa sa odsječenim glavama, velikim plijenom i 22 zarobljenika, među njima je bio i kazanački hodža (imam džamije) sa ženom i djecom, vratili se u Boku, spalivši usput i muslimansko selo Duliće.[64]

Priča se da je Bajo Pivljanin napao s hajducima na Kazance na Hadži-bajram ujutro kad su muslimani bili ušli u džamiju i složili oružje pred njom. Bajo je najprije s jedne ploče ubio mujezina koji je na munari ezan učio. Pogođen metkom on je povikao: „Medet", što znači: U pomoć!, pa je narod tu ploču prozvao „Mednjak". Tada su hajduci zapalili tek sagrađenu džamiju, pašine konake i napravili ovdje pokolj muslimana, od kojih su se spasili samo oni koji su izbjegli.

Drugo predanje kaže da je Osman-paša učestvovao kod opsade Beča 1683, gdje je turska vojska bila poražena. Ovaj momenat je iskoristio Bajo Pivljanin, pa je s nekoliko stotina uskoka navalio na Kazance i zapalio ih. Kad se paša, poražen pod Bečom, vratio u Kazance i vidio ih u plamenu, odmah je s mlađim sinom Baša Mehmed-begom pobjegao u Mulje, gdje se stalno nastanio i od njega potječu Pašići. Stariji mu sin Hasan-beg bio je ranije pobjegao u Havtovac i od njeg vuku porijeklo Hasanbegovići.[65]

Dalje se priča da paša potječe iz porodice Tepavčevića i da je, nakon što je u Istanbulu školovan i popeo se na visoke položaje, bio otuda poslan u Travnik za glavnog savjetnika bosanskog vezira. Vezir mu je, po sultanovoj preporuci, dodijelio titulu paše i dao mu na upravu gatačku nahiju, u kojoj se on rodio i gdje je imao braću i rođake. U jednoj pjesmi se govori da je paša, nakon dolaska u Kazance, bio se zaljubio u Milicu, kćerku kneza Bogdana Papovića (u drugoj pjesmi kneza Žarkovića), koju je ranije bio isprosio Bajo Pivljanin. U pjesmi se dalje kaže da je na pašin poziv Bajo došao u njegov konak u Kazance i da je Milica na sastanku kome je prisustvovao i njen otac Bogdan,, izjavila da se voli udati za pašu. Bajo je tada ubio nju, pašu i zapalio konake i džamiju.[66]

63. L.G. Bjelokosić, *Opis Gacka*... str.104, i po pričanju Hasana ef. Fazlagića.
64. Dr O. Blagojević, n.d. str. 145 i po pričanju Alije Tanovića iz Međuljića.
65. S. Delić, n.d. br.12, str. 797; M. Vujačić, n.d. str. 68.
66. M. Vujačić, n.d. str. 66 i 67; Dr O. Blagojević, n.d. str. 134.

Svi ovi događaji u kojima se govori o napadu hajduka Baje Pivljanina na Kazance i ubijanju i progonu muslimana iz njih, opjevani su u više narodnih pjesama. U jednoj podužoj epskoj pjesmi koja nosi naslov: „Koprivica Vido i paša od Kazanaca, na dva mjesta se spominje džamija:

To sačuše Turci u Kazance
Svaki skoči na noge lagane
Itro trče Turci pred džamiju...
i
Idi Ibro sandžak bajraktare
Uzmi bajrak pobij pred džamiju...

Džamija se spominje i u jednoj drugoj epskoj pjesmi u kojoj se s drugom motivacijom pjeva o napadu hajduka na Kazance i paljenju pašinih konaka i džamije. Taj dio glasi:

Kad po kuli blago pokupiše
Zapališe kulu i džamiju...[67]

Iz gruntovnih knjiga koje se čuvaju u sudu u Gacku vidi se da su koncem prošlog stoljeća imali posjede u Kazancima slijedeće muslimanske porodice: Brkovići iz Fazlagića Kule, Čustovići iz Cernice, Hasanbegovići iz Havtovca, Tanovići iz Gacka, Ključa i Zagradaca, Pašići iz Mulji, Sarići i Zvizdići iz Gacka. Preci ovih porodica su živjeli u Kazancima do 1684, kada ih je Bajo Pivljanin zapalio. Oni su tada sa ostalim muslimanima odavde izbjegli i nastanili se u: Havtovcu, Gacku, Fazlagića Kuli, Muljima i drugdje. Muslimansko groblje kod džamije zaprema 500 m² i upisano je u gr.ul.br.367, kat. čest.1088. Danas ni ono, niti ruševine oko njega nije ničije vlasništvo.[68]

Priča se da je neki pravoslavac uzidao kamen od džamije u kuću pa, iako je imao velike čifluke, do smrti je ostao fukara (siromah). Dalje se priča da su pravoslavci ogradili davno napušteni harem kod džamije vjerujući da će to čuvati njihov kraj od krupe. Za vrijeme borbi 1942. neki vojnici su pucali u munaru ali, zbog nedostatka eksploziva, nisu je mogli srušiti, pa se i danas dio šerefe uzgor nalazi.[69]

Na temelju svega izloženog može se utvrditi slijedeće:

1. U Kazancima su oko 1675. sagrađeni: džamija, mekteb, medresa, šadrvana, a možda, i nekoliko dućana koji su služili u privredne svrhe. Sve ovo upućuje na mišljenje da je ovdje u drugoj polovini 17. stoljeća živjelo više muslimanskih porodica i djelovao izvjestan broj učenih ljudi (uleme): imama, hatiba, mualima, muderisa i kadija koji su služili u spomenutim ustanovama. Kazanci su poslije Cernice i Ključa, bili prvo mjesto na području gatačke općine u kome je najranije počela intenzivnija islamizacija i izgradnja islamskih objekata.

67. *Bosanska Vila*, 1906, br. 2, str. 26 i br. 3, str. 44; M. Vujačić, n.d. str. 70.
68. Podatak uzet iz gruntovnih knjiga u sudu u Gacku.
69. M. Vujačić, n.d. str. 69.

2.Ovdje su, svakako, postojali i vakufi koje je paša zavještao za izdržavanje svojih zadužbina. Iz prihoda ovih, a, možda, i nekih drugih vakufa, opravljali su se svi vakufski objekti i davale plaće službenicima koji su u njima služili.

3. U Kazancima je bio stalno stacioniran izvjestn broj vojnika koji su čuvali pašine konake i muslimanske domove od stalnih napada uskoka i hajduka iz Crne Gore.

Rušenje džamija i drugih islamskih objekata bio je nepisani zakon kod kršćanskih naroda koji su graničili s tursko-osmanskom državom. Vasojevićkim zakonom iz prve polovine devetnaestog stoljeća, koji ima samo 12 tačaka, to je i ozakonjeno. U paragrafu 3, tačke 2, stoji ovo: „Nove džamije da se ne grade, a stare da se zabatale".[70]

Na prostranom južnom dijelu Gatačkog polja, između Stepena i Korita, nalazi se u ovom kraju čuvena i u narodnoj pjesmi opjevana Somina planina. U ovoj planini su se za turske uprave skupljali hajduci i odavde vršili organizirane napade na kuće i kule bogatijih muslimanskih porodica i pljačkali ih. U jednoj podužoj epskoj pjesmi o tome se detaljno govori i spominju slijedeće muslimanske porodice iz ovog kraja: Čampare, Fazlagići, Hasanbegovići, Krvavci, Muhovići, Bašići, Sarići, Tanovići i Zvizdići.[71] Zato su turske vlasti bile prisiljene da u ovoj planini stalno drže pandure, čija je dužnost bila da čuvaju muslimanska sela od hajduka i da ih razgone.

U Somini i danas postoji jedna gomila zarasla u gustu, šumu koja je poznata pod imenom „Omerova džamija". Priča se da su panduri pod komandom Omer-buljubaše Sarića držali na Bajram ujutro stražu u Somini i čuli da mujezin uči ezan na džamiji u Cernici. Ovo ih je potaklo i dalo im povoda da su odmah na jednom proplanku u šumi sagradili mali mesdžid od kamena u kome su od tada klanjali. Predanje kaže da je ovaj mesdžid sagrađen polovinom osamnaestog stoljeća, kad je u ovom dijelu istočne Hercegovine bilo najviše hajdučije. Ne zna se kada je mesdžid prestao raditi i kad je srušen.

Za Omer-buljubašu se priča da je bio seiz (konjušar) kod Salih-bega Murge u Bileći. On je bio velik junak i u jednoj bici ubio je na mejdanu nekog mletačkog generala. Paša ga je za ovo junaštvo nagradio, dodijelio mu titulu buljubaše i postavio ga za starješinu pandura u karauli u Somini. On mu je dalje dao posjede u Sarića Gredi gdje i danas postoji jedna stara kula, poznata pod imenom „pandurica".

Hercegovački i crnogorski ustanici su pod vodstvom Luke Vukalovića i Stojana Kovačevića održali 1852. sastanak u Somini na kome su odlučili da se bore i dižu ustanke rotiv Turaka. Oni su od tada stalno na drumovima dočekivali turski asker, a od okupacije 1878.

70. U jednoj pjesmi se spominje hodža Mrkalj iz Kazanaca za koga se priča da je bio rodom iz Cernice i da potječe iz porodice Hebiba; M. Vujačić, n.d. knj. II, Beograd, 1952, str. 103.

71. S. Delić, n.d. broj 12, str. 798-802.

austrougarske soldate. Zato se Somina u pjesmi naziva „hajdučko gnijezdo" i „hajdučka majka". Za nju se u pjesmi dalje kaže:

Jer Somina nikad nije sama
Bez hajduka il' bez mrka vuka...[72]

E. HAVTOVAC

Havtovac (danas Avtovac) je udaljen od Gacka šest kilometara i dijelom smješten na strmoj padini nedaleko od magistrale Dubrovnik — Sarajevo. Svoje ime dobio je po havtovini, koje u ovom kraju mnogo ima, i ranije se je zvao Havtovi Do. Od austrougarske okupacije 1878. privredni je centar jugoistočnog dijela gatačke općine i ima čaršiju u kojoj je sve do 1941. bilo više trgovačkih i zanatskih radnji.[73] Od islamskih objekata ovdje se danas nalazi samo džamija, omeđine mekteba i tri harema, u kojima su nišani u toku prošlog rata polupani i uništeni.

Džamija je situirana u gornjem dijelu harema stotinjak metara iznad ceste koja se na ulazu u Havtovcu. odvaja od magistrale Gacko-Bileća i vodi u Lipnik, Samobor, Garevu, Brljevo i Kazance. Lokalitet dominira okolinom i džamija s kamenom munarom izdaleka privlači pogled putnika koji iz Dubrovnika i Trebinja putuju u Gacko i dalje. Građena je od lomljenog kamena i bila je pokrivena četverovodnim krovom pod pločom. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara oktogonalna oblika visoka oko 12 metara. Ova džamija nema predvorja (sofa), kao ni ostale na području gatačke općine. Stradala je u toku prošlog rata kada su odmetnici pucajući na nju iz raznovrsnog oružja srušili je tako da su od nje bila ostala samo četiri ruinirana zida i mecima izrešetana munara. Džematlije su je 1974. obnovili, doveli u prvobitno stanje i pokrili crijepom. Enterijer joj zaprema 81 m² površine i upisana je u gr.ul.k.o. Avtovac br.22, kat. čest. 59/19.

Na jednoj zaravni, pedesetak metara poviše džamije, sagrađena je nepoznate, a prije 1886. mektebska zgrada koja je kasnije više puta opravljana. Zapremala je 87 m² površine i upisana je u gr.ul. pod istim brojem kao i džamija. Ova je zgrada srušena u toku prošlog rata i danas joj se vide samo omeđine. Na području gatačke općine radila su 1906. samo dva mekteba, u Gacku i Havtovac,Te godine je na području ove općine živjelo 5.000 muslimana.[74]

Džamija i mekteb su zadužbine Hasan-bega Hasanbegovića, najstarijeg sina kazanačkog paše koji je 1684. ovdje iz Kazanaca doselio kada ih je Bajo Pivljanin popalio i kada su odavde svi muslimani izbjegli. Prema evidenciji odbora IZ-e Gacko sagrađena je 1690. i kasnije više puta opravljana. Priča se da je vakif umro u prvoj polovini 18. stoljeća i

72. M. Vujačić, n.d. knj. IV, Beograd, 1956, str. 40, 48, 54, 56, 78; i po pričanju Murata Sarića koji kaže da je Omer-buljubaša bio njegov pradjed.

73. J. Dedijer, n.d. str. 189; St. Stanojević, Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Beograd, 1928. knj. I, str.6.

74. Bosanska salnama za 1304. (1886) godinu; *Behar*, Sarajevo, 1906 (VII), br. 23. str. 94.

sahranjen u haremu kod džamije. Prema drugoj verziji ovog predanja, vakifu je bilo ime Murat-beg i on je s ostalim Hasanbegovićima džamiju i mekteb u Havtovcu sagradio.[75]

Sve dužnosti u ovom vakufu vršili su do konca prošlog stoljeća vakifovi potomci, jer su oni bili prva muslimanska porodica koja se nakon izgona muslimana iz Kazanaca u ovom mjestu naselila. Ne zna se koliko ih je bilo i kako im je bilo ime, a posljednji su bili Ali ef. i mula Dervo Hasanbegović. Poslije njega je kratko vrijeme imamsku i mualimsku dužnost vršio ovdje neki Hadžija iz Foče, a od 1907. do 1941. godine Abdulah ef. Kurspahić. On je, pored imamske i mualimske dužnosti, mnogo radio na prosvjećivanju muslimana ovog kraja i aktivno je učestvovao u svim kulturno-prosvjetnim i humano-socijalnim akcijama. Bio je član i dobrotvor kulturno-prosvjetnog društva Gajret. Njegovom inicijativom podignute su na području gatačke općine dvije osnovne škole i otvoreno i radilo više mektebskih kurseva.[76] On je bio posljednji imam u Havtovcu, jer džamija od 1941. nema imama. Dok je radila, gravitirala su joj sela: Medjuljići i Mulji.

Uz džamiju se nalazi prostran harem u kome je ranije bilo mnogo nišana s raznim dekoracijama i natpisima pisanim arapskim pismom. U ovom haremu su se pretežno sahranjivali umrli članovi porodice Hasanbegovića. Svi nišani u ovom, kao i u druga dva harema, u toku prošlog rata su polupani i uništeni. Vide se još na više mjesta samo velike kamene ploče kojima su grobovi bili ograđeni.

Vakuf džamije u Avtovcu imao je u svome posjedu tri harema i pet oranica i kosanica koje zapremaju 9,108 m² površine i koji su upisani u gr.ul.br.22, 23, 87, 501 i 872.[77] Iz prihoda ovih nekretnina davala se je plaća imamu, koji je vršio i mualimsku dužnost u ovom mjestu.

Hasanbegovići su prva muslimanska porodica koja se je koncem 17. stoljeća u Havtovcu naselila i čiji potomci i danas ovdje žive. Pored džamije i mekteba, oni su u polju pod Havtovcem imali kulu. Nju je, po svoj prilici, sagradio Bešir-aga Hasanbegović koji je ovdje žvio u Havtovcu koncem 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća.

Još bi trebalo reći da je Smail-aga Čengić, gatačko-pivski muselim, bio oženjen Beširaginom kćerkom Čelebijom.

Hasanbegovići se ubrajaju među najstarije muslimanske porodice u Hercegovini jer su oni, kao i Pašići iz susjednih Mulja, potomci Osman-paše Kazanca (Hercegovca), koji je bio bosanski valija 1683. godine. Uspomenu na njih čuva jedan veliki kompleks zemljišta na području susjedne katastarske općine Samobor, što je u gruntovnim knjigama upisan pod nazivom „Hasanbegovića dolina". Oni se, uz druge stare

75. S. Delić, Gatačko... *Školski vjesnik*, 1904, br. 12, str. 797; Zapisnici... i po pričanju Alije Tanovića.

76. *Gajret*, Sarajevo, 1932, str. 356 i 1937. god, br. 12, str. 222; i po pričanju Murata Sarića.

77. Podaci uzeti iz gruntovnih knjiga u sudu u Gacku.

muslimanske porodice iz ovog kraja, spominju u više narodnih pjesama u kojima se slijedeći stih često ponavlja:

Od Havtovca Hasanbegovića...[78]

Pored Hasanbegovića u Havtovcu su živjeli ili su na području ove katastarske općine imali posjede još slijedeće muslimanske porodice iz Hercegovine: Alijagići, Avdići, Babovići, Bašići, Begovići, Bijedići, Cilovići, Čampare, Čengići, Čole (hadži Muharem), Čustovići, Ćimići, Dilberovići, Dizdarevići, Džinkovići, Džuburi, Fetahagići, Gadže, Hebibi, Hrustanovići, Husići, Mehići, Nukići, Ondobaci, Pašići, Pošakovići, Prgude, Redžići, Resulbegovići, Sarići, Šehovići, Škaljići, Tanovići, Vukotići i Zvizdići. Koncem prošlog stoljeća u Havtovcu je bilo 30 muslimanskih domova. Godine 1964. ovdje je živilo 20 muslimanskih porodica, koje su brojile 120 članova.[79]

Uspomena na življenje muslimana u selima koja gravitiraju Havtovcu čuva se u više naziva raznih lokaliteta. U Lazarićima, koji leže s desne strane rijeke Mušnice, nalazi se vrelo „Hadžina pećina". Između Lazarića i Miholjača postoji „Ljubovića hudut" ili „Begluci", gdje su Ljubovići iz Nevesinja imali pojatu i guvno i ovdje preko ljeta stoku (hajvan) izgonili.

Ovo zemljište oni su početkom prošlog stoljeća prodali Bajram-agi Zvizdiću iz Gacka i danas se naziva „Ljubovića ždrijelo". Do ovog posjeda je „Pajevića hudut", a u strani se vide omeđine kuća u kojima su oni nekad stanovali. U Dobreljima na sjeverozapadnoj strani brda Gata postoje lokaliteti: „Kurtova gomila", „Zukova gomila" i „Salihov meteriz". U ovom mjestu se vide i ruševine Čengića kule. Na području katastarske općine Samobor postoje kompleksi zemljišta koji su u gruntovnim knjigama upisani pod slijedećim nazivima: „Osmanovića dolina", „Talova dolina", „Hajdarove jame", „Pod Panduricom" i „Mazlum".

F. FAZLAGIĆA KULA

Fazlagića Kula (danas Kula) udaljena je od Gacka šest kilometara i smještena je na južnoj periferiji Kuljskog polja. Mjesto je dobilo ime po kuli koju je ovdje polovinom 17. stoljeća sagradio Ahmed Fazlagić. Priča se da su Fazlagići živjeli u Herceg-Novom, gdje su vršili razne službe, a Ahmed je bio carinski službenik. Kad su Španjolci polovinom 16. stoljeća zauzeli Herceg-Novi, odavde su iselile mnoge muslimanske porodice, među njima i trojica Fazlagića.[81] Jedan se je nastanio u Trebinju, drugi u Čapljini, a treći, Ahmed, u Fazlagića Kuli. Potomci ove trojice Fazlagića i danas žive u spomenutim mjestima.

78. *Gajret*, Sarajevo, 1925. br. 17. str. 266 i br. 24, str. 381.

79. L. G. Bjelokosić, *Opis Gacka...* str. 90.

80. J. Dedijer, n.d. str. 190 i 193; S. Delić n.d. br. 9-10 str. 552, br. 11. str. 661-663.

81. Španjolsko mletačka vojska osvojila je Herceg Novi u julu 1538. godine (Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1958, sv. 3. str.673).

Kula je bila situirana na sred sela, nedaleko od ivice polja. Imala je iznad svoltanog prizemlja (ćemera) tri sprata i, kako se priča, bila za cijelo vrijeme turske vladavine neosvojiva. Još živa narodna predaja govori o čestim napadima Baje Pivljanina i njegovih uskoka na kulu koju nikad nisu uspjeli zauzeti. Prelazeći nasljedstvom iz ruke u ruku, kroz više od tri stoljeća, ona se postepeno ruinirala. Srušena je do temelja i danas joj se više ne vide ni omeđine.[82] Po njoj se čitav ovaj kraj, u kome ima devet sela, zove Fazlagića Kula.

Spomenuti Ahmed bio je, sigurno, bogat feudalac. Ne zna se da li je on svoje bogatstvo donio iz Herceg-Novog ili je, vršeći razne službe, dobio timare od sultana u Kuli i okolini i na taj se način obogatio. Iz gruntovnih knjiga vidi se da su Fazlagići imali velike posjede u Kuli i drugim selima gatačke općine. U Medjuljićima se nalazi kompleks zemljišta koji nazivaju Fazlagića njive. Oni su imali velike posjede u Sutomoru u Pivi koje su prodali Krnićima.[83]

Članovi ove porodice vršili su od 17. stoljeća razne službe u Kuli i stalno stajali na straži prema Crnoj Gori i Mletačkoj Republici. Zahvaljujući njihovoj hrabrosti i organizacionoj sposobnosti Kula je za sve vrijeme turske vladavine bila i ostala neosvojiv bastion i nije doživjela sudbinu Kazanaca, Slivlja i Lipnika. Uskoci i hajduci iz Crne Gore su u svom neobuzdanom naletu redom ubijali muslimanski živalj i uništili cjelokupnu njihovu kulturnu baštinu. O stradanjima muslimana u ovim mjestima nalazimo dosta podataka u narodnim pjesmama i nešto malo u pisanim izvorima.

Na području gatačke općine sagrađeno je za turske uprave više kula na jedan do tri sprata koje su se nalazile u posjedu: Čengića, Fazlagića, Hasanbegovića, Pašića, Sarića, Tanovića i drugih feudalnih porodica iz ovog dijela Hercegovine. Najstarija i najveća među njima bila je Fazlagića kula, koju hajduci jedino nikad nisu zauzeli. Zahvaljujući tome, muslimani su se do danas održali u Kuli i sačuvali svoju vjeru, običaje i dio kulturne baštine. Po ovoj kuli dobilo je svoje ime ne samo mjesto u kome se ona nalazi nego i polje uz nju (Kuljsko polje), pa i stanovnici koji u Kuli stanuju (Kuljani). Sve ove činjenice mnogo govore o značaju i velikoj strateškoj važnosti ove kule za tursko-osmanske vladavine u ovom kraju.

U pristupačnim izvorima ne nalazimo nikakvih podataka o članovima porodice Fazlagića, koji su za turske uprave igrali važnu ulogu i vršili razne vojne funkcije u Kuli i okolini. Zato smo prisiljeni osloniti se na narodnu predaju koja nam pruža nešto podataka o članovima ove stare i bogate feudalne porodice. Pored spomenutog Ahmeda, predanje još zna za njegovog unuka Mehmed-bajraktara i buljubašu Muha (Muharema), koji je poginuo u Muljima kod Havtovca u borbi s Mlečanima. Legenda kaže da su mu hajduci u borbi odsjekli glavu, koju je

82. Više predanja o kuli, džamiji, starom mektebu, haremima i muslimanskim porodicama u Kuli i okolnim selima pribilježio sam od Hasana ef. Jusufa, Hamida i Nezira Fazlagića.

83. Dr O. Blagojević, n.d. str. 119.

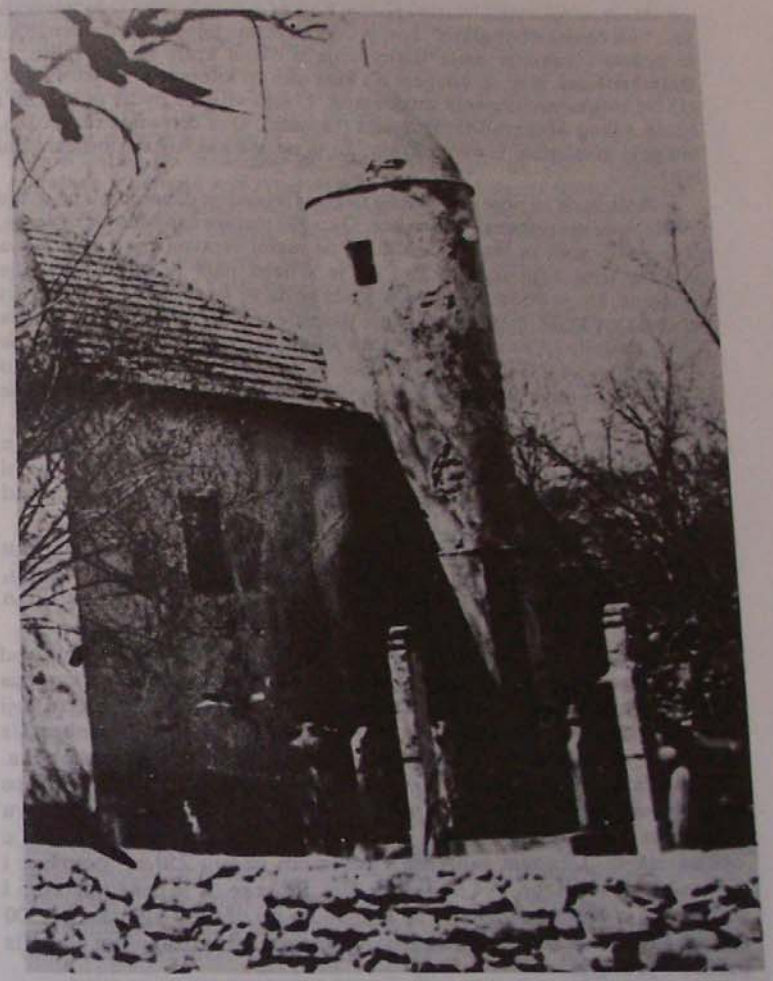

Fazlagića kula - Stara džamija

on vlastitim rukama uhvatio i ponio. Kad ga je vidjela neka žena povikala je: „Vidi čovjeka bez glave", i on je odmah mrtav pao i tu sahranjen. Kad je počela i kako je tekla islamizacija u ovom kraju nije poznato. U Branilovićima, koji su udaljeni od kule oko tri kilometra, živjeli su 925. (1519) trojica neoženjenih muslimana. U isto vrijeme ovdje se nalazio i čifluk nekog Mahmud-terdžumana (tumača). Ova četvorica su, možda, bili prvi muslimani u ovom kraju, ali se ne zna kakvog su porijekla oni bili.

Priča se da su prije dolaska Fazlagića i izgradnje džamije u Kuli ovdje živjele neke muslimanske porodice. Oko 300 metara zapadno od džamije, uz put koji vodi za Habule, nalazi se na maloj zaravni iznad puta jedna velika stijena koja izgleda kao da je s neba pala ili odnekud ovdje donesena, što je oboje nemoguće. Priča se da su na njoj bila uklesana tri basamaka s kojih je prije izgradnje džamije u Kuli ezan učen. Više ove stijene nalazile su se neke kuće i čak jedna kula na dva sprata. Dalje se priča da su ovdje živjeli Hamzići i Šarići, koje je kuga pomorila. Drugo predanje kaže da je ove porodice rastjerao Bajo Pivljanin pa su se odavde raselile.[84]

Oko 400 metara južno od ove stijene nalazio se ranije stari harem u kome su svi nišani davno uništeni. Predanje kaže da su u njemu sahranjeni umrli koje je Bajo Pivljanin pobio ili, po drugoj verziji, koje je nekad davno kuga pomorila.

U ovom kraju se od islamskih objekata danas nalazi samo džamija u Kuli i nekoliko harema u njoj i susjednim selima. Priča se da su Fazlagići, kada su se polovinom 16. stoljeća naselili u Kuli, sagradili ovdje jedan mekteb koji je srušio Bajo Pivljanin i njegovi uskoci.

Džamija je sagrađena u jednoj uvali na lokalitetu Sopot nedaleko od istoimenog i bogatog izvora pitke vode. Građena je od lomljenog kamena i pokrivena četverovodnim krovom, sada pod crijepom. U enterijeru koji zaprema 65 m² površine nalazi se mihrab bez dekora i drveni minber. Uz desni zid joj je bila prigrađena mala kamena munara valjkasta oblika. Ova je džamija dobro oštećena u toku prošlog rata, pa je 1965. temeljito opravljena.[85] Džematlije Kule i okolnih sela su 1975. srušili staru munaru i na istom mjestu sagradili 1976. novu, visoku oko 15 metara i građenu u obliku rakete. Džamija zaprema s haremom uz nju 250 m² površine i upisana je u gr. ul. br. 794, kat. čest. 109. Priča se da je nekad petkom i bajramima u Kulu dolazilo po 30 konjanika i u džamiji klanjalo po 300 ljudi. Nakon klanjanja bajram-namaza mnogi su pred džamijom pucali iz pušaka i prangija.

Po evidenciji Odbora IZ-e Gacko ova je džamija sagrađena 1660, a po pričanju Huseina ef. Fazlagića 1760. godine. On mi je pričao da je iznad njenih ulaznih vrata bila ploča s natpisom (tarih) koja je nestala za vrijeme prošlog rata 1943. godine. Džamija je zadužbina Mehmed-

84. Po pričanju Murata Sarića.
85. Tapu tahrir defter, No 76, str. 7 (u Arhivu Predsjedništva vlade u Istambulu).

bajraktara Fazlagića, unuka spomenutog Ahmed-age, o kome pouzdano ništa ne znamo. Bio je u rodbinskoj vezi s ključkim kapetanima Tanovićima, jer mu je majka bila sestra nekog ključkog kapetana. Priča se da je vakif otišao u Travnik i od bosanskog vezira dobio dozvolu da u Kuli može sagraditi džamiju. Ako je ovo tačno, onda je ona sagrađena poslije 1699, kada je Travnik postao sjedište bosanskog valije. Vakif je bio bajraktar u turskoj vojsci, a, možda, i starješina pandura koje je turska uprava držala po perifernim dijelovima Hercegovine. Umro je u Kuli i sahranjen u haremu kod svoje džamije. Kuljani i danas pokazuju njegov grob, na kome se nalazi mali nišan s turbanom na kojemu nema natpisa. U haremu kod ove džamije sahranjen je i Suljo Čengić, sin Smail-agin.

Porodično predanje kaže da je Mehmed-bajraktar imao sina Ibrahima, ovaj sina Pašu, ovaj sina Saliha, a ovaj sina Hamida, koji danas živi u Kuli i star je blizu 80 godina. Džamija je poznata pod imenom „Inat-džamija", a ovaj naziv je, kako se priča, dobila zbog slijedećeg: Prije njene izgradnje muslimani iz Kule i okolnih sela išli su petkom i bajramima u džamiju u Ključ. Nakon klanjanja bajram-namaza, Ključani su ih pozivali na ručak, pa je neki šaljivčina na račun Kuljana izbacio šalu da oni dolaze na bajram u džamiju u Ključ da bi ručali. Ovo je Kuljane uvrijedilo pa su odmah po povratku u Kulu sagradili džamiju i prestali ići u džamiju u Ključ.

Imamsku i hatibsku dužnost u ovoj džamiji vršili su od njene izgradnje do 1933. članovi porodica Dilberović, od kojih su nam poznati samo ovi: Murat hodža, Avdi hodža i Salih ef. Oni su na ove dužnosti imali dekret (berat) koje su s oca na sina prelazile. Priča se da je koncem turske vladavine u Kuli živio jedan učeni Dilberović koji je išao na nauke čak u Istanbul i kome je nuđen muftijski položaj. On je to odbio i do smrti je živio u rodnom mjestu i radio na vjerskom uzdizanju muslimana ovog kraja. Umro je naprasnom smrću 1878, duboko ozlojeđen zbog austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i prestankom turske vlasti ovdje.

Salih ef. je došao za imama u Kuli poslije smrti oca mu Abdi-hodže. Bio je mnogo poštovan i cijenjen od svih stanovnika i slovio je kao rijetko pošten i dobar čovjek. Njegovim zalaganjem otvorena je u Kuli 1904. osnovna škola, koja je do oko 1930. radila u kući Bajre Bijedića. U ovoj zgradi on je držao vjersku pouku, jer u Kuli, kao i svim selima oko nje, nije postojala posebna mektebska zgrada. Išao je na konju od sela do sela i po privatnim kućama podučavao djecu u islamskoj vjeronauci. Tako su radili i njegovi preci: otac, djed i drugi.

Salih ef. je bio napredan čovjek. Prvi je poslao svoju djecu u školu i stalno savjetovao drugima da to učine. Sin mu dr Kasim (umro 1932) završio je medicinski fakultet i bio prvi ljekar musliman iz ovog kraja. Drugi mu sin, Asim, završio je višu geodetsku školu. Salih ef. je imao lijepu biblioteku na orijentalnim jezicima, koju je poslije njegove smrti odnio Abdulah ef. Kurspahić, imam u Havtovcu. Iz nekrologa, koji je neki anonimus napisao povodom njegove smrti, saznajemo još da je on

dozvolio da mu se na nadgrobnom spomeniku, pored arapskog, može napisati ime i godina smrti i latinicom. Umro je 25. maja 1933. i sahranjen kod džamije u Fazlagića Kuli.

Ovdje još ističemo da su spomenuti Dilberovići vršili imamsku i mualimsku dužnost u džematu Fazlagića Kuli bez ikakve određene plaće. Oni su se bavili zemljoradnjom, koja im je bila glavno zanimanje i jedini izvor prihoda za izdržavanje. Ovo je napisano na nišanu Čelebije Dilberović, žene Avdi-hodžine a majke Salih-efendijine, koja je umrla 1905. i sahranjena u haremu kod džamije u Jazlagića Kuli.[86]

Imamsku i muallimsku dužnost u Kuli poslije Salih-efendijine smrti vršio je Mahmud ef. Džaferović, koga džematlije hvale kao sposobna i veoma agilna imama.[87] Njegovim zalaganjem ovdje je kod džamije sagrađena jedna mala prizemna zgrada koja je služila za održavanje vjerske obuke (mekteb). Ova je zgrada kratko vrijeme poslije 1945. služila za prodavnicu i kasnije je srušena. Kula od 1940. nema stalnog imama i ovu dužnost danas povremeno vrši Atif ef. Spahić, imam u Gacku.

Vakuf ove džamije imao je u Kuli i bližoj okolini devet harema koji su zapremali 13.686 m² ovršine. U malom haremu kod džamije sahranjeni su, pored vakifa Mehmed-bajraktara, još slijedeći: Avdi-hodža, sin Murat-hodžin, umro 1886, Salih, sin Hasanov, umro 1311. (1893), Čelebija Dilberović, rođena Tanović, umrla 1905, Šeća Jugo, kći Omerova, umrla 1341. (1922), Sadik Jugo, sin Smailov, umro 1345. (1926) i Salih Dilberović, umro 1933. godine.

U zapadnom dijelu Kule, nedaleko od polja, postoji Huseinagića harem, u kome su sahranjeni muslimani koje je kuga pomorila. Priča se da ih je za vrijeme trajanja posljednje kuge u Kuli dnevno umiralo po 50 i da su svi u jednu grobnicu sahranjeni. Ovdje se na jednom usamljenom mjestu nalazi Džafušin grob. Neka žena iz porodice Džafa naslijedila je veliki miraz i u vakuf dala jednu njivu. Odredila je da se poslije smrti u nju sahrani što su nasljednici i učinili. Danas u Kuli žive dvije porodice Džafa.

U polju ispod Kule nalazi se na jednoj glavici groblje zvano Moljevića harem. Priča se da je u njemu sahranjen Moljević-paša, i njegova žena i pratnja, koje su hajduci iz zasjede dočekali i ovdje pobili. Još se priča da je Moljević-paša poslan s Kosova s nekim zadatkom u ovaj kraj. U haremu se i danas nalazi jedan veliki nišan visok dva metra, bez natpisa, koji označava pašin grob i nekoliko manjih, među njima, jedan ženski.

U Kuli su živjele i imale posjede slijedeće muslimanske porodice: Alići, Bijedići, Čampare, Delisalihovići, Dilberovići, Džankovići, Džafe, Džeke, Džuburi, Fazlagići, Huseinagići, Jaganjci, Juge, Prgude i Zupovići. Alići, Delisalihovići i Huseinagići su ogranci porodice Fazlagića koji su odselili u Tursku. Priča se da je Salih, Fazlagić bio velik junak, pa je zato prozvan Deli Salih a njegovi potomci Delisalihovići.

86. *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 4. juna 1933, broj 142. Više podataka o Dilberovićima dobio sam od Asima Dilberovića iz Kule.

87. *El-Hidaje*, Sarajevo, 1939, broj 4-5, str. 72.

Kula je dala dvojicu hadžija: hadži Hamzu Fazlagića i hadži Bešira Prgudu. Sabit Čampara, pravnik, i dr Kasim Dilberović, ljekar, bili su prvi muslimani iz ovog kraja s fakultetskom spremom. Od 1945. do danas Kula je dala velik broj muslimana s fakultetskom spremom, od kojih neki zauzimaju istaknute položaje u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine.

Ovoj džamiji gravitiraju sela: Bašići, Branilovići, Drugovići, Habuli, Hodinići, Međuljići, Mekavci, Muhovići i Stolac, koja su od turske vladavine nastanjena isključivo muslimanima. Prema evidenciji Odbora IZ-e Gacko na području Kule i spomenutih sela živjela je 1964. godine 271 muslimanska porodica, koje su brojile 1.422 člana.

U Bašićima živi razgranata muslimanska porodica Bašići, Čalagići, Ćatovići, Đidelije i Temimi. Ovdje je 1964. živjelo 56 domaćinstava brojila su 340 članova.

Branilovići su se 925. (1519) nalazili u sastavu nahije Gacko u Hercegovačkom sandžaku. Tada su oni imali 28 kršćanskih kuća i, kako smo ranije rekli, tri neoženjena muslimana. Ovdje žive: Čampare, Džuburi, Sukići i Zekići. U Propolju, niže Pranilovića, nalaze se ponori Hadžina jama i Turčinovac.

U Drugovićima žive: Čustovići, Džeke, Ovčine, Pervani, Škobalji i Zulovići. Ranije su ovdje živjeli i Liste, koji su se raselili. U Habulima žive samo Habuli, a u Hodinićima: Čampare, Ćimići, Džankovići, Hidovići, Karajili, Karalići, Memići i Nukići. Ranije su ovdje živjeli i Ondobaci koji su izumrli.

U Međuljićima žive: Čauševići, Čustovići, Pašići i Tanovići. Ovdje se nalazi grob Zulfe serdara Tanovića, koji je živio polovinom prošlog stoljeća i bio turski oficir. Na njegovom grobu je bio nišan s dekoracijama koji je srušen.[88]

Pusto Polje je bila starina Hajdara Tanovića gdje je on imao veliku kulu. Ovu kulu i posjede oko nje kupio je 1879. Bogdan Zimonjić od Mustafe Tanovića zvanog Softa za 500 dukata. Nekada su Gačani davali za samu kulu sto oraćih volova da od nje naprave manastir. Imala je tri sprata i bila ograđena visokim zidom s puškarnicama. Srušili su je austrougarski vojnici. Kod njenih ruševina sagradio je Branko Ilić kuću i on je danas vlasnik nekadašnjeg Tanovića posjeda.[89]

Tanovići su imali čifluke u Stependu i Gredi na koje su naselili kmetove Srbe. Oni su imali posjede u Ključu, Zagradcima, Cernici, Dahanićima, Fojnici i nekim drugim selima gatačke općine. Još su imali posjede u Stirnu u Pivi, koje su prodali Đođićima.[90]

U Mekavcima žive: Brkovići, Hodžići i Dilberovići, u Muhovićima: Muhovići, a u Stocu Sarići. U svim ovim mjestima postoje stara groblja u kojima su nišani uništeni.

88. L.G. Bjelokosić, n.d. str. 106; Tapu tahrir defter, str. 7; S. Delić, n.d. str. 403, i o pričanju Alije Tanovića i Nazifa Čustovića iz Međulića.

89. L. G. Bjelokosić, n.d. str. 104 i 105.

90. J. Dedijer, n.d. str. 190; Dr O. Blagojević, n.d. str. 119.

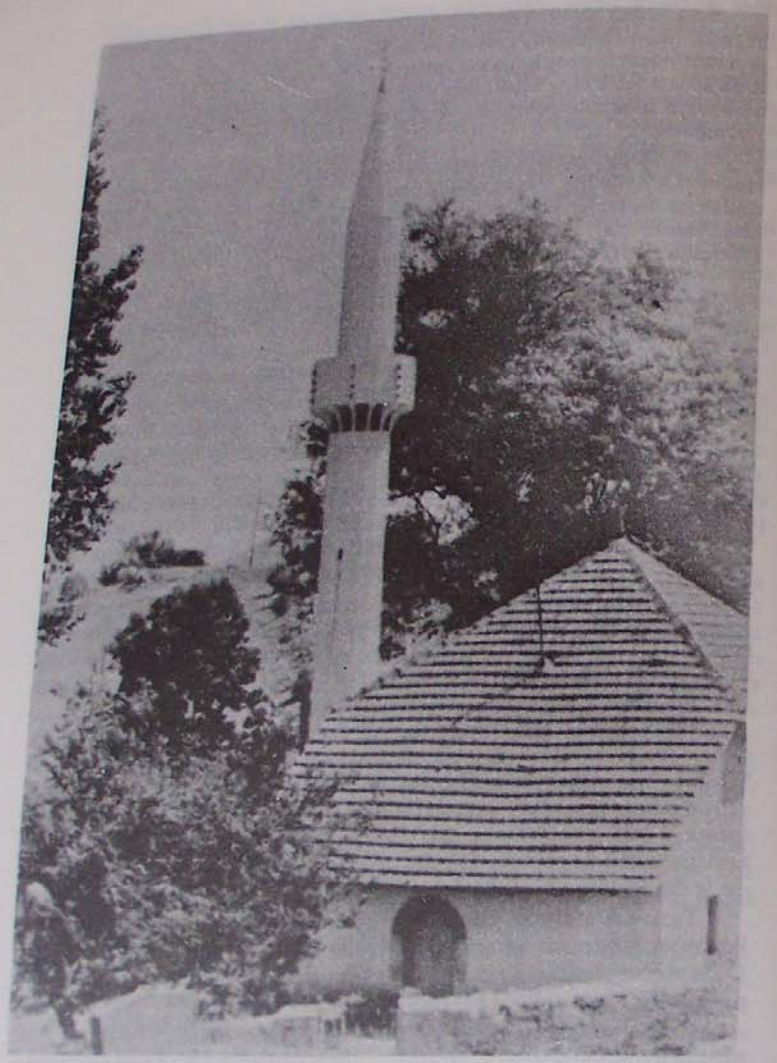

Fazlagića kula - Nova džamija

Na polju između Havtovca i Stepena, nedaleko od Međuljića, postoji lokalitet zvani Zborna gomila. Misli se da se ovo mjesto nalazi u centru gatačke općine. Ovdje je narodni zbor za turske uprave rješavao sve sporove koji su nastajali između sela ili pojedinaca. Presude ovog zbora bile su punopravne ako se niko od stranaka koje se sore ne bi žalio bosanskom veziru. O radu ovog narodnog zbora nismo uspjeli naći nikakvih podataka u izvorima. Zborna gomila je danas prazan prostor a ranije su Džuburi i Sarići ovdje držali trgovačke radnje koje su u toku prošlog rata srušene. Oko 500 metara jugoistočno od ovog lokaliteta sagrađen je novi motel Košuta.

Između groblja Moljevca i Bašića nalazi se lokalitet zvani Arapovača. Priča se da je ovo mjesto dobilo svoje ime po nekom Arapu koji je ovdje bio razapeo čador i ubijao svakog prolaznika koji ne bi htio odložiti i ostaviti sve što je nosio.[91] On je poslije smrti ovdje i sahranjen, ali mu se za grob odavno ne zna. Ovdje su ranije postojale dvije kruške, u čijem se hladu svake godine na Aliđun (2. augusta) održavao teferič. Tu se pjevalo, igralo i izvodila razna sportska natjecanja. Kad su se kruške osušile, s teferičom se prešlo u Kulu kod džamije.

G. VELIKA GRAČANICA

Velika Gračanica se nalazi na trećem kilometru idući od Gacka magistralom prema Nevesinju. Smještena je na strmim i prostranim padinama iznad magistrale i polja na kome je izgrađena termoelektrana. O starosti mjesta svjedoče do danas očuvani dijelovi zidina starih zgrada na kojima se vide puškarnice i na ćemer građena vrata i prozori. Od islamskih objekata ovdje se nalazi samo džamija i harem u kome su svi stari nišani davno uništeni.

Džamija je situirana na zaravni podno sela i munara joj privlači pogled svih putnika koji iz Gacka putuju u Nevesinje i obratno. Građena je od lomljenog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom, sada pod crijepom. Enterijer joj zaprema oko 54 m² površine i u njemu se nalazi mihrab bez dekora, drevni minber i mahfil u širini cijele džamije. Uz desni zid joj je prizidana kamena munara oktogonalne osnove, visoka oko 12 metara. Ona nema predvorja (sofa), kao ni ostale na području gatačke općine.

Ovu džamiju su, kako se priča, sagradili muslimani Gračanice i susjednih sela krajem prošlog stoljeća. Zemljište (bašču) za njenu izgradnju darovao je Zejnil buljubaša Krvavac. Kamena munara uz nju sagrađena je 1926. godine. Podignuta je sredstvima koje je poslao Arif Dilić iz Amerike.

---

91. S. Delić, n.d. str. 552; Pero Slijepčević, „Staro groblje u Gacku", *GZM*, Sarajevo, 1928, sv. 2, str. 62, i po pričanju Murata Sarića.

Povodom završetka džamije u listu *Bosna* objavljena je slijedeća vijest: „Gračanica selo u gatačkom kadiluku hercegovačkog sandžaka koje se sastoji iz trideset do četrdeset kuća nije dosada svoje džamije imalo, i žiteljstvo primorano posjećivati džamije drugih mjesta, našlo se je pobuđenim za sebe jednu džamiju načiniti. Za ovaj cilj priložili su žitelji toga i okolnijeh sela: Dobropolja, Ravna, Medinića i Bratla pomoć u novcu i građi i tako je u rečenom mjestu u zdravlju njegova veličanstva sultana načinjena džamija u dužinu od šesnaest a u širinu od četrnaest aršina od tvrdog materijala, i to troškom od sedam tisuća trista i trideset i četiri groša, što se od strane zastupnika mutesarifa hercegovačkog sandžaka javlja, i u čemu su žitelji rečenoga mjesta svojim zauzimanjem za javni napredak svaku pohvalu zaslužili."[91]a.

Poznata je pod imenom „Inat džamija", a ovaj naziv je, kako se priča, dobila zbog slijedećeg: Neki Tanović iz Velike Gračanice došao je na Bajram u Gacko u džamiju i sjeo u prvi saf. Time je izazvao Gačane pa mu je prišao Murat Zvizdić, digao ga s mjesta i rekao mu da je njegovo mjesto za vratima a ne u prvom safu. Ovo je Tanovića veoma uvrijedilo pa čim se kući vratio odmah je poveo akciju za podizanje džamije u Velikoj Gračanici. Ako je ovo tačno, a tvrdi se da jest, onda su Krvavci i Tanovići bili prvi i glavni inicijatori izgradnje pomenute džamije.

Od njene izgradnje do danas ona je više puta opravljana. U toku prvog svjetskog rata znatno je oštećena i 1917. je opravljena iz prihoda gatačkih vakufa. U toku prošlog rata služila je kao prihvatilište izbjeglica (muhadžira) i tada je izgorjela sva drvenarija u njoj. Mještani su je 1963. temeljito opravili, izmijenili su drvenariju u njoj i prenizali kupu na njenom krovu. Spomenuti Arif Dilić poslao je 1959. godine 300.000 dinara iz Amerike i taj novac u cijelosti utrošen na opravku džamije, pa ona povremeno i danas služi svojoj svrsi.

Imamsku i mualimsku dužnost u džematu Gračanici vršio je niz godina Ragib ef. Hasanbegović. On je u vremenu od 1913. do 1917. godine besplatno držao mekteb u svojoj kući, jer ovdje, kao i u skoro svim selima gatačke općine, nije postojala posebna mektebska zgrada.[92]

U Velikoj Gračanici su živjele slijedeće muslimanske porodice: Agovići, Čustovići, Dilići, Džalturi, Džeke, Fazlagići, Grebovići, Krvavci, Lende, Mašnići, Suljevići i Tunovići. Ovdje danas žive: Čustovići, Džeke, Grebovići, Krvavci i Tunovići, dok su druge porodice izumrle ili se raselile.

Ovoj džamiji su gravitirala sela: Bahori, Dobropolje, Mala Gračanica, Jugovići, Medanići, Mrđenovići, Nadanići, Ravno, Rudo, Polje, Vratnica i Vratilo. Prema evidenciji Odbora IZ-e Gacko na području Velike Gračanice i spomenutih sela živjelo je 1964. godine 119 muslimanskih porodica, koje su brojale 625 članova.

91-a. *Bosna*, br. 391, 10. i 22. decembar 1873. str. 1.
92. Zapisnici; *Preporod*, Sarajevo, 1973. broj 14(69).

Bahori se nalaze uz stari drum koji je od Dubrovnika vodio u Foču i dalje. Ovdje su živjeli: Dilberovići, Džilitovići, Grebovići, Kavazovići, Memići, Šarotići i Talovići. Ranije su ove porodice plaćale mualima koji je u privatnoj kući podučavao njihovu djecu u islamskoj vjeronauci. U vremenu od 1913. do 1917. godine mualimsku dužnost u ovom mjestu vršio je neki Korkut. Na Kljeutima je bio han, koji je oko 1880. godine sagradio Tale Talović. Davno je srušen i sada mu se vide samo omeđine. Kad su age odselili u Tursku, zemlju u Kljeutima otkupili su kmetovi. U Bahorima se nalazi stari harem koji je upisan u gr.ul.broj 811 u kome je ranije bilo mnogo nišana s natpisima pisanim arapskim pismom; svi koji su uništeni.[93]

U Dobropolju žive: Kuštrići, Selimotići, Spahići i Zanovići. Ovdje je 1915. radio u privatnoj kući jedan sibjan-mekteb. U Jugovićima su živjeli Juge, koji su se raselili, pa ovdje danas žive samo pravoslavni.

Mala Gračanica je smještena u prisojnoj strani na lijevoj obali rijeke Gračanice. Danas je naseljena isključivo pravoslavnim življem, dok su ranije ovdje živjeli: Agovići, Hodžići i Zvizdići. Derviš Salih paša (Dedaga) Čengić imao je ovdje jednu mlinicu, koja je davno srušena. Na jednoj stijeni vide se još omeđine Čengića čardaka.[94]

Medanići se nalaze u Donjem polju uz obalu rijeke Parenjaka. Ovdje su živjeli: Alađuzi, Bašići, Čatovići, Hujduri, Kapetanovići, Lutve, Ovčine, Perizovići, Sarići, Vilogorci, Vukotići i Zilići. Hujduri su starenici, a Zilići su prodali zemlju Vukotićima i odselili u Tursku. Dedaga Čengić, sin Smail-agin, imao je u ovom mjestu velike posjede. Zejnil Sarić, otac Arif-efendije, imao je ovdje kulu na dva sprata. On je rođen u Stocu kod Fazlagića Kule, a u Medaniće je prešao na ženinstvo. Ovdje je negdje postojao šanac poznat pod imenom „Harem". Između Medanića i Srđevića nalazi se muslimansko groblje.[95]

U Mrđenovićima su živjeli: Gačanovići, Kapetanovići, Šahovići i Tunovići. Gračanovići su se raselili, a Kapetanovići i Šahovići su doselili, prvi iz Ključa, a drugi iz Herceg-Novog, kada su 1687. godine ovo mjesto zauzeli Mlečani.

Nadanići su udaljeni od Velike Gračanice tri kilometra i smješteni su uz magistralu koja vodi za Nevesinje. Tu su živjeli Kapetanovići, koji su se raselili, pa danas ovdje žive samo pravoslavni. U Nadanićima se nalaze dva harema koji zapremaju 4.000 m² površine i koja su upisana u gr.ul. broj 618. Svi stari nišani iz njih su davno uništeni. Uz hareme se nalaze dvije kosanice koje zapremaju 3.300 m² površine. Haremi i kosanice su vlasništvo vakufa u Ravnima.[96]

U Ravnima, više Dobropolja, žive: Bauci, Džuburi, Hebibi, Prgude, Redžovići i Sadikovići. Jedna jama na području ovog mjesta zove se Hajdarova jama.

93. J. Dedijer, n.d. str. 200, i po pričanju Avdije Talovića iz Gacka.
94. J. Dedijer, n.d. str. 194; Zapisnici...
95. L. G. Bjelokosić, *Moje crtice*, Mostar, 1904, str. 53.
96. J. Dedijer, n.d. str. 201, Zapisnici...

Vratnica je udaljena od Gračanice oko osam kilometara, idući prema Nevesinju, i u kojoj danas žive Dilberovići i Škaljići.

U Vratlu, koji se nalazi uz put za Borač, žive Lončarići i Voloderi. Ovo je mjesto nekad bilo planina Pašića iz Mulja na koju su oni stoku (hajvan) izgonili.[97]

Rudo Polje se nalazi između Gračanice i Nadanića. Ovdje je 1012. (1612) godine živio neki Kasim-spahija, imao ovdje posjede i, možda, vršio neku vojnu funkciju. Ranije su ovdje živjeli Voloderi, koji su se raselili. U ovom mjestu postoji stari harem; zaprema 4.200 m² površine i upisan u gr. ul. broj 283. U njemu se i danas nalazi nekoliko starih nišana s dekoracijama, ali bez natpisa.[98]

Pod Rudim Poljem nalazi se vodom bogato vrelo zvano Oko. Priča se da je nastalo džombosavanjem londže koja je bila na ovom mjestu. Narod kaže da se u vodi vide ogromni otesani kamenovi od londže koja je u zemlju propala, ali se ne zna čija je bila.

Pored spomenutih sela na području džemata Gračanice nalazi se još nekoliko mjesta u kojima su ranije živjele muslimanske porodice ili su u njima imale kule i posjede. U svim ovim mjestima nalazili su se i haremi; u njima su nišani davno uništeni. Nabrojaćemo ih ovdje i iznijeti o njima veoma šture podatke iz izvora, s kojima raspolažemo.

U Gornjim i Donjim Bodežištima bio je čifluk begovske porodice Čengića koja je odselila u Aziju. Više Jugovića nalaze se tri harema, koji zapremaju 5.850 m² površine i koji su upisani u gr.ul. broj 291. Polovina zaseoka Obješenik bio je čifluk porodice Rizvanbegovića iz Stoca. Neki Hadži Šeh osnovao je katun u ovom zaseoku i tu se stalno nastanio. Priča se da je bio pošten i pravedan čovjek pa su zato pravoslavni ranije čuvali „Šehova bašluk" i na taj način iskazivali dužni pijetet prema njemu. Oni su to činili da bi se zaštitili od „leda" (krupe) koji im je često ništila usjeve. Dalje se priča da je Šeha i cijelu njegovu porodicu kuga pomorila.

U Dražljevu, koji je udaljen od Velike Gračanice oko sedam kilometara, postoji stari harem koji zaprema 2.350 m² površine i koji je upisan u gr.ul. broj 811. Dio do danas sačuvanih starih nišana bez natpisa svjedoči da su u ovom mjestu ranije živjele neke muslimanske porodice koje su izumrle ili se odavde raselile.[99]

Fojnica je udaljena od Velike Gračanice oko 12 km i nalazi se uz magistralu koja vodi za Nevesinje. Čengići i Tanovići su imali u ovom mjestu kule i posjede. Derviš Salih-paša (Dedaga) Čengić uvakufio je oko 1865. godine kuću u Fojnici za Ali-bega Lafe džamiju u Mostaru.[100] Ovdje se nalazi i stari harem u kome su nišani uništeni. Fojnica je danas naseljena pravoslavnim življem.

97. S. Delić, n.d. str. 148; J. Dedijer, n.d. str. 203.
98. HAD acta turcarum, C 8, 19 a; Zapisnici...
99. S. Delić, n.d. str. 402; J. Dedijer, n.d. str. 198 i 204, Zapisnici.
100. Sidžil vakufnama u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, sv.I, broj 499, str. 332.

Srđevići se nalaze na osojnoj strani Gatačkog polja, zapadno od Gračanice. Ovdje su imali posjede članovi čuvene begovske porodice Čengića koji su bili porijeklom Turci iz Male Azije. Oni su 1800. godine doselili u Gacko gdje je Hanefi-beg Čengić podigao u Srđevićima prvu Čengića kulu u ovom kraju. Ona ima dva sprata i danas je vlasništvo Spasoja Kovačevića.

Pod pomenutom kulom nalazi se ćuprija s nekoliko okana izgrađena od sedre. Ćupriju su polovinom prošlog stoljeća vodene bujice djelomično razrušile, a sagradili su je, možda, Čengići ili neki drugi bogati feudalac iz ovog kraja.

U Tarahinom Dolu kod Vratla imali su posjede Hadžija Džubur i Hadžija Zvizdić, čija imena nismo mogli saznati. Uz spomenutog hadži Šeha to su i najstarije poznate hadžije u ovom kraju.[101]

U Vrbi, koja se nalazi i blizu Bahora, bilo je 925. (1519) godine deset kršćanskih kuća i pet neoženjenih muslimana.[102] Ovdje je prije 1612. godine sagrađen veliki han u koji su odsjedali trgovački karavani koji su gonili robu iz Dubrovnika u Foču i dalje, i obratno. Put koji je prolazio kroz ovo mjesto bio je kaldrmisan i vodio je za Čemerno. Na Čemernu nalazi se grob smjelog muslimana koji je stradao od zime.

Pred Velikom Gračanicom nalazio se ranije stari harem u kome su sahranjivani muslimani iz ovog mjesta. Priča se da je u njemu ranije bilo više nišana s dekoracijama i natpisima. Ovdje je 1928. godine nađena jedna na pola prebijena ploča iz čijeg natpisa je bilo vidljivo da označava grobove dvojice braće: Alije i Jusufa Miloševića. Natpis, sigurno, datira iz prvih dana islamizacije u ovom kraju i označavao je grobove dvojice konvertita koji su, možda, prvi u Gračanici prešli na islam. Uspomena na muslimansku porodicu Miloševića davno je u ovom kraju iščezla. Ploča je nestala kao i svi nišani u haremu koji je uzurpiran i koji se danas obrađuje.

Iznad sela Gradine, nedaleko od Dobropolja i Vratnice, nalazio se koncem prošlog stoljeća veliki harem u kome je bilo više starih nišana s natpisima i dekoracijama. Oni su označavali grobove umrlih članova porodica Avdić i Mehić. Harem je davno napušten i u njemu su svi nišani uništeni ili su u gustu šumu zarasli. Na granici Nevesinja i Gacka, kod Begova vrela, sahranjen je čuveni Hamid Baković, koji je poginuo 1862. godine u borbi s ustanicima.[103]

H. LIPNIK

Lipnik i Mulji su dva susjedna sela koje razdvaja rijeka Mušnica i koji su od Gacka udaljeni oko osam kilometara. U Lipniku je u prvoj polovini

101. J. Dedijer, n.d. str. 194 i 202; S. Delić, n.d. str. 402; H. Kreševljaković, Čengići... str. 12. Dr O. Blagojević, n.d. str. 257.
102. Tapu defter No 76, str. 7.
103. L. G. Bjelokosić, Opis Gacka... str. 55; Dr F.M. (Zagreb) „Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća", *GZM*, Sarajevo, 1904, str. 258; Slijepčević, n.d. str. 58/2; Više podataka o islamskim ustanovama i muslimanskim porodicama u Gračanici i okolini dobio sam od Adema Krvavca iz Gračanice.

Kula i dvor Smail-age Čengića u Lipniku

prošlog stoljeća živio i djelovao Smail-aga Čengić, junak i gatačko-pivski muselim. On je opjevan u više narodnih pjesama, a Ivan Mažuranić, hrvatski ban i književnik, opoetizirao ga je u svom epu „Smrt Smail-age Čengića"[104]

Smail-aga potječe iz čuvene feudalne porodice Čengića, koja je polovinom 16. stoljeća došla u Hercegovinu iz Male Azije i o kojoj smo ranije nešto govorili. Smail-aga se rodio 1778. u Jelašcima, tri i po kilometra jugoistočno od Kalinovika. Godine 1809. i 1810. učestvovao je u borbama protiv srpskih ustanika pa je za to bio nagrađen i postavljen za gatačko-pivskog muselima. On se 1814. najprije nastanio u Cernici, gdje je kupio imanje od Avdibega Čengića. Odavde je kasnije preselio u Fazlagića Kulu i oženio Čelebijom, kćerkom Bešir-age Hasanbegovića iz Havtovca. Priča se da su ga Gačani zvali Drinjakom i da se ženidbom obogatio i došao do velikih posjeda u Lipniku i okolini. Spomenuti Avdibeg Čengić, zvani „Ćor Avdibeg", imao je kulu na lijevoj obali Mušnice, ispod sela Mulji i Župan-Potoka. Kraj ove kule prolazio je stari stočarski put za Stepen i zvao se „Vlaški put". Avdibeg je u kuli stanovao, a u Lipniku je imao posjede, pa se i za kulu govorilo da je u Lipniku, premda se nalazila uz Mušnicu nadomak Havtovca. On je kulu opravio i iz Fazlagića Kule preselio u Lipnik, gdje se stalno nastanio.[105]

104. Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, prvi put objavljen u almanahu *Iskra* za 1846. godinu (Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb, 1965, str. 56; Smrt Smail-age Čengića (narodne pjesme), *Bosanska vila*, Sarajevo, 1890. do 1908. godine.

105. H. Kreševljaković, *Čengići*...str. 3; Stevan Delić, „Istina o pogibiji Smail-age Čengića", *Gajret*, Sarajevo, 1925, broj 17-18, str. 266 i po pričanju Hasan ef. Fazlagića.

Kula je bila građena kao i ostale u gatačkom kraju. Smail-aga je do nje, sa zapadne strane, sagradio kuću za žene (haremluk), istočno od nje kuću za pandure i kuću koja je služila za zatvor (haps). U dvorištu, s desne strane od ulaza, sagradio je ahar (musafirhanu). Ove četiri zgrade bile su na jedan, a kula na dva sprata. Kula je bila građena od kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Imala je dva sprata i svoltano (na ćemr građeno) prizemlje radi sigurnosti i zaštite od požara. Na prvom i drugom spratu bile su sobe za sjedenje, boravak i održavanje važnih sastanaka. Sve ove zgrade bile su podignute na jednoj uzvisini nad poljem koja se pružala od Mušnice do Samobora i zove se Glavica. Pored kule, haremluka, musafirhane i potrebnih zgrada, Smail-aga je u polju pod kulom podigao i džamiju. Ona je bila malih dimenzija, građena od kamena i imala je drvenu munaru. Ova džamija je po svojoj arhitekturi predstavljala nešto jedinstveno, jer džamija s drvenom munarom ima u Hercegovini samo u dolini Neretvice u konjičkoj općini. Podignuta je, po svoj prilici, kad i ostale zgrade, oko 1820. godine. Služila je isključivo za bogomolju članovima porodice Čengića, gosta i posade koja je u Lipniku bila stalno stacionirana i čuvala ga od čestih napada hajduka iz Crne Gore. Njeni službenici su primali plaću iz sredstava džamijskog vakufa koji su Čengići osnovali i koji se sastojao od oranica i kosanica. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1913. godine 152 krune i trošeni su za potrebe Čengića zadužbina u Mostaru. Džamija je prestala služiti svojoj svrsi kada je srušena u julu 1876. godine.

Poslije Smail-agine pogibije na Mljetičaku u Drobnjacima 5. septembra 1840. godine, njegovi zemni ostaci, osim glave, preneseni su u Lipnik i sahranjeni u haremu kod džamije. Kasnije su mu sinovi podigli nad grobom turbe od kamena koje je bilo pokriveno četverostrešnim krovom pod pločom. Dok su Čengići živjeli u Lipniku, oni su vodili brigu o turbetu, a poslije njihovog iseljenja brigu o njemu preuzeli su na sebe Bjelogrlići. Radivoje Bjelogrlić, koji je bio po zanimanju majstor i koji je kraj turbeta stanovao, vršio je sam manje opravke na njemu. Zanimljivo je ovdje istaknuti da uz turbe nisu vezane nikakve legende i da nikad niko u nj nije dolazio u cilju „muradanja", tj. moljenja da mu se ostvare neke želje. U haremu kod džamije i turbeta sahranjivani su umrli članovi porodice Čengića i vojnici koji su ovdje stanovali i u kuli služili. U ovom haremu je sahranjen i Smail-agin sin Sejdibeg. Turbe je srušeno u toku prošlog rata i danas mu se ni za trag ne zna.[106]

Pred džamijom su u dva niza, s obje strane ulice, bili poredani „golemi pleteni koševi" u kojima su trgovci robu prodavali. To su bile kolibe povoznjače, koje su se sa zapregom mogle prenositi s jednog mjesta na drugo, kakvih i danas ima u okolini Gacka. Ovo su bile najprimitivnije trgovačke radnje i, možda, jedine ovakve vrste u našoj zemlji.[107]

106. S. Delić, n.d. str. 265; *Proračuni vakufa u BiH*, Sarajevo, 1913, str. 98; i o pričanju Alije Tanovića iz Međuliča.

107. A. Pajević, *Iz Crne Gore i Hercegovine*, uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876. godine, Novi Sad, 1891, str. 190, 208.

Sve naprijed navedene zgrade bile su opasane debelim zidom s puškarnicama koji je bio visok četiri metra i natkriven. U zidu od polja, s južne strane, bila su velika dvokrilna vrata, a iz haremluka se išlo u Mulje na mala vrata (kapidžik). Kroz ova vrata dolazile su žene iz Mulja na „sjednik" Smail-aginim ženama, a i one njima odlazile. Oko ovog zida vojska je izgradila šančeve. Za bune Husein-kapetana Gradaščevića („Zmaja od Bosne") 1832. godine i Lipnik je stradao. Priča se da su se Smail-aga Čengić i Mehmed-beg Turhanija tri godine borili dok Hercegovci nisu konačno protjerali Turhaniju i njegovu vojsku iz Hercegovine. Smail-aga Čengić je morao bježati u Nikšić, te mu je Turhanija zapalio Lipnik i kuće njegovih pristaša. Po odlasku Turhanije Smail-aga je zapalio kuće svojih protivnika, pa je tada izgorjelo skoro cijelo Gacko i dio njegove okoline. Poslije Smail-agine pogibije sin mu Derviš-paša (Dedaga) popravljao je i dograđivao kulu i zgrade oko nje. On je ovdje sagradio novu kulu od četiri sprata, sličnu onoj sa Ratajima i pokrio je šindrom. U ovoj kuli i zgradama oko nje bila je 1875. stacionirana turska vojska (asker) koja se borila protiv hercegovačkih ustanika. Kad je crnogorska vojska s knjazom na čelu pošla na Mostar u ljeto 1876. godine, svi vojnici su iz Lipnika pobjegli i sklonili se u Gacko. Crnogorska vojska je zauzela Lipnik koncem jula 1876. godine. Pivski vojvoda Lazar Sočica dočekao je knjaza Nikolu i njegovu svitu s muzikom na kapiji Čengića kule i pozdravio ga. Nakon odlaska knjaza i vojske, Sočica je zapalio kulu i zgrade oko nje tako da je sve do kamena izgorjelo. Ostala je bila uzgor samo zgrada turbeta u kojoj je Smail-aga sahranjen. Crnogorska vojska je tada, po naredbi knjaza, palila sve muslimanske kule u Gatačkom polju. Poslije austrougarske okupacije 1878. godine, vlasti su iz Lipnika prenijeli kamen od kule i drugih zgrada u Havtovac i njima ozidale kasarnu. Crnogorska vojska je na putu za Mostar srušila, pored Čengića dvora u Lipniku, još i Tanovića i Vukotića kulu u Fojnici, koje su bile tvrdo građene, zatim tri tvrde kule u Zalomu i Bećir-age Ljubovića dvore u Odžaku kod Nevesinja. Sva ova rušenja vršena su dinamitom, po uputama francuskog kapetana Barbija, koji se nalazio u knjaževoj vojsci i koji je jedini znao rukovati ovim eksplozivom. U knjaževoj vojsci je tada bio i Ferdo Kikerec, hrvatski akademski slikar. On je izradio crtež Čengića dvora koji je A. Pajević donio u ranije spomenutoj knjizi na strani 189. Zasluga je Kikereca i A. Pajevića što nam se sačuvao crtež Čengića kule i zgrada oko nje pred njihovo neposredno rušenje.[108]

Smail-aga je imao sedam sinova od kojih je najzaslužniji bio Derviš Salih-paša (Dedaga) koji se rodio 1822. i umro u Jablanici 1876. godine. On je imao velike posjede u Medanićima, u Donjem polju uz obale rijeke Perenjaka, mlin i čardak u Maloj Gračanici, kuću i posjede u Fojnici i čifluk u Mčkoj Grudi. Dedaga je 1865. uvakufio jednu kuću u Fojnici i jednu u Mostaru za potrebe hadži Ali-bega Lafe džamije u Mostaru.[109]

108. Dr S. Bašagić, n.d. str. 142; S. Delić, n.d. str. 264 i 267; Svetozar Tomić, *Smail-aga Čengić*, Beograd, 1927, str. 242.

109. Sidžil vakufnama, u GHb. sv. I, broj 49, str. 332; J. Dedijer, n.d. str. 194 i 195; H. Kreševljaković, n.d. str. 22.

Čengići su se nakon dolaska u Hercegovinu najprije naselili u Cernici, koja je bila sjedište kadiluka i administrativni centar gatačke općine. Ovdje su članovi ove porodice izgradili više zadužbina o kojima smo ranije govorili. Čengići su iselili iz Lipnika i drugih mjesta gatačke općine prije 1875. godine i sva njihova ogromna imanja su većim dijelom uzurpirana.

I. MULJI

Mulji se nalaze oko dva kilometra istočno od Havtovca i smješteni su uz desnu obalu rijeke Mušnice, oko koje ima više riječnih otoka. Mjesto je dobilo svoje ime po plodnom mulju i bilo je naseljeno i prije turske okupacije. Kada je Bajo Pivljanin 1683. navalio s nekoliko stotina uskoka na Kazance i zapalio ih, odavde su svi muslimani izbjegli, a što nije izbjeglo bilo je pobijeno ili odvedeno u sužanjstvo. Priča se da je kazanački paša sa najmlađim sinom bašom Mehmed-begom pobjegao tada u Mulje i u njima se stalno nastanio.[110] Dalje se priča da su prije doseljenja kazanačkog paše u Muljima živjeli: Alija Novljanin, Jovan Bijelić i neki Okiljević, koji se smatraju starenicima. Paša ih je iz Mulji protjerao i ovdje se s dijelom porodice sam nastanio. Stariji mu sin Hasan-beg bio se ranije nastanio u Avtovcu i od njeg potječu Hasanbegovići.

Od spomenutog Baše Mehmed-bega vuku porijeklo Pašići, koji su od konca 17. stoljeća pa sve do 1941. godine u Muljima živjeli i ovdje imali kuće i posjede. Ovo je jedina muslimanska porodica koja je živjela u Muljima i imala ih u svome posjedu. Pašići su bili age kojima su kmetovi zemlju obrađivali. Iz gruntovnih knjiga koje se čuvaju u Općinskom sudu u Gacku, vidi se da su Pašići, pored Mulji, imali koncem prošlog stoljeća još posjede u Kazancima, Slivljima i nekim drugim mjestima gatačke općine. Vratilo je bilo planina Pašića na koju su oni stoku izgonili. Koncem prošlog stoljeća u Muljima je živjelo 25 domaćinstava ove stare razgranate porodice.

U Muljima nikad nije postojala džamija i Muljani su petkom i bajramima išli u džamiju u Havtovac. Od islamskih ustanova ovdje se nalazio samo mekteb koji je u prvoj polovini prošlog stoljeća sagradio, s ostalim Pašićima, hadži Ago (Hadžaga) Pašić. To je bila mala prizemna zgrada od dvije prostorije dimenzija oko 10 x 8 x 5 metara. Služio je i za mesdžid u kome su Muljani uz ramazan teraviju klanjali. Srušen je u augustu 1915. godine, kada je Planinopivski bataljon zauzeo Mulje i zapalio ih.[111]

Obnovio ga je koncem prvog svjetskog rata Ćosaga Muljanin (Pašić), sin spomenutog Hadžage. Ovaj mekteb su izdržavali i mualima plaćali Pašići. Smail ef. i Jusuf ef. Muljanin i Derviš ef. Džeko, bili su mualimi u ovom sibjan-mektebu. Srušen je u toku prošlog rata i vide mu se još temelji na čijim je omeđinama već naraslo jedno veliko drvo. Stotinjak

110. J. Dedijer, n.d. str. 186; S. Delić, n.d. str. 796-797; Dr O. Blagojević, n.d. str. 145.

111. J. Dedijer, n.d. str. 203; L. G. Bjelokosić, n.d. str. 24; Dr. O. Blagojević, n.d. str. 340 i o pričanju Murata Sarića, Alije Tanovića i Edhema Pašića.

Nekadašnje turbe Smail-age Čengića

metara niže ovih omeđina nalazi se Pašića harem u kome su nišani u toku prošlog rata uništeni. Nedaleko od harema vide se još ostaci ruševina Pašića kuća koje su u toku prošlog rata srušene.

Neki Pašići su iz svojih ličnih razloga nazivali sebe Muljanima. Ćosaga Muljanin bio je u svoje vrijeme veoma ugledna ličnost u ovom kraju. Priča se da je išao u Beč kod cara Franje Josipa i bio s njim intiman prijatelj. Pomagao je sve kulturno-prosvjetne i humanitarno-socijalne akcije i bio dobrotvor Gajreta. Umro je u Havtovcu 1925. godine i sahranjen u haremu kod džamije.[112] Pašići su iz Mulji iselili 1941. godine i od tada ovdje ne živi niko od muslimana. Njihova imanja su dijelom otkupljena, a dijelom nacionalizovana.

J. SLIVLJA

Slivlja se nalazi na krajnjoj sjeverozapadnoj periferiji gatačke općine. Od Gacka je udaljena 30 km i s njim povezano dobrom cestom i dijelom makadamom. Mjesto je od konca prošlog stoljeća nastanjeno isključivo pravoslavnima, dok su ranije ovdje živjele i imale posjede mnoge muslimanske porodice iz nekoliko mjesta Hercegovine.

112. Zapisnici...*Gajret*, Sarajevo, 1925, broj I, str. 16.

Od prošlosti Slivlja malo se zna. Ovdje su u srednjem vijeku živjeli bogumili, o čemu svjedoče brojni stećci, kojih i danas ima po svim selima gatačke općine. Polovinom 16. stoljeća počela je seoba muslimana iz Herceg-Novog i drugih primorskih mjesta u unutrašnjost Hercegovine, koji su bježali pred stalnim napadima uskoka, mletačke i španjolske vojske. Tada su, sigurno, i u Slivlje doselile neke muslimanske porodice i ovdje se nastanile. Članovi ovih porodica uključili su se odmah u turske granične posade i za vršenje raznih vojnih dužnosti dobili timare u Slivlju i okolini. Neki bogatiji feudalci iz Hercegovine primili su islam da bi sačuvali svoje posjede i privilegije, pa je tih slučajeva najvjerovatnije bilo i u ovom mjestu.

U Slivlju se od islamskih spomenika danas vide samo omeđine džamije i harema u kome su svi nišani davno uništeni. Ne zna se kada je ova džamija sagrađena i čija je zadužbina. Priča se da ju je sagradio Osman-paša Kazanac u prvoj polovini 17. stoljeća, o kome smo ranije govorili. Bila je kratkog vijeka, jer ju je srušio Pajo Pivljanin oko 1685. godine i nikad više nije obnovljena.[113]

O veličini i vanjskom izgledu džamije ništa ne znamo, jer nismo išli u Slivlje i pregledali njene omeđine koje još postoje. Priča se da je neki pravoslavac počeo rušiti džamiju i kamen upotrebljavati za gradnju kuće, ali mu je „sve naopako pošlo" i odmah je od toga odustao. Zahvaljujući tome, omeđine džamije su se do danas sačuvale i teren na kome se ona nalazi i harem uz nju danas nisu ničije vlasništvo. O drugim islamskim ustanovama u Slivlju i okolini kojih je, vjerovatno, bilo, nemamo zasada nikakvih podataka.

U Slivlju su za turske uprave živjeli: Ćinarići, Glavovići i Tusaci, koji se spominju u izvorima, predanjima i narodnim pjesmama. Za Ćinariće i Glavoviće se priča da su bili begovi. O drugim muslimanskim porodicama koje su ovdje živjele nemamo nikakvih podataka. Glavovići su preselili u Mostar prije više od 200 godina, gdje i danas žive njihovi potomci. Ćinarića i Tusaka nema odavno nigdje u Hercegovini pa zaključujemo da su izumrli.

U jednoj narodnoj pjesmi govori se o napadu Baje Pivljanina i njegovih uskoka na Slivlje, pljački stoke i odvođenju članova porodice Ćinarića u ropstvo. Taj dio pjesme koja nosi naslov „Hamza Mijatović i Pivljanin Bajo" glasi:

Šta učini Pivljanine Bajo
Gdje udari na selo Slivlje
Te porobi selo Ćinariće
On plijeni Ćinarića ovce
I pohvata roblje Ćinarića
Gole bose goni po kamenu...

113. Sidžili Osmani, sv. III, str. 420; Dr S. Bašagić, *Znameniti*...str. 61; S. Delić, n.d. str. 796; Dr. O. Blagojević, n.d. str. 122 i 128.

Bajo Pivljanin je popalio Slivlje oko 1685. godine i tada je ovdje izgorjela džamija i više muslimanskih kuća i kula. Sve ono što je Bajo popalio i porušio nikad više nije obnovljeno, pa se to u narodu ističe kao čudo. Tada su se iz Slivlja iselili Ćinarići i na njihova imanja su se naselili Đoge.[114]

Iz jednog djelimično sačuvanog popisa (defter) terzija, ćurčija i ćebedžija saznajemo da su 1755. godine u Slivlju živjele i radile slijedeće terzije uz čija je imena napisana riječ „Islevleli", što znači „iz Slivlja": Abdulfettah-baša, sin Halilov, Murteza baša, sin Halilov, Hasan Tusak, sin Durakov, Omer, sin Ibrahimov, Slivljanin iz Kanberagine mahale u Mostaru, Arslan, sin Murtezin, Salih, sin Ishakov, i Alija Tusak, sin Durakov.[115]

Na temelju podataka koje nam pruža ovaj defter može se utvrditi da je Slivlje polovinom 18. stoljeća imalo više terzija nego sva mjesta gatačke općine izuzev Cernice. Ovo opet dokazuje da su u Slivlju, nakon što ga je Bajo Pivljanin popalio te pobio ili u ropstvo odveo sve muslimane koje je žive uhvatio, živjele neke muslimanske porodice koje su se iz zbjegova vratile. Džamija u Slivlju sagrađena je prije džamija u Gacku i Velikoj Gračanici, pa su njoj sve do polovine 18. stoljeća gravitirala sva sela ovog dijela gatačke općine.

U Slivlju su koncem prošlog stoljeća imali posjede slijedeće Juge: Ahmed, Jusuf, Zejnil i Ajkuna, rođena Čorbo. Juge su posljednja muslimanska porodica koja se iz Slivlja iselila koncem prošlog stoljeća. Pored Juga, ovdje su imali posjede još slijedeće muslimanske porodice iz Hercegovine: Pramenke iz Dobropolja, Prgude iz Nadanića, Demirovići, Džuburi, Voloderi i Zvizdići iz Gacka, Gadže i Hasanbegovići iz Havtovca, Čengići iz Lipnika, Kapetanovići, Mehići i Tanovići iz Ključa. Cike, Delalići, Kovači, Loge, Memići i Okerići iz Borča, Bašagići, Dugalići i Muslibegovići iz Nevesinja, Ljubovići i Pašići iz Odžaka, Resulbegovići iz Trebinja, Beše iz Stoca, Sadžaci iz Pocrnja, Vladovići iz Gleđevaca, Kamerići iz Blagaja, Ćumurije, Dizdarevići i Gušanci iz Mostara, Korkuti iz Travnika i Adbegovići iz Plevlja.[116]

114. Dženana Buturović, *Studija o Hörmanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo, 1976, str. 546-549: S. Delić, n.d. str. 795.

115. Ahmed S. Aličić, Hivzija Hasandedić, „Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine," *Prilozi POF*, Sarajevo, 1973. str. 321, 324, 325, 326, 342 i 344.

116. Gruntovne knjige u Općinskom sudu u Gacku.

OPĆINA TREBINJE

A. TREBINJE

Trebinje se nalazi u južnoj Hercegovini na drumu koji je nekad iz Dubrovnika vodio preko Trebinja, Bileće, Gacka i Sarajeva u Srbiju i dalje u Istanbul. Smješten je uz obale rijeke Trebišnjice, na mjestu gdje ona izlazi iz kanjona, i račvajući se kod Rastoka u četiri manja rukavca, teče kroz Trebinjsko pa kroz Popovo polje. Turci su ga osvojili 1466, a iduće 1467. godine oni su preli Trebišnjicu, zauzeli Police i predali ovo mjesto na upravu jednom subaši. Od pada pod Turke Trebinje je, u sudsko-administrativnom pogledu, bilo u sastavu ovih kadiluka: blagajskog, drinskog (fočanskog), novskog i ljubinjskog. Od prije 1664. sjedište je kapetanije, od 1851. kajmekamluka i mudirluka, a od 1855. godine i kadiluka.[1]

U Trebinju je 1690. postojala jedna kula ali ona nije bila dovoljna da brani grad od stalnih napada Mlečana i Crnogoraca. Carskim fermanom, koji je upućen mutesarifu Hercegovačkog sandžaka, zaimima, alajbezima i agama nefera u tvrđavama: Počitelj, Vidoški (Stolac) i Trebinje, naređeno im je da spale krečane i pripreme kamen, i da na proljeće počnu sa gradnjom tvrđave u Banjviru građena od drveta i ošto se nalazi na granici (sehrat) Crne Gore potrebno ju je dobro utvrditi. Fermen nije datiran, ali posmatran u kontekstu s drugim dokumentima koji su u sidžilu upisani, može se zaključiti da je on napisan oko 1704. godine. Osman-paša Resulbegović je oko 1705. poslao Dubrovčanima kopiju fermana kojim se naređuje zidanje tvrđave u Trebinju. Bašagić kaže da je tvrđava u Trebinju sagrađena u proljeće 1706. godine. Grad u Trebinju službeno se zvao Banjvir.[2]

Trebinje je utvrđeno u prve tri decenije 18. stoljeća za vrijeme kapetanovanja Osman-paše Resulbegovića. On je 1110. (1698) godine sagradio prvi — stari grad (ićhisar), 1134. (1721) novi grad i Hendek, a 1141. (1728) dograđen je bedem oko grada, koji je opasivao novu tvrđavu. Kroz hendek šaranpov doveo je vodu iz Trebišnjice, pred glavnim ulazom, sa zapadne strane, podigao pokretni most („na čekme ćuprija").

1. Dr Ćiro Truhelka, *Tursko-povjesni spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911, str. 117; Dr Mihajlo Dinić, „Zemlje Hercega Sv. Save", *Glas SAN*, Beograd, 1940, str. 250; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, str. 117, 161 i 167 i Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, str. 137.

2. Sidžil blagajskog kadije broj 67, list 55 b. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu; Dr Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 89.

Dalje je u gradu izgradio tabiju i divanhansku i hendeksku kulu, kojima danas ni traga nema. Ovdje je još podigao svoj konak (rezidenciju) što se nalazio na mjestu gdje je sada zgrada Muzičke škole, ljetne dvore u Begovini, uz desnu obalu Trebišnjice i više dućana i stambenih zgrada. Po carskoj naredbi išao je 1721. godine u Ljubinje da gradi tvrđavu. Ovdje je podigao sebi dvore i počeo graditi džamiju, ali se ne zna da li ju je dovršio. Dalje je izgradio jednu kulu i do nje čatrnju (cisternu) u Zasadu kod Trebinja.[3]

Osman-paša je rođen u Herceg-Novom i potječe od kršćanske porodice Burovića. Sin je Mišin, koji je prešao na islam, uzeo ime Resul i od njega potječu svi Resulbegovići koji su se granali u pet porodica. On je bio posljednji kapetan novske kapetanije, nakon iseljenja iz Novog 1687. Resulbegovići su se najprije naselili u Starom Slanom, 12 km zapadno od Trebinja, idući prema Popovu polju. Osman-paša je u Slanom sagradio tvrde konake i, kako se priča, kulu od devet spratova, čije se ruševine i danas vide. Slano je za turske uprave bilo važna strateška tačka na tursko-dalmatinskoj granici.[4]

Carskom naredbom iz 1119. (1707) godine Osman-paša je imenovan pašom, pa je odmah preselio u Trebinje i nastanio se u Bregovima. Bio je prvi kapetan trebinjske kapetanije iz porodice Resulbegovića i na toj dužnosti se nalazio od 1712. do 1718. godine. Neki historičari misle da je on bio i hercegovački sandžakbeg i da je stolovao u Dračevu i Trebinju.[5]

Intenzivnije naseljavanje muslimana u Trebinju i okolini počelo je 1687. godine, kada su Mlečani konačno osvojili Novi, Risan i Perast i kada su sve muslimanske porodice napustile svoje domove i imanja u mjestima crnogorskog primorja i povukle se prema Hercegovini, gdje su neki i ranije preko zime izlazili i u svojim kulama i čardacima stanovali. Jedan dio ovih izbjeglica osnovao je tada Osmanovića mahalu u Trebinju i ona se smatra najstarijom mahalom u ovom mjestu. Iseljenici iz Risna naselili su se u tvrđavi i osnovali Risan mahalu, uz koju su se kasnije formirale Careva (Hungarija) i Pašina (Osman-pašina) mahala. Neke porodice su se naselile u Policama i na Gradini, druge u Hrupjelima i Gorici, a treće u selima oko Trebinja. Kad su Mlečani 1717. konačno zauzeli Imotski, nekoliko muslimanskih porodica je tada izbjeglo u

3. Stevan Delić, „Gatačko polje", *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1906, str. 167. Ovdje je donesen izvorno i u prevodu tekst natpisa (tarih koji se do 1878. godine nalazio na trebinjskoj tvrđavi (kastelu) iznad glavnih ulaznih vrata. On kaže da je ova ploča skinuta po naredbi generala Babića poslije 1878. i predana na čuvanje Muhamed-begu Resulbegoviću koja je kasnije bez traga nestala. Dalje navodi da su Dizdarevići, kao čuvari grada, vodili evidenciju o svim događajima u Trebinju i izgradnji raznih objekata iz koje je bilježnice i on sve podatke uzeo. I ova bilježnica kao važan izvor za izučavanje prošlosti Trebinja bez traga je nestala. Vladislav Skarić, Trebinje u 18. vijeku, *Glasnik zemaljskog muzeja (GZM)*, Sarajevo, 1933, str. 42 i 92.

4. Ibrahim-beg Defterdarević, „Stare listine porodice Resulbegovića", *GZM*, Sarajevo, 1897, str. 193-226; Evlija Čelebija, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967, str. 438.

5. H. Kreševljaković, n.d. str. 138; Ante Figurić, *Trebinje nekad i sad*, Ljubljana, 1930, str. 29.

Trebinje i nastanilo se u Kršu. Stanovnici ove mahale bavili su se kovačkim zanatom i bilo ih je polovinom ovog stoljeća oko 50 kuća.[6]

Povlačenjem muslimana iz primorskih krajeva i njihovim naseljavanjem u Trebinju i okolini, počela je ovdje i izgradnja novih islamskih objekata. Podizanje ovih objekata diktirale su potrebe, jer su muslimani, za oko dvije stotine godina svoga gospodstva u Novom, bili izgradili ovdje i u nekim drugim primorskim mjestima više sakralnih, prosvjetnih i humano-socijalnih ustanova i s njima se saživjeli. Kad su Mlečani 1687. konačno osvojili ove krajeve, oni su sve porušili tako da ni od jednog islamskog spomenika danas u ovim mjestima nem više ni traga.

Rekli smo da je Osman-paša izgradio i utvrdio Trebinje i dao mu fizionomiju koju je ovo mjesto, s manjim pregrađivanjima i dograđivanjima, uglavnom do danas sačuvalo. On se je još istakao kao vakif i podigao je u Trebinju i okolini objekte trajne vrijednosti. O njegovim zadužbinama kao i o zadužbinama drugih trebinjskih vakifa govorićemo u narednim recima.

1. DŽAMIJA U POLICAMA

Prva džamija u Trebinju sagrađena je u Policama, nedaleko od lijeve obale Trebišnjice, na mjestu gdje je sada park, pored hotela Leotar. Ne zna se kada je podignuta a ni čija je zadužbina, jer joj u pristupačnim izvorima nema spomena. Da je ovdje zaista nekad postojala džamija služi kao dokaz to što se mjesto na kome je ona bila locirana zvalo „menčetina", iskrivljeno od riječi „mesdžidina". U Policama su stanovale sljedeće muslimanske porodice: Akšamovići, Babovići, Čustovići, Džemalići, Gelje, Hadžialijagići, Hajdarhodžići, Kadići, Kurtovići, Mahmuljinovići, Maltezi, Nukovići, Pivodići, Prijići, Robovići, Sabljačići, Salihamidžići i Tukići.[7] Neki predak jedne od ovih porodica ili, možda, više njih podigli su za svoje potrebe ovu džamiju. Ona je, sigurno, bila malih dimenzija bez munare (mesdžid) i bez ikakvih arhitektonskih vrijednosti. Sagrađena je u drugoj polovini 17. stoljeća i bila kratkog vijeka, jer su je koncem ovog stoljeća zapalili uskoci iz Dalmacije, koji su pod komandom Stojana Jankovića i Ilije Smiljanića često napadali na Trebinje i okolinu. Oni su pljačkali i ubijali muslimansko stanovništvo, a mlađe odvodili u sužanjstvo i prodavali kao roblje u Napulju, Firenci, Đenovi i drugdje. Jedne godine na Bajram ujutro uskoci su navalili na džamiju u Policama i dok su muslimani u njoj klanjali sviju ih pobili i preklane bacili u Trebišnjicu. Njihove leševe izbacila je Trebišnjica niže na nekoliko mjesta: na Šehitima, na Oglavcima i ispod Gomiljana. Na ovim mjestima se i sada nalaze njihovi grobovi i nekoliko nišana bez natpisa.

6. Sidžil trebinjskog kadije (STK) broj 50, str. 13. Original se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu; A. Figurić, n.d. str. 34, 59 i 70; Dr. S. Bašagić, n.d. str. 88; Ante Ujević, *Imotska krajina*, Split, 1953, str. 90.

7. STK, str. 36, 42, 52, 55, 72, 79 i 85; Hasan-aga Hadžialijagić koji je iz Risna doselio imao je 1798. čifluk u Policama (Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), acta turcarum broj 1197; Džemalića kuće spominju se u Policama kod Brankovića kule. (Stevan Delić, „Dva stara natpisa iz Hercegovine", *GZM*, Sarajevo, 1911. str. 490).

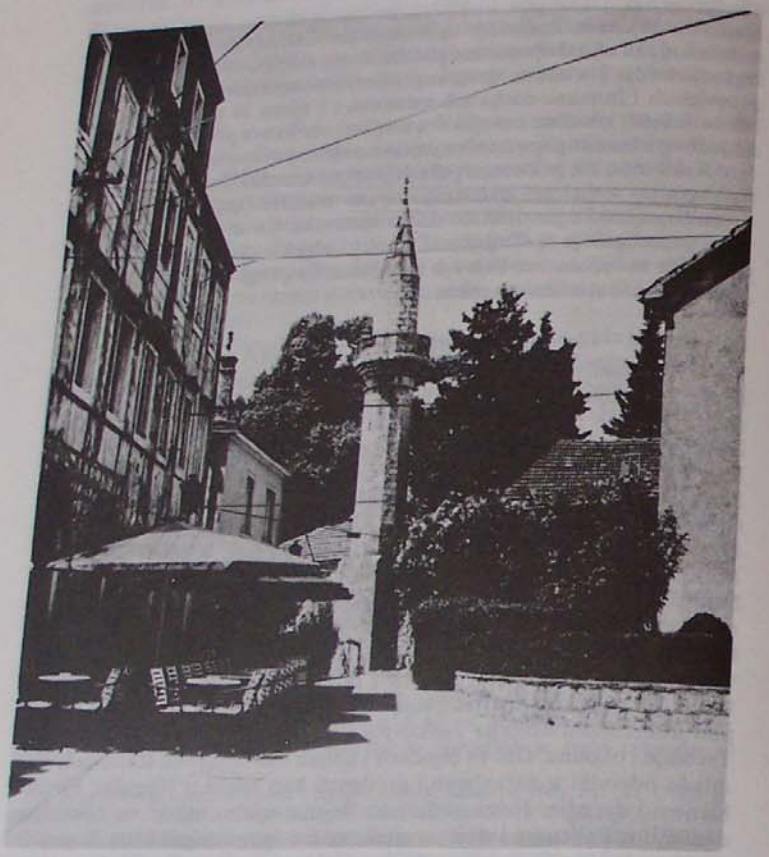

Sultan Ahmedova - Careva džamija

Tada je zapaljena i džamija u Policama koja nikad više nije obnovljena. Pred njom se je nalazilo groblje (mezari) s više nišana, s raznim dekoracijama i natpisima koji su prije 1930. godine s ovog mjesta uklonjeni i bez traga nestali.[8]

8. Mustafa Busuladžić, „Resulbegovići", *Novi Behar*, Sarajevo, 1937, broj 7-9, str. 101; Dr Aleksandar Solovjev, Trgovina bosanskim robljem od godine 1661. *GZM*, Sarajevo,

Paljenje džamija u Policama i pokolj muslimana u njoj, koji su izvršili uskoci iz Dalmacije, bio je razlog da je tada ostalo u Trebinju mnogo nezbrinutih porodica s djecom. Zato je, svakako, na inicijativu trebinjske uleme, uveden običaj, da se prilikom svakog Bajrama prikupljaju sredstva za pomoć djeci čiji su očevi poklani na Bajram u džamiji u Policama. Ovo je vremenom preraslo u jedan čisto dječiji bajramski običaj za koji su se djeca danima pripremala i uvježbavala glasno učenje kasida koje počinju riječima: Ej Muhamed ummetine, i Džud bi lutfik... Taj običaj ćemo ovdje ukratko opisati.

Poslije klanjanja bajram-namaza, muška djeca bi formirala manje grupe i pošla od džamije noseći zeleni bajrak na kome je bio izvezen polumjesec i zvijezda. Oni su trčeći išli od kuće do kuće, jer su morali, prvi dan do noći, obići sve muslimanske porodice ne samo u Trebinju nego i susjednim selima: Hrupjelima, Gorici, Zasadu, Mostaćima, Gomiljanima, Pridvorcima, Bihovu i Čičevu. Kad bi grupa ušla u dvorište prve kuće, onda bi jedan između njih, koji je imao najljepši i najzvonkiji glas, glasno proučio: Euzu, Bismilu, Kasidu, a ostali su ga pratili sa „amin." Čim bi im kućni domaćin dao prilog u novcu, oni bi trčeći pošli u drugu kuću, treću i dalje. Ovih grupa bilo je više i svaki kućni domaćin dao bi svakoj grupi izvjesnu sumu novca, bogatiji više, a siromašniji prema svom imovnom stanju. Kućni domaćini su sa ostalim članovima svojih porodica dočekivali djecu kod kuće, saslušali bi u dvorištu njihovo učenje i zatim ih novcem darivali. Kad bi djeca jedne grupe obišla sve muslimanske kuće u Trebinju i okolini, onda bi oni između sebe na jednake dijelove podijelili sav prikupljeni novac za koji bi kupili nešto od odjeće ili obuće.

Ovaj običaj je, pored humano-socijalne strane, bio i s formalne strane veoma atraktivan. Prvi dan oba bajrama, od zore do mraka, čuli su se iz svih mahala Trebinja i okolnih sela zvonki dječiji glasovi koji su glasno izgovarali: Euze, Bismile, Kasidu i Amin. Ovaj lijepi i jedinstveni bajramski običaj u Hercegovini prestao je oko 1935. godine.

Ovdje treba još reći da je Trebinje, kao i ostala veća mjesta u Hercegovini, imao i svog bubnjara, koji je uz ramazan noću prije zore išao trebinjskim mahalama od kuće do kuće, bubao uz bubanj i svijet na ručak budio. Sve muslimanske porodice iz Trebinja davale su, po unaprijed utvrđenom rasporedu, bubnjaru za vrijeme ramazana ručak i večeru, a na Bajram bi ga opet darivali raznim odjevnim predmetima i novcem. Priča se da je posljednji bubnjar u Trebinju bio Alija Gatačkić. Uz ramazan i za dva bajrama top je u Trebinju pucao sa Hadžihasanovića tabije.[9]

1946, str. 156-157. HAD, acta turcarum, C6-10b i C6-13. U ova dva nedatirana dokumenta piše da su uskoci počinili veliku pljačku i pustošenje (garet) u nahiji Trebinje i otjerali 30-40 muslimana a ubili: agu Šestokrilovića, Ali ćehaju Karadžića, zeta mu Ahmed Halifu, Husein-čelebiju Hajdarovića, Muhameda Mušića, Ahmeda Hasanića i Mustafa-bega Koču.

9. Po pričanju hafiza Derviša ef. Ćatovića i više drugih Trebinjaca.

2. SULTAN AHMEDOVA (CAREVA) ILI STARA (ATIK) DŽAMIJA

Ova je džamija locirana u gradu, nedaleko od desne obale Trebišnjice. Građena je od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom, sada pod crijepom. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara oktogonalna oblika visoka oko 12 metara. Kvadratnog je oblika, malehna i bez ikakvih arhitektonskih vrijednosti. Upisana je u gr.ul. broj 310-I, kat. čest. 2053 i zaprema s predvorjem i malim grobljem uz nju 188 m² površine.

Podigao ju je Osman-paša Resulbegović na ime sultana Ahmeda III (1703—1730), i to je razlog što je nazivaju Careva (Hungarija) džamija. Sagrađena je 1132. (1719) godine, što se vidi iz natpisa (samo godina) koja je uklesana na šerefi munare. Gradili su je dubrovački majstori, o čemu govore dokumenti Historijskog arhiva u Dubrovniku. Predanje kaže da je sagrađena iz nužde, nakon što su uskoci koncem 17. stoljeća zapalili džamiju u Policama i kada je Trebinje ostalo bez ijedne džamije. Još se priča da je sagrađena od kamena koji je donesen sa zgarišta srušene džamije u Policama.[10]

Poznata su nam trojica imama ove džamije. U jednom hudžetu trebinjskog kadije od 1. džumada I 1284. (6.IX 1867) godine piše da se ova džamija nalazi na krajini (serhat) i da ona nema nikakva vakufa. Zato je određeno da se njenom imamu Omeru ef. sinu Sulejman Halifinu daje plaća iz državne blagajne, iz prihoda od carine, i to godišnje po 21,5 groša i 50 rijala. Memiš, sin Mehmedov, desetar (onbaša) carske vojske, koji je u to vrijeme služio u Trebinju, poklonio je jedan Mushaf ovoj džamiji i predao ga spomenutom imamu Omer efendiji. Posljednji imami ove džamije bili su: hafiz Smail ef. Ćatović i hafiz Zulfikar ef. Sadović.[11]

Odlukom trebinjskog kadije od 17. džumada II 1284. (16.X 1867) godine određeno je da se za mujezina ove džamije postavi Abdulah, sin Mustafa efendije,. i da mu se za vršenje ove dužnosti daje plaća iz prihoda od carine, i to godišnje po 21,5 groš i 20 rijala. Ovu dužnost je prije njega vršio Bektaš, sin Ibrahimov. Posljednji mujezin ove džamije bio je Omer-aga Kabil koji je ovu dužnost više godina petkom i bajramima vršio. U ovoj džamiji su se posljednjih godina klanjale samo džume i bajrami sa ciljem da bi se rasteretila Osman-pašina džamija, u koju su u ove dane dolazili i muslimani iz susjednih sela. Radila je do konca prvog svjetskog rata i konačno zatvorena 1918. godine. Odbor Islamske zajednice u Trebinju temeljito ju je adaptirao i ona danas služi za održavanje vjerske pouke.

Vakuf ove džamije imao je 1868. godine u trebinjskoj čaršiji kod groblja (mezaristan) jedan milać za koji je godišnje uzimao 35 groša mukate. Na ovom zemljištu bio je sagrađen jedan kalajdžijski dućan, koji je 5. zulkadeta 1285. (17.II 1869) godine vakuf prodao Hasanu Hadžoviću

10. Mustafa Busuladžić, „Osman-paša Resulbegović", kalendar *Gajret*, Sarajevo, 1938. str. 280.

11. *STK*, str. 38 i 66. Rijal je srebreni novac od pet pjastera.

za 800 groša. Ova se džamija izdržavala iz prihoda od nekretnina koje je za njene potrebe zavještao Osman-paša Resulbegović. Godine 1889. vakuf ove džamije imao je u svome posjedu dvije njive koje su te godine dale 21 forintu prihoda. Prihodi ovog vakufa od dućana i vinograda iznosili su 1913. godine 737 kruna. Iz ovih prihoda davala se je plaća imamu, mujezinu i opravljala džamija.[12]

U malom groblju pred zidom od mihraba nalazi se jedan grob ograđen kamenim pločama i s dva nišana bez natpisa. Priča se da je u njemu sahranjen neki mujezin koji je učeći ezan pao s munare i na mjestu ostao mrtav. Drugo predanje, opet, kaže da je u ovom grobu sahranjen neki šehit koji se jedini spasio kad je bio pokolj u džamiji u Policama, preplivao Trebišnjicu, i kad je došao do mjesta gdje mu se danas grob nalazi, mrtav je pao, pa je tu i sahranjen. U ovom groblju nalaze se dvije velike i stare lipe, koje su vjerovatno ovdje posađene kad je i džamija sagrađena.

Hadži Ibrahim Kurtović, sin Abdulah-alemdarov, sagradio je 1263. (1847) godine jednu česmu pred Carevom džamijom i u nju doveo vodu iz Trebišnjice. Ploča sa uklesanim natpisom u prozi na arapskom jeziku prenesena je početkom ovog stoljeća i postavljena iznad česme koja se nalazi u dvorištu mektebske zgrade, desetak metara lijevo od ove džamije. Tada je prestala raditi česma pred Carevom džamijom, a proradila u dvorištu mekteba.

3. OSMAN-PAŠE RESULBEGOVIĆA (PAŠINA) ILI NOVA DŽAMIJA

Ova je džamija locirana u gradu (kastelu), nedaleko od glavne (zapadne) kapije i gradskih bedema. Građena je od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom u imitaciji kupole pod eternitom. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara oktogonalna oblika visoka oko šesnaest metara. Mihrab i zidovi su ikrašeni levhama i crtežima, a mahfil joj se proteže u širini cijele džamije. Predvorje (sofa) oslanja se na četiri zidana stupa i njegov centralni dio, pred ulaznim vratima, natkriven je kupolom. U gradnji ove, kao i oko Careve džamije, ima elemenata mediteranske arhitekture. Džamija je u prošlosti više puta popravljana, a zadnji put je temeljito opravljena 1912. godine. Slovi kao najprostranija džamija u Hercegovini i za razliku od Careve nosi naziv Pašina ili Nova džamija. Upisana je u gr. ul. broj 298/I kat. čest. 2002 i zaprema s predvorjem 408 m² površine.

I ova džamija je zadužbina Osman-paše Resulbegovića, koju je on na svoje ime sagradio. Ne zna se kada je podignuta, jer na njoj nema natpisa (tarih), a nije se, opet, ni vakufnama sačuvala. U jednom hudžetu ljubinjskog kadije Ibrahima od džumada II 1159. (21.VI do 19.VII 1746) godine piše da je Osman-paša prije dvadeset godina sagradio džamiju i kule u Trebinju, što izlazi da je ona podignuta 1726. godine. Nakon

12. *STK*, str. 45 i 72; Proračuni vakufa u BiH iz 1899. godine str. 371 i 1913. str. 328.

izgradnje džamije Osman-paša je optužen u Istanbulu da je na svoje ime u Trebinju sagradio ljepšu džamiju od Careve i naredio da se njegovo ime u hutbi spominje. Zbog toga je sultan Ahmed III izdao ferman kojim se on i njegovih devet sinova osuđuju na smrt. Osman-paša je odmah otišao u Istanbul da moli pomilovanje, ali mu je molba odbijena i tamo je pogubljen 1142. (1729) godine. Na temelju izloženog može se zaključiti da je ova džamija sagrađena oko 1726. godine.[13]

Imamsku i hatibsku dužnost u ovoj džamiji vršili su: Osman efendija, koji se u izvorima od 1766. do 1791. godine spominje kao imam ove džamije. Ibrahim-efendija, sin Omera Halife bio je 1867. imam ove džamije. Odlukom trebinjskog kadije od 7. džumada I 1284. (6.IX 1867) godine određeno je da mu se za vršenje ove dužnosti daje plaća iz prihoda od carine i to godišnje po 21,5 groš i 50 rijala. Poslije njega imami i hatibi bili su: Salih ef. i hafiz Ibrahim ef. Pervanagić, Salih ef. Zupčević, Osman ef. Zupčević, Jusuf ef. Fetahagić, hafiz Mustafa ef. Buturović, hafiz Hasan ef. Babović, Mustafa ef. Sušić, Ibrahim ef. Džananović, Ahmed ef. Avdagić, Ismet ef. Bušatlić, Esad ef. Spahić, Ahmed ef. Mehmedović, Abdulah ef. Hodžić. Džamija služi svojoj svrsi.[14]

4. MEKTEB I MEDRESA

Osman-paša je kao prateće objekte podigao u blizini džamije još mekteb i medresu, koji su bili prve prosvjetne ustanove u Trebinju. Sagrađeni su kad i džamija, oko 1726. godine. Odredio je da se mualimima i muderisima koji budu u njima predavali daje plaća iz prihoda njegovog vakufa. Mekteb je u početku radio u jednoj prostoriji iznad glavnog (zapadnog) ulaza u grad. Mualimsku dužnost u njemu redovito su vršili imami džamije, a sposobniji i učeniji između njih predavali su također i na Medresi.

Medresa je radila u jednoj zgradi kod džamije, u kojoj je, kad je ona prestala s radom, bio mekteb, a sada privatan stan. Na njoj su od polovine prošlog stoljeća predavali slijedeći muderisi: Salih ef. Zubčević, koji je učio u Kairu, hadži Hasan ef. i Sulejman ef. Cvijetić, Salih ef. Pervanagić, Salih ef. Erkočević. Ova medresa je bila jedini rasadnik nauke u Trebinju i okolini i dala je ovom kraju lijep broj obrazovanih ljudi (uleme). Prestala je s radom ubrzo poslije okupacije 1878. godine.[15]

Trebinje je za vrijeme turske vladavine imalo ponekad i svog muftiju. Dvojica Cvijetića: hadži Hasan ef. i Sulejman ef. spominju se kao trebinjske muftije i muderisi. Hadži Hasan ef. je nakon završetka mekteba

13. M. Busuladžić, n.d. str. 277 i 281.

14. Saka defter ljubinjskog kadije iz 1766. do 1791. godine. Acta turcarum Gazi Husrev-begove biblioteke (GHb) broj 1274. U isto vrijeme u Trebinju su živjeli: Salih Amidžić, Ibrahim Demirović i Husein-baša, kahvedžija; Bektaš, sin Ibrahimov, postavljen je 1284. (1867) za mujezina ove džamije koji je ovu dužnost do tada vršio u Carevoj džamiji; (STK, str. 38 i 45); Rehber, Sarajevo, 1897, broj 18.

15. Dr Hajrudin Ćurić, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878. godine*, Beograd, 1965, str. 145 i 193. U ovom djelu na strani 118 autor je donio pogrešnu fotografiju ove medrese. Na slici je zapravo zgrada ženske mektebi ihdidaije.

i medrese u Trebinju, studirao u Istanbulu, i kada se oko 1840. godine povratio u rodno mu mjesto, Trebinje, postavljen je za muftiju. Koncem vladavine Ali-paše Rizvanbegovića premješten je u Mostar i postavljen za kadiju. Prvih dana njegovog službovanja u Mostar je došao bosanski valija Hajrudin-paša, koji je tom prilikom pozvao k sebi hadži Hasana ef. i zbog nečeg ga žestoko napao i ukorio. Hadži Hasan ef. je od straha dobio lom živaca, odmah je službu napustio i vratio se u Trebinje, gdje je sve do smrti 1854. godine u svojoj kući povučeno živio.

Priča se da su muslimani Trebinja, prije njegovog povratka sa studija, bili ogrezli u neznanju i raznim porocima. Pored drugih zabranjenih (haram) stvari, mnogo su pili i vino je u čaršiji javno točeno i prodavano zbog čega su među njima često izbijale svađe i tučnjave. Kad se hadži Hasan ef. povratio sa studija, počeo je odmah držati predavanje (vazove) i upućivati svijet na pravi put, pa se je stanje mnogo poboljšalo.

Sulejman ef. se spominje kao trebinjski muftija od 1870. do umorstva 1872. godine. Ne zna se gdje je učio i koje je škole završio. On je imao imanje u trebinjskoj Šumi koje su držali i obrađivali kmetovi mu Bubali. Kad je Sulejman ef. jednom prilikom ,koncem septembra 1872. godine, otišao na svoje imanje u Šumu, na nj su navalili spomenuti Bubali i rukama ga udavili. To strašno umorstvo dogodilo se noću u četiri sata uoči nedjelje 26. redžepa 1289. (29. septembra 1872) godine, a izvršili su ga Bubali: Gavrilo, sin Stevanov, Tripko, sin Markov, Staniša, sin Tomin i Risto, sin Tripkov. Ovo je utvrđeno pred krivičnim vijećem live u Mostaru 9. rebia II 1291) (26. maja 1874) godine što je posvjedočilo više svjedoka - muslimana iz Trebinja i okoline. Krivično vijeće je osudilo ubojice da ženi i djeci umorenog Sulejmana ef. isplate 10.000 dirhema na ime krvarine (dijet) i to 3.333 dirhema odmah, a ostatak do konca 1874. godine. Sulejman ef. je pored muftijske, vršio i muderisku dužnost u Trebinju.[16]

Salih ef. Pervanagić učio je u medresi u Mostaru pred mostarskim muftijom Mustafa efendijom Sarajlićem. Po završetku medrese, živio je u Trebinju, gdje je bio imam, muderis i vaiz. Imao je pjesničkog dara i sastavljao je stihove na turskom i perzijskom jeziku. Sastavio je i jedan kronogram o ratu koji se 1271. (1854) godine odigrao između Turske i Rusije. Napisao je i jednu lagahnu i korisnu raspravu (risala) o četverokutima.[17] Svi ovi za našu nauku i književnost vrijedni radovi su zagubljeni i bez traga nestali.

Salih ef. Erkočević učio je u Istanbulu i po povratku sa studija bio je jedno vrijeme muderis u Trebinju, pred kim je učio i Muharem Dizdarević (Muhamed Rušdija), poznati pjesnik alhamijado literature. Koncem turske vladavine odselio je u Tursku, gdje je i umro. U isto vrijeme u Trebinju je živio i hafiz Sadik ef. Erkočević, koji je, sigurno, ovdje ili u selima oko Trebinja vršio neku vjersku funkciju.[18]

16. Husein Bračković, *Tarihči vuku'ati Hersek* (Mala istorija događaja u Hercegovini), Mostar, 1895, str. 14 a; Dr Vladimir Ćorović, „Iz dnevnika Prokopija Čokorila", *GZM*, Sarajevo, 1913, str. 97; Mirko S. Radojčić, *Hercegovina i Crna Gora 1875. godine*, Nevesinje, 1966, str. 85; Sidžil mostarskog kadije (SMK), broj 60, list 46 b i broj 61, list 26 b i 27 a.

17. H. Bračković, n.d. str. 58.

18. STK, str. 110.

Hadži Omer ef, muderis iz Trebinja, istakao se je u borbama koje su turske vlasti 1875. godine vodile protiv ustanika u Hercegovini. Za zasluge koje je pokazao u ovim borbama hercegovački mutesarif je svojim aktom iz 1292. (1875) godine zamolio bosanskog valiju da predloži Mešihatu u Istanbulu da hadži Omer ef. odlikuje ordenom „Medžidije". Nije poznato da li je hadži Omer ef. ovo odlikovanje dobio i kako se on prezivao.[19]

Jusuf ef. Fetahagić bio je veoma obrazovan i govorio je sva tri orijentalna jezika: arapski, turski i perzijski. On je ostavio iza sebe veliku biblioteku na ovim jezicima koju je sin mu Muhamed pred prošli rat poklonio Narodnoj uzdanici u Sarajevu. On je 1936. poklonio sto knjiga Napretkovoj biblioteci u Sarajevu.[20]

5. SAHAT-KULA I MUSAFIRHANA

Pored dviju džamija, mekteba i medrese, Osman-paša je u Trebinju sagradio još sahat-kulu i musafirhanu. Sahat-kula je locirana u gradu i podignuta je početkom 18. stoljeća. Stevan Delić kaže da su ovu kulu sagradili Dizdarevići, koji su ogranak porodice Resulbegovića. Oni su zimi u gradu pod kulom stanovali, a ljeti na Gradini. Toranj kule se i danas uzgor nalazi, ali ona ne radi od 1917. godine.[21]

Musafirhana je bila besplatno konačište, u kome je svaki putnik-namjernik za određeno vrijeme, obično tri dana i tri noći, imao je i za konja besplatan konak i hranu. Nalazila se je u blizini džamije, a kada je prestala raditi i kada je srušena nije poznato.

Za izdržavanje navedenih zadužbina Osman-paša je ostavio veliki vakuf u Trebinju, koji se 1889. godine sastojao iz slijedećeg: šest dućana, kuća, dvije magaze, četiri odaje, gradilišta i osam njiva. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1889. godine 975 forinti. Iz ovih prihoda davale su se plaće dvojici imama, dvojici mujezina, dvojici mualima, plaćalo učenje mukabele uz ramazan u džamiji, kupovao ogrjev za mekteb, ulje i svijeće za rasvjetu džamije i opravljali vakufski objekti.[22] Sve ove nekretnine su nacionalizovane i oduzete od ovog vakufa. Ovdje treba još reći da se svake godine prouči hatma za vakifovu dušu i da trg koji se nalazi ispred njegove džamije nosi i danas Osman-pašino ime.

Pored Osman-paše, porodica Resulbegovića dala je još jednog velikog vakifa. To je hadži Hasan-aga, koji je bio dizdar trebinjske tvrđave Banjvir do 1731. i koji se od 1718. godine spominje pod imenom hadži-Hasan.[23] On je rodonačelnik trebinjske porodice Dizdarevića, koja je ogranak porodice Resulbegovića. Zavještao je 55.000 akči i u

19. Acta turcarum Arhive Hercegovine (ATAH), 17/810 i 17/811.

20. M. Busuladžić, n.d. str. 281; *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 1936, broj 34.

21. Hamdija Kreševljaković, „Sahat kule u Bosni i Hercegovini", *Naše starine, IV*, Sarajevo, 1957, str. 20; S. Delić, Gatačko polje, str. 167.

22. Proračuni vakufa.. iz 1889. str. 371.

23. Dr Ć. Truhelka, Nekoliko pisama bez datuma mlađe gospode, str. 448; H. Kreševljaković, *Kapetanije*... str. 142.

svojoj vakufnami od ševala 1150. (22.I do 19.II 1738) godine odredio da se ovaj iznos daje svake godine u zajam poštenim platišama, uz 6.600 akči godišnje kirije (idžare) i prihod troši u slijedeće:

— da se za njegovu dušu i duše njegovih roditelja prouči svake godine osamnaest hatmi u Trebinju, dvije u Ljubinju i jedna u Dračevu u Popovu polju, i da se za svaku proučenu hatmu plaća po sto akči;

— da se svake godine prouči mevlud u Carevoj džamiji u Trebinju i utroši 900 akči;

— da se svake godine kupe za Carevu džamiju tri velike svijeće (mukave) i jedna za džamiju u Ljubinju, koje će gorjeti u velikom svijećnjaku, i da se za kupovanje ovih svijeća troši godišnje po 600 akči;

— da se za čišćenje i održavanje puteva utroši godišnje po 456 akči.

Na koncu je odredio da mu sin Mustafa bude mutevelija, a sin Omer nazir njegovog vakufa i da se za vršenje mutevelijske dužnosti plaća godišnje po 480 akči, a za vršenje nazareta po 240 akči. Svjedoci čina su: Ibrahim-beg Hadžimahmutović, Hajdar-hodža, Hajdar-beg Amidžić, Mula Hasan Halifa iz Trebinja i Salih-aga Pašić.[24] Ovo je bio evladijet vakuf i sva njegova aktiva davno je uništena.

6. RUŽDIJA

Ruždije su bile prve muslimanske srednje škole kod nas s proširenom općom nastavom. Ruždija u Trebinju radila je 1284. (1867) godine pa je vjerovatno te godine i otvorena. Radila je u jednoj zgradi pedesetak metara udaljenoj od Osman-pašine džamije, na mjestu gdje se ranije nalazila Hadžihasanovića, a još ranije Salahovića kuća. Prvi učitelji ove ruždije bili su: Sulejman ef. i Ali ef. Poslije njih na Ruždiji su predavali: hadži Hamid ef. Hadžihasanović koji je dobro poznavao mističnu filozofiju (tesavuf), i hadži Ahmed ef. Ribić, zvani Širazija, koji je kasnije bio profesor Šerijatske sudačke škole u Sarajevu. Ruždija je zatvorena ubrzo poslije 1878. godine.[25] Danas je na tom mjestu novogradnja.

Vjekoslav Klaić kaže da je u Trebinju koncem turske vladavine radila jedna vrsta građanske škole, (mektebi riždje).[26] Ova je škola, sigurno, identična s ruždijom, jer je ruždija bila vrsta građanske škole a druga ovdje nikad nije postojala. Klaić je, sigurno, krivo čuo ili pribilježio naziv ove škole i mjesto mektebi ruždije, napisao mektebi riždje, jer ta riječ (riždje) nema nikakvog značenja.

24. Sidžil ljubinjskog kadije (SLJK), str. 18 a. Original se nalazi u Orijentalnom institutu.

25. Ljuboje Dulstuš, „Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas", *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1894, str. 52; Sulejman ef. učitelj ruždije potpisan je kao svjedok na jednom ugovoru koji je sastavio trebinjski kadija 13. džumada II 1284. (12.X 1867), STRK, str. 42. Na temelju ovog može se zaključiti da je ruždija u Trebinju otvorena 1867. a ne 1871. kako to tvrdi Dr H. Ćurić n.d. str. 145.; M. Busuladžić, n.d. str. 282.

26. Vjekoslav Klaić, „Trebinje", *Vienac*, Zagreb, 1878, str. 139.

7. MUŠKA MEKTEBI-IBTIDAIJA

Polovinom posljednje decenije prošlog stoljeća sagrađena je kod Careve džamije i neposredno uz desnu obalu Trebišnjice jedna velika prizemna zgrada u kojoj je od tada radila novoosnovana mektebi-ibtidaija. Podignuta je na temeljima zgrade stare mehkeme (suda) koja je stradala u jednom požaru. Ahmed ef. Mahinić bio je više godina upravitelj ovog mekteba, a imami Osman-pašine džamije vršili su mualimsku dužnost u njemu.[27] U ovoj zgradi je poslije 1950. radila nekoliko godina Muzička škola. Odbor islamske zajednice u Trebinju temeljito je adaptirao ovu zgradu i danas se u njoj nalaze kancelarije Odbora IZ-e Trebinje i imamov stan.

8. ŽENSKA MEKTEBI-IBTIDAIJA

Prvaci (ešraf) Trebinja: Abdurahman-beg Resulbegović, sin hadži Omer Haki-begov, Murat ef. Šehović, sin Mahmud-agin, Jusuf-beg Defterdarević, sin hadži Ahmed-begov, Ragib-beg Kapetanović, sin Smail-begov, Veli ef. Hadžismailović, sin Mehmed-agin, Muharem-aga Cvijetić, sin Alijin, i Mustafa Resulović, sin Mehmedov, uvakufili su u zulhidžetu 1325. (5.I do 3.II 1908) godine kuću s avlijom na mjestu Rastoci kod groblja u Policama. Odredili su da se kuća svake godine izdaje pod kiriju i prihod troši u slijedeće: da se kuća opravlja i ostatak daje mualimu koji bude vršio mualimsku dužnost u ženskom mektebu u tvrđavi. Za inspektora (nazir) postavili su Smaila Hajdarhodžića, sina Derviš-agina.[28] Vakuf ove mektebi-ibtidaije imao je 1913. godine u svome posjedu kuću i vinograd koji su te godine dali 510 kruna prihoda. Ovaj iznos isplaćen je mualimu koji je u njemu vršio mualimsku dužnost.

Prigić Salih-beg, sin Alijin iz Trebinja, zavještao je 1323. (1905) godine kuću, dućan i vinograd i odredio da se prihod od ovih nekretnina troši u slijedeće:

— prihod od kuća davaće se imamu koji će mu svake godine proučiti hatmu za dušu;

— prihod od dućana davaće se mujezinu; koji će svake godine proučiti hatmu za dušu oca mu Alije i

— prihod od vinograda davaće se mualimu mekteba u Trebinju.[29]

Hrupjela su 1867. godine imala imama koji je po odobrenju trebinjskog kadije vjenčavao muslimane ovog sela. Ovdje nikad nije postojala džamija, niti mekteb, ali se zna da su muslimani Hrupjele, danas mahale Trebinja, džematile klanjali teravih-namaz na otvorenom mjestu i po kućama sve do 1941. godine. Ljeti su klanjali na guvnu kod kuća Habula, a zimi u kućama Hadžića, Kabila i Ramića.[30]

Hasan i Hamdija Ramić doselili su iz Turana u Hrupjelu, gdje su se bavili trgovinom i, sve dok su radili, slovili su kao pošteni ljudi. U

27. *Bošnjak*, Sarajevo, 1897, broj 50.

28. Sidžil vakufnama Gazi Husrev-begove biblioteke (SVGHB) sv. II, str. 128, broj 444.

29. *SVGHB*, sv. III, str. 140, broj 745.

30. *Preporod*, 1974, broj 317/86).

njihovoj kući se preko ramazana klanjala teravija i Hasan je bio imam i mujezin. Kuća im je bila musafirska; oni su za vrijeme ramazana priređivali iftare i sirotinju obilno pomagali.

U Hrupjelima su živjele slijedeće muslimanske porodice: Arnauti, Bilalovići, Custovići, Habuli, Hadžići, Hadžiomerovići, Jalovčići, Kabili, Kapetanovići, Kurtovići, Ljubovići, Misirlići (hadži Salih 1867). Murseli, Nukovići, Omanovići, Ramići Riđešići i Zeće. Hadžiomerovići, Misirlići i Omanovići imali su na Trebišnjici svoja kola (dolap) za navodnjavanje zemljišta.[31]

9. MEKTEB U GORICI

Gorica je udaljena od Trebinja 2,5 km i nalazi se uz cestu koja vodi za Arslanagića most i Lastvu. Neki Mehmed spahija imao je 1711. godine u Gorici timar od 3.320 akči. Ovdje su se naselile neke muslimanske porodice koje su 1687. izbjegle iz Herceg-Novog i drugih primorskih mjesta. Gorica je 1867. imala imama koji je po odobrenju trebinjskog kadije vjenčavao muslimane ovog mjesta i susjednih zaselaka. U isto vrijeme ovdje je živio hafiz Ali ef. Karamehmedović, sin Salihov, koji je, sigurno, vršio mualimsku, a možda, i imamsku dužnost u Gorici. Obučavanje djece i klanjanje džematile obavljalo se tada po privatnim kućama ili, za tolih dana, na otvorenom mjestu kao što je to bio slučaj u Hrupjelima. U Gorici su koncem turske vladavine živjele ove muslimanske porodice: Arslanagići, Bečevići, Begovići, Bijedići, Borozani, Danovići (Salih-juzbaša), Demirovići, Hadžići, Hamzići, Kapetanovići, Karadže, Karamehmedovići (hadži Ahmed i hadži Mehmed), Misirlići, Mulabećirovići, Arslanagići i Šakambeti.[32]

Prije 1913. godine sagrađena je jedna mektebska zgrada u Gorici, neposredno uz cestu koja vodi za Lastvu. Ova je zgrada služila i za mesdžid u kojoj se uz ramazan klanjalo i gdje su na teraviju dolazili i muslimani iz Arslanagića mosta i susjednih zaselaka. Imamsku i mualimsku dužnost u Gorici vršili su: Husein ef. Dizdarević, hafiz Husein ef. Zupčević i, posljednji Omer-aga Kabil. Mekteb je prestao s radom 1941. godine i zgrada mu danas služi za prodavnicu. Vakuf ovog mekteba imao je 1913. godine u svome posjedu jedno groblje, koje je te godine dalo 14 forinti prihoda. Zgrada mekteba upisana je u gr.ul.k.o. Gorica broj 188-I, kat.čest.529/I i zaprema 390 m² površine.

10. DIZDAREVIĆA MEKTEB NA GRADINI

Kad govorimo o mektebima u Trebinju, ovdje treba još reći da je Muharem Dizdarević (Muhamed Ruždi) poslije austrougarske okupacije 1878. godine besplatno održavao mektebsku nastavu u svojoj kući na Gradini, gdje su samo Dizdarevići stanovali. Poslije njegove smrti 1905. godine, ovu je dužnost vršio sin mu Husein ef. koji je kasnije bio mualim u

31. *STK*, str. 32, 73, 92, 95, 99.

32. *STK*, str. 41, 58, 60, 88, 95, 99, No 394; Vladislav Skarić, „Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711) godine", *GZM*, Sarajevo, 1930, str. 45.

Gorici, Zasadu i Trebinju. Ovaj privatni mekteb prestao je s radom 1914. godine, kada je počeo prvi svjetski rat.[33]

11. MEKTEB NA JASENU

Jasen je udaljen od Trebinja sedam kilometara i nalazi se uz cestu koja vodi za Bileću. Ovdje su prije rata živjeli: Begovići, Bijedići i Omerćajići, koji su brojali do dvadeset domova. Petkom i bajramima išli su u džamiju u Trebinje, a teravije su klanjali po kućama. Svake godine su priređivali mevlud, na koji su dolazili muslimani iz Trebinja i drugih mjesta.

U godini 1935. džematlije su vlastitim sredstvima sagradili u Jasenu mektebsku zgradu, koja im je služila i za mesdžid. Podignut je inicijativom Bege Begovića, koji je od njegove izgradnje do zatvaranja vršio u njemu imamsku i mualimsku dužnost. Mekteb i sve muslimanske kuće u Jasenu zapaljeni su u toku prošlog rata, pa su se muslimani raselili.[34]

Koncem turske vladavine počele su se u većim mjestima Bosne i Hercegovine otvarati čitaonice (kiraethane). Godine 1878. u Trebinju su otvorene dvije kiraethane: Islamska čitaonica i Muslimanski klub. Za vrijeme predratne Jugoslavije ovdje su osnovana i djelovala tri društva: Muslimansko dobrotvorno društvo „Šefekat", Muslimansko omladinsko kulturno društvo „Budućnost" i Pododbor Kulturno-prosvjetnog društva „Gajret". Članovi ovih društava mnogo su radili na kulturno-prosvjetnom uzdizanju muslimana trebinjskog kraja i školovanja omladine. Decembra 25. 1933. godine u Trebinju je osnovana „Gajretova radionica za izučavanje i izradu ručnih radova". U ovu radionicu primane su samo muslimanke koje su ovdje učile tkanje ćilima i izradu drugih predmeta kućne radinosti. Radionica je bila kratkog vijeka i pred posljednji rat je prestala s radom.[35]

12. TABIJE I KULE

U Trebinju su za turske vladavine sagrađene ove tabije: Osmanpašina (velika tabija), Arnautovića, Ćatovića, Hadžihasanovića, Landrovića i Salihovića. Ove tabije su bile snabdjevene potrebnim oružjem i u njima je stalno bila stacionirana vojska, koja je branila grad od napada Mlečana i Crnogoraca.

U istom periodu sagrađeno je u Trebinju i okolini više tvrdih i na spratove građenih kula koje su podizane uz važnije komunikacije i raskrsnice puteva prvenstveno s ciljem da bi pojačali bezbjednost Trebinja i efikasnost njegove obrane. One nisu samo služile za obranu

33. Dr Abdurahman Nametak, *Muhamed Ruždi*, monografija i tekstovi, Sarajevo, 1981, str. 9.

34. *Islamski glas*, Sarajevo, 1936, broj 17; Ejub Kabil, Detalj iz nedavne prošlosti, *El-Hidaje*, Sarajevo, 1944, broj 9-10, str. 292-296; Preporod, Sarajevo, 1973, broj 6(61).

35. Đorđe Pejanović, *Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, str. 56; Gajret, 1926, broj 9, str. 144, 1933. god. br. 2, str. 35.

mjesta, nego su age i begovi u njima s porodicama i stanovali. U Trebinju su postojale ove kule: rudinskog vojvode Omera Kočića, novskog gusara Omera Galijatovića, Babahmetovića, oni su preci Ovčina i Selimovića iz Bileće, Brankovića, Hadžihasanovića, Landrovića, Saradžića i Šupljarevića. Mlečani su 1687. i 1699. godine zauzeli i zapalili više kula i kuća u Trebinju i okolini. U Brankovića kuli u Policama bila je 1867. godine stacionirana vojska s majorom (bimbašom) Sejdagom na čelu. U arhitekturi ovih tabija, kula i stambenih zgrada ima elemenata mediteranske arhitekture.[36]

13. KARAVAN-SARAJ I KAMENI MOST

U Trebinju je 1573. godine radio jedan karavan-saraj, u kojem su odsjedali trgovci i putnici namjernici. Podigao ga je Mehmed-paša Sokolović na ime svoga rano preminulog sina Kurt-bega, koji je kratko vrijeme bio hercegovački sandžakbeg. S. Delić pretpostavlja da se ovaj karavan-saraj kod porušenog mosta na lokalitetu „Hanine".

Godine 1574. postojao je u Trebinju preko trebišnjice kameni most i do njega karavan-saraj, pokriven olovom, koji je sagradio Mehmed-paša Sokolović, veliki vezir sultana Sulejmana Zakonodavca. Do konca prošlog stoljeća vidjeli su se pod Goricom tragovi stare ćuprije koja je vodila u Police i iz Polica.[37]

14. ARSLANAGIĆA MOST

Ovo mjesto se je do potapanja 1964. godine nalazilo uz bivšu željezničku prugu Trebinje—Bileća, na važnoj saobraćajnici „stambolskoj džadi", pet kilometara istočno i uzvodno od Trebinja. U izvorima iz 1866. godine spominje se pod imenom „Džisri kebir" (Veliki most) i tada su ovdje živjeli: Mustafa Arslanagić i Hasan-aga Ajanić.

Ovdje je do izgradnje hidroenergetskog sistema na Trebišnjici 1964. godine postojao jedan kameni most na dva „oka" koji je 1573. ili 1574. godine sagradio veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, a, e do potapanja 1964. godine nalazilo uz bivšu željezničku prugu Trebinje—Bileća, na važnoj saobraćajnici „stamblolskoj džadi", pet kilometara istočno i uzvodno od Trebinja. U izvorima iz 1866. godine spominje se pod imenom „Džisri kebir" (Veliki most) i tada su ovdje živili: Mustafa Arslanagić i Hasan-aga Ajanić.

36. S. Delić, *Gatačko polje*... str. 167; *Naselja srpskih zemalja*, knj. II, SAN, Beograd, 1903. str. 858; Petar Šerović, *Nekoliko mletačkih dokumenata iz Državnog arhiva u Herceg-Novom iz XVII do XVIII vijeka*, Istorijski zapisi, Titograd, 1960, broj 2, str. 310; Dr Radovan Samardžić, Veliki vek Dubrovnika, Beograd, 1962, str. 119; Dr Bogumil Hrabar, Herceg Novi kao tursko pomorska baza i gusarsko gnezdo, Boka, Herceg-Novi, 1977, broj 9, str. 73; V. Skarić, Trebinje... str. 53.

37. S. Delić, *Gatačko polje*, 1906, str. 168; Mihajlo Dinić, *Tri francuska putopisa XVI vijeka u našim zemljama*, Godišnjica Nikole Ćupića XLIX (1940), str. 110; Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957, str. 54-55. Ovdje je donesen tehnički opis ovog karavansaraje.

Arslanagića most

Ovdje je do izgradnje hidroenergetskog sistema na Trebišnjici 1964. godine postojao jedan kameni most na dva „oka" koji je 1573. ili 1574. godine sagradio veliki vezir Mehmed-paša Sokolović a, po legendi, neki Kusturica. O tehničkoj gradnji mosta, njegovom značenju i sudbini nakon potapanja ovog mjesta, vidi opširnije u ranije spomenutom radu Dž. Čelića i M. Mujezinovića na stranama 241-249.

15. HAMAM (JAVNA BANJA)

Prvi hamam u Trebinju sagradio je trebinjski kadija Jahja 1875. godine. Bio je lociran u Bregovima na mjestu gdje se ranije nalazila kuhinja (mutvak) Halid-bega Resulbegovića. Na njegovu izgradnju Jahja je utrošio 16.000 groša, a ovaj iznos on je uzeo iz pupilarne (jetimske) ostavštine koja se kod suda čuvala. Imao je dvije rostorije i vodom se snabdijevao iz Trebišnjice. Bio je kratkog vijeka i zatvoren je 1877. godine. Danas mu se više ni za trag ne zna. Vojo Korać misli da je u Trebinju za turske uprave morao postojati jedan hamam koji je nestao u brojnim adaptacijama i dograđivanjima koja su u toku 18. i 19. stoljeća vršena na svim objektima u tvrđavi.[38]

38. M. Busuladžić, *Resulbegovići*... str. 56; Hadži Omer Hakibeg Resulbegović, sin Hasan-begov, umro je u Trebinju 1297. (1880) godine (Muhamed Enveri Kadić, Kronika, sv. 28, str. 299.

16. BEGOVSKA KUĆA

Hadži Omer Haki-beg Resulbegović, sin Hasan-begov, sagradio je polovinom prošlog stoljeća u Bregovima ljetnikovac (londžu) koji je imao dva odjeljenja: baškaluk (odjeljenje za muškarce) i haremluk (odjeljenje za žene). Bio je podignut uz desnu obalu Trebišnjice, na mjestu gdje ona granajući se u četiri rukavca skreće u prvi rukavac. Uz ovaj ljetnikovac on je zasadio voćnjak i unutar njega napravio ljetni hamam, za muškarce i žene, kroz koji je proticala čista voda iz rijeke i ispirala u isti mah i klozet. Danas se ovaj kompleks s nekoliko manjih zgrada zove Begovska kuća u kojoj je na spratu uređen mali etnografski muzej a u prizemlju i susprostorijama veoma atraktivna kafana za strance.

U Trebinju je 1866. godine umro Adem-beg Resulbegović koji je iza sebe ostavio sinove: Bećira, Mehmeda i Sulejmana. Za nj se u dokumentu kaže da je bio hanedan tj. gostoljubiv čovjek, pa se može misliti da je on u Trebinju imao svoju musafirhanu u koju su dolazili putnici namjernici i u njoj imali besplatan konak i hranu.[39]

17. PRIVREDNI OBJEKTI

Iz jednog popisa (tefter) terzija, ćurčija i čebedžija saznajemo da su 1755. godine radile u Trebinju ove terzije: Hasan, Husein i Alija, sinovi Mehmed baše, Abduzahir, sin Sulejman ćehaje i Karamehmedovići: Abdulah, sin Alijin, Mehmed, sin Salihov, Ismail, sin Jusufov, Hasan, sin Ahmed čaušev, Husein, sin Ahmedov i Jusuf čauš.[40] Karamehmedovići su stanovali u Gorici gdje su imali kuće, kulu i posjede.

U Sarajevu su u drugoj polovini 18. stoljeća živjeli slijedeći Trebinjci: Hasan, kazaz, 1783, hadži Mustafa, zejtundžija, 1791. i Tahir koji je umro od kuće 1797. godine.[41]

U Trebinju su 1867. godine radile ove zanatlije: Ahmed i Hasan Babović i Abdulah, sin Ahmedov, berberi (brijači), Ismail Hadžismailović i Selim-aga, sin Ismailov, terzije (krojači), Hasan sarač (sedlar), Ibrahim, sin Vejsilov, Arnaut iz Prištine, bojadžije. U isto vrijeme ovdje su radile dvije kafane, jedna pekara i jedna kazandžijska radionica. Neki Muhamed ef. bio je 1867. vojni ljekar u Trebinju.[42]

U trebinjskoj čaršiji koja se nalazi van gradskih bedema bilo je polovinom prošlog stoljeća 65 muslimanskih i pet hrišćanskih dućana. U izvorima od 1711. do 1867. godine spominju se slijedeći trgovci muslimani koji su imali dućane u trebinjskoj čaršiji: Muharem Arslanagić, Mehmed

39. STK, str. 6; M. Busuladžić, n.d. str. 156; Hadži Omer Hakibeg Resulbegović, sin Hasan-begov, umro je u Trebinju 1297. /1880/ godine /Muhamed Enveri Kadić, *Kronika*, sv. 28, str. 299.

40. Ahmed S. Aličić i Hivzija Hasandedić, „Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine", *Prilozi POF*, Sarajevo, 1973, (XVIII-XIX) str. 321, 322, 323, 336 i 337.

41. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis*, preveo Mehmed Mujezinović, Sarajevo, 1968, str. 75, 76, 270, 301, 362 i 434.

42. STK, str. 1, 45, 52, 67, 84 i 96.

Babović, Salih Bašić, Avdija i Hodža Bešović, Abdulah Bračković, Ibrahim Busuladžić, Alija, Ahmed i Mustafa Ćatović, Mustafa Čustović, Mustafa Dautović, Ibrahim Duraković, Omer Fazlagić, Mustafa Glavinić, hadži Bećir Jalovčić, Halil i Osman Karamehmedović, Osman Kočo, Ibrahim Kurtović, Ibrahim Pervanagić, Omer Sadović, Omer Salahović, Fejzulah-aga, Mustafa i Sulejman Šehović, Osman Resulović, Halid Topčibašić, Abdulah, Ahmed i Mehmed Volić i Salih Žišković. U Trebinju je 1874. godine otvorena pošta.[43]

Na Trebišnjici je za turske uprave sagrađeno više mlinica, stupa za valjanje sukna i kola za navodnjavanje zemljišta. U Trebinju i okolnim selima iskopano je tada mnogo bunareva i čatrnja (sarač, sahrandž) od kojih su neke služile u opće svrhe (hajrat) i bile su zadužbine nepoznatih vakifa. Derviš Dizdarević koji je umro 1867. godine imao je na Gradili tri čatrnje koje je ostavio u nasljedstvo svojim potomcima.[44]

18. MEMORIJALNI SPOMENICI

Sve do austro-ugarske okupacije 1878. godine muslimanska groblja su se nalazila van gradskih bedema i zauzimala su znatan dio novog dijela Trebinja. General Babić, austrijski komandant, naredio je da se uklone muslimanski grobovi koji su se nalazili u današnjoj čaršiji. Odredio je da se tu naprave dva parka: Kalajev park gdje su danas vakufski dućani i glavni park koji i danas postoji. Ovdje su se do 1930. nalazila uz ivicu puta dva mezara s lijepo obrađenim nišanima bez natpisa koji su označavali grobove: Hasan-bega Resulbegovića i Ali-bega Biogradlije. Prilikom proširivanja ulice 1930. godine ova dva groba su ekshumirana i kosti iz njih prenesene u groblje na Rastoku. Čitav stari park bio je nekad groblje u kome je bilo mnogo nišana ukrašenih raznim dekoracijama i s natpisima pisanim arapskim pismom odakle su prije 1930. uklonjeni i bez traga nestali. Groblje je nekad postojalo i pred porušenom džamijom u Policama.

U sidžilu trebinjskog kadije iz 1867. godine spominje se nekoliko puta groblje (mezaristan) za koji se kaže da se nalazi u čaršiji oko koga su podignuti dućani i zanatske radnje. Mehmed Mujezinović donio je samo dva epitafa iz groblja na Rastocima koji datiraju iz 1809. i 1904. godine. Od austro-ugarske okupacije 1878. godine muslimani Trebinja sahranjuju svoje umrle u groblju u Gorici u kome nema nišana iz turskog doba.[45]

43. STK, str. 33, 48, 59, 96 i No 409; A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, preveo Branko Ćulić, Sarajevo, 1972, str. 129; Stojan Novaković, „Trebinje, Tvrdoš i Savina", *Starine JAZU*, XVI, Zagreb, 1884, str. 105; Hamdija Kapidžić, „Veze Dubrovnika i Hercegovine u 18. vijeku", kalendar *Gajret*, za 1940. godinu, str. 102; Nikola Rukavina, *Historijat razvoja pošta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1937, str. 10.

44. *STK*, str. 41.

45. *STK*, str. 36, 41, 72 i 76.

19. TREBINJSKA ULEMA

Pored naprijed spomenutih imama, muftija i muderisa Trebinje je dalo još slijedeće alime:

Hadži Abdulah ef. hodža iz Trebinja kupio je 1138. (1725) godine jednu zbirku fetvi.[46]

Salih, sin Osman ef. iz tvrđave Trebinje, učenik Husrevije medrese u Sarajevu prepisao je 5. ramazana 1181. (25.I 1768) godine djelo „Tarikati Muhammedijju." U isto vrijeme u Sarajevu su u medresi učili: mula Hasan i Zulfikar iz Trebinja.[47]

Faik Fejzullah, sin Muratov iz Trebinja prepisao je u četvrtak u podne 4. redžepa, 1246. (19.XII 1830) godine jedno djelo iz gramatike arapskog jezika.[48] Neki njegovi prepisi nalaze se u privatnom vlasništvu.

Salih Pervan, sin Omerov prepisao je u Trebinju tri rukopisa i to: jedan 1248. ((1832), drugi 1249. (1834) i treći 1252 (1836) godine. Ovi rukopisi se nalaze u Zavičajnom muzeju u Trebinju.[49]

Osman Salahović, sin Mustafin iz Trebinja prepisao je 1254. (1838) jedan rukopis u kome je obrađen životopis Muhamed a.s. i njegovih drugova (ashaba).[50]

Muhamed, sin Huseinov iz Trebinja prepisao je 1258 (1842) jedno djelo iz islamske vjeronauke.[51]

Hadži Muhamed Kamil-beg Cvijetić, sin hadži Abdulah ef. rođen je u Istambulu u prvoj polovini prošlog stoljeća gdje mu je otac iz Trebinja doselio. Tamo se školovao i bio učitelj Učiteljske škole. Umro je u Istambulu 1315. (1897) godine. Napisao je djela:

1. *Metali'an-nudžûm* u kome je obradio biografije ashaba Božijeg poslanika i od kojeg su djela štampana dva sveska 1891. godine.

2. Komentar na sedam poznatih klasičnih arapskih pjesama *(Al mu'allakat asseb'a)* od kojeg su djela štampane četiri male sveske, i

3. *Ikaz al-ihvan*, proširen turski prevod djela *Tanbih annaim al-gumar*, od Ibn al-Džavzija.[52]

Husein Bračković iz Trebinja napisao je Malu istoriju događaja u Hercegovini *(Tarihčei vuku'ati Hersek)* u kojoj je obradio događaje u

46. M. Mujezinović, n.d. str. 360.

47. Mehmed Mujezinović, „Nekoliko rukopisa prepisanih u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IV, Sarajevo, 1976, str. 26.

48. Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Mostar, 1977, str. 45.

49. M. Mujezinović, n.d. str. 361.

50. Franjevački samostan u Gorici kod Livna, rukopis broj 1.

51. Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, 1972, sv. II, str. 45 i 669.

52. Hazim Šabanović, *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, str. 601-602.

Hercegovini od 1831. do 1878. godine. Djelo je napisano u Mostaru 1895. i važan je izvor za proučavanje prošlosti Hercegovine u navedenom periodu.[53] Ovo djelo preveo je na naš jezik Zejnil Fajić.

Muharem Dizdarević, sin Mustafin potomak je Hasan-age Resulbegovića koji je 1718. bio dizdar trebinjske tvrđave i od koga vuku porijeklo trebinjski Dizdarevići. Rodio se u Trebinju 1825. i ovdje završio mekteb i medresu pred Salih ef. Erkočevićem. Bio je jedan od naših najpoznatijih pjesnika alhamijado literature i pjevao je pod imenom Muhamed Rušdi. Umro je u Trebinju 1905. i sahranjen u groblju u Gorici. Sin mu Husein ef. (1869-1933) bio je također pjesnik alhamijado literature.[54]

U Trebinju i bližoj okolini rođeni su u 18, 19. i 20. stoljeću slijedeći hafizi: hafiz Sulejman ef. Alečković, sin Hasanov, hafiz Jusuf ef. i hafiz Hasan ef. Babović, hafiz Murat ef. Bešović, hadži hafiz Mustafa ef. Bračković, sin Mehmedov, hafiz Smail i hafiz Derviš ef. Ćatović, hafiz Mehmed ef. Džvorić (Čvorić), hafiz Sadik ef. i hadži hafiz Mustafa ef. Erkočević, hafiz Ibrahim ef. Pervanagić, hafiz Salih ef. Fetahagić, hafiz Hadžović, hafiz Muhibija ef. Kabil, hafiz Ali ef. Karamehmedović, sin Salihov, hafiz Penavić, hafiz Ibrahim ef. Resulović, hafiz Zulfikar ef. Sadović, hafiz Mehmed ef. Volić i hafiz Husein ef. Zupčević. Oni su bili imami, hatibi i mualimi u Trebinju, Zasadu, Pridvorcima, Gorici, Čičevu, Lastvi i Čupi i najviše su zaslužni da se islam u ovom dijelu Hercegovine do naših dana održao. U Trebinju je bilo i žena hafiza. Tradicija zna za jednu hafizu Cvijetićku i Sadovićku. Sedamnaest hafiza potječu iz starih trebinjskih porodica čiji potomci i danas žive u Trebinju. Hafiz Mehmed ef. Džvorić ili Čvorić je odnekud doselio i, možda, je identičan s hafiz Mehmed ef. koji je 1866. godine bio naib trebinjskog kadije. Hafiz Penavić je porijeklom iz Ljubinja.[55]

Osim spomenutih 19 hafiza u Trebinju su 1867. živjeli i radili još slijedeći alimi koji su vršili neku vjersku funkciju ili su bili zaposleni u sudu i državnoj upravi: Abdulah hodža Podgorica (iz Podgorice), Ali ef. Babović, Ibrahim ef. Dizdarević, Hamza ef. Hadžihasanović, Ismail ef. Muftić, sin Hasan ef, tapu memur (službenik katastra), Ibrahim ef. Pervanagić, ejtam memur, Mehmed ef. Šaran i Abdulah ef. Ikoć.[56]

Od austro-ugarske okupacije 1878. godine do danas Trebinje je dalo velik broj fakultetski obrazovanih muslimana: ljekara, profesora, pravnika, inženjera, ekonomista i drugih. Mi iz starije generacije spominjemo samo dra Hamdiju Karamehmedovića, Hajdar ef. Fazlagića, Veliju Sadovića, dra Ahmeda Defterdarevića i Mehmeda Karamehmedovića. H. Karamehmedović je bio ne samo ljekar nego je u doba predratne Jugoslavije igrao važnu ulogu u političkom životu

53. H. Šabanović, n.d. str. 600.

54. Dr. A. Nametak, n.d. str. 9.

55. STK, str. 8, 37, 93, 95, 98, 100, No 372.

56. STK, str. 70, 72, 73, 83, 102 i 103.

bosanskohercegovačkih muslimana. Fazlagić je bio istaknuti javni i politički radnik i „nikom se živu nije zamjerio". Sadović je završio galatasarajski licej u Istambulu i bio poznati turkolog. Dr A. Defterdarević je bio veliki župan, a Mehmed Karamehmedović dobrotvor društva „Gajret".

Pored spomenutih u Trebinju i okolini su od polovine 17. stoljeća do konca turske vladavine živjele još i ove muslimanske porodice: Adembegovići, Ajanovići, Alijagići, Avdagići, Avdibegovići, Bačkići, Bakšići, Balagići, Bašanini, Bećiragići, Berberovići, Berhamovići, Biberići, Bići, Bučuki, Budalice, Ćehajići, Ćenani, Ćenanovići, Demirovići, Dumuhčići, Dundjevići (hadži Mustafa), Fakići, Feše, Glavovići, Hadžiahmetovići, Hadžijahovići, Hasanovići, Kadrovići, Kapići, Katići (Ibrahim spahija 1570), Kavzići, Korići, Krpići, (u trebinjskom polju nalazi se lokalitet „Krpovina", Korjenići, Kurtagići, Lojići, Madževići, Mađarevići, Malkići, Mehakovići, Milivojevići (Omer, Emin oko 1650), Mujčinagići, Mustafići, Mutići, Pervanagići, Pinje, Prigići, Prnati, Rakoli, Rikalovići, Selimovići, Sklopovići, Smailovići, Spahovići, Suplikarevići, Šabanagići, Šahovići, Šapuhi (hadži Hasan 1766), Šehemi, Šeme, Šuljci, Taraši, Taslamani, Tičići, Vafirovići, Više i Zulfikarevići. Većina ovdje spomenutih porodica su izumrle ili su poslije 1878. odselile u Tursku i drugdje. Priča se da su Bračkovići doselili s otoka Brača, Mađarevići iz Mađarske, Maltezi s otoka Malte, Misirlići iz Misira (Egipta), Kabili iz Kabilije u Alžiru i Zupčevići sa Zubaca u Crnoj Gori.[57]

B. DŽIVAR TREBINJSKI

Leksičko značenje arapske riječi „dživar" jeste: susjedstvo, neposredna blizina, okolina. Kao toponim ova riječ imenuje predio koji se proteže južno od Trebinja i graniči sa Župcima i Konavlima u Dalmaciji. Na ovom području nalaze se sela: Bihovi, Bugovina, Donje Čičevo, Gornje Čičevo, Poljice, Premišlje, Rasovac, Velja Gora i Zgonjevo u kojima su za turske vladavine živili muslimani i u njima imali posjede. Danas muslimani žive samo u Donjem Čičevu, Rasovcu i Bihovima.

U Dživarskom polju su se najprije naselili muslimani koji su 1684. istjerani iz Risna i 1687. godine iz Herceg-Novog. Oni su i prije konačnog iseljenja iz Primorja preko ljeta dolazili u Dživar, gdje su za svoje otrebe u Donjem Čičevu sagradili džamiju i u okolini nekoliko kula u kojima su stanovali i iz njih se branili. Neki Osman imao je 1711. u Čičevu timar od

57. STK, str. 1, 6, 9, 41, 44, 49, 50, 55, 58, 72, 82, 88, 95 i 96; Sidžil stolačkog kadije iz 1201. (1786) godine; Acta turcarum Privincijalata hercegovačkih franjevaca, AT VI/279; L. Vojnović, *Dubrovnik i Osmansko carstvo*, Beograd, 1898, str. 134; Jevto Dedijer, *Hercegovina*, Beograd, 1909, str. 286; Vladislav Skarić, *Podaci za istoriju Hercegovine od 1566. do sredine XVII vijeka*, GZM, Sarajevo, 1931. str. 65; Slavko Mijušković, „Plemeni Nikšići u Morejskom ratu (1684-1699)," *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1954, str. 33; Hamdija Hajdarhodžić, „Hercegovačke porodice u XVIII vijeku," GZM, Sarajevo, 1977, str 110.

2.600 akči, a neki Ahmed u Poljicu timar od 2.200 akči.[58] U Dživaru i okolini podignuto je za turske uprave i kasnije više islamskih objekata; o njima ćemo ovdje govoriti.

1. DŽAMIJA I MEKTEB U DONJEM ČIČEVU

Čičevo leži oko pet km južno od Trebinja i dijeli se na Donje i Gornje Čičevo od kojih je Donje nastanjeno muslimanima a Gornje pravoslavnima. Džamija se nalazi pod brdom Strač, u gornjem dijelu groblja, oko pet stotina metara lijevo od magistrale koja vodi za Dubrovnik. Situirana je na prostoru između Donjeg Čičeva i Rasovca, i bliža je Rasovcu. Građena je od tesanog kamena i ranije je bila pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Na krovu se nalazio kameni alem, možda, jedinstven u našim krajevima. Skinut je s krova kada je džamija pokrivana crijeom i sada se nalazi u haremu kod nje. Dimenzije prvotne zgrade bile su 9,50x6,30x3,70, a munara u temelju 2,24x2,17 metara. Početkom ovog stoljeća džamija je produžena za 3,84 i nadozidana u visinu 0,60 metara, pa je sada duga 13,34, a visoka 4,30 metara. Uz desni zid joj je prigrađena dijelom valjkasta kamena munara visoka do alema nepunih deset metara, a do šerefe, koja je ograđena željeznom ogradom, vodi 27 stepenica.[59] Njena munara je najmanja od svih u Hercegovini. Na džamiji nema natpisa (tarih), a pošto se opet vakufnama nije sačuvala, ne zna se ni kada je sagrađena, a ni šta je vakif ostavio za njeno izdržavanje i plaćanje službenika. Često se čuje, a ponekad i napiše, da se ova džamija nalazi u Dživaru. Upisana je u gr.ul.k.o. Čičevo broj 652/I, kat. čest. 2350/I i zaprema s prostranim grobljem uz nju 15.500 m² površine.

Neki munla Mustafa Imamović (Imamzade) uvakufio je za ovu džamiju 30 džuzova Kur'ana 1184. (1770) godine. Čestom upotrebom ili iz drugih razloga neki od ovih džuzova su propali, te su zamijenjeni novim koje su prepisali kaligrafi:

- Trebinjac Jusuf-beg-efendi, sin Adem-bega Resulbegovića, prepisao je 26. džuz 12. redžepa 1256. (9.IX 1840) godine i uvakufio ga za džamiju u Dživaru trebinjskom;
- Osman, sin Mustafe Salahovića, prepisao je 29. džuz u prvoj polovini 19. vijeka, oko 1830. godine;
- 30. džuz prepisao je munla Sulejman Cvijetić, sin hadži Hasan-efendije, trebinjskog muftije;
- Neki Abdulah Mustafa, sin Mehmed hodže iz mahale Čičevo prepisao je jedno djelo 1190. (1776) godine. Rukopis je bio zaveden pod rednim brojem „5" Privremenog popisa orijentalnih rukopisa Odbora islamske zajednice u Trebinju. Sada se nalazi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.[60]

58. Stevan Delić, „Petrov manastir kod Trebinja," GZM, Sarajevo, 1913. str. 131; V. Skarić, Popis... GZM, Sarajevo, 1930, str. 45.

59. S. Delić, n.d. str. 131; Preporod, Sarajevo, 1983, broj 7 (303).

60. Podatke o ovim rukopisima dobio sam od Ismeta Bušatlića iz Sarajeva.

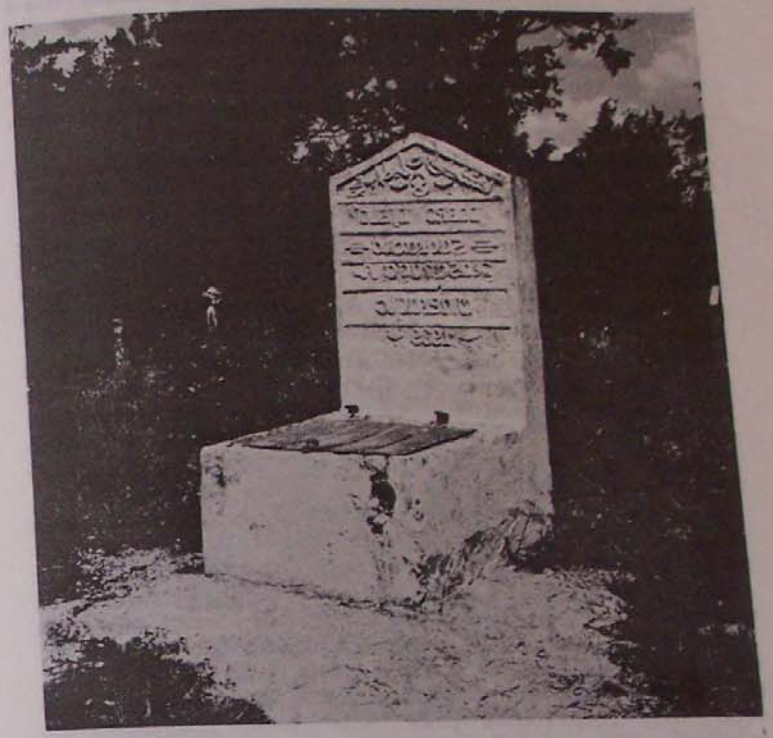

Omeragića ćatrnja kod džamije u Donjem Čičevu

Misli se da je ova džamija sagrađena prije pada Herceg-Novog u mletačke ruke 1687. i da su je vlastitim sredstvima podigli, Bešovići, Busuladžići i Kurtagići. Oni su u primorju stanovali, a u Dživaru su imali imanje i kule, gdje su preko ljeta izlazili. Za svoje potrebe oni su ovdje sagradili džamiju, u kojoj su klanjali kad su dolazili da nadgledaju imanja i ubiru prihode s njih.[61] Ona je starija od Careve i Osman-pašine u Trebinju pa, možda, i od one u Policama, koju su oko 1680. godine zapalili uskoci iz Dalmacije, što su pod komandom Stojana Jankovića i Ilije Smiljanića često napadali na Trebinje i okolinu.

61. M. Busuladžić, Resulbegovići, str. 101.

Pred džamijom se nalazi zgrada starog mekteba, za koji se također ne zna ko ga je i kada podigao. Ispod mekteba nalazi se gusulhana i ona je objekat ove vrste na trebinjskom području. Vakif Hasan-aga Omeragić sagradio je 1939. čatrnju pred džamijom i u nju doveo vodu olukom s krova mektebske zgrade. Mekteb i čatrnja su i danas u dobrom stanju ali su davno napušteni i ne služe svojoj svrsi. U džamiji i mektebu su u predratno doba često priređivani mevludi na koje su dolazili muslimani iz cijelog trebinjskog kraja.[62]

Imamsku, hatibsku i mualimsku dužnost u Čičevu vršili su sljedeći: Mustafa, sin Omerov, bio je 1284. (1867) godine imam i hatib ove džamije i za vršenje tih dužnosti primao je godišnje 21,5 groša i 15 rijala iz državne blagajne, iz prihoda prikupljenih od carine. Mustafa ef. Zupčević bio je 1886. mualim u Čičevu. Posljednji imami i mualimi ovdje bili su hafiz Husein ef. Zupčević i hafiz Murat ef. Bešović.[63] Ovoj džamiji su gravitirala sela: Bihovo, Premišlje, Rasovac i Zgonjevo. Ona nema stalnog imama od 1941. i povremeno se otvara.

Vakuf ove džamije imao je 1889. u svome posjedu dvije njive, koje su te godine dale 21 forintu prihoda. Ovaj iznos isplaćen je imamu koji je vršio i mualimsku dužnost u Čičevu. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1913. godine 150 kruna i toliki iznos isplaćen imamu džamije.[64] Jedna od tih njiva zvala se Međupuće, a nalazila se tamo gdje je sada razvodno postrojenje HE Trebišnjica.

Uz džamiju se nalazi prostrano groblje (mezari), u kome se sahranjuju muslimani iz Bihova, Čičeva i Rasovca. U groblju ima više nišana ukrašenih raznim dekoracijama, ali ih je malo s natpisima pisanim arapskim pismom i koji su čitljivi. Mi smo iz ovog groblja dešifrovali samo tri natpisa koji označavaju grobove: hadži Mustafe, sina mula Ahmedova, umro 1221. (1806), Pembe, kćerke hadži Mustafe Hadžovića, umrla 1228. (1813), i Fatme, kćerke alemdara Hadžovića, umrla 1230. (1814) godine. Ovdje je vrijedno još spomenuti da smo u ovom groblju vidjeli dvije „bajraktarske ploče" koje predstavljaju jedinstvene spomenike u Hercegovini. To su kamene ploče dimenzija 80x80x20 cm, s dva žlijeba okolo i udubljenjem na sredini u koji se bajrak zabadao. Priča se da je ovdje, sve do konca turske vladavine, priređivan ispraćaj ratnika kada su u boj polazili. Ovdje je za turske uprave priređivan i ispraćaj hodočasnika na hadž u Meku i doček hadžija na povratku otuda. Oni bi se ovdje oko bajraka skupili, tu im je svijet donosio dvopek (peksimet), pare i drugo što je za put i borbu bilo potrebno. Nakon obavljanja kratke molitve i opraštanja sa svima, ratnici su odavde zajednički polazili u boj, a hodočasnici u Meku.[65] Niko ne pamti kada su muslimani iz trebinjskog

62. Gajret, Sarajevo, 1930, str. 108.

63. STK, broj 50, str. 93. Salnama za 1304. (1886) godinu; Glasnik VIS-a, Sarajevo, 1965, broj 7-8, str. 299.

64. Proračuni vakufa za 1889. godinu, str. 373 i za 1913. godinu str. 329.

65. Obren Đurić-Kozić, „Šuma," „Površ i Zupci u Hercegovini," SKA, knj. IV, Beograd, 1909, str. 1234.

kraja prestali zajednički polaziti na hadž ispred džamije u Čičevu. Ove bajraktarske ploče, kao svojevrsne spomenike, trebalo bi zaštititi i sačuvati, a to bi, mislimo, trebalo učiniti, Odbor IZ-e u Trebinju, na čijem se području one nalaze.

Hasan Omeragić, sin Avdin iz Čičeva, uvakufio je 1938. nekretnine u Čičevu i odredio da se prihod od njih troši u slijedeće:

- Da se svake godine prouči hatma za dušu majke mu Fatime, rođene Hadžović, i da ju uči onaj ko zna pravilno Kur'an učiti i ko je poznat kao čestit i ispravan čovjek. Za učenje ove hatme trošiće se trećina godišnjeg prihoda, a ko to bude malo onda polovina.

- Ostatak prihoda trošiće se za potrebe džamije u Čičevu. Za muteveliju je postavio Ahmed-agu Cvijetića iz Trebinja.[66]

Mekteb u Bihovima

U Bihovu, oko hiljadu metara desno od džamije, sagrađena je 1911. jedna prostrana prizemna zgrada u kojoj je radio mekteb. U mektebu su se, pored održavanja vjerske pouke, ranije svake godine priređivali mevludi na koje su dolazili muslimani iz cijelog trebinjskog kraja. Zgrada mekteba je i danas uzgor, ali ona od 1941. ne služi svojoj svrsi. U Bihovu je 1931. otvorena muslimanska čitaonica, čiji su članovi mnogo radili na školovanju muslimanske omladine i na kulturnom uzdizanju muslimana ovog kraja.[67] U Bihovu, kod Bešovića kuća, priređivani su ranije teferiči

66. SVGHB, sv. III, str. 270, broj 981.

67. *Gajret*, Sarajevo, 1931, str. 68 i 1932. god. str. 317.

na koje su dolazili muslimani iz Dživara i bliže okoline. Arif Dilić je u Bihovu sagradio jednu čatrnju koja i danas služi u opće svrhe (hajr).

Pored džamije, mekteba, čatrnje i groblja u Čičevu su postojale Suplikarevića i Zulfikarevića kule u kojoj je od 1683. do 1699. godine bila stacionirana posada.[68] U Bugovini se nalazi jedna stara na ćemer građena kula iz turskog doba, koja je poznata pod imenom Balagića kula. Sličnih ostataka ima i u Zgonjevu, koje su Mlečani osvojili 1689. i u njemu porušili kuće, kule i uništili sve usjeve u polju, pa se je tada muslimansko stanovništvo razbježalo ili je bilo poubijano.[69] U Volujcu je 1691. živjelo više muslimana. Ovo mjesto Mlečani su zapalili i odavde u ropstvo odveli mnogo muslimana. Ovdje je postojala Kusturičića kula; njoj danas ni traga nema.[70] Za Balagiće i Kusturičiće se priča da su prije oko 200 godina odselili u Tursku.

Na području Dživara i okoline živjele su slijedeće muslimanske porodice:

U Bihovima: Alijagići, Budalice, Busuladžići, Bijedići, Hadžovići i Spahovići.

U Donjem Čičevu: Bešovići, Cvijetići, Durakovići, Erkočevići, Omeragići, Suplikarevići, Zulfikarevići i Zupčevići.

U Rasovcu: Bešovići i Zupčevići.

U Zgonjevu i Premišlju: Ćenanovići, Galijatovići i Durakovići.

U Bihovima je 1283. (1866) godine živio Halid Budalica, koji je imao posjede u Dobromanima.[71]

Zupci (Vrsinje) su oblast jugoistočno od Trebinja koji graniče Dživarom, Konavlima i Crnom Gorom. U jednom hudžetu ljubinjskog kadije od 26. zulkadeta 1082. (25.III 1672) spominje se Omer, handžija iz Zubaca. U Grabu u Zupcima turske vlasti su polovinom prošlog stoljeća sagradile veliku vojnu kasarnu i uz nju čatrnju i kulu. Neki Kusturica je u Grabu sagradio han. Bećiragići su imali kulu u Javoru u Zupcima, gdje je 1712. živio Hasan-aga Bećiragić.[72]

Jugoistočno od džamije u Čičevu nalazi se vrelo Oko, udaljeno od harema stotinjak metara. To je ustvari jedna jama u koju se silazi niz desetak stepenica do podzemnog izvora. Priča se da je jedna žena vidjela da iz ove jame izlijeće jedna ptica mokrih krila i tako je ovaj izvor otkriven. Da bi bio pristupačan, žena je dala novac da se naprave stepenice do izvora vode. Vakifa je, prema predanju, pokopana u malom ograđenom prostoru u blizini samog izvora. Mezar se i danas vidi i ogradio ga je Salih-aga Sadović prije drugog svjetskog rata.

68. H. Hajdarhodžić, n.d. str. god. 1978, str. 171.

69. S. Novaković, n.d. str.51; S. Delić, n.d. str. 131.

70. Slavko Mijušković, „Pleme Nikšići u Morejskom ratu (1684-1699)," Istorijski zapisi, Cetinje, 1954, str. 22-26.

71. HAD, acta turcarum, C-6; Stevan Delić, „Crkva Kostadinovića u Gomljanima," *Bosanska Vila*, Sarajevo, 1895, broj 4, str. 57.

72. H. Bračković, n.d. str. 15; S. Delić, Petrov... str. 131.

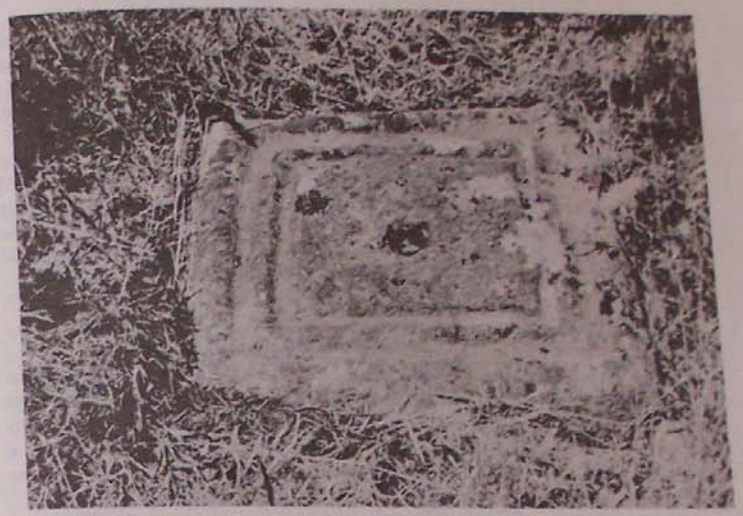

Bajraktarska ploča u haremu džamije u D. Čičevu

C. PRIDVORCI

Pridvorci leže oko četiri km južno od Trebinja i smješteni su u plodnom kraju kroz koji protiče jedan krak Trebišnjice. Neki Hasan imao je 1711. u Pridvorcima timar od 4.417 akči. Mustafa Ćatović imao je 1711. ovdje kuću i imanje. Osman-paša Resulbegović podigao je između 1716. i 1718. godine tvrđavu na brdu Hum iznad Pridvoraca.[73] Danas joj nema ni traga, jer su Italijani za prošlog rata na ovom brdu gradili bunkere. Od islamskih spomenika ovdje se danas nalaze: džamija, mekteb, gasulhana, groblje, ruševine Hadžihasanovića kule i londže i dvije mlinice.

Džamija je građena od tesanog kamena i ranije je bila nešto niža i pokrivena pločom. Prije dvadesetak godina grom je pukao u njenu munaru i dobro je oštetio. Džematlije su je dogradile oko jedan metar u visinu, pa danas djeluje kao da je nanovo sagrađena. Džamija nema otvorenih sofa i s lijeve strane ulaza u nju uređena je jedna prostorija za održavanje vjerske pouke. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara oktogonalna oblika visoka oko 15 metara i gasulhana. Upisana je u gr. ul. k.o. Pridvorci broj 300-1 i zaprema s predvorjem 148 m² površine.

Iz natpisa uklesanog na maloj ploči iznad ulaznih vrata saznajemo da je džamija sagrađena 1219. (1804) godine. Natpis se sastoji od četiri distiha, čiji je tekst oštećen i slabo čitljiv, pa se u cijelosti ne može

73. V. Skarić, Popis... str. 45; Isti, Trebinje... str. 21; Isti Podaci... str. 64.

dešifrirati. U natpisu se, nakon islamskog očitovanja (kelimei šehadeta), i zahvale Allahu (dž.š.) kaže da su potrebe iziskivale podizanje džamije na ovom mjestu i da su je vlastitim sredstvima sagradili dobri i požrtvovani ljudi. Iz natpisa se razumije da džamiju nije podigao jedan vakif, nego više njih, kao i onu u Čičevu. Priča se da su je gradili članovi porodica: Bračkovića, Bučuka, Ćatovića, Gatačkića, Hadžihasanovića i Viđena.

Imamsku i mualimsku dužnost u Pridvorcima vršili su slijedeći: hadži hafiz Mustafa ef. Bračković, sin Mehmedov, bio je 1283. (1866) godine imam i hatib ove džamije i za vršenje tih dužnosti primio je plaću iz državne blagajne, iz prihoda trebinjskog kadiluka. Ovdje su u isto vrijeme živjeli: hadži Alija Bračković, sin hadži Omerov, hafiz Sadik ef. Erkočević i Hamza ef. Hadžihasanović. Hafiz Smail ef. Alečković, sin Hasan-agin, bio je 1886. godine mualim i kasnije više godina imam u Pridvorcima.[74] Umro je u Pridvorcima 1903. i sahranjen u groblju kod džamije, gdje mu se grob s lijepim nišanima i sada nalazi. Imami i mualimi u ovom mjestu bili su još: hafiz Zaim ef. Ćatović, hafiz Derviš ef. Ćatović, hafiz Husein ef. Zupčević i hafiz Murat ef. Bešović. Posljednji stalni imam ove džamije bio je Muhamed ef. Nukić, koji je bio porijeklom iz Banje Luke. U ovu džamiju su petkom i bajramima dolazili i muslimani iz Gomiljana, a ponekad i iz Čičeva. Džamija nema stalnog imama od 1941. i danas se povremeno otvara, i to samo uz ramazan i uz bajrame.

Pred džamijom se nalazi groblje s više nišana iz novijeg doba. Ovdje smo našli samo dva nišana koji datiraju iz prošlog stoljeća, koji označavaju grobove: hadži Ali-bega Ćatovića, sina Ali-begova, koji je umro 1283 (1867), i Devlije Kočo, kćerke Abdulah-agine, koja je umrla iste godine. Ovdje je sahranjen i hadži Mahmud ef. Ćatović, sin Mustafa-agin, koji je živio od 1854. do 1938. godine. On je više godina bio mutevelija vakufa u Pridvorcima.

Vakuf ove džamije imao je 1913. godine u svome posjedu dućan u Trebinju i vinograd i groblje, koji su te godine dali 496 kruna prihoda. Imamu koji je ovdje vršio i mualimsku dužnost isplaćeno je 438 kruna.[75]

U Hadžihasanovića mahali u Pridvorcima nalazila se do 1918. jedna impozantna građevina, poznata pod imenom Hadžihasanovića kula. Sastojala se od dvije spojene na sprat građevine zgrade, između kojih je bila dograđena kula na dva sprata i sve pokriveno krovom pod pločom. U zgradu se ulazilo kroz veliku na ćemer građenu kapiju u prizemlju, na čijem je nadvratniku s vanjske strane bio uklesan natpis (tarih). U njemu je pisalo da je kulu 1266. (1849) godine sagradio Numan, sin Mehan-Huseinov. Po vanjskom izgledu kule može se zaključiti da ju je gradio bogat feudalac koji je ne samo u njoj stanovao nego se iz nje i branio kada su na Pridvorce udarali uskoci i hajduci iz Primorja. Kulu je 1901. godine kupio Marko Vučurović od Muhamed-age Hadžihasanovića. Priča se da je u ćošku poduprtim hrastovim gredama živjela i tkala vještа tkalja. Kula je djelomično srušena 1918, a potpuno 1943. godine.[76] Od nje su se do

74. STK, str. 36, 93, 100 i No 282; Salnama za 1304. (1886) godinu.

75. Proračuni vakufa u BiH za 1913. godinu.

Džamija u Pridvorcima

danas sačuvali samo ruševine i na ćemer građena kapija obrasla gustim bršljanom. Ovdje je još postojala Bračkovića kula koja je sada vlasništvo Ambulija.

Nedaleko od ove kule Hadžihasanovići su sagradili bunar i iznad njega kulu na sprat. Ova kula je bila poznata pod imenom „londža" i u njoj je povremeno stanovala Hadžihasanovića posluga. Još se vide ruševine koje su u korov zarasle. Hadžihasanovići su u Pridvorcima imali han i ahar koji je sada vlasništvo Bučuka. U ovom aharu ili konaku odsjedali su za turske uprave putnici-namjernici koji su ovdje, za određeno vrijeme, imali besplatan stan i hranu.

Hadžihasanovića kula u Pridvorcima

Ostaci Hadžihasanovića Lonđe u Pridvorcima

Pored kule, londže, hana i ahara u Pridvorcima, Hadžihasanovići su nakon iseljenja iz Herceg-Novog sagradili tabiju i kulu u Trebinju, u kojima je za turske uprave bila stalno stacionirana vojska.[77]

Hadžihasanovići su doselili u Pridvorce iz Herceg-Novog. Mustafa Hadžihasanović živio je u Herceg-Novom do 1687. i ovdje imao kuću i posjede. Mletački general Korner darovao je sva njegova imanja Vicku Skurli, činovniku katastarskog ureda u Herceg-Novom.[78]

Na kraku Trebišnjice koji protiče ispod Pridvoraca postoje Bračkovića i Ćatovića mlinice. Na ovoj rijeci sagrađeno je za turske uprave više kola (dolab) za natapanje zemljišta koja su uništena regulacijom Trebišnjice. Danas u Pridvorcima postoji još samo Ćatovića kolo.

Na području džemata Pridvorci živjele su slijedeće muslimanske porodice:

U Pridvorcima: Bračkovići, Bučuci, Ćatovići, Gatačkići, Hadžihasanovići, Hadžimešići, Mujčinagići, Fajčihašići i Viđeni. Izumrli su: Mučići i Nevesinjci.

U Gomiljanima: Hadžiahmetovići, Hadžismailovići, Koče, Malkoči i Viđeni. Ovdje su 1867. godine živjeli: Mustafa Hadžismailović, sin hadži Abdulahov, Hasan Kočo, i Osman Malkoč koji je ovdje kupio zemlju od Alije Ćatovića iz Pridvoraca. U Gomiljanima postoje kule Koča i Viđena, u kojima vlasnici i danas stanuju.[79] U Kočinoj kuli pod krovom umotan u limenu foliju visi Kur'an. Prema pričanju Šućrije Koče, obješen je kada je kula sagrađena. Sudeći po hrđi na limu, Kur'an bi mogao biti dosta star, ali se bez otvaranja o njemu ne može ništa pouzdano reći.

D. USKOPLJE

U Uskoplju koje je od Trebinja udaljeno dvadesetak kilometara i gdje je do 1976. bila raskrsnica željezničkih pruga: Hum, Dubrovnik i Zelenika, živjeli su muslimani od prvih dana turske vladavine. Turci su ga zauzeli u oktobru 1465. i pripojili Hercegovačkom sandžaku, u čijem je sastavu ostao sve do okupacije 1878. godine. Koje su muslimanske porodice u Uskoplju živjele i da li je za turske uprave ovdje sagrađena neka islamska ustanova ništa se ne zna. Sulejman Fetahagić, sin Jusufov, imao je 1867. posjede u Uskoplju.[80]

76. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. III, Sarajevo, 1982, str. 363; Vlado Vučerović, „Još nešto o londži," *Glas Trebinja*, Trebinje, 1982, broj 505. Ovdje je donesena lijepa fotografija ove kule.

77. S. Delić, Gatačko... str. 167.

78. Petar D. Šerović, „Borbe s Turcima oko Herceg Novog do njegova konačnog oslobođenja 1687. godine," *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, IV, Kotor, 1955, str. 22; Dr R. Samardžić, n.d. str. 172 i 193.

79. STK, str. 1, 77 i 78; S. Delić, Crkva... str. 57.

80. STK, No 388; Dr. M. Dinić, Zemlje... str. 250.

Ovdje je polovinom 16. stoljeća radio jedan imaret, za koji se ne zna ko ga je i kada sagradio. Vakuf ovog imareta imao je u svome posjedu ispaše na otoku Posrednici, na ušću Neretve kod Opuzena.[81] Mutevelija imareta se više godina sporio s Dubrovčanima koji su na Posrednici napasali stoku, a i hercegovački Vlasi su preko zime ovdje stoku dogonili. Nakon više godišnjih pregovora sklopljen je 1577. godine između njih ugovor po kome su Dubrovčani dobili pravo da stalno koriste Posrednicu i da za to starješini imareta u Uskoplju plaćaju godišnje sto dukata i pet stotina aspri za travarinu.[82] Gdje je ovaj imaret bio lociran i kada je prestao raditi i srušen, ništa se ne zna. On je, možda, služio kao besplatna kuhinja putnicima-namjernicima, a i kiridžijama koji su ovuda karavanima pregonili raznu robu iz Bosne u Dubrovnik i obratno.

E. ZASAD

Mlečani su u jesen 1689. godine zauzeli oko Trebinja deset kula. Kada nisu uspjeli zauzeti trebinjsku tvrđavu, oni su, za odmazdu, preselili muslimansko stanovništvo iz sela: Necvijeće, Gorica, Podglivlja, Hrupjela i Zasad u Zupce, a zatim im kuće i kule spalili i uništili sve usjeve u polju. Tada su najviše stradali Mostaći i Zgonjevo.[83] Sve ovo govori da su u drugoj polovini 17. stoljeća u selima oko Trebinja živjele, mnoge muslimanske porodice, koje su ovdje imale svoje kuće, kule i posjede.

Zasad je smješten uz cestu koja iz Trebinja vodi u Popovo polje i Ljubinje. Danas je predgrađe Trebinja, jer njegove kuće već graniče s trebinjskom periferijom. Ovdje se od islamskih objekata nalazi slijedeće: mesdžid, mekteb, gasulhana, groblje i nešto vakufske zemlje u polju. Mesdžid je lociran u mahali Obalina, stotinjak metara ispod ceste. Građen je od tesanog kamena, dimenzija oko 8x8x5 metara i od 1949. je pokriven crijepom. Sagrađen je 1867. godine, što saznajemo iz jednog hudžeta trebinjskog kadije Abdulkerima Zuhdije od 3. džumada II 1284. (2.X 1867) godine. U hudžetu se kaže da su mesdžid vlastitim sredstvima podigli muslimani Zasada i da on nema nikakva vakufa. Dalje se ističe da muslimani ovog mjesta žive na krajini (serhat), da često vode borbe s odmetnicima i da su siromašni. Za prvog imama i hatiba ove džamije postavljen je hafiz Ismail Halifa i određeno je da mu se za vršenje ove dužnosti dalje plaća iz državne blagajne (mali sanduk), iz prihoda koji se ubiru od carine.[84] Uz mesdžid je 1874. sagrađen mekteb, a 1894. i gasulhana.

81. Stara Posrednica je današnji Opuzen koju su Turci zauzeli 1490. godine (fra Vjeko Vrčić, *Neretvanske župe*, Metković, 1974, str. 117.

82. Tomo Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973, str. 226.

83. Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike*, I, Zagreb, 1868, str. 81; S. Novaković, Trebinje... str. 252.

84. STK, str. 44.

Ovaj mesdžid je opravljen 1894. iz sredstava koje je dala Zemaljska vlada za BiH i domaći muslimani. Imamsku i muslimansku dužnost u ovom mjestu vršili su, poslije hafiza Ismaila Halife sljedeći: hafiz Jusuf ef. Babović, koji je hifz završio pred mula Salihom ef. Pervanagićem, Ahmed ef. Duraković, Halil-hodža Mešović i Husein ef. Dizdarević. Povremeno je ovu dužnost vršio i imama zamjenjivao još Muharem Babović. U vrijeme izgradnje mesdžida u Zasadu su živjeli još sljedeći alimi: hafiz Mehmed ef. Volić, Ali ef. Babović i neki Omer-hodža, koji su, sigurno, vršili neku vjersku dužnost u Zasadu, susjednim Mostaćima ili drugdje.[85] Mesdžid nema stalnog imama i povremeno se, i to samo uz ramazan, otvara.

Vakuf ovog mesdžida imao je nekoliko dunuma zemlje u polju ispod Zasada, na mjestu Redžepovina. Ovo zemljište su uvakufile i u dobrotvorne svrhe (hajr) dale Esma i Aiša Babović, koje su 1898. odselile u Tursku. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1913. godine 23, a rashodi 20 forinti.[86] Ovo zemljište je uzurpirano i danas služi za igralište.

U malom groblju ispod mesdžida nalazi se nekoliko nišana koji označavaju grobove: Sulejmana Kapića, sina Jusufova, umro 1216. (1801), Muharema Volića, sina Huseinova, umro 1256. (1840), Mule Bekić, žene Ahmed-age Omanovića, umrla 1317. (1899), Ibrahim-age Berberovića, sina Omer-agina, umro 1323. (1905) i Ahmed-age Omanovića, umro 1358.(1939) godine.

Trebinjski vakif Osman-paša Resulbegović, sagradio je u Zasadu pokraj ceste jednu kulu odbrambenog karaktera, čije se ruševine i danas vide. U blizini kule on je prije 1728. iskopao jednu čatrnju, koja je porušena kada se prije desetak godina put proširivao. U Zasadu su se nalazile još četiri kule koje su bile podignute u obliku pravilnog romba: Baketića (Babovića), Durakovića, Resulovića i zvana Hinšovića.[87] Za Hinšovića kulu se priča da su je gradili Grci. Ovaj naziv dobila je zbog toga što je bila vlasništvo Hilmije Babovića, koga su skraćeno, ili iz milja, zvali Himšo. Neki Golić koji je u Zasad doselio iz Nevesinja, oženio je unuku spomenutog Himše, pa je ova kula kasnije bila poznata pod imenom Golića kula.

Sve četiri spomenute kule bile su tvrdo građene i da bi im zidovi bili jači i za obranu sigurniji, priča se da su graditelji u malter stavljali zajtin i jaja. Imale su četverouglast oblik, a sistem puškarnica obezbjeđivao je kružnu obradu. U njih se ulazilo preko pokretnih mostića („na čekme ćuprija"), koji su se svaki dan ujutro rasklapali, a uveče sklapali. Za Resulovića kulu se čak priča da je imala devet spratova. Ove kule podizali su begovi feudalci uz važnije komunikacije i raskrsnice puteva prvenstveno da bi pojačali bezbjednost Trebinja i efikasnost njegove

85. STK, str. 33, 36 i 78; Salnama za 1304. (1886) godinu; *Bošnjak*, Sarajevo, 1894, broj 6. Ovdje piše da je džamija u Zasadu sagrađena prije 25 godina, što izlazi da je podignuta 1869. godine.

86. Proračuni vakufa u BiH iz 1913. godine, str. 115.

87. M. Busuladžić, Osman-paša... str. 283; Glas Trebinja, Trebinje, 1960, broj 84.

obrane. One nisu služile samo za obranu, nego su age i begovi u njima s porodicama i stanovali.[88] Bogatiji su čak podizali i londže (ljetnikovce), a neki i čardake. Sve spomenute kule, osim Babovićeve, nalaze se u ruševnom stanju. Babovića kula je situirana na dnu mahale Obalina, nedaleko od polja, ima tri sprata i veliku čatrnju i vlasnik u njoj i danas stanuje. U danima oslobođenja Trebinja ovu kulu je crtao Branko Šotra. Crtež je objavljen u *Komunistu*, beogradsko izdanje, 1969. sa netačnim potpisom: Motiv iz Stoca (Hercegovina).

U Zasadu su živjele ili imale posjede slijedeće muslimanske porodice: Akšamovići, Alečkovići, Arslanagići, Babovići, Bačkići, Begovići, Bekići, Berberovići, Bizovići, Budalice, Bureci, Čustovići, Defterdarevići, Golići, Hadžibajramovići, Kapići, Kurtovići, Mustajbašići, Omanovići, Resulovići, Robovići, Šuljci, Topčibašići i Volići. Preci većine ovih porodica doselili su ovdje u drugoj polovini 17. stoljeća iz mjesta crnogorskog primorja. Jedna mahala u Zasadu nosi naziv Alečkovina i u njoj su se, kad su iz Herceg-Novog izbjegli, Alečkovići prvi naselili. U zasadu su 1867. živjeli slijedeći Alečkovići: Salih, Ahmed i Rešid, sinovi Huseinovi, Mehmed, koji je imao kuću u Podglivlju, Mustafa, koji je od Hajdarhodžića iz Čepelice kupio zemlju u Mirilovićima, općina Bileća, Derviš, Muharem i Hafiz Ismail, sin Hasanov, koji je imao brata Sulejmana i sestre: Zulejhu i Devlu. Hafiz Ismail i sestre mu imali su posjede u Zvjerini u općini Bileća, koje su prodali nekom Simi za 1.600 groša. Hafiz Ismail je identičan sa ranije spomenutim hafizom Ismailom Halifom prvim imamom mesdžida u Zasadu, koji je kasnije bio više godina imam u Pridvorcima.[89] Umro je 1903. godine i sahranjen u groblju kod džamije u Pridvorcima, gdje mu se grob s lijepim nišanima i danas nalazi.

Babovići su doselili u Zasad iz Bijele, jednog od najljepših sela u hercegnovskoj općini. Na njihovo življenje u Bijeloj podsjeća nas lokalitet „Babovina", koji se nalazi na području ovog mjesta. I u Površi se nalazi lokalitet Babovina. Jusuf, sin Babovićev, i Sulejman Resulović napali su 1684. na Staro Slano i odavde otjerali u Herceg-Novi 300 tovara dubrovačke robe.[90] Ovo je najstariji poznati spomen ovim dvjema porodicama, a spomenuti Babović je, možda, rodonačelnik porodice Babovića, od koje jedan ogranak živi u Fatnici, općina Bileća. U jednom hudžetu ljubinjskog kadije Ibrahima od džumada II 1159. (1746) godine spominje se među svjedocima iz Trebinja i Sulejman-baša Babović.

88. Petko Luković, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine," *Vesnik Vojnog muzeja*, 2, Beograd, 1955, str. 139-140. Ovdje na strani 139 donesena je fotografija ruševina Resulovića kule u Zasadu. Građena je od tesanog kamena i dok se uzgor nalazila predstavljala je impozantnu građevinu. Na fotografiji se vidi prizemlje po dva velika prozora na prvom i drugom spratu i više puškarnica. Ruševine govore da je ovu kulu gradio bogat feudalac.

89. STK, str. 50, 68, 93, 96, No 16, No 319 i No 355; Salnama za 1304 (1886) godinu.

90. Petar Šerović, „Bijela u Boki Kotorskoj, starine i porijeklo stanovništva," SSK, CV, Beograd, 1954, str. 184; V. Skarić, Trebinje... str. 61.

Godine 1867. u Zasadu su živjeli slijedeći Babovići, koji su ovdje imali kuće, kulu, čatrnju, bunar, kolo na Trebišnjici i zemlju: Ali ef. Abdulah, sin hadži Hasanov, Hasan, berbera, Ismail, sin Ahmeda, berbera i Omer-aga.[91] Ova je porodica dala i dvojicu hafiza: hafiz Jusuf ef., koji je bio imam u Zasadu i hafiz Hasan ef., koji je bio imam Osman-pašine džamije u Trebinju.

Begovići su doselili u Klobuk iz Risna i dok su tamo živjeli prezivali su se Rizvanagići. Oni su bili dizdari klobučke tvrđave i po tradiciji, prvi dizdar iz ove porodice bio je Hadžo Rišljanin, novski džumrukčija, koji se spominje u više narodnih pjesama. Iz ove porodice potječu i Begovići koji žive u Zasadu. Osman Begović bio je kapetan trebinjske kapetanije od 1701. do 1710. godine. Bektaš i Ibrahim-beg Begović živjeli su u Zasadu 1867. godine.[92]

Volići se, uz Omanoviće, smatraju najstarijom porodicom u Zasadu. Godine 1867. ovdje su živjeli slijedeći Volići: hafiz Mehmed ef. hadži Salih i Husein, muhtar, koji je držao dućan u trebinjskoj čaršiji. U Zasadu se nalazi Volića mahala i Volića bunar. O ostalim porodicama u Zasadu nemamo više nikakvih podataka.

U spomenutom sindžilu trebinjskog kadije iz 1867. godine poimenično se spominju sljedeća lica koja su u Zasadu živjela i imala posjede: Smail Akšamović, Mustafa Arslanagić, Deli Abdulah Bačkić, Smail Berberović, Halid Budalica, Salih Čustović, Jusuf Hadžibajramović, Ibrahim Kurtović, Sulejman Resulović, Hasan Robović, Alija Topčibašić, Husein-aga, sin Bešin, i Mustafa, sin hadži Alibegov.[93]

Na rijeci Trebišnjici, čiji jedan krak, teče ispod Zasada i Mostaća, bilo je ranije više kola za navodnjavanje zemljišta. Ovdje su 1867. postojala kola slijedećih porodica: Alečkovića, Babovića, Hadžiahmetovića, Madžovića, Omanovića i Volića.[94]

F. MOSTAĆI

Mostaći su udaljeni od Zasada oko 2 km i smješteni su uz cestu koja iz Trebinja vodi u Ljubinje i Stolac. Ovdje se od islamskih objekata danas nalaze: mesdžid, mekteb, gasulhana, namaztaš, tri groblja i nekoliko vakufskih njiva. Mesdžid je lociran u Fetahagića mahali oko 150 metara ispod ceste. Građen je od tesanog kamena i po svome vanjskom izgledu

91. STK, str. 33, 36, 45, 93 i No 300; *Naselja srpskih zemalja*, SK, knj. II, Beograd, 1903, str. 829; M. Busuladžić, n.d. str. 277. Ovdje je izvorno i u prevodu donesen tekst budžeta.

92. STK, str. 46 i 93; Henrik Renner, *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko*, preveo Iso Velikabović, Mitrovica, 1900, str. 346; S. Delić, Gatačko polje... str. 796; H. Kreševljaković, Kapetanije... str. 138.

93. STK, 33, 36, 44, 69, 74, 78, 85, 88, 91, No 313, No 335, No 376 i No 400.

94. Po nazivima vlasnika kola može se zaključiti da je u Zasadu živila porodica Madžović koja je izumrla ili se raselila.

Mesdžid u Mostaćima

sličan je mesdžidu u Zasadu. S njega je 1972. skinuta ploča, koja je bila dotrajala, i on je od tada pokriven crijepom. Opravljao se je iz prihoda vakufa Osman-paše Resulbegovića u Trebinju. Upisan je u gr.ul.k.o. Mostaći broj 234-I, kat. čest. 2/42 i zaprema 82 m² površine. Uza nj je u isto vrijeme sagrađen i mekteb, a 1970. i gusulhana. U jednom izvještaju iz 1906. piše da u Zasadu i Mostaćima postoje džamije i mektebi i da imami besplatno podučavaju djecu, jer su stanovnici ovih mjesta siromašni.[95]

Iz jednog hudžeta trebinjskog kadije saznajemo da su ovaj mesdžid sagradili muslimani Mostaća 1283(1866) godine. Tu piše da muslimani ovog mjesta žive na krajini (serhat), da stalno vode borbu s odmetnicima i uskocima i da su siromašni. Zato je sud odredio da se njegovom prvom imamu Ali Halifi, sinu hadži Jusufovu, isplaćuje iz državne blagajne (mali sanduk) po 60 para dnevno.[96]

Ovaj Ali Halifa je identičan s hadži Ali ef. Fetahagićem, koji je živio u Mostaćima u drugoj polovini prošlog stoljeća i bio poznat kao veliki protivnik austrougarske okupacije BiH. Bio je glavni agitator i vođa otpora protiv okupacije i imao veliki uticaj na pobunjene muslimane u Trebinju i Korjenićima. U više dokumenata iz tog perioda on se spominje

95. *Behar*, Sarajevo, 1906 (VII), broj 7, str. 27.

96. STK, str. 44.

pod imenom Adžail-efendija, iskrivljeno od hadži Ali ef.[97] Poslije okupacije BiH 1878. godine on je s porodicom odselio u Tursku u Ćilitiju, jer se nije htio pokoriti okupatorskim vlastima. Tamo mu je žena, zbog slabe klime i vode, odmah umrla, a on 1879. godine. Djeca mu Ahmed i Aiša povratili su se u Mostaće, gdje i danas žive njihovi potomci. Na imamskoj dužnosti Ali ef. je naslijedio mula Mahmud Hadžiahmetović.

Imamsku i mualimsku dužnost u Mostaćima od 1919. pa do smrti 1944. godine, bez ikakve plaće, vršio je hafiz Salih ef. Fetahagić.[98] Poslije njega imami i mualimi su bili: Sulejman ef. Duraković, do 1946. i Ahmed Fetahagić. Danas se ovaj mesdžid otvara samo uz ramazan.

U ovom mesdžidu, od pokretnih predmeta, vrijedi spomenuti dva bakarna čiraka, od kojih je jedan prepravljen u alem i postavljen na džamiju 1972. godine. Drugi se čuva u džamiji i iz teksta koji je na njemu ugraviran saznajemo da ga je uvakufio Husein-aga Salahović, sin hadži Pašin. Po pričanju rahm. Ahmeda Fetahagića u ovom mesdžidu se je nalazio i jedan mushaf koji je prepisao poznati trebinjski kaligraf 19. stoljeća mula Bećir Arslanagić. Nije poznato da li je sačuvan od propasti i gdje se danas nalazi. Jedan prepis mushafa posjeduje Ekrem Fetahagić iz Mostaća i po predanju, prepisao ga je neko iz porodice Fetahagića. Bilješka na kraju rukopisa otkinuta je na onom dijelu gdje počinju podaci o prepisivaču. Po rukopisu se može zaključiti da ovaj rukopis nije prepisao mula Bećir Arslanagić.

Vakuf ovog mesdžida imao je u Mostaćima dvije bare, dvije njive, vinograd i čajir koji zaprema 14.800 m² površine. Ove posjede uvakufio je Mušanaga Cvijetić, koji je umro 1922. godine. On je za ovaj mesdžid uvakufio još jedan dućan u Trebinju, koji je porušen, i zemlju u Policama. Osim toga, ovdje postoje i mezari: Fetahagića, Salahovića i Šabanagića, koji su također vakufsko vlasništvo.

U bašči Mustafe Fetahagića nalazi se ploča zvana „namaztaš" dimenzija 130x75x20 cm. Ploča ima oblik velike postećije, s gornje strane je malo obrađena i zašiljenim dijelom okrenuta prema Kibli. S jedne bočne strane nalazi se u razini terena, dok je s druge tri strane slobodna. Ovu ploču postavili su braća Salih ef. i Jusuf ef. Fetahagić, koji su, kada bi u bašči radili, na njoj klanjali. Ona predstavlja svojevrstan i jedinstven spomenik, jer nešto slično nismo vidjeli ni u jednom drugom mjestu Hercegovine.

Ne zna se da je na području Trebinja ikada postojala tekija, ali ima podataka da je bilo derviša i ljubitelja tarikata. O tome govori i prepiska vođena između nekih ličnosti sa ovog područja i travničkih muftija Muhamed Derviša i Muhameda Hazima, šehova nakšibendijskog tarikata, koji su imali dosta murida. Tako je Salih Babović iz Zasada dobio „idžazet" da može učiti „evrad". Idžazet je izdao šejh Muhamed

97. H. Bračković, n.d. str.30; Danilo Tunguz Perović, *Odjek nevesinjske puške 1875. godine*, Sarajevo, 1923, str. 42.

98. *El-Hidaje*, Sarajevo, 1944, broj 9-10, str. 310.

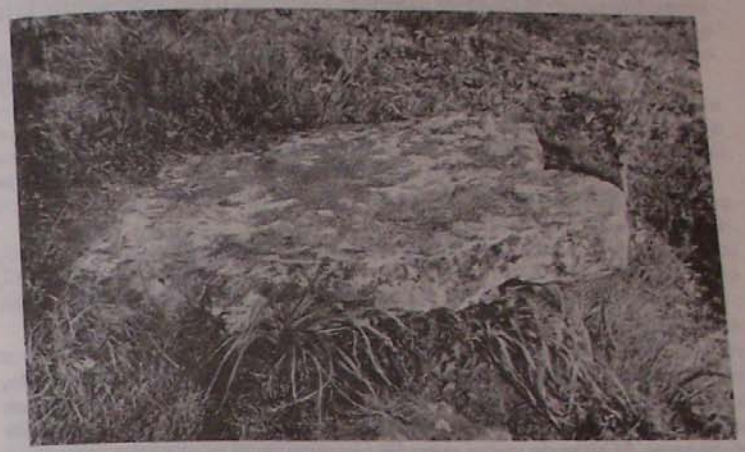

Namaztaš u Fetahagića bašči u Mostaćima

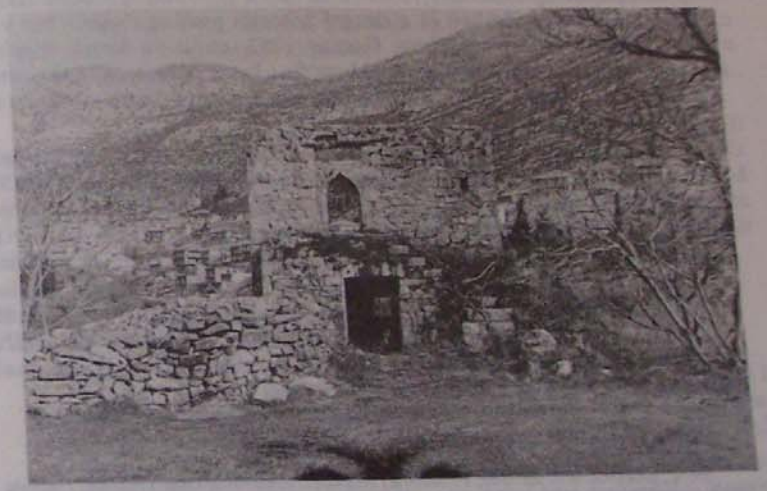

Fetahagića Londa u Mostaćima

Korkut, muftija u livi Travnik 1282. (1865) godine. Isti idžazet dobio je i hafiz Salih Fetahagić, sin Sulejmanov, od „ubogog sluge bijednog nakšibendije" Muhameda Hazima (Korkuta), travničkog muftije 1310. (1892).

U Mostaćima se do danas sačuvalo nekoliko starih stambenih zgrada koje imaju zanimljivih detalja u svojoj arhitekturi. Osim toga, ovdje postoje i dvije londže (ljetnikovca): Fetahagića i Hadžiahmetovića. Prva se nalazi u ruševnom stanju, dok je drugu vlasnik opravio i u njoj stanuje. Ovdje postoje i ruševine kule Alage Fetahagića, u kojoj je stanovao Bešović. U susjednim Gomiljanima nalazile su se nekad dvije kule koje su 1691. Mlečani zapalili. Ovdje postoji i Hadžiahmetovića mlin, a u Gornjim Kočelima Baltadžin mlin.[99]

U Mostaćima su živjele ove muslimanske porodice: Cvijetići, Fetahagići, Hadžiahmetovići, Hadžismajlovići, Resulovići, Salihovići, Šabanagići i Više, čiji su preci u drugoj polovini 17. stoljeća doselili ovdje iz Herceg-Novog, Risna i drugih mjesta Crnogorskog primorja.

Šabanagići se smatraju najstarijom i najbogatijom porodicom u Mostaćima. Oni su ovdje sagradili najljepeše građevine, i, kako se priča, dva bunara pitke vode koji služe u opće svrhe (hajr). Jedan se nalazi na dnu Fetahagića mahale, uz samo polje, a drugi pod Hadžiahmetovića kućama. Misli se da su oni sagradili i kameni most sa dva luka na potoku Bare ispod Mostaća.[100] Na ovu porodicu danas nas podsjeća groblje zvano „Šabanagića mezari", u kome se nalazi grob nekog Kučuk-Alije i Osmana Šabanagića koji je u drugoj polovini prošlog stoljeća bio više godina muhtar u Mostaćima. Godine 1867. ovdje su živjeli slijedeći Šabanagići: Osman, Abdulah, sin Mustafin i Jusuf. Šabanagići su koncem turske vladavine odselili u Tursku i od ove porodice danas više niko ne živi u Mostaćima.

Fetahagići vuku porijeklo od Abdulfetaha, zeta Osman-paše Resulbegovića. Jusuf-aga Fetahagić i Osman Zubac naplaćivali su 1759. godine carinu (badž) na klancima dubrovačke skele. Porodično predanje, opet, kaže da su tri brata: Dizdar, Fetah i Serdar doselili u Herceg-Novi iz Anadolije u Turskoj i da su od njih postale porodice: Dizdarevići, Fetahagići i Serdarevići, čiji potomci i danas žive u Hercegovini. Godine 1867. u Mostaćima su živjeli slijedeći Fetahagići: Ali ef., sin hadži Jusufov, Ahmed, Hasan, Osman, sin Huseinov, Sulejman, sin hadži-Jusufov, Omer, sin Abdulahov a ovaj sin Bektašev. Fetahagići su imali posjede u Uskoplju i Živaniću.[101]

99. P. Luković, n.d. str. 140; P. Šerović, Nekoliko ... str. 310; Glas Trebinja, Trebinje 1982, broj 502 i broj 503.

100. Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str. 237-238. Ovdje je dat samo tehnički opis mosta.

101. STK, 42, 68, 62, No 341, No 367 i No 388; M. Busuladžić, n.d. str. 281; V. Skarić, Podaci... str. 56.

U Fetahagića groblju sahranjeno je više Fetahagića između kojih spominjemo slijedeće: Saliha, Suljagu, Ibrahima i hafiza Saliha. Suljagini sinovi su: hafiz Salih ef., Jusuf ef. i Muhamed ef. Prva dvojica su bili imami u Mostaćima i Trebinju, a Muhamed ef. u Istanbulu. Jusuf ef. je do 1921. godine bio imam Osman-pašine džamije u Trebinju i slovio kao dobar poznavalac orijentalnih jezika, o kome smo ranije govorili.

Ima mišljenja da su potomci Radoja Mihaljevića, ktitora živopisa u crkvi sv. Klimenta u Mostaćima, prešli na islam i da i dan današnji postoje u Mostaćima i Trebinju, zabilježio je Vid Vuletić (Dopisi, 41) ne navodeći izvor.

Resulovići su doselili iz Herceg-Novog i za njih se priča da su arapskog porijekla, jer riječ „resul" na arapskom jeziku znači poslanik. Neki predak ove porodice sagradio je pred oko dvije stotine godina kulu u Zasadu, o kojoj smo ranije govorili. Godine 1867. u Mostaćima je živio Abdulah Višo, sin Ahmedov.

U nizu turskih utvrđenja, koja su bila situirana na strateški važnim tačkama oko Trebinja, bila je i kula kod mosta na Dražin-Dolu. Ova kula i nekakav most kod nje preko Trebišnjice skelom prelazilo. Današnji kameni most na Dražin Dolu sagradila je turska vojska u vremenu od augusta 1873. do 1876. godine.[102] Most je drveni na kamenim nosačima koji i danas postoji. Na trećem nosaču mosta na dva kamena bloka uklesana su dva polumjeseca, a na trećem „asrun aziz". Iz tog natpisa razumije se da je ovaj most sagrađen za vrijeme sultana Abdulaziza (1861-1876). Na četvrtom nosaču uklesane su riječi „vali Asim-paša", što pomaže da još preciznije datiramo gradnju mosta. Na petom nosaču uklesan je polumjesec i kvadrat namijenjen za godinu dovršenja mosta, koja, iz nepoznatih razloga, nikad nije uklesana.[103]

Radi obezbjeđenja puta za Dubrovnik, Turci su u vrijeme ustaničkih nemira pored ove saobraćajnice podigli sedam kula. Prva od njih sagrađena je u Dužima, nedaleko od Dražin-Dola, poznata je pod imenom „Birindži kula". Baza joj je krug, ima jedan sprat i do kraja turske vladavine služila je kao karaula. I danas se vidi pored stare ceste koja je ranije iz Trebinja preko Dražin Dola i Duži vodila u Dubrovnik.

G. LJUBOMIRSKA NAHIJA I TREBINJSKA BRDA

Srednjevjekovna župa Ljubomir prostire se sjeverno od Trebinja i zauzima planinski prostor koji graniči s općinama Bileća i Ljubinje. Naselja ove župe nanizala su se oko Ljubomirskog polja, koje je dugo 10,5

102. V. Skarić, Trebinje... str. 138; Vojislav Bogičević, „Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u BiH pred ustanak 1875. godine," *God. Istor. društva BiH*, I, Sarajevo, 1949, str. 221-222; A. F. Giljferding, n.d. str. 160-161. Ovdje piše da je 1858. na području trebinjske općine, kojoj su tada pripadala sela: Hrupjela, Gorica, Mostaći, Dražin Do, Gomiljani, Volujac i Čičevo, bilo 356 muslimanskih kuća.; Dž. Čelić i M. Mujezinović, n.d. str. 250.

103. Ove podatke dobio sam od Ismeta Bušatlića iz Sarajeva.

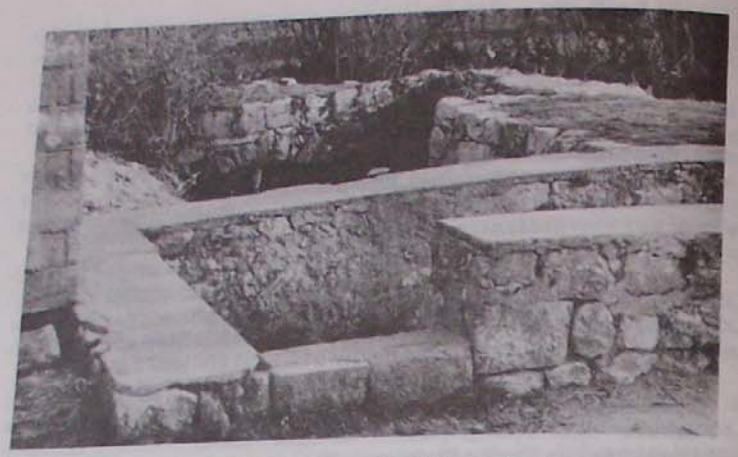

Hadžismajlovac (Lonđa) u Ljubomiru

široko 0,5 do 1,5 km i zaprema oko 8 km² površine. Na području ove župe i trebinjskih brda formiralo se je tokom prošlih stoljeća više od četrdeset sela i zaselaka, a centar župe bio je u Vrhpolju. Kroz župu je u srednjem vijeku i za turske uprave vodio od Dubrovnika trgovački drum koji je išao preko Trebinja, Bileće, Gacka, Foče i Goražda čak u daleki Istanbul. Ovim drumom prevozili su trgovački karavani, u oba pravca, raznu robu. Turci su ovu župu (nahiju) zauzeli u septembru 1465. i ona se od tada u izvorima spominje kao „jurisdikcio Turcorum". Ova je nahija za turske uprave bila u sastavu fočanskog, blagajskog, novskog, ljubinjskog i trebinjskog kadiluka u Hercegovačkom sandžaku.[104] Od 1878. do danas sela Ljubomirske nahije i trebinjskih Brda nalaze se na području sreza odnosno općine Trebinje.

Kad je počela i kako je tekla islamizacija u ovoj nahiji, nije poznato. U predtursko doba ovdje su živjeli bogumili što svjedoče nekropole stećaka kojih ima na više mjesta. Prvi muslimani u ovoj nahiji bili su, kao i drugdje, u osvojenim dijelovima Hercegovine, osvajači - janjičari i spahije, ali se ne zna kakvog su porijekla oni bili. Njihov broj se povećavao prelaskom na islam domaćeg bogumilskog stanovništva, a i doseljavanjem muslimana iz Primorja kada su Mlečani 1687. godine konačno od Turaka preoteli Herceg-Novi.

U Ljubomiru je 1573. godine kratko vrijeme boravio Gazi Deli Hasan-paša Predojević, bosanski beglerbeg, o kome smo ranije govorili.

104. Konstantin Jireček, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittlalters*, Prag, 1879, str. 23; Dr M. Dinić, Zemlje... str. 247; H. Šabanović, n.d. str. 157.

On je 14. maja 1573. poslao iz Ljubomira po nekom Memi-hodži pismo Pavlu Bridoviću u Dubrovnik, koji je bio turski špijun i slao izvještaje Hasan-paši o prilikama u Austriji, a on ih prosljeđivao Porti.[105] Ovaj Memi-hodža je oko 1573. živio u Ljubomiru i bio, možda, mualim ili imam. Ovo je jedini nama poznati spomen jednom učenom čovjeku (hodži) koji je za turske uprave živio na području Ljubomirske nahije. U selima ove nahije i trebinjskih Brda živjelo je polovicom 17. stoljeća više muslimanskih porodica. Uskoci i morlaci iz Primorja su 1661. pobili i zarobili mnogo muslimana u okolini Trebinja i iz Ljubomira su odveli: Ahmeda, Aliju i Hasana Ramadanovića, Sulejmana Ratića i Zafera Suljevića. Iz Turana u trebinjskim brdima odveli su: Ahmeda, Arslana, Mahmuda, Ćerima i Rahimu, i sviju ih kao roblje prodali u Napulju u Italiji. Ovaj popis se odnosi na izvezeno roblje iz Boke Kotorske u vremenu od 9. maja do 15. juna 1661. godine.[106] Mlečani su u jesen 1689. porušili kuće, kule i uništili sve usjeve u Podglivlju i nekim drugim selima oko Trebinja. Bosanske valije slale su 1735-1737. godine bujrultije ljubinjskom kadiji, trebinjskom muhafizu Ibrahim-paši i kapetanima u kojima im naređuju da se bore protiv odmetnika koji se početkom svakog proljeća odmeću u šume i biju i pljačkaju stanovnike u selima oko Trebinja.[107] Uskoci, morlaci i hajduci iz Primorja i Crne Gore često su napadali na sela Ljubomirske nahije i trebinjskih Brda i ubijali i palili sve do čega su došli. Zato je život muslimana na ovom području bio za sve vrijeme turske vladavine, i kasnije, stalno ugrožen i oni su se morali boriti ili u utvrđene gradove bježati. Ta stalna stradanja muslimana potvrđuju i šehitski nišani kojih u ovom kraju ima na nekoliko mjesta.

Od početka 17. stoljeća pa sve do osnutka trebinjskog kadiluka 1865. godine Ljubomirska nahija i trebinjska Brda bili su u sastavu ljubinjskog kadiluka. Stanovnici ove nahije platili su 1192. (1778) godine 677 groša na ime izdržavanja dvora bosanskog valije (taksit), što potvrđuje da je ovaj kraj u to doba bio dobro naseljen. U općini Trebijovi u trebinjskim Brdima bilo je 1858. godine trinaest muslimanskih kuća, ali u izvoru nije navedeno u kojim selima su se one nalazile i u čijem su vlasništvu bile.[108]

Više muslimanskih porodica iz Trebinja i okoline imale su u drugoj polovini prošlog stoljeća kuće, kule, čatrnje, mlince i zemlju u ovom kraju, od kojih su neke ovdje i stalno stanovale. Salih i Ahmed Alečković, sinovi Huseinovi, imali su 1867. kuću u Podglivlju. Alečkovići su još imali posjede u Zvjerini i kulu u Ljubomiru, a Hajdarhodžići zemlju u Mirilovićima. Devlet-hanuma Alečković, kći Hasanova a žena Ahmeda Hadžismajlovića, prodala je 1867. Stevanu Ivankoviću posjed u Branom Dolu za 640 groša. Mehmed Hadžiselimović, sin Hasanov, iz Ljubomira, prodao je 1865. Fejzulah-agi i Ajdinu Šehoviću, sinovima hadži

105. Dr Aleksa Ivić, Pisma Hasan-paše Hercegovačkog iz 1573. godine, SSKA, Beograd, 1910, XLIX, drugi razred, 42, str. 22.

106. Dr A. Solovjev, n.d. str. 159 i 162; V. Korać, n.d. str. 435.

107. SLJKA, str, 4, 5, 9 i 12; Š. Ljubić, n.d. str. 81.

108. SLJK, str. 15; A. F. Giljferding, n.d. str. 27.

Ahmedovim, kuću i dvije njive u Paniku za 960 groša. On je iste godine prodao Ahmedu, sinu Ibrahimovu, mlinicu u Podvoru za 600 groša. Salih-aga Hadžismajlović, sin Smailov, iz Ljubomira, prodao je 1865. Sulejmanu i Abdulazizu Šehoviću, sinovima hadži Bektaševim, sijenicu i zemlju u Mosku za 40 groša. Ahmed Hadžismajlović, sin Smailov, iz Podvora, u jafti Ljubomir, prodao je 1867. Abdulahu Bračkoviću dvije njive i kolo (dolab) za navodnjavanje zemljišta u Mostaćima za 2.000 groša. Mustafa Hadžismajlović, sin Ridvanov, iz Podvoraa umro je 1865. i ostavio slijedeće nekretnine: kuću, sijenicu i mlin u Podvoru i kuće u Mirilovićima, Paniku u Pridvorcima. Sulejman Hadžismajlović, sin Ibrahimov, iz Podvora, prodao je 1867. Abdulahu Bračkoviću iz Trebinja posjede i svoj dio u kolu u Mostaćima za 300 groša. Dževahira, kći Mustafina a žena Saliha Hadžismajlovića iz Podvora, imala je kuću u Lugu, koju je 1867. prodala Simi, sinu Savinu, za 400 groša. Hatidža, kći Mustafina iz Ljubomira, imala je posjede u Bihovu. Mihrijan kaduna, kći Ibrahimova a žena Mehmeda Hadžismajlovića iz Ljubomira, prodala je 1865. Ahmedu Mujčinagiću iz Pridvoraca kuću, dvije sijenice i njivu u Šumi za 400 groša. Neki Mehmed, sin Alijin, živio je 1865. u Branom Dolu i ovdje imao posjede.[109]

Fatima Šaran, kći Huseinova a unuka Muharemova, živjela je 1867. u tekiji u Blagaju a imala je posjede u Šaranima na mjestima: Glavica, Duboki do, Mladi do, Trnodo i Sirodo. Ona je za svog zakonskog zastupnika postavila hadži Muhameda sina Mehmed-Šahova, šejha tekije u Blagaju, i ovlastila ga da u njeno ime može navedenim nekretninama upravljati. U Šaranima je tada živio i zet joj Ebu Bećir Ramić, sin Alijin. Glavinić Mustafa, sin Ibrahimov, umro je 1867. godine u Šaranima u Islam-mahali. Jedna porodica Glavinića živjela je u to doba u Starom Slanom, 12 km zapadno od Trebinja. Mustafa Terzić, sin Huseinov iz Šarana, prodao je 1865. godine Ahmedu Mujčinagiću iz Pridvoraca kuću, dvije njive i guvno u Šaranima za 700 groša. U Islam-jafti u Šaranima imao je 1867. posjede Husein Šukur (Šuhur), sin Sulejmanov. Mehmed ef. Šaran spominje se u periodu od 1865. do 1867. godine više puta kao svjedok na sudu u Trebinju.[110]

U Turanima su 1867. imali posjede: mula Ahmed Cvijetić, Mahmud Babović i Hasan Ramić. Abdulah Bračković iz Trebinja kupio je 1867. od nekog Jovana kuću, sijenicu, čatrnju i bostan u Turanima za 400 groša. Hasan Ramić, sin Abdulahov, iz Turana, prodao je 1867. Ebu Bećiru Ramiću, sinu Alijinu, kuću u Lomačima za 650 groša. Begana, kći Mustafina iz Turana, prodala je 1867. Nikoli Kurtoviću njivu u Kurtović-jafti u selu Začule (Rasni Dol) za 95 groša. Ona je imala njivu i u Hrupjelima u Trebinju.[111]

109. STK, str. 50, 56, 63, 74, 75, 83 i 96.

110. STK, str. 45, 55, 102 i 103; H. Hajdarhodžić, n.d. str. 34.

111. STK, str. 38, 66, 80 i 84.

Dizdarevići iz Trebinja imali su kuću u Podglivlju, Begovići iz Zasada, Šabanagići iz Mostara i Planjani kuće u Ljubomiru, Šehovići mlinicu u Branom dolu i Salihovići zemlju u Domaševu. Zaseok Mušići kod Domaševa dobio je svoj naziv po muslimanskoj porodici Mušićima, koji su se, možda, prvi u ovom mjestu naselili. U dva nedatirana dokumenta iz 17. stoljeća piše da su uskoci iz Primorja počinili veliko nasilje i pljačku (garet) u nahiji Trebinje i otjerali 30-40 muslimana, a ubili Muhameda Mušića iz okoline Trebinja.[112]

Kad je počela izgradnja islamskih objekata na području Ljubomirske nahije i trebinjskih Brda i ko je sve i šta ovdje gradio, ništa se ne zna. U sidžilu trebinjskog kadije iz 1865. do 1867. godine, u čijem se sastavu ova nahija nalazila, nema spomena ni jednoj islamskoj ustanovi iz ovog kraja, pa ni zavještanju (vakuf). Ni narodna predaja o svemu ovome ništa ne zna. Sve ovo upućuje na mišljenje da do 1907. nije na ovom području podignuta ni jedna islamska ustanova. Muslimanske porodice koje su u ovom kraju stalno živjele imale su, možda, hodžu koji je po njihovim kućama podučavao djecu u islamskoj vjeronauci, a odrasli su petkom i bajramima išli u džamiju u Trebinje, Mostaće, Žabicu ili Ljubinje.

1. MEKTEB I MESDŽID U GORNJIM TURANIMA

Gornji Turani su smješteni na planinskoj visoravni trebinjskih brda i udaljeni su od Trebinja oko 15 km. Do njih se stiže makadamom preko Parojske Njive, Begović-Kule i Šarana, a odavde pješačkom stazom za dvadesetak minuta. Vakufsko povjerenstvo u Trebinju, za predsjednikovanja Ahmeda ef. Šehovića sagradilo je ovdje 1907. mekteb, koji je, s prekidom, za vrijeme prvog svjetskog rata, radio sve do 1941. godine. U nj su na vjersku pouku dolazila mektebska djeca iz sela trebinjskih Brda. U mektebu su se klanjale džume, bajrami i uz ramazan teravija. Imamsku i mualimsku dužnost u ovom mjestu vršili su do prvog svjetskog rata Husein ef. Durić i Husein ef. Hasić, koji su završili Darul-mualimin u Sarajevu. Od 1920. do 1941. godine imami i mualimi su bili: hafiz Ibrahim ef. Resulović i hafiz Husein ef. Zupčević. Ovaj mekteb nije imao nikakvih prihoda i opravljan je iz sredstava Osman-paše Resulbegovića vakufa u Trebinju.[113]

Pred drugi svjetski rat, oko 1935. godine, sagrađen je ovdje stan za mualime i uza nj dograđena jedna prostorija s mihrabom, u kojoj su do 1941. klanjale džume, bajrami i uz ramazuan teravija. Zgradu su vlastitim sredstvima i radnom snagom podigli muslimani Brda. Prvi i posljednji imam u ovom mesdžidu bio je hafiz Husein ef. Zupčević, koji je ujedno vršio i mualimsku dužnost u ovom mjestu. Gravitirala su mu sva sela Brda u kojima su do 1941. živjeli muslimani. U ovom mesdžidu priređivan

112. STK, str. 41, 55, 58, 74 i 84; HAD, C- 6 10 b i C -6 13.

113. *Bošnjak*, Sarajevo, 1909, broj 42; Proračuni vakufa iz 1913. godine, str. 328.

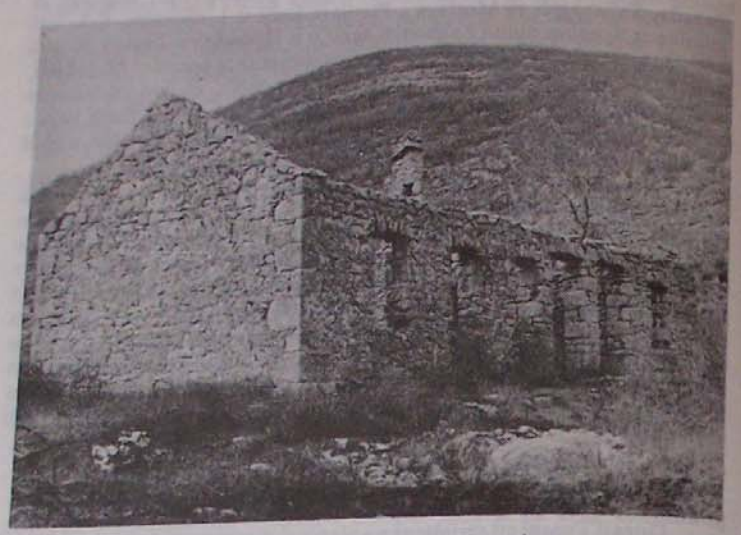

Ruševne džamije u Gornjim Turanima

je svake godine u ljeto mevlud, na koji su dolazili muslimani iz Ljubinja, Žabice i Trebinja. Zgrade mesdžida i mekteba srušene su u toku prošlog rata, kada su popaljene sve muslimanske kuće i dijelom uništeni čak i posjedi i isječeno voće i vinogradi na njihovim imanjima. Ovaj mesdžid i mekteb bili su, koliko se zna, jedine islamske ustanove na području Ljubomirske nahije i Brda.

Na području Turana nalaze se sljedeći toponimi: Agovina, Hodžin do, Muhamedove doline, Selimov do, Spahove njive i drugi. U gruntovnim knjigama koje se čuvaju u sudu u Trebinju upisano je više sličnih naziva raznih toponima koji su nastali kombinacijom ličnog muslimanskog imena i geografskog pojma. Ovi nazivi svjedoče nam da je u ovom kraju ranije živjelo ili imalo posjede više muslimanskih porodica iz trebinjskog kraja.

U selima Brda nema živih voda (izvora), pa je za turske uprave, i kasnije, na ovom području sagrađeno više čatrnja, iz kojih se svijet vodom snabdijevao. Jedna velika čatrnja sagrađena je oko 1907. pred mektebom u Gornjim Turanima i danas postoji. Nekoliko čatrnja sagrađeno je uz puteve, da bi se iz njih mogla stoka napajati.

Na istočnoj ivici Ljubomirskog polja ima jakih vrela od kojih postaje nekoliko potoka. U Podvoru se nalazi vrelo Londža, što upućuje na mišljenje da je kod njega ranije neko sagradio londžu po kojoj je i vrelo dobilo svoje ime. Preko ponornice Brove u Ukšićima podignut je za

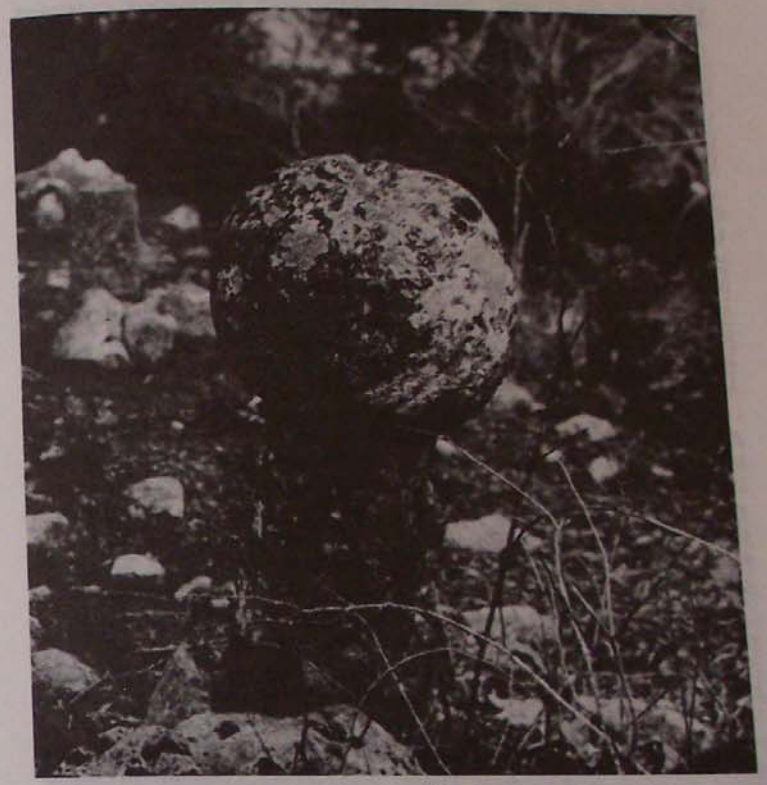

Nišan iz Turana

turske uprave most od tesane sedre (tufa) na dva luka (oka), ali se ne zna ko ga je i kada sagradio. Dotrajao je i dijelom obrušen i danas služi za prelaz pješaka i stoke u polje.[114]

Na području Ljubomirske nahije i Brda podignuto je za turske uprave nekoliko kula o kojima nemamo nikakvih podataka. Alečkovići iz Mostaća imali su kulu u Ljubomiru. U Domaševu se nalazi toponim „ispod kule", što dokazuje da je ovdje nekad postojala kula, ali se ne zna čije je bila vlasništvo i kada je srušena. Priča se da je i u Podvoru bila jedna kula, o kojoj također niko ništa ne zna reći. Mustafa Ćerimagić imao je

114. Marijan Sivrić, „Srednjevjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja," *Tribuna*, broj 1, Trebinje, 1975, str. 105; Dr Ivo Bojanovski, „Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja," *Tribuna*, broj 1, Trebinje, 1975, str. 60. Ovdje je donesena lijepa fotografija mosta preko Brove.

kulu u Podglivlju i ona je 1695. bila u ruševnom stanju. Na brdu Javorku, više Šarana, bila je za turske uprave jedna kula i čatrnja. Obje su davno srušene. Begović-Kula dobila je svoje ime po kuli koju su oko 1687. sagradili ovdje Begovići. Austrougarske vlasti su koncem prošlog stoljeća sagradile na njenim ruševinama kasarnu, u kojoj je za vrijeme njihove uprave i kasnije za predratne Jugoslavije bila smještena žandarmerija. Ova kasarna je srušena u toku prošlog rata.[115]

U svim selima Ljubomirske nahije i Brda u kojima su muslimani živjeli postojala su groblja (mezarluci). U njima je bilo nišana s natpisima i bez njih. Svi nišani su davno uništeni. Na ulazu u Šarane postoji jedna velika gomila kamenja i priča se da je na ovom mjestu sahranjeno pet šehita; o njima niko ništa ne zna ispričati. Postojao je samo običaj da svako ko ovuda prolazi stavi po jedan kamen na ovu gomilu, ali zašto se to činilo niko ne zna objasniti. Ovi šehiti su, sigurno, pali u borbi s morlacima, uskocima i hajducima koji su često na ovo područje napadali. U Lomačima se nalazi groblje Hasanovi mezari.

Više muslimanskih porodica iz Ljubomirske nahije iselilo je u prvoj polovini prošlog stoljeća u Dabarsko polje, bježeći ispred hajduka.[116] Ne zna se kad su muslimani iz ove nahije konačno iselili i šta je bilo s njihovim imanjima. Uništen je svaki trag svim islamskim spomenicima koji su za vrijeme 400-godišnje turske uprave podignuti na ovom području. Do naših dana sačuvao se samo most na ponornici Brovi i, možda, pokoji nišan koji je zarastao u gustu šumu i do kojeg ljudska noga nije mogla doći.

Na području Brda živjele su do prošlog rata slijedeće muslimanske porodice: Begovići u Begović-Kuli, Ćerimagići i Glavinići u Glavinićima, Ramići u Lomačima i Donjim Turanima, Nikontovići u Nikontovićima, Hajdarevići, Kafedžići, Malkoči i Šarani u Šaranima i Breke, Bulići, Klepići u Gornjim Turanima. Brojili su oko 65 domaćinstava, a najviše je bilo Begovića, do 1941. godine 23 porodice. Danas na području Brda žive samo dvije muslimanske porodice, Hasana Ramića u Lomačima i Rame Nikontovića u Nikontovićima. U Šaranima i Gornjim Turanima žive po dvije samohrane žene. Naglašena je tenzija potpunog iseljenja muslimana iz ovog kraja.[117]

H. POPOVO POLJE

Popovo obuhvaća veći dio kraške depresije od Poljica do Hutova. Dugo je 31 km, široko od 300 do 350 m i zaprema blizu 50 km² Na ivicama

115. Dr O. Blagojević, n.d. str. 153. Podatke o kulama dobio sam od Milivoja Bokića, vajara iz Mostara, Hasana Ramića iz Lomača i Derve Bogovića iz Zasada.

116. Petar Šobajić, „Dabarsko polje," *Srpski etnografski zbornik*, Beograd, 1954. str. 15.

117. Više podataka o islamskim ustanovama i porodicama u Trebinju i okolini dobio sam od prof. Hamdije Hadžihasanovića, Mustafe Barakovića, Hamdije Ramića, Šerifa Bučuka, Mustafe Fetahagića, Miralema Resulovića i Hatidže Babović.

Popova u podnožjima dosta visokih planina, koje ga sa tri strane okružuju, nastala su tokom prošlih stoljeća brojna ljudska naselja i formiralo se više od pedeset sela i zaselaka. Sjeveroistočnim obodom Popova išao je od davnina karavanski drum koji je vodio od Dubrovnika u Ljubinje, Stolac i dalje.[118] Jugozapadnom stranom Popova prolazila je od 1901. do 1976. godine željeznička pruga uskog kolosjeka, koja se kod Huma račvala i jednim krakom vodila u Dubrovnik i od Uskoplja u Zeleniku, a drugim u Trebinje, Bileću i Nikšić. Osim ovih dviju saobraćajnica, koje su išle ivicama polja, pojedina sela su međusobno povezana i drugim kraćim putevima. U periodu dok se Popovo nalazi pod vodom, saobraćaj između sela sa suprotnih strana vrši se čamcima.

Turci su zauzeli Popovo ubrzo poslije pada Bosne i znatno ranije nego su osvojili cijelu Hercegovinu. Već od 1465. Popovo se nalazi u turskoj vlasti. Prije septembra 1467. u Popovo su upadali ljudi Hercega Vlatka, sina Hercega Stjepana, i pljačkali ga kao turski teritorij. U prvom turskom sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine Popovo je upisano pod imenom Popovska.[119] Za turske vladavine Popovo se nalazilo u sastavu kadiluka: Gabela, Ljubinje, Stolac i Trebinje, i s manjim prekidima ostalo je u njihovim rukama sve do austrougarske okupacije 1878. godine. Poslije ove godine Popovo se nalazilo u sastavu srezova: Čapljina, Ljubinje i Trebinje.

Kad je počela i kako je tekla islamizacija u ovom dijelu Hercegovine nije pouzdano poznato. Prvi muslimani u Popovu bili su osvajači: spahije i janjičari, ali se tačno ne zna kakvog su porijekla oni bili. Njihov broj se povećavao prelaskom na islam domaćeg, kršćanskog stanovništva, koji je ostao na svojim ognjištima nakon što su Turci okupirali ovaj dio Hercegovine. U predtursko doba na području Popova su živjeli bogumili što svjedoče brojne „grčke", odnosno bogumilske nekropole.[120] Iz ovog dijela stanovništva regrutovani su prvi muslimani i početkom 16. stoljeća počela je intenzivnija islamizacija u Popovu.

Obijesna vlastela je u srednjem vijeku vodila međusobne borbe i bezdušno eksploatisala domaće seosko stanovništvo. Zato su mnogi pritisnuti teškim obavezama prema vlasteli bježali iz Popova u Dubrovnik, gdje je bilo mira, bezbjednosti i zarade.[121] Turska okupacija Popova donijela je stanovništvu izvjesno olakšanje i to je, svakako, bio jedan od razloga da je ono počelo dragovoljno i bez ikakve prisile prelaziti na islam.

118. Dr Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1951, str. 112.

119. Dr M. Dinić, Zemlje... str. 247-250; Nedim Filiović, „Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim odnosom na agrarne odnose)," *Godišnjak DI BiH*, IV, Sarajevo, 1952, str. 55-57 i 63.

120. Hristofor Mihajlović, „Popovo u Hercegovini," GZM, I, Sarajevo, 1889, str. 14; V. Skarić, Podaci... str. 65; Šefik Bešlagić, *Popovo, srednjevjekovni nadgrobni spomenici*, Sarajevo, 1966. godine.

121. M. Dinić, n.d. str. 250.

Da bi umirili i za se pridobili domaće kršćansko stanovništvo Turci su 1476. dali Trebinje i Popovo na upravu vlaškom knezu Heraku Vranešu, prijatelju drugog hercegovačkog sandžakbega Hamza-bega. On je imao veliki zijamet (posjed) sa prihodom od 28.975 akči, a sastojao se od 41 sela, 27 čifluka i 412 kuća. U to doba na ovom zijametu živjeli su 97 neoženjenih i 34 muslimana. Jedan Herakov sin prešao je na islam i dobio ime Ibrahim. M. Dinić za nj kaže da je bio istaknuti renegat.[122]

Više muslimanskih spahija i zaima spominju se po imenu u drugoj polovini 16. i prvoj polovini 17. stoljeća. Gazi spahija i Omer Čelebija, sin Mehmedov iz Dračeva, spominju se 1013. (1632) godine u dva hudžeta ljubinjskog kadije. Ibrahim-beg Katić, koji je sudeći po prezimenu bio kršćanskog porijekla, spominje se kao spahija 1625. godine. Neki Ibrahim-aga spominje se 1042. (1632) godine kao zaim Popova. Popovo je 1698. bio zijamet čuvenih begova Čengića. Sela: Belenići, Golubinac, Kijev Do i Orahov Do, zovu se jednim imenom Timar (feudalni posjed), ali se ne zna čiji je to bio timar.[123] Dio zemljišta u Popovu dat je na uživanje spahijama i posadnicima tvrđava.

U Popovu je 1711. godine bio spahija neki Ibrahim koji je imao timar u Velikoj Međi, 1713. ga je držao Omer spahija. Toponimi Hasi u polju ispod i iznad Veličana, pa u polju pod Čvaljinom i Zavalom, kao i u polju pod Veljom Međom, upućuju na to da je u Popovu u ranije tursko doba bilo i hasova (carskih imanja), ali se ne zna čiji su i kakvi su to bili hasovi.[124]

U jednom nedatiranom pismu stoji da je neki Mustafa, zaim, iz Popova, molio dubrovačkog kneza da iz zatvora pusti Iliju Burlicu, za koga tvrdi da je ispravan i pošten čovjek.[125]

Neki Hajdar, zaim, imao je timar u selu Čavaš u nahiji Popovo polje, koji je 1126. (1714) godine prodao Abdulahefendićima: Mehmedu, Husein-čelebiji i Mustafa-čelebiji za 4.120 akči. Ovaj kupoprodajni ugovor potpisali su kao svjedoci: Osman-beg, sin Dervišov, Hasan, sin Mehmedov, Abdulah Kajtazin, Ibrahim, sin Dervišov, Husein, sin Mustafin, Mušin Čokljat i Duran, svi iz sela Čavaš u nahiji Popovo.[126]

U jednom dokumentu iz 1180. (1766) godine spominju se slijedeći stanovnici Popova: Salih-beg, zaim Popova, Osman Čelebić, Mustafa baša Čolak, sin Hajdar-begov, Ali-beg, sin Jašar-begov, Mula Sulejman, sin Mehmedov i Ibrahim-aga, sin Jusufov, svi iz Dračeva i Mustafa ef. Karahodžić iz Mišljena, u općini Ljubinje.

122. N. Filipović, n.d. str. 106; Ć. Truhelka, n.d. str. 438.

123. HAD, B 79, 65 a i B 70-66 a, B-50 13; Jovan Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, Beograd, 1942, str. 471-472.

124. V. Skarić, Popis... str. 64; Milenko Filiović i Ljubo Mičević, *Popovo u Hercegovini*, Sarajevo, 1959, str. 60.

125. HAD, B. 105-1.

126. Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), acta turcarum br. 2132.

Stolački kapetan Mustafa imao je 1806. jednu malićanu u Dračevu i drugim nekim selima u Popovu koju je pod zakup držao Mustafa, sin počiteljskog kapetana Omer-aga.[127]

Oko 1624. bilo je na području Popova više turskih (muslimanskih) sela i u njima do 800 kuća. S ovim u vezi može se misliti da je u to doba ovdje živjelo oko 800 muslimanskih porodica. Jedan broj ovih porodica su samo preko ljeta u Popovo dolazili gdje su u kulama stanovali, čifluke nadgledali i od kmetova prihode pobirali. Koncem ljeta vraćali su se u svoja stalna boravišta: Ljubinje, Stolac, Nevesinje, Mostar i Trebinje. Godine 1858. bilo je na području općine Popovo četrnaest muslimanskih kuća, koje su se nalazile u selima: Dračevo, Drijenjani, Dubljani, Grmljani, Mrkonjići, Orašje, Poljice, Sedlari, Strujići i Veličani.[128]

Od prvih dana turske vladavine u Popovu su u manjim grupama upadali uskoci i drugi odmetnici i hajduci iz Dalmacije i Crne Gore. Oni su prodirali čak do Ljubinja, Stoca i Mostara, pljačkali sve do čega su došli i ubijali, ili u zarobljeništvo odvodili sve muslimane, koje bi žive uhvatili, čak i djecu. Najkrvoločniji među njima bili su uskoci (Senjani), i kada su oni nadirali kod cjelokupnog stanovništva bi zavladali strašna panika (férjatu figan), pa su bezglavo ispred njih na sve strane bježali. Bježeći pred uskocima mnoge muslimanske porodice iz Popova su se stalno nastanile u Ljubinju, Stocu, Mostaru, Trebinju i drugdje, gdje i danas žive njihovi potomci.

Uskoci su se 1537. godine iskrcali kod luke Stona i opljačkali „tursko selo Orahovo", a 1538. su napali na Popovo i počinili velike pljačke i pokolj stanovništva. Sredinom februara 1571. uskoci su preko dubrovačkog teritorija provalili u Popovo, opljačkali neka sela i povratili se u Slano.[129]

U rebiu II 1012. (8.IX do 6.X 1603) uskoci su napali na Čavaš i počinili velike pljačke i nasilja (garet). Ovo su posvjedočili: Davud-spahija, Mustafa-spahija, Džafer timarnik i janjičari: Velija, Ahmed i Pirija. U redžepu 1012. (decembar 1603) uskoci su upali u Popovo i iz sela Čavaš odveli u zarobljeništvo više žena i djece. U šabanu 1050. (16.XI do 14.XII 1640) uskoci su opljačkali Popovo i zarobili i sa sobom odveli 34 rajetina. U 1663. godini uskoci su upali u Popovo, ubili harambašu Hasana i još „četiri Turčina" (muslimana). Godine 1667. oni su u Popovu zarobili i sa sobom odveli „troje turske čeljadi."[130]

Za vrijeme velike epidemije kuge, koja je harala u Popovu, i okolini od 1782. do 1785. godine, izumrle, su neke muslimanske porodice u Popovu a neke se raselile. Dodanovići su 1777. godine bili filurdžijsko, tj.

127. GHB, broj 1274; Dr Franjo Rački, „Prilozi za geografsko statistički opis Bosanskog pašaluka," *Starine*, 14, Zagreb, 1882, str. 179; H. Kreševljaković, *Kapetanije*... str. 249.

128. A. Giljferding, n.d. str. 37.

129. V. Vinaver, „Senjski uskoci i Venecija do Kiparskog rata," *Istorijski glasnik*, Beograd, 1953, str. 38 i 47; Gligor Stanojević, *Senjski uskoci*, Beograd, 1973, str. 94.

130. HAD, C 6-38a, B 79-93 a, C 6-30 a.

muslimansko selo. U ovom mjestu se nalazi staro muslimansko groblje, a muslimana nema. Po predanju izumrli su od kuge koncem 18. stoljeća.[131] Na području Popova nalazi se više kužnih grobalja u kojima su sahranjeni oni koje je kuga pomorila.

Razne epidemije, posebno kuge, i česti napadi uskoka i hajduka stalno su, dakle, prorjeđivali muslimansko stanovništvo u Popovu i bili glavni razlog da su mnoge muslimanske porodice u toku cijele turske vladavine odavde nepovratno bježale i naseljavale se u druga, sigurnija mjesta. Ove bježanije i seobe okončane su u vrijeme hercegovačkog ustanka (1875-1878), posebno kada je don Ivan Musić, katolički župnik u Ravnom, postao ustanički vojvoda i poveo katolički svijet u Popovu u borbu za konačno oslobođenje od turske vlasti.[132] Za vrijeme hercegovačkog ustanka u Popovu je mnogo muslimana izginulo i kuće im razrušene. Neke muslimanske porodice iz Popova odselile su poslije 1878. godine u Tursku.

Godine 1938. u Popovu je bilo 25 muslimanskih porodica ili 1,7% od cjelokupnog tadašnjeg stanovništva.[133] Za vrijeme prošlog rata muslimana starosjedilaca je gotovo potpuno nestalo u Popovu. U Kotezima još žive samo dvije samohrane muslimanke iz porodice Burina.

Sve do agrarne reforme 1919. gotovo cijelo Popovo se gruntovno nalazilo u vlasništvu aga i begova iz: Stoca, Ljubinja, Trebinja, Nevesinja i Mostara. Rahmetli hafiz Smail ef. Serdarević mi je pričao da je samo manastir u Zavali imao u Popovu 12 i neki Pjanić 8 rala zemlje, a sve ostalo je bilo muslimansko. Manastir u Savini kod Herceg-Novog dobio je 1717. godine 40 kanapa zemlje u Popovu, koja je ranije pripadala muslimanima.[134] Ovaj podatak jasno govori da su se muslimani počeli iz Popova raseljavati prije 1717. godine.

U Popovu su za turske uprave sagrađene samo dvije džamije: u Dračevu i Kotezima. Prva je davno nestala s lica zemljina, dok se od one u Kotezima vide još ruševine i munara. O ove dvije džamije ćemo u narednim recima detaljnije govoriti.

1. DŽAMIJA I MEKTEB U DRAČEVU

Dračevo je smješteno u podnožju Urvenih Stijena lijevo od ceste Ljubinje - Trebinje. Od Ljubinja je udaljeno 30, a od Trebinja 34 km. Za turske uprave Dračevo je bilo muslimansko mjesto, gdje su živjele i imale kule, čardake i posjede slijedeće muslimanske porodice: Bakibegovići, Bakšići, Čelebići, Dautovići, Drače, Gluhići, Grebe, Jašarbegovići, Kadribegovići, Kapići, Madžari i Spahići. Iz jedne bilješke saznajemo da

131. Đuro Orlić, *Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u 17. vijeku*, Sarajevo, 1956, str. 51 i 61.

132. Milorad Ekmečić, „Uloga don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku 1875. do 1878. godine," *Godišnjak ID BiH*, VII, Sarajevo, 1955, str. 147 i dalje.

133. M. Filipović i Lj. Mićević, n.d. str. 71-72.

134. Dr Vladimir Ćorović, „Hercegovački manastiri," GZM, Sarajevo, 1911, str. 514.

su 1169. (1755) godine u Dračevu živjeli Dunđer i Salih Dejanović, sinovi Mustafini.[135] Oni su, sudeći po prezimenu, bili kršćanskog porijekla.

Od spomenutih porodica dvije su izumrle (Dejanovići i Dautovići), dok su se ostale raselile, te danas njihovih potomaka ima u: Stocu, Mostaru, Trebinju, Novom Pazaru i drugdje. Jedna porodica Greba odselila je čak u Tursku. Uspomenu na Kapiće čuva vrelo Kapuša u Gornjem selu (Dračevo), koje su oni očistili i ogradili. U jednom nedatiranom pismu stolačkog kadije Muhameda, upućeno dubrovačkom knezu potpisan je kao svjedok Salih, sin Kapin iz Dračeva.[136] Ovaj Kapo je vjerovatno, osnivač porodice Kapića. Neki toponimi u polju ispod sela čuvaju uspomenu na muslimanske porodice koje su nekad živjele u Dračevu.

Čitavo Dračevo se za turske uprave nalazilo u posjedu sedmorice begova. Priča se da se u polju ispod sela i sada raspoznaje sedam brazda koje su dijelile njihova imanja, što znači da je posjed svake porodice bio u jednom komadu.[137] Neki predak jedne od ovih porodica sagradio je u Dračevu prije 1762. godine slijedeće objekte: džamiju, mekteb, čatrnju i nekoliko dućana.

Džamija je bila situirana podno sela uz stari drum, koji je ivicom polja išao od mora prema Hercegovini i dalje za Bosnu. Bila je građena od tesanog kamena, pokrivena krovom pod pločom i dosta prostrana. Uz desni zid je imala četvrtastu kamenu munaru visoku oko deset metara. Vakif je uz džamiju sagradio i jednu malu zgradu za mekteb u kome su muslimanska djeca učila. Za opće potrebe džematlija sagradio je kod džamije čatrnju koja je poznata pod imenom „Džamija". Pred džamijom se nalazio prostran harem s više nišana u kome su sahranjivani umrli muslimani iz Dračeva i njegovih zaselaka.

Da bi obezbijedio potrebna sredstva za izdržavanje svojih zadužbina, vakif je u blizini džamije, s obje strane druma, sagradio nekoliko dućana u kojima se trgovalo i vodila zanatska radinost.[138] Neki Mehmed je sagradio u Dračevu jednu čatrnju koja je po njemu bila poznata pod imenom „Mehmeduša". Sve ovo govori da Dračevo u tursko doba nije bilo selo, nego kasabica.

Ljubinjski kadija Alija poslao je 1201. (1787) godine muraselu Mustafi Jašarbegoviću u Dračevo, u kojoj mu naređuje da ne ometa nekog Murat-bega koji želi sagraditi kuću na Mejdanu kod džamije.[139] Iz ovog se može zaključiti da je u Dračevu za turske uprave postojao trg (mejdan), gdje su se u određeno doba godine održavali vašari i prodavala stoka, stočni proizvodi i druga razna roba.

135. J. Dedijer, n.d. str. 286-287; K. Dobrača, n.d. sv. II, str. 31.

136. HAD, B. 125 - 35 a; J. Dedijer, n.d. str. 287.

137. M. Filipović i Lj. Mićević, n.d. str. 114-115.

138. Opis džamije i objekata koji su se uz nju nalazili dajem po pričanju jednog starog pravoslavca iz porodice Semiza s kojim sam 1986. godine razgovarao u Dračevu.

139. Acta turcarum Arhiva Hercegovine (ATAH/AT II/52).

Vakuf džamije u Dračevu imao je nešto zemlje u Veličanima. Ovo saznajemo iz jedne isprave iz 1176. (1762) godine kojom Ahmed, imam džamije u Dračevu, potvrđuje da je primio od Omera Hadžiosmanovića iz Ljubinja 550 akči za vakufsko zemljište u Veličanima, koje je pod zakup držao. Na ispravi je kao svjedok potpisan hadži Hasan Hadžiosmanović.

Iz jednog temesuka od 27. rebia II 1260. (17.V 1844) godine saznajemo da su Hadžiosmanovići imali posjede u slijedećim selima: Dubljanima, Grmljanima, Krajpolju, Kruševici i Veličanima, u ljubinjskom kadiluku.[140]

Jedan čovjek iz Veličana donio je pred posljednji rat jednu ploču iz nekog starog i davno napuštenog groblja i od nje napravio stub za odrinu. Pošto su mu iza toga počela djeca umirati otišao je na savjet nekom gataru u Bileću. Ovaj mu je rekao da je oskrnavio neki vakuf i savjetovao mu da sve što je uzeo i donio vrati na svoje mjesto. Kad se vratio kući odmah je uzeo ploču i odnio je i postavio na mjesto gdje se ranije nalazila.[141]

Neki Mehmed Halifa, sin Alijin, postavljen je 1284. (1867) godine za imama i hatiba džamije u Dračevu u nahiji Popovo. Pošto ova džamija u to vrijeme nije imala nikakvog vakufa određeno je da mu se, na ime plaće, isplaćuje dnevno po 60 para iz državne kase (mal sandigi). Ovo je obrazloženo time što se Dračevo nalazi na granici (serhat) i što na nj često napadaju uskoci i hajduci iz Dalmacije i Crne Gore.[142] On je, po svoj prilici, bio posljednji imam ove džamije, jer je iseljavanje muslimana iz Dračeva završeno do 1890. godine. Ona se ubraja među najstarije džamije u trebinjskom kraju i bila je uzgor sve do 1890. godine, kada su iz Dračeva iselile u Tursku posljednje muslimanske porodice, četiri porodice Mađara.

Mijat Semiz iz Dračeva zatražio je 1912. od Vakufskog povjerenstva u Trebinju da mu ustupe 300 m² zemljišta u Dračevu koje nije džamište i na kome nema grobova. U ponudi je naveo da će u dužini od 230 metara ograditi cijeli vakufski posjed kamenim zidom visokim 120 cm. Za ovo zemljište ponudio je 45 kruna godišnje zakupnine u trajanju od deset godina i obavezao se da će, nakon isteka ugovorenog roka, bez traženja ikakve odšteta za ogradu, vratiti vakufu svo zemljište koje je obrađivao.

Vakufski sabor je na sjednici održanoj 13. januara 1930. godine usvojio Semizovu ponudu i naredio Vakufskom povjerenstvu u Trebinju da odmah s njim sklopi i potpiše ugovor. Istaknuto je da će se na ovaj način sačuvati poštovanje (hurmet) prema džamijskom prostoru i haremu, a dobiće se i izvjesna materijalna korist. U novinskom napisu se kaže da je u Dračevu, kotar Ljubinje, bila nekad džamija i oko nje harem koja je davno napuštena. Muslimani su se do 1890. godine odavde iselili i Dračevo je od tada čisto kršćansko selo.[143]

140. Acta turcarum Provincijalata hercegovačkih franjevaca (ATPHF XII/577 i XII/566).

141. M. Filipović i Lj. Mičević, n.d. str. 56.

142. STK, str. 81.

143. *Misbah*, Sarajevo, 1913, broj 6-7.

Od spomenutih vakufskih objekata vide se još samo ostaci čatrnje, dok je sve ostalo davno porušeno. Na ruševinama džamije i mekteba sagrađena je zgrada narodne osnovne škole. U haremu kod džamije nalazilo se je nekad više nišana koji su izvađeni i stavljeni u zemlju ispod ceste koja ovuda prolazi. Danas se na tom mjestu nalazi nikoliko društvenih zgrada. Visoko u strani vide se još ruševine starih kula i čardaka. Priča se da je nekad u Dračevu bilo sedam kula, od kojih su još uzgor Čelebića i Dračina.

2. DŽAMIJA MUJE KOTEZLIJE U KOTEZIMA

Kotezi su smješteni na strmom obronku brda Lipnice, desno od puta Ljubinje - Trebinje, oko 2 km sjeveroistočno od Popova polja. Da je mjesto staro dokazuje nekropola srednjevjekovnih stećaka. Od osnutka ljubinjskog kadiluka koncem 16. stoljeća pa do konca turske vladavine Kotezi su se stalno nalazili u sastavu ovog i trebinjskog kadiluka. Danas se ovo mjesto nalazi na području općine Trebinje.

Nije poznato kad se prva muslimanska porodica naselila u Kotezima i odakle je došla. Godine 1076. (1665) ovdje su živjeli: majstor (usta) Jusuf, Durak, papudžija, i neki Osman. Godine 1180. (1766) u ovom mjestu se spominju: Ismail Šerak i bratić mu Ahmed, Ahmed, sin Zulfikarov, i Ferhad, sin Ahmedov. U Kotezima je 1880. godine živjelo 12 muslimanskih porodica, a toliko ih je bilo i pred posljednji rat 1941. godine.[144]

Za turske uprave u Kotezima su sagrađeni slijedeći objekti: džamija, mekteb, dvije čatrnje, tri kule i više čardaka i stambenih zgrada. Od ove baštine nije se ništa u cijelosti sačuvalo, nego se još samo, tu i tamo, vide ostaci ruševina nekih objekata ili njihovi dijelovi. Ovdje ćemo detaljnije govoriti samo o džamiji i njenom vakufu.

Džamija je locirana na sred sela i njena valjkasta, oko osam metara visoka kamena munara privlači pogled svih putnika koji ma s koje strane dolazili u Koteze. Osnovica joj je pravougaonik sa stranicama 6,25 x 5,50 metara (enterijer). Imala je po dva prozora u zidu od mihraba i vrata i po jedan mali pri vrhu druga dva zida. Građena je od lomljenog kamena vezanog krečom i zidovi su joj debeli 0,65 metara. Bila je pokrivena pločom.

Uz desni zid joj je prigrađšena kamena munara koja u svojoj arhitekturi sadrži neke domaće arhaične elemente i kojoj slične u našim krajevima nigdje nema. Građena je od lomljenog kamena i ima svoltan krov iznutra obložen crvenom opekom. Do ulaza u nju vodi s vana jedanaest, a od ulaza do vrha četrnaest u svrtac građenih kamenih stepenica. Pri vrhu munare nalaze se četiri mala prozorčića kroz koje gleda mujezin kada ezan uči. Priča se da je ovo najstarija džamija u donjoj Hercegovini.

144. ATAH, AT XI/523; GHB, dokumenta broj 157; Vid Vuletić Vukasović, „Putne bilješke," *Mladi Hercegovac*, kalendar, Mostar, 1881, str. 36; Š. Bešlagić, n.d. str. 21.

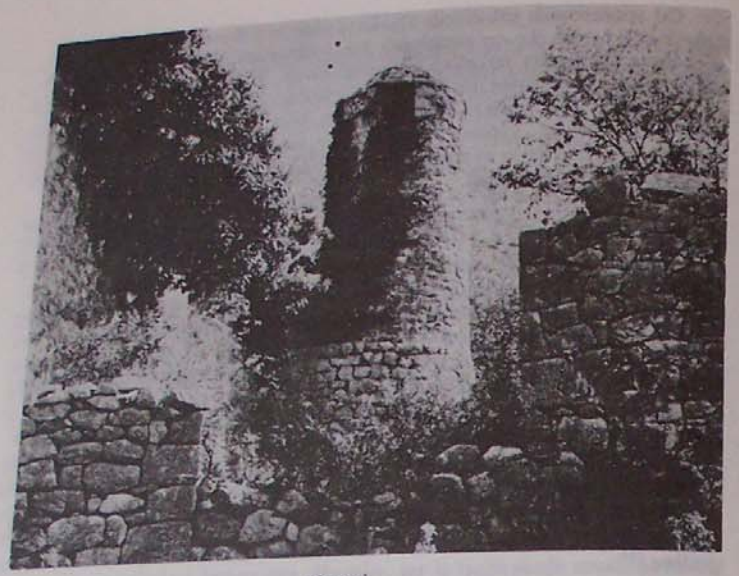

Kotezi

Lijevo od džamije nalazi se čatrnja i harem sa desetak starih nišana bez natpisa. Vakuf ove džamije imao je dvije čatrnje, iz kojih se ranije ljeti voda prodavala, i tri mala harema.

Priča se da je ovu džamiju sagradio Mujo Kotezilija prihodima od pristojbi koje je zaradio dijeleći, u ime sultana, erazi-miriju (zemljište u vlasništvu države) u Hercegovini.[145] O njemu ništa pouzdano ne znamo, jer mu nema spomena u pristupačnim izvorima. Može se samo misliti, a ničim dokazati, da je Mujo Kotezilija bio domaći čovjek, renegat, koji je kad su Turci zauzeli ovaj dio Hercegovine prešao na islam i stupio u njihovu službu. Za kotešku porodicu Burina se priča da potječe od katoličke porodice Burića u Ravnom. Možda je on bio neki daljnji predak ove porodice. U porodici Burina sačuvano je, opet, predanje da je neki njihov predak došao u Koteze iz Herceg-Novog.

Pred pročelnim zidom džamije nalazi se jedan grob ograđen kamenim pločama i sa jednim malim nišanom bez natpisa. Priča se da je u ovom grobu sahranjen osnivač džamije i mekteba uz nju Mujo Kotezilija Nišan, možda, označava skromnost ovog vakifa.

145. Alija Nametak, „Islamski kulturni spomenici u Hercegovini i Crnoj Gori," *kalendar Narodne Uzdanice*, VIII, Sarajevo, 1940, str. 120.

Ovoj džamiji su gravitirala sela: Miljanovići, Mišljen, Obzir, Oraje, Ravno i Vojevići. Priča se da je petkom i bajramima u nju dolazilo po šezdeset konjanika. U toku hercegovačkog ustanka 1875-1878. godine ustanici su srušili njen krov i znatno je oharabili.[146] Potpuno je stradala u toku drugog svjetskog rata, kad su četnici 1942. godine skinuli s nje krov i, kako se priča, neko od njih ga je odnio i stavio na svoju štalu. Tada su oni srušili i mektebsku zgradu u kojoj se nalazio i stan za mualima. Imamsku dužnost u ovoj džamiji vršili su od 1912. do 1942. godine slijedeći: Mehmed ef. Merzić, Ali ef. Zlomužica, Husein ef. Miljanović, Mahmutović i Salihović.

U Kotezima su za turske uprave sagrađene tri kule, više čardaka i stambenih zgrada. Bubići, Burine i Ćatići imali su kule na dva do tri kata, a za Hodžiće se priča da su ovdje imali pet čardaka. Za Bubića kulu se priča da je na posljednjem katu imala čatrnju iz koje je voda bila razvedena u druge prostorije kroz čunkove izrađene od opeke. Većina ovih zgrada su davno napuštene i nalaze se u ruševnom stanju.

Munla Hodžić uvakufila je u Kotezima jedno zemljište na kome se danas nalazi katolička crkva. Dozvolu za njenu izgradnju izdalo je, na temelju fetve Omera ef. Durića iz Ljubinja i hodže Bosarića iz Stoca, onovremeno Vakufsko povjerenstvo u Ljubinju. Ne zna se kada je i u koju svrhu ovaj vakuf osnovan.[147]

U Kotezima su živjele slijedeće muslimanske porodice: Bojčići, Bubići, Burine, Cigići, Ćatići, Hodžići, Kajimovići, Merhemići, More, Peševi, Ramići, Smailhodžići, Šeraci, Turkovići i Vujinovići. More su im izumrli, a Bojčići odselili u Tursku. Za vrijeme prošlog rata sve muslimanske porodice, osim jedne Burina, iselile su iz Koteza i nastanile se u Stocu, Mostaru i drugdje.

Bajram Burina, sin Mehmedov, iz Koteza, ubijen je 1758. kod Dubrovnika. U isto vrijeme ovdje je živio Mustafa-baša Burina, koji je dvadeset godina učio u Istanbulu i slovio kao učen čovjek.[148]

Pored Dračeva i Koteza, muslimani su još stalno ili povremeno živjeli i u više drugih sela u Popovu gdje su imali svoje kuće i posjede. Za turske vladavine izgrađeno je u Popovu više kula na jedan do tri sprata i one su većinom bile vlasništvo aga i begova, koji su u njima preko ljeta stanovali i oko njih imali svoje čifluke. Ovdje je za turske uprave sagrađeno i više čardaka a podizali su ih age i begovi koji nisu imali kula.[149]

146. V. Vuletić Vukasović, n.d. str. 49; J. Dedijer, n.d. str. 309.

147. Hamdija Kreševljaković, „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini," *Naše starine*, II, Sarajevo, 1954, str. 79; Podatke o Bubića kuli i Hodžića vakufu dobio sam od dra Rusmira Mahmutćehajića koji ih je prikupio od Ćamile Mulač, rođene Burina iz Stoca.

148. M. Filipović i Lj. Mičević, n.d. str. 179-180; Hamdija Kapidžić, „Veze Dubrovnika i Hercegovine u 18. vijeku," *kalendar Gajret*, Sarajevo, 1940, str. 108; Isti, „Stolac u 18. vijeku," *kalendar Gajret*, Sarajevo, 1941, str. 141.

149. Ljubo Mičević, „Život i običaji Popovaca," *Srpski etnografski zbornik*, LXV, Beograd, 1952, str. 73-74.

Ovdje donosimo, po abecednom redu, spisak sela u Popovu u kojima su nekad živjeli muslimani. Nabrojaćemo također i sve muslimanske porodice koje su na ovom području živjele i kojima nalazimo spomen u izvorima i literaturi. Ovi podaci su nepotpuni jer su mnoge porodice nestale u stalnim borbama i epidemijama a da se prethodno o njima nije sačuvao spomen ni u kakvim izvorima. Uspomena na nekadašnji život muslimana u Popovu čuva se u brojnim toponimima, o čemu se može naći mnogo podataka u gruntovnim knjigama koje se čuvaju u sudovima u Čapljini i Trebinju.

ČAVAŠ se nalazi na području općine Ravno. Ovdje su živjele Šefe koji su na rijeci Lišci, imali vodenicu čije se ruševine i sada vide. Jedna stara čatrnja nosi naziv „Šefuša"; što dokazuje da su je Šefe sagradili. U ovom selu se nalazui njiva „Selimovina" i „Mustafin grob" - jednog haračlije koga su ubili kršćani. Firuz, sin Iskenderov, i Osman, sin Bajezidov, iz Čavaša došli su u redžepu 997. (16.V do 14.VI 1589) godine u Dubrovnik i napili se.

ČVALJINA se nalazi na području općine Ravno. Ovdje su živjeli Dumani, koji su odselili u Obzir i sada u njihovoj kući stanuju Perotići. Njive zvane „Hasi" dokazuju da je ovdje bilo hasova, ali se ne zna čiji su bili.

DO se nalazi na području općine Ravno. Priča se da je cijelo ovo selo bilo age Bubića iz Ljubinja, koji se često hvalio i govorio: „Nema moga Dola do Anadola". Mjesto na kome je neki ugledni musliman razapinjao svoj čador zove se „Čadorak". Ovdje su živjeli Kozlići, koji su odselili u Žabicu. Jedno staro muslimansko groblje kazuje da je u ovom mjestu nekad živjelo više muslimanskih porodica koje su, kako se priča, od kuće umrle. U selu se nalazi čatrnja poznata od imenom „Alina čatrnja".

DONJI ZELENIKOVAC se nalazi na području općine Čapljina. Ovdje su nekad živjele Maljure, koji su odselili u Bivolje Brdo.[150]

DRIJENJANI se nalaze na području općine Ravno. Ovdje su živjeli: Ćikarovići, Grebe, Kabili, Kadribegovići, Kapići, Lalići i Mađari. Za Mađare se priča da je neki njihov predak došao iz Mađarske i primio islam. Posljednji je odavde iselio Jusuf Kabil 1940. godine, koji je za vrijeme prošlog rata umro u Dubrovniku. Bio je po zanimanju travar.

DUBLJANI se nalaze na području općine Ravno. Ovdje se nalaze omeđine starih kuća zvane „Ćatovina" i „Džianovina" i njiva „Muratovina". Ovo dokazuje da su u Dubljanima ranije živjeli Ćatići i Džiani koji su izumrli ili se raselili.

DVRSNICA se nalazi na području općine Ravno. Ovdje su živjeli ili imali posjede: Džikići, Gele, Gluhići, Handići, Kalajdžići, Muslibegovići i Tambori. Nekima od ovih porodica čuva se spomen u nazivima lokaliteta u Dvrsnici: Gluhića vinograd, Handića vrt, Kalajdžijin vinograd, Avdine međe, Tambori i Čibaruša.[151] Pod selom se nalazi stara kula na tri sprata,

150. HAD, C-8,75 a; J. Dedijer, n.d. str. 307; M. Filipović i Lj. Mićević, n.d. str. 181, 182, 186 i 193.

151. J. Dedijer, n.d. str. 286; M. Filipović i Lj. Mićević, n.d. str. 164-165 i 175.

koja je do 1872. bila vlasništvo Sulejmana i Mustafe Džikića. Hadži Mehmed Muslibegović kupio je od Džikića ovu kulu 1872. godine za 3.700 groša. Iz jednog drugog dokumenta saznajemo da je Mehmed Džikić prodao 1840. Ahmedu Muslibegoviću iz Mostara zemlju u Dvrsnici za 450 groša. Ovoj kuli nalazimo spomen i u jednoj narodnoj pjesmi. U jednoj ogradi ispod sela nalaze se tri nišana.[152]

GALIČIĆI se nalaze na području općine Ravno. Uspomena na život muslimana u ovom mjestu čuva se u nazivu jedne njive koja se zove „Jusupovina".

HOTANJ se nalazi na području općine Čapljina. U ovom mjestu su polovinom 18. stoljeća živjele slijedeće muslimanske porodice: Handići, Kurti, Kurtovići, Mirići i Veledari. Ovdje se nalazi mahala Muminovača i njiva Begovci.

HUTOVO se nalazi na području općine Čapljina, na bivšoj željezničnoj pruzi Čapljina - Hum. Stolački kapetan Zulfikar Rizvanbegović dao je 1802. sinu Mehmed-begu, zvanom Hadžibegu, Hutovo i sela oko njega. Ranije je ovdje bila samo kula a Hadžibeg je na Prešeci sagradio veliki grad koji je razrušen za vrijeme hercegovačkog ustanka 1875. godine. Ovo je bila granična tvrđava, gdje je Hadžibeg naplačivao carinu (džumruk) od trgovaca koji su išli na slanicu u Ston. Na mjestu Zablatak nalazi se „Hadžibegov jaz". To je ograda od kamena s vratima gdje se hvatala riba.

Na molbu stolačkog kapetana Mustafa-age bosanski valija Mustafa paša je poslao 6. džumada I 1220. (2.VIII 1805) godine bujrultiju blagajskom kadiji i naredio mu da iz blagajskog kadiluka odredi i pošalje u Stolac sto čerahora i pedeset konja koji će raditi na opravci tvrđava u Stocu i Hutovu.[153]

Vejsil Ćurčić je 1914. pronašao više ulazne kapije i na raznim stranama ovog grada slijedeće natpise koji su bili uklesani u ploče i napisani arapskim pismom: „Ja baki ve ja kadim" (o Vječni i Praiskonski), „Fettah" (Pobjednik), „Hafiz" (Čuvar), „Baki" (Vječni), Muktedir (Svemogući), Mu'in" (Pomagač), „Ehad" (Jedan) i džumad I. 1211." (2.XI do 1.XII 1796) godine. U ovim natpisima su navedena lijepa Božija imena (esmaul husna) koja se upotrebljavaju u mistične svrhe: da kuća bude očuvana od groma i požara, nadalje od zmija i akrepa.[154]

ORAHOVI DO nalazi se na području općine Ravno. Ovdje su živjeli: Hromići, Medići, Omerbašići i Omerbegovići. Hromići su u ovom mjestu imali velike posjede i kulu na sred sela, koja se još uzgor nalazi. Osman Hromić poslao je 1215. (1800) godine pismo ljubinjskom kadiji u kome se žali da raja iz okolnih sela, bez dozvole, siječe drva i napasa stoku u

152. Acta turcarum Muhameda Muslibegovića, AT 1/15 i AT 1/31 (u Gazi Husrev-begovoj biblioteci); Š. Bešlagić, n.d. str. 55.

153. SBK, broj 56, list 13 b i 14 a, broj 57, list 33 b i broj 58, list 39 a i 96 a; Kosta Hörman, „Hadžibegova kula u Hutovu," GZM, 1890, str. 165 i dalje; J. Dedijer, n.d. str. 341; M. Filipović i Lj. Mićević, n.d. str. 191.

154. Vejsil Ćurčić, „Sa Hutova Blata u Hercegovini," *Sarajevski list*, Sarajevo, 1914, broj 13.

Orahovu Dolu. Godine 1773. ovdje je umro Alija Omerbegović. Mustafa Omerbašić imao je 1201. (1786) u Orahovu Dolu posjede. Hadži Mustafa Medić i brat mu Husein spominju se u ovom mjestu 1205. (1790) godine.[155] Hromići su prije 1878. godine odselili odavde u Stolac, a za druge porodice se ništa ne zna.

ORAŠJE se nalazi na području općine Ravno. Ovdje su živjeli: Bukve, Dizdarići, Gaštani i Vuci, koji su iselili, i Fočići, Krilići i Salkići, koji su izumrli. Porodica Vuk se smatra starenikom. Muslimani su svoje umrle sahranjivali u selu ispod Tubića mahale, gdje se i sada vide ostaci grobova.

RAVNO je sjedište i centar istoimene općine. Ovdje su živjeli Burine, o kojima smo ranije govorili. Poturovići su odselili u Mišljen i kasnije u Stolac, a Žustre u Grablje kod Ljubinja. Do 1940. godine ovdje je živjela po jedna porodica Bakšića i Čokljata.[156]

SEDLARI se nalaze na području općine Ravno. Ovdje su živjeli Štebučani, koji su izumrli. Uspomenu na njih čuva jedna čatrnja u selu koju narod zove „Štebuk".

STRUJIĆI se nalaze na području općine Ravno. Ovdje postoje njive: Bašča , Jolpazi i Batal čatrnja, što sve govori da su ranije u ovom mjestu živjeli muslimani.

TREBIMLJA se nalazi na području općine Ravno. Ovdje su živjeli: Bise koji su izumrli, Sinanovići, koji su odselili u Ljubinje, i Pašići za koje se ništa ne zna. Husein Pašić spominje se u Popovu 1604. godine. Uspomenu na njih čuva u ovom mjestu toponim Pašića vrti. Iz jednog nedatiranog dokumenta saznajemo da je Husein čauš Puzić imao posjede u Trebimlji, koje su mu oteli stanovnici sela Trnovice iz dubrovačke nahije. Pred kraj turske vladavine u Trebimlji je bila carinarnica, pa se to mjesto i danas zove Džumrukhana. Jedna mahala u Trebimlji nosi naziv Turkovići.[157]

TRNČINA se nalazi na području općine Ravno. U mahali Vojevići žive Bojčići, koji su došli iz Koteza, a u mahali Paraunići, Elezovići i Šabanovići. U Paraunićima se nalazi jedan, a u Vojevićima dva harema. U ovom mjestu je 1744. živio i Mustafa Vujinović, koji se spominje kao svjedok prilikom sklapanja jednog braka.

TULJI se nalaze na području općine Hum. Resulbegovići iz Trebinja imali su u ovom mjestu čifluk. Ovdje se nalazi „Begovska čatrnja", koju su, po svoj prilici, oni sagradili.

VELIČANI se nalaze na području općine Ravno. U ovom selu ima mnogo omeđina starih zgrada i toponimi: „Hase" i „Dizdarevina". Resulbegovići iz Trebinja imali su u Veličanima velike posjede. Hromići iz Ljubinja kupili su ovdje posjede od Zeca, a Serdarevići od Heraka. Serdarevići su u ovom mjestu imali kulu, a bilo ih je još nekoliko, gdje su

155. HAD, broj 1223, 1242 i 1773; C 4-6 a; M. Filipović i Lj. Mičević, n.d. str. 187-188.

156. J. Dedijer, n.d. str. 293 i 309.

157. HAD, B-22, 125; J. Dedijer, n.d. str. 306; M. Filipović i Lj. Mičević, n.d. str. 142.

stolačke age dolazile u lov. U Veličanima se nalazi „Turčinov grob", gdje je sahranjen Salih Resulbegović, najmlađi brat Osman-pašin, koji je poginuo u borbi s pobunjenim Popovcima.[158]

VELJA MEĐA se nalazi na području općine Ravno. U ovom mjestu se još vide omeđine starih zgrada i čatrnje davno raseljenih porodica: Basarića, Behmena, Bojića, Mehmedbašića, Puzića, Sarajlića i Stranjaka. Ispod sela je bilo staro muslimansko groblje u kome su svi nišani uništeni.

ZAVALA se nalazi na području općine Ravno, na bivšoj pruzi Čapljina - Hum. U mahali Zavali živjeli su Mataradžići iz Ljubinja koji su ovdje imali kulu. Situirana je iznad crkve i još je uzgor. U Zavali su imali velike posjede: Bubići, Mulamehmedovići, Omeragići i Serdarevići, svi iz Ljubinja. Iz jednog nedatiranog dokumenta saznajemo da je u kuli u Zavali bio agaluk sa 15 nefera (radnika) koji su primali dnevno 192 akče plaće.[159] Ovdje su do 1945. godine živjeli Lete i Sinanovići.

Na području Popova su 1755. godine živjele i radile slijedeće terzije: Husein Duraković, sin Šabanov, Ismail Penavić, sin Alijin, Ahmed, sin Huseinov, Ali-baša, sin Omerov, Mehmed, sin Mustafa-begov, Ahmed i Ibrahim, sinovi Mustafa-begovi, Mustafa, Osman i Mehmed, sinovi Ahmedovi i Omer ef. Pored njih u popisu su još upisani Mahmutagići: Abduzahir, Hasan i Mahmud, sinovi Arslanovi iz Dračeva. Salih ef. Popovac (Popoveli) potpisan je kao svjedok prilikom jednog vjenčanja koje je obavio blagajski kadija 1225. (1810) godine.[160] Na kraju ističemo da u Mostaru živi nekoliko porodica Popovaca, čiji je neki davni predak doselio iz Popova polja u Mostar i ovdje se stalno nastanio.

I. KORJENIĆI

Stara župa Vrm je manja oblast koja se proteže istočno od Trebinja i graniči saZupcima i općinama Nikšić (Crna Gora) i Bileća. Pleme Korjenići bilo je gospodar ove župe u 14. stoljeću, pa se ona po njima od tada počela nazivati Korjenići. Taj je naziv kasnije potpuno prevladao. Turci su zauzeli Korjeniće 1477. godine i pripojili ih Hercegovačkom sandžaku, u čijem su sastavu ostali sve do austrijske okupacije 1878. godine. Ova župa (nahija) bila je u sastavu kadiluka: drinskog, novskog, ostatka Novog, i trebinjskog. Kratko vrijeme polovinom prošlog stoljeća Korjenići su bili mudirluk trebinjskog kadiluka.[161]

Kad je počela i kako je tekla islamizacija u ovoj nahiji malo se zna. Prvi muslimani u Korjenićima bili su, kao i drugdje, osvajači, janjičari i spahije. Na području Korjenića sačuvalo se do danas više

158. J. Dedijer, n.d. str. 303 i 309; M. Filipović i Lj. Mičević, n.d. str. 169-170; M. Busuladžić, *Osman-paša*... str. 276; Đuro Kriste, „Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trnčine i Velje Međe," *Tribuna*, 4, Trebinje, 1978, str.51.

159. HAD, C 4 - 25; J. Dedijer, n.d. str. 291 i 292.

160. STK, list 17 a; A. Aličić i H. Hasandedić, n.d. str. 322, 326, 329, 330, 334 i 336.

161. M. Dinić, *Zemlja*... str. 250; H. Šabanović, n.d. str. 161, 167. i 233.

srednjevjekovnih stećaka, što svjedoči da su u srednjem vijeku ovdje živjeli bogumili, za koje se zna da su mnogi od njih, bez ikakve prisile, prelazili na islam. Unutar zidina starog grada u Klobuku nalazi se spomenik izrađen u obliku sanduka s postoljem na kome piše da tu leži Vukosav Zemljić, vlastelin i pristaša Pavlovića.[162] Ovaj stećak se do danas sačuvao i služio je posadi kao stolica za sjedenje i kao „ezan taš". Nalazi se pred džamijom u Klobuku, okrenut prema jugoistoku (kibli) i bez krsta je i drugih obilježja.

U Aranđelovu pokraj ceste i rječice Sušice postoji nekropola sa 76 stećaka, a u Donjem Orahovcu nekropola sa 20 stećaka. Priča se da je davni predak Slijepčevića iz Grančareva bio bogumil i da mu je bilo ime Petko. Po njemu je dobilo ime Petkovo brdo u Grančarevu, na kome se i u okolini nalazi više stećaka. Dalje se priča da su oni daljnji rođaci pravoslavne porodice Slijepčevića iz gatačke općine i da je Petko prelaskom na islam dobio od klobučkog kapetana Agbabića zemlju u Grančarevu i ovdje se stalno nastanio. I za pretka porodice Pirića iz Župe također se priča da je bio bogumil, i, da se u Korjeniće doselio iz Stona i prešao na islam. Neka Toma iz Golubača (Golubinca) u Korjenićima prešla je 2. džumada I 1285. (21.VIII 1868) godine na islam i uzela ime Fatima.[163]

Intenzivnije naseljavanje muslimana u Korjenićima počelo je u drugoj polovini 17. stoljeća, kada su ovdje prebjegle mnoge muslimanske porodice iz Risna, Herceg-Novog i drugih mjesta crnogorskog primorja usljed zauzeća ovih krajeva od strane Mlečana 1687. godine. Korjenički muslimani su najvećim dijelom rišljanski doseljenici. Mirom u Karlovcima 1699. Korjenići su sa susjednim nahijama: Banjani, Grahovo, Riđani i Rudine, ostali pod otomanskom vlašću i u zapisniku o razgraničenju između Turske i Venecije upisane su kao potpuno vlasništvo muslimana.

Za sve vrijeme turske vladavine na Korjeniće su stalno napadali uskoci i hajduci iz Primorja i susjedne Crne Gore. Oni su pljačkali sve do čega bi došli, palili kuće i imanja, a ubijali muslimansko stanovništvo, pa čak i žene i djecu, mlađe su odvodili i kao roblje ih prodavali u Italiji, od kojih su mnogi do smrti radili na mletačkim galijama. Uskoci iz Primorja su pod komandom Baje Pivljanina zapalili oko 1680. u Korjenićima pedeset 50 kuća i otjerali hiljadu ovaca, a 1694. godine 150 muslimanskih kuća.[164] Jovo Đuković je 1699. u bici pod Klobukom ispod Ljubomira, spalio mnogo kula i zarobio Mustafu Sokolića, a zatim uništio više kuća. Crnogorci su 1841. opljačkali oko Klobuka mnogo stoke i zapalili više

162. V. Skarić, *Podaci...* str. 65; Dr Mihajlo Dinić, „Humsko-trebinjska vlastela" *Glas SANU*, Beograd, 1967, str. 66.

163. STK, str. 3; Dr. O. Blagojević, n.d. str. 122; Š. Bešlagić, n.d. str. 403, 404 i 405.

164. HAD, acta turcarum C 6-10 b i C 8-13; Hamdija Kapidžić, „Prilozi za istoriju grada Klobuka", *Gajret* 1940, broj 12, str. 245; Dr. A. Solovjev, n.d. str. 156-157; Marko Vujačić, *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, Beograd, 1953, str. 84; Đorđe Đ. Milović, Odrazi Karlovačkog mira na teritorijama Herceg-Novog i Risna prema arhivskim dokumentima mletačkih arhiva, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1957, str. 247.

muslimanskih kuća i mlinica. Pored hajdučije, protiv koje su se turske vlasti stalno borile, oni su na ovom području vodili teške borbe s Crnogorcima, Mlečanima, Rusima, Francuzima, Nijemcima i Austrijancima.

Naseljavanjem muslimana u Korjenićima počela je ovdje i izgradnja prvih islamskih ustanova: džamija, mekteba i drugih. Priča se da je prva džamija u Korjenićima podignuta u Župi, mjesto koje se nalazi na granici Crne Gore i sastoji od zaselaka: Džambegovina, Šehovića Glavica, Ravni Brig, Ušće-Brešćani i Jazina. Džambegovina je dobila ime po Džambegu Begoviću, koji se za Morejskog rata (1684-1699) sa družinom od oko 500 ljudi dugo opirao Mlečanima u Korjenićima i okolini. Poginuo je kod Kamenog u septembru 1687. godine, kada je žurio u pomoć opkoljenom Herceg-Novom. Begovići su imali u Aranđelovu imanje Džambegovinu iako su živjeli u Herceg-Novom i Risnu. Oni su još imali posjede u Ljubinju, Ljubomiru i Mirušama, u općini Bileća. Šehovića Glavica je dobila ime po Šehovićima koji su ovdje doselili iz Risna.[165]

1. DŽAMIJA I TURBE U ŽUPI

Prva džamija u Župi bila je podignuta na jednoj zaravni, desetak metara niže današnje džamije. Predanje kaže da je sagrađena početkom 16. stoljeća i da je jedna od najstarijih u trebinjskom kraju. Bila je građena od tesanog kamena, dimenzija oko 10x10x5 metara, pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom i imala je uza se kamenu munaru. Četiri puta je gorjela i kasnije obnavljana od raznih vakifa ili džemata. Prvi put su je zapalili Mlečani koncem 17. stoljeća kada je zapaljena i džamija u Policama u Trebinju. Ovi su krajevi najteže stradali za morejskog rata, kada su Mlečani naredili da se u svim mjestima od Turaka osvojenim. zbriše svaki islamski trag i muslimanski elemenat potpuno iskorijeni. Drugi put je stradala za „moskovskih godina" 1807, treći put u vrijeme bitke na Grahovu 1858. i četvrti put početkom prvog svjetskog rata 1914. godine.

Ne zna se ko je ovu džamiju obnovio kada su je Mlečani za morejskog rata zapalili. Tada su čak i njenu munaru srušili. Srušili su i turbe koje se s desne strane džamije nalazilo i koje je, kao i ona, bilo građeno od tesanog kamena. Džamija je stradala i za rusko-turskog rata 1807. pa ju je oko 1820. godine obnovio Hamzaga Begović, sin klobučkog dizdara Omer-age. On je u džamiju uzidao i kamen od turbeta što su ga Mlečani mnogo ranije srušili i kamen mu oko džamije razbacali. Za ovo je prethodno dobio „fetvu" od uleme u kojoj je pisalo: „Ako u ovom poslu ima više dobra (hajr) i sevapa nego zla (šer), onda se kamen od turbeta može upotrijebiti za zidanje džamije." Priča se da je Hamzaga poslije toga dobio neku „vesvesu" (uznemirenost, strepnju) i do smrti mu se činilo da ga

165. *Naselja srpskih zemalja*, knj. II, SAK, Beograd 1903, str. 843; Ferdo Šišić, *Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa, 1850-1852*, Beograd 1938, str. 44; Mirko Dragović, Borbe Crnogoraca s Turcima oko prevlasti nad Grahovom, *Starine*, JAZ-u, knj. XX, Zagreb, 1888. str. 257.

stalno neko progoni. Predanje kaže da je ova džamija podignuta „fermanile" tj. po odobrenju turskih vlasti.

Priča se da su u spomenutom turbetu sahranjeni muž i žena koji su bili osnivači (vakifi) prve džamije koja je u Župi sagrađena početkom 16. stoljeća. Oni su ostavili velik vakuf za izdržavanje džamije i plaćanje njenih službenika, ali se ne zna šta i koliko, jer se vakufnama nije sačuvala, a nema joj opet spomena u pristupačnim izvorima. I danas je zemljište oko džamije vakufsko vlasništvo i po turbetu koje se na njemu nalazilo zove se Turbe.

Ova je džamija opravljena poslije bitke na Grahovu 1858, a i za vrijeme austrijske okupacije koncem prošlog stoljeća, kada joj je izmijenjen krov i proširena vrata i prozori. Nakon završetka prvog svjetskog rata, ona je obnovljena i uz nju ozidana oko deset metara visoka munara. Sagradili su je majstori: Halid Begović, Derviš Kravić, Tomo Manjak i Avdo Šehović. Iznad njenih ulaznih vrata nalazile su se dvije ploče s natpisima (tarih). Kada se je koncem prošlog stoljeća džamija renovirala, majstori su ih naopako uzidali s desne strane ulaznih vrata, pa se ne zna kud su nestale kada se džamija poslije prvog svjetskog rata obnavljala.

Ova je džamija srušena 1962. godine, kada su kopani i postavljani temelji za branu hidrocentrale u Grančarevu, koja se počela graditi 1960.

godine. Tada se je, zbog dizanja vodostaja Trebišnjice, željeznička pruga Lastva-Bileća morala pomjeriti i naviše premjestiti. Pruga je provedena kroz Župu i udarala je tačno na munaru, pa su se tada i ona i džamija „morale" srušiti. Komisija formirana od Hidrocentrale Trebišnjice procijenila je vrijednost zgrade na 2,500.000 dinara. Od dijela materijala stare džamije džematlije su sagradile novu džamiju pri vrhu groblja, desetak metara naviše od željezničke pruge i makadama koji vodi za Nudo i Grahovo. Džamija je podignuta u organizaciji Odbora IZ-e u Trebinju. Željeznička pruga koja je vodila kroz Župu ukinuta je 1976. godine.

Izgradnja nove džamije počela je 1962,. a ona je potpuno dovršena 1964. godine. Ta je godina i uklesana na njenoj munari. Sagrađena je od tesanog kamena i dimenzije su joj 6,5x5,5x5 metara. Uz desni zid joj prigrađena dijelom valjkasta od tesanog kamena građena munara visoka 4,20 metara. Na izgradnji ove džamije najviše su radili Fejzo Bilalović i Hamid Šehović, koji su bili glavni majstori. Njihova imena uštemana su u betonsku ploču uzidanu u prizemlje munare, što govori da su oni bili glavni inicijatori i najviše se angažirali oko njene izgradnje. Svečano otvorenje ove džamije obavljeno je 20. septembra 1964. godine. U isto vrijeme džematlije su nedaleko od nje sagradili gasulhanu.[166]

Pristupačni izvori govore da je džamija u Župi sagrađena za vladavine sultana Ahmeda I, koji je vladao od 1603. do 1617. godine. Ovo saznajemo iz jednog berata od 7. džumada I 1284. (6.IX 1867) godine, kojim je neki Ibrahim Halifa postavljen za imama i hatiba u džematu Župi, u nahiji Korjenići u trebinjskom kadiluku. U beratu se kaže da su Crnogorci u ratu s Turcima popalili muslimanske kuće u Župi i da se svijet razbježao, pa je džamija ostala bez džemata a djeca bez vjerske pouke. Pošto se džamija nalazi na granici (serhat) prema Crnoj Gori, određeno je da se njenom imamu daje po sto groša mjesečno iz državne blagajne trebinjskog kadiluka. Poslije Ibrahima Halife imamsku dužnost u ovoj džamiji vršio je više od četrdeset godina Omer hodža Bilalović. Učestvovao je u borbama protiv austrougarske okupacije, ranjen u Klobuku 1878. i liječen u bolnici u Grahovu u Crnoj Gori. Umro je u dubokoj starosti 1919. i sahranjen u groblju kod džamije u Župi. Od 1911. do 1926. imamsku i mualimsku dužnost u Župi vršio je Nazif ef. Muzaferija. Poslije njega imami ove džamije bili su: hafiz Husein ef. Zupčević, Ćamil ef. Hadžiahmetović, Kasim ef. Kaknjo i Ćamil ef. Ajdinović. Posljednja dvojica bili su rodom iz Bosne. Džamija nema stalnog imama od 1941. i danas se povremeno otvara uz ramazan, bajramima i ponekad petkom.

Vakuf ove džamije imao je u svome posjedu njivu koju je zavještao neki Serdarević. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1889. godine 15 forinti, a 1913. godine 72 krune. Ovi iznosi isplaćeni su imamima koji su u navedenim godinama vršili i mualimsku dužnost u Župi.[167]

166. *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1965, broj 3-4, str. 123-124.

167. STK, str. 41; *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1965, broj 5-6, str. 223; Proračuni vakufa... iz 1889. str. 375 i 1913. str. 328.

Ostaci turbeta Župa

U groblju ispod džamije nalazi se više nišana s natpisima iz novijeg doba i samo dva iz vremena turske vladavine. Na jednom je uklesana godina 1258. (1842) i nije napisano ko je u grobu sahranjen. Drugi nišan označava grob Huseina Abdurahmanefendića, sina Hasan-efendije, kapetana (juzbaše) turske vojske iz Peći (Ipek). On je poginuo (šehid) 1293. (1876) godine u borbi s Crnogorcima i sahranjen u groblju niže džamije. Neko je kasnije nad njegovim grobom podigao nišane koji i danas postoje. U ovom groblju se vide temelji turbeta o kome smo ranije govorili.

Sve do 1817. godine Župa je, osim Klobuka, bila jedino mjesto u Korjenićima koje je imalo džamiju. Zato su u nju petkom i bajramima dolazili muslimani iz svih sela korjeničke nahije. Godine 1817. nastao je neki spor između porodica kod džamije u Župi, pa su na području Korjenića tada formirana četiri džemata i ubrzo iza toga sagrađene su džamije u Lastvi, Grančarevu i Skočigrmu.

2. ADEMA ŠEHOVIĆA DŽAMIJA NA UŠĆU

Ova je džamija bila locirana na Ušću oko dva i po kilometra udaljeno od džamije u Župi i nedaleko od crnogorske granice. To je bila mala građevina bez munare i pokrivena pločom. Sagrađena je oko 1850. godine i zadužbina je Adema Šehovića, sina Zukova, rođenog u Korjenićima 1827. godine. Šehovići su ugledna muslimanska porodica iz Korjenića i

potječu iz bratstva Šehovića, ogranka Mrvovića. Pored Adema u Korjenićima su za turske uprave živjeli: Ubejdulah-aga, Abdulhamid, Omer, Ago i Tale Šehović, koji su bili ugledni ljudi i isticali su se u borbama protiv Crne Gore i austrougarske okupacije 1878. godine.[168]

Za vrijeme hercegovačkog ustanka 1875. do 1878. godine u Korjenićima je bio centar bašibozuka na čijem se čelu nalazio Adem-aga Šehović, bimbaša (major) turskih pandura. On je u borbi na Žegulji, između Stoca i Ljubinja 13. augusta 1878. godine pogubio 25 austrijskih soldata i tri časnika. Teško ranjen prenesen je u Ljubinje, gdje je umro u kući hafiza Saliha Mataradžića. Sahranjen je kod nove, Serdarevića džamije u Barnosima, gdje mu je sin Zulfo kasnije podigao nišane, koji su u toku prošlog rata srušeni.[169]

U džamiji su se, dok je radila, klanjale džume, bajrami i uz ramazan teravija. Imamsku dužnost u njoj vršio je više godina Smail-hodža Hadžimahović. Spaljena je za vrijeme prvog svjetskog rata (1914-1918) i bile su joj ostale samo zidine, koje je 1945. godine srušila poljoprivredna stanica, pa joj se od tada ni za trag ne zna. Upisana je u gr.ul.k.o. Župa broj 425-II, kat.čest.990 i zapremala je s predvorjem i grobljem uz nju 400 m² površine. Upisana je pod nazivom „Džamija na Ušću-Brešćani otok" i bila je poznata pod imenom „Ušćanska džamija".

Vakuf ove džamije imao je nešto zemlje na Ušću, što ju je uvakufila Fatima Šehović, žena Sadikova, i odredila da se prihod od nje troši za potrebe džamije.[170] Prihodi ovog vakufa iznosili su 1913. godine 72 krune i taj je iznos isplaćen imamu džamije. Ova zemlja je potopljena prilikom izgradnje hidrocentrale na Trebišnjici 1962. godine.

Pored spomenutog groblja kod džamije u Župi, na Ušću je postojalo još jedno koje je bilo poznato pod imenom Pirića groblje. Ovdje su se nalazila tri lijepo isklesana nišana bez natpisa i više drugih koji su porušeni kada su Pirići koncem prvog svjetskog rata konačno iz Župe odselili u Bosnu. Na Ušću, preko rijeke Sušice, i danas postoji stari kameni most na dva luka, kako narod kaže „oka", i nalazi se na važnom drumu koji je ranije vodio od Dubrovnika, preko Trebinja i Nikšića u Podgoricu i Skadar. Sagradio ga je Ferhat-paša Sokolović po svoj prilici u isto vrijeme kada je oko 1565. godine podignut i most Mehmed-paše Sokolovića u Trebinju. Na njemu se je nalazila ploča s natpisom koja se davno u vodu srušila i nestala. Poznat je pod imenom Ušćanski ili Pirića most, jer su Pirići dugo vremena bili „ćupridžije" koji su ga opravljali i čuvali. Most je temeljito opravljen i danas se preko njega odvija cjelokupan saobraćaj. Turske vlasti su na brežuljku zvanom Markova greda, više Pirića mosta, sagradile 1866. godine karaulu za čuvanje mosta.

---

168. *STK*, str. 83; Mehmed Begović, *Otpor naroda južne Hercegovine protiv austrijske okupacije 1878. godine*, ANU BiH, knj. XLIII, Sarajevo, 1979, str. 387 i 391.

169. H. Bračković, n.d. str. 39; Hamdija Kapidžić, *Zastava o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1956, str. 303.

170. *Behar*, Sarajevo, 1906/7, broj 7, str. 27.

Ta je karaula bila nekoliko metara visoka i valjkasta oblika. Predanje kaže da su je vojska i narod podigli za 48 sati. Za vrijeme austrougarske okupacije Austrija je u njoj držala žandarmeriju, koja je čuvala ovaj kraj od napada iz Crne Gore. Karaula je još većim dijelom uzgor, ali odavno ničemu ne služi. Pored mosta nalazila se je za turske uprave i tatarhana.

Za vrijeme stare Jugoslavije džematlije iz Župe sagradili su mektebi-ibtidaiju na Šehovića glavici, koji je od džamije u Župi udaljen oko 300 metara. Do njegove izgradnje na području Župe nije postojao ni jedan mekteb i imami su išli po kućama i besplatno podučavali djecu islamskoj vjeronauci. Omer-hodža Bilalović održavao je više godina vjersku obuku u svojoj kući. Mekteb je radio do 1941. i srušen je u toku prošlog rata. Vide mu se još ruševine na jednom brijegu koji dominira dijelom Župe.

Pošto su na Župu često napadali uskoci i hajduci, ovdje su za turske uprave sagrađene i četiri kule koje su bile tvrdo građene i svaka je imala po tri sprata. Jedna je danas vlasništvo Fadila Bilalovića i on u njoj stanuje. Druge tri su vlasništvo Šehovića: Zaima, Derve i Huse, od kojih prva služi za ostavu, druga se nalazi u ruševnom stanju, a treća je srušena 1949. i na njenim temeljima je podignut magacin zemljoradničke zadruge.

Na području Župe i zaselaka koja joj gravitiraju danas žive slijedeće muslimanske porodice: Agbabići, Ademoji (doselio sa Kosova), Begovići, Bijedići, Bilalovići, Mehovići, Šabići i Šehovići. Izumrli su ili se raselili: Dizdarevići, Kravići, Kurtovići i Pirići.[171]

3. DŽAMIJA U KLOBUKU

Grad Klobuk nalazi se u Korjenićima, nedaleko od ceste koja iz Trebinja vodi u Nikšić, oko 5 km južno od Župe. Situiran je na zaravni brda Vrmac i „prilijepljen na Stijenu kao orlujsko gnijezdo". Turci su ga zauzeli 1477. i u njihovoj vlasti je ostao sve do austrougarske okupacije 1878. godine. U ovom gradu je za turske uprave bilo sjedište dizdara, a od početka 18. stoljeća i sjedište kapetanije. Ovdje se jedno vrijeme nalazila mehkema (sud) Hercegovske bekije (ostatka Novog) gdje je oko 1807. godine bio kadija Ali ef. Begović. On je imao kulu u Aranđelovu, čije se ruševine i danas vide uz put koji iz Župe vodi u Aranđelovo. Jedna livada u Aranđelovu nosi po njemu naziv „Kadina luka"[172] Iz gruntovnih knjiga koje se čuvaju u sudu u Stocu saznajemo da je on imao posjede u Gornjem Poplatu kod Stoca. Umro je u Stocu polovinom prošlog stoljeća.

Kada su Karlovačkim mirom 1699. Turci konačno izgubili Risan, Herceg-Novi i druga mjesta crnogorskog primorja, Klobuk je za njih postao strateški veoma važno utvrđenje. Oni su grad više puta opravljali, dograđivali i u njemu za svoje vladavine sagradili: džamiju, hamam, han,

171. Više podataka o islamskoj kulturnoj baštini u Župi dobio sam od Fejze Bilalovića iz Župe.

172. H. Renner, n.d. str. 341; Dr M. Dinić, *Zemlje...* str. 247; Dr Mehmed Begović, „Narodnopravni običaji u natapanju zemalja uz reku Trebišnjicu i njene pritoke," *Anali Prav. fakulteta*, Beograd, 1965. broj 3-4, str. 243.

Klobuk ostaci džamije

dvadeset pločom pokrivenih kuća, odžak nekog Jusuf-bega i pet čatrnji. Svi ovi objekti služili su potrebama gradske posade koju su Turci u ovom gradu stalno držali.

Timar Ismaila, posadnika tvrđave Klobuk, koji je obavljao dužnost imama (u prvoj džamiji ili za to preuređenoj prostoriji) u iznosu od 1.517 akči sastojao se od prihoda iz tri gatačka sela.[172]a.

Iz Putopisa Evlije Čelebije saznajemo da je džamija u Klobuku sagrađena prije 1664. godine. To je bila tvrđavska džamija u kojoj su klanjali posadnici i članovi njihovih porodica. Srušena je za vrijeme rusko-turskog rata 1807. godine, pa ju je 1240. (1824) godine obnovio Hamzaga Begović, sin klobučkog dizdara Omer-age.[173] Imamsku

172 a. Poimenični popis..., str. 521-522.

173. E. Čelebija, n.d. str. 446; M. Mujezinović, n.d. str. 362.

dužnost u njoj vršio je jedan od posadnika koji je kao i ostali primao plaću (ulefu) iz Skadra i kasnije iz hercegovačkog grada Ključa. Na Vrmcu pred Klobukom bilo je muslimansko groblje u kome je sahranjen i Hadži Rišljanin-Begović, koji je opjevan u narodnoj pjesmi, i bio prvi dizdar klobučkog grada. Poslije opsade Klobuka 1807. u gradu su sagrađene tri čatrnje, od kojih je jedna uz džamiju podigla hadži Kaduna Begović i u opće svrhe (hajr) je zavještala. U Klobuku se nalazi lokalitet Šabovina. Turske vlasti su 1866. sagradile u Klobuku karaulu zvanu „Azizija". Sve objekte u gradu Klobuku srušila je Austrija, kada ga je u ljeto 1878. godine konačno zauzela. Ovdje se i danas vide ruševine džamije kapetanove i dizdareve kule, gradskih bedema i otvorenih cisterni.[174]

U Klobuku su živjele sljedeće muslimanske porodice: Agbabići, koji su doselili iz Risna i bili su kapetani klobučke kapetanije. Od Murat-kapetana Agbabića vuku porijeklo Kapetanovići. Begovići su također doselili iz Risna i dok su tamo živjeli prezivali su se Rizvanagići. Mehmed-aga Rizvanagić bio je kapetan risanske tvrđave i poginuo je 15. maja 1654. u borbi s Peraštanima.[175] Svi dizdari klobučkog grada bili su iz porodice Begovića, kapetani iz porodice Kapetanovića i ćehaje iz porodice Šahovića.

U porodici Begovića u Lastvi čuvala se je arhiva koju su njeni preci donijeli iz Herceg-Novog i Klobuka, kada su iz ovih mjesta konačno iselili. U ovoj arhivi bilo je više veoma vrijednih dokumenata starih preko 300 godina, a ropalih 1914. godine, početkom prvog svjetskog rata.

4. GRANČAREVO

Grančarevo se nalazi u nahiji Korjenići i udaljeno je od Lastve 3, a od Trebinja 15 km. Dijeli se na Gornje i Donje Grančarevo i koncem prošlog stoljeća bila su oba nastanjena gotovo samo muslimanima. Takvo je stanje i danas. Sada ovdje živi samo jedna pravoslavna porodica. Od islamskih objekata u Grančarevu postoji: džamija, ruševine mekteba i vakufskog dućana i nekoliko vakufskih njiva, o kojim ćemo objektima u narednim recima govoriti.

Džamija se nalazi u Gornjem Grančarevu i situirana je na lokalitetu Brod, nedaleko od desne obale Trebišnjice, odnosno akumulacionog jezera Hidrocentrale na Trebišnjici. To je mala građevina, građena od lomljenog kamena, sada pokrivena crijepom i dimenzija oko 7x7x4 metara. Bez munare je i ikakvih arhitektonskih vrijednosti. Upisana je u gr. ul. k.o. Grančarevo broj 44-I, kat. čest. 762/2 i zaprema s predvorjem 402 m² površine.

Priča se da je glavni povod za izgradnju ove džamije bio jedan nemio slučaj koji se početkom prošlog stoljeća zbio kod džamije u Župi, kada je

174. Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, Beograd, 1969, knj.III, str. 304; H. Kapidžić, n.d. str. 276; *Glas Trebinja*, Trebinje, 1982, broj 497.

175. H. Kapidžić, n.d. str. 276; Pavle Šobajić, *Nikšić*, Beograd, 1938. str. 64; Frano Alfirević, Perast, kalendar *Napredak*, Sarajevo, 1940, str. 148.

Mesdžid u Grančarevu

došlo do svađe između dviju porodica, gdje su čak i žrtve pale. Tada su se u Korjenićima formirala četiri džemata: Župa, Grančarevo, Lastva i Skočigrm. Odmah iza ovog slučaja i razdvajanja džemata sagrađene su džamije u Grančarevu, Lastvi i Skočigrmu.

Kada je sagrađena džamija u Grančarevu ne zna se tačno, ali to je, sigurno, bilo prije 1820. godine, kada se ona i mekteb uz nju prvi put u nama poznatim izvorima spominju. Inicijativu za njenu izgradnju dao je Omer-baša Duraković, sin Mehmedov, a podigli su je vlastitim sredstvima i radnom snagom džematlije Grančareva i susjednih zaselaka. Ovo mjesto je kroz cijelo prošlo stoljeće bilo nastanjeno gotovo samim muslimanima. Godine 1867. ovdje je bilo 27 muslimanskih kuća.[176]

Do izgradnje ove džamije muslimani Grančareva i susjednih zaselaka išli su petkom i bajramima u džamiju u Župu. Ona je od svoje izgradnje do danas više puta rušena, naročito u ratnim vihorima za vrijeme austrougarske okupacije 1878. i u toku prvog i drugog svjetskog rata. Džematlije su je uvijek vlastitim sredstvima i radnom snagom opravljale i dovodile u ispravno stanje, pa ona i danas povremeno služi svojoj svrsi.

176. Leontije Nikolić, „Srpske starine u Korjenićima u Hercegovini", *Istočnik*, Sarajevo, 1898, broj 23, str. 378; STK, str. 40.

Iz jednog hudžeta trebinjskog kadije od 7. džumada I 1284. (6.IX 1867) godine saznajemo da je prva džamija u Grančarevu podignuta za vladavine sultana Ahmeda, valjda trećeg koji je vladao od 1703. do 1730. godine.[177] Ne zna se gdje je ta džamija bila locirana i kako je izgledala. Podigle su je, sigurno, muslimanske porodice koje su 1687. ovdje doselile iz Herceg-Novog i drugih primorskih mjesta, kada su Mlečani ove krajeve preuzeli od Turaka.

Iz izvora dalje saznajemo da je nahija Korjenići, u kojoj se nalazi i Grančarevo, bila od polovine 17. stoljeća a, možda, i od ranije, naseljena muslimanima. Uskoci iz crnogorskog primorja su oko 1649. godine napadali na Korjeniće, pljačkali i ubijali, a mlađe odvodili u sužanjstvo. U Korjenićima su 1695. živjeli: Omer Ahmetović, neki Aksagić, Mahmud Baraković i hadži Omer Bijedić i brat mu Ahmed-aga. Neki Jusuf spahija imao je 1711. u Grančarevu timar od 3.000 akči.[178]

Iz navedenih izvora, koji su nepobitni i vjerodostojni, razumije se da je prva džamija u Grančarevu sagrađena u prvoj polovini 18. stoljeća, prije 1830. godine. Predanje, opet, kaže da je prva džamija u Grančarevu podignuta na Brodu početkom prošlog stoljeća, da su je sagradili mještani i uvakufili nekretnine za njeno izdržavanje i plaćanje službenika. Da je ovo predanje bez osnova služi kao dokaz i to što se priča da je porodica Hadžimahovića dala sedam uzastopnih hodža, tj. imama džamije. Mi smo, opet, iz predanja uspjeli saznati imena samo trojice koji su bili imami ove džamije od polovine prošlog stoljeća do 1918. godine. Ostala četvorica služila su, svakako, od izgradnje džamije prije 1730. do polovine prošlog stoljeća, ali nam njihova imena nisu poznata. Još se priča da je polovinom prošlog stoljeća u Grančarevu živio neki hodža Ćerimagić koji je, sigurno, ovdje vršio neku vjersku funkciju.

Daljnje proučavanje posebno turskih izvora pružiće možda nove podatke o ovoj džamiji i pomoći da se riješi pitanje ko ju je i kada sagradio. Narodna predaja ništa ne zna o toj prvoj džamiji, jer su davno izumrli svi stari ljudi koji su nam mogli i znali nešto o njoj reći. Zgrada današnje džamije na Brodu po svojoj formi i arhitekturi ne potječe iz 18. stoljeća.

Imamsku i mualimsku dužnost u Grančarevu vršili su: Salih ef. Duraković, sin Omer-bašin koji je živio u prvoj polovini prošlog stoljeća i za koga se tvrdi da je bio prvi imam ove džamije. Bio je poznat pod imenom „Softa" i „Dugački hodža". Odlukom trebinjskog kadije od 7. džumada I 1284. (6.IX 1867) godine za imama i hatiba u džematu Grančarevo postavljen je Ahmed Halifa, sin Alijin, i određeno je da mu se za vršenje ovih dužnosti daje plaća iz državne blagajne (mali sanduk), i to godišnje po 50 groša. U dokumentu se dalje kaže da se džamija nalazi na granici Crne Gore, da nema vakufa i da su odmetnici (eškija) za tursko-

177. *STK*, str. 40.

178. V. Skarić, *Popis...* str. 45; S. Mijušković, *Ploma...* str. 33; Đ. Milović, n.d. str.247; Dr Gligor Stanojević, „Iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku", *Istorijski zapisi*, Titograd, 1959, knj. XV, str. 388.

crnogorskog rata popalili muslimanske kuće u ovom mjestu, pa su se oni razbjegli.[179]

Ovaj Ahmed ef. je, možda, identičan s Ahmedom ef. Hadžimahovićem, za koga se misli da je bio drugi imam ove džamije. Poslije njegove smrti imami su bili: brat mu Smail-ef, i bratić Rašid-efendije, sin Smailov, koji je umro 1918. godine. Od 1919. do 1941. imam je bio Sulejman ef. Duraković, od 1946. do 1966. hadži Jusuf ef. Duraković, a od 1966. Ibrahim ef. Džananović, Ismet ef. Bušatlić i Ahmed ef. Mehmedović. Hafiz Hasan ef. Babović iz Trebinja mi je pričao da je imamsku dužnost u ovoj džamiji ponekad vršio i Rašid Salković.

Za potrebe ove džamije i mekteba uz nju zavještali su novac i nekretnine slijedeće džematlije:

Osman Muratović, sin Mehmedov, dućan;

Mehmed Muratović, sin Omerov, njivu zvanu „Lopata," u koju se može usijati 21 oka usjeva;

Salih Alemdar Arnaut (Arnautović) njivu zvanu „Lopata", u koju se može usijati deset oka usjeva;

Alija Stević ili Ustvić (astvjk), sin Džaferov, čajir od deset oka usjeva;

Ahmed Stević ili Ustvić, sin Šehin, njivu zvanu „Žabac", u koju se može usijati deset oka usjeva;

Ibrahim Slijepčević, sin Osmanov, njivu zvanu „Loznica", u koju se može usijati pet oka usjeva;

Mahmud, sin Mustafin, njivu zvanu „Barica", u koju se može usijati pet oka usjeva;

Alija Bekić, sin Mustafin, njivu zvanu „Kod prolaza", u koju se može usijati 20 oka usjeva;

Ćerimagići: Omer, Osman i Ibrahim, njivu zvanu „Trnka", u koju se može usijati deset oka usjeva;

Husein Mujačić, sin Mehmedov, njivu zvanu „Rupine", u koju se može usijati deset oka usjeva;,

Aiša Mujačić, kći Mahmudova, 50 akči.

Svojom vakufnamom od 10. rebia I 1236. (16.II 1820) odredili su da se prihodi od navedenih nekretnina i novca datog na kamate troši u slijedeće:

- da se daje godišnje po 25 groša muteveliji, imamu i mualimu i
- da se ostatak troši na opravak džamije, mekteba i dućana.[180]

Njive zvane Lopata, Rupine, Trnka i Žabac su od izgradnje Hidrocentrale na Trebišnjici pod vodom, a ostale se nalaze u posjedu džamijskog vakufa. Uvakufljene njive zovu se i po vakifima koji su ih zavještali. Fatima Arnautović uvakufila je njivu pod džamijom koja zaprema oko 2.500 m² površine.

179. *STK*, str. 40, H. Šabanović, n.d. str. 233.

180. *SVGHB*, sv. I, str. 92, broj 254. Vakufnamu je ovjerio trebinjski kadija Abdurahman Resulbegović 1898. godine; Gajret, Sarajevo, 1930, str. 28.

Vakuf ove džamije imao je 1889. u svome posjedu devet njiva, koje su te godine dale 50 forinti prihoda i 24 forinte od novca datog na kamate, ukupno 74 forinte. Imamu koji je vršio i mualimsku dužnost isplaćene su te godine 64 forinte. Ovaj vakuf je 1913. imao u posjedu zemlju i dućan koji su te godine dali 328 kruna prihoda. Od ovog iznosa isplaćeno je muteveliji i imamu 291 kruna.[181]

U Grančarevu su živjele ove muslimanske porodice: Arnautovići, Bekići, Bijedići, Ćerimagići, Delalići, Durakovići, Hadžimahovići, Idrizi, Mašovići, Mujačići, Muratovići, Salkovići, Slijepčevići i Šehovići. Arnautovići su najstariji i svoje porijeklo vuku od nekog Arnauta, kome je klobučki dizdar Agbabić dao imanje u Grančarevu i tu ga naselio. Za Bekiće, Ćerimagiće, Durakoviće, Mujačiće i Muratoviće se misli da su doselili iz Boke, kada su Mlečani ove krajeve 1687. osvojili. Bijedići su doselili iz Nudola u doba Ali-paše Rizvanbegovića (1831-1851), Hadžimahovići sa Skočigrama, Salkovići iz Orahovca i Šehovići iz Župe.

U Grančarevu je bilo pet tvrdih i na sprat građenih kula i to:

1. Arnautovića, koja se nalazi u zaseoku Duboka dolina i koja je srušena i kamen od nje upotrijebljen za gradnju drugih zgrada;

2. Ćemer kula u zaseoku Ćiper, vlasništvo Hamida Bijedića, sina Sadikova. Ova je kula u dobrom stanju i vlasnik u njoj stanuje,

3. Slijepčevića kula na Loznici, sada vlasništvo Avde Slijepčevića, koji je koristi za štalu i pojatu,

4. Kula Baćuša, vlasništvo Sabita Durakovića. Naziv Baćuša dobila je po Baću Begoviću koji je po uzlaznoj liniji predak Durakovića i pradjed je spomenutog Omer-baše. Kula se nalazi u ruševnom stanju, i

5. Hodžića kula, sada vlasništvo Hadžimahovića, koji se zovu i Hodžići, zato što je ova porodica dala više hodža.[182]

Muslimani Gornjeg Grančareva sahranjuju svoje umrle na groblju uz džamiju, dok se u Donjem Grančarevu groblje nalazi usred sela. U oba ova groblja nema starih arapskim pismom pisanih nišana. Zanimljivo je ovdje reći da se jedan lokalitet u Grančarevu zove „Bakije", na kome nema tragova od grobova i ne zna se zbog čega je ovo ime dobilo. U Grančarevu postoji jedan nišan bez natpisa za koji se priča da označava grob nekog Šeći Penera. Jedna predaja kaže da je Šeći Pener bio dobri (evlija) i da je pobijedio nekog zlikovca.[183]

5. DŽAMIJA I MEKTEB U LASTVI

Lastva se nalazi u Korjenićima, 12 km istočno od Trebinja. U Gornjoj Lastvi na brdašcu Svatovska Glavica, postoji džamija malih dimenzija i bez munare. U enterijeru se nalazi mihrab bez dekora, drveni minber i drveni mahfil. Sagrađena je 1232. (1816/17) godine, što se vidi iz

181. Proračuni vakufa iz 1898. godine, str. 373 i iz 1913. god. str. 328.

182. Više podataka o islamskim porodicama i ustanovama u Grančarevu dobio sam od Sabita Durakovića iz Grančareva.

183. Ovaj podatak sam dobio od Osmana Mujačića iz D. Grančareva.

Lastva - Mejtaš

natpisa (samo godina) koji je uklesan na nadvratniku (dženarluk) građenom na luk (ćemer), što je bio uzidan iznad njenih ulaznih vrata. Ovaj nadvratnik izvađen je, ne zna se kada i zašto, i postavljen pod ploču na mejtašu pred džamijom, gdje se i sada nalazi. Priča se da su džamiju sagradili džematlije poslije poznatog i nemilog slučaja koji se 1817. godine zbio kod džamije u Župi. Od njene izgradnje do danas, ona je više puta oštećivana, pa su je džematlije opravljale. U toku prošlog rata oštećeni su joj vrata, prozori i pod. Upisana je u gr.ul.k.o. Lastva broj 592-I, kat. čest. 2308 i zaprema 60 m² površine.

Prvi imam ove džamije bio je iz porodice Agbabića; beratom od 7. džumada I 1284 (6.IX 1867) godine za imama i hatiba ove džamije postavljen je Ismail Halifa, sin Omerov. U beratu piše da u Lastvi u nahiji Korjenići postoji džamija i mekteb, koji ne služe svojim svrhama, jer su u ratu porušeni. Pošto oni nemaju nikakva vakufa, određeno je da se njenom imamu, spomenutom Ismail Halifi daje plaća iz državne blagajne iz prihoda trebinjskog kadiluka. Godine 1889. imamsku i mualimsku dužnost u Lastvi vršio je Sadik ef. Ćerimagić, a poslije njega stari hodža Salković. Jusuf ef. Salković, koji je završio Darul-mualimin u Sarajevu, bio je imam i mualim u Lastvi do konca prvog svjetskog rata. Poslije njega imami su bili: hafiz Zahid Mušanović i hafiz Murat ef. Bešović. Džamija od posljednjeg rata nema stalnog imama i danas se povremeno otvara.[184]

184. *STKa*, str. 43; *Bošnjak*, kalendar, 1889, i 1909. godina, Sarajevo, broj 12, str. 3; *Gajret*, Sarajevo, 1930, str. 38, 1931. god. str. 69; *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1965, broj 7-8, str. 299.

Oko 500 metara niže džamije nalazi se jedna zgrada na sprat u kojoj je do 1941. godine radio mekteb i bio stan mualimov. Sagrađena je prije 1867. i kasnije više puta opravljana i, možda, dograđivana. Zgrada je još uzgor, ali pošto je dobro dotrajala, danas ničemu ne služi. Vakuf ove džamije imao je nešto zemlje koja se ne obrađuje i groblje u kome ima nekoliko nišana sa karakterističnim dekoracijama. Prihodi ovog vakufa iznosili su 1889. godine osam forinti koji je iznos isplaćen imamu džamije.

U Lastvi danas žive ove muslimanske porodice: Ćerimagići, Demirovići, Hadžimahovići, Jerkovići, Karamehmedovići i Kravići. Izumrli su ili se raselili: Agbabići, Bećirovići, Begovići, Bijedići, Kapetanovići, Salkovići, Šahovići i Šehovići. Ćerimagići su doselili u Korjeniće iz Kostajnice, Hadžimahovići iz Krivošija i Šehovići iz Donjeg Morinja. U Lastvi, niže džamije, nalazi se Kapetanovića vrelo, gdje je za stare Jugoslavije društvo Gajret priređivao, svake godine, teferič, na koji su dolazili muslimani iz cijelog trebinjskog kraja.[185]

U strani naspram mekteba u Lastvi nalazile su se za turske uprave kuće Salkovića, pa se ovo naselje, po njima, zvalo Salkovići, koji su poznato bratstvo u Lastvi. Za vrijeme hercegovačkog ustanka 1875. do 1878. godine ustanici Luke Vukalovića su spalili kuće Salkovića u Lastvi. Oni su odavde dijelom iselili 1919,. a potpuno 1941. godine. U Lastvi se nalaze i dvije kule građene na ćemer od kojih je jedna vlasništvo Kravića.[186]

6. DŽAMIJA I MEKTEB U SKOČIGRMU

Skočigrm (Skođegrm) nalazi se u Korjenićima i smješten je na brdu Visočnik, na krajnjoj periferiji Hercegovine i uz granicu Crne Gore. Od Lastve je udaljen 6, a od Grahova 11 km. Ovdje se od islamskih ustanova nalazi: džamija, groblje uz nju i ruševine mekteba i triju kula.

Džamija je situirana na lokalitetu Blatine, a sagrađena je oko 1820. godine poslije poznatog slučaja kod džamije u Župi. To je bila mala građevina dimenzija oko 5x5x4 metra, bez munare i ikakvih arhitektonskih vrijednosti. Sagradile su je džematlije i za njeno izdržavanje i plaćanje službenika uvakufile u mjestu oko osam dunuma zemlje. Do izgradnje ove džamije muslimani Skočigrma išli su petkom i bajramima u džamiju u Župi.

Iz jednog berata od 7. džumada I 1284. (6.IX 1867) godine saznajemo da u Skočigrmu, koji se nalazi u nahiji Korjenići u trebinjskom kadiluku, postoji džamija i mekteb koji nemaju nikakva vakufa. Odmetnici (eškije) iz Crne Gore popalili su muslimanske kuće, pa se je svijet razbježao i osiromašio. Pošto se džamija i mekteb nalaze na granici (serhat) carske

185. H. Kapidžić, *Prilozi za istoriju...* str. 101; Maksim Zloković, *Bijela*, Kotor, 1937, str. 71; *Bošnjak*, Sarajevo, 1906, *Gajret*, 1938, str.42.

186. Savo Ljubibratić i Todor Kruševac, „Prilozi za proučavanje ustanka 1875. do 1878. godine", *Godišnjak ID, BiH*, Sarajevo, 1954, str. 174; Nešto podataka o Lastvi dobio sam od Ešrefa Ćerimagića.

države, određeno je da se njenom imamu i hatibu daje iz državne blagajne iz prihoda trebinjskog kadiluka po sto groša mjesečno. Berat je izdan Zulfikaru Halifi, sinu Jahjaovu, kome je stavljeno u dužnost da radi na obnovi i učvršćenju islama u Skočigrmu.[187]

Ovu su džamiju, kao i druge u Korjenićima, često rušili uskoci i hajduci,pa su je džematlije vlastitim sredstvima i radnom snagom obnavljale. Srušena je u toku prošlog rata i mještani su je tek 1982. obnovili i u njoj tada klanjali prvu poslijeratnu džumu. Uz nju se nalazi groblje u kome ima nekoliko starih nišana s natpisima i bez njih. Ovdje je sahranjen Arslan Kapetanović, posljednji kapetan iz ove porodice, koji je poginuo u borbi s Rusima 1807. godine. Džamija je upisana u gr. ul.k.o. Skočigrm broj 149-I, kat. čest. 1445 i zaprema 60 m² površine.

Nedaleko od džamije nalazi se mekteb sagrađen prije 1867. godine. I on je u toku burne prošlosti ovog kraja više puta rušen i obnavljan. Srušen je u toku prošlog rata i vide mu se ruševine na oko jedan kilometar udaljeno od džamije.

Imami i mualimi u Skočigrmu bili su iz porodice Barakovića i Bećirovića. Sadik ef. Bećirović bio je više godina imam i mualim u ovom mjestu. Umro je u Trebinju 1945. godine i bio je posljednji stalni imam ove džamije. Džamija od 1941. godine nema stalnog imama i danas se povremeno otvara. Vakuf ove džamije ima dvije njive koje su 1889. godine dale 15 forinti prihoda, a 1913. godine 46 kruna.

U Skočigrmu žive sljedeće muslimanske porodice: Barakovići, Bećirovići, Glavovići, Hadžimahovići, Kapetanovići, Mujačići i Šehovići. Godine 1868. ovdje su živjeli i imali posjede Mahmud Baraković i Omer Bećirović. Muslimani Skočigrma bili su poznati kao izvrsni voćari, posebno vinogradari.

U Skočigrmu su za turske uprave sagrađene tri velike na sprat građene kule koje su bile vlasništvo Barakovića, Bećirovića i Kapetanovića. Pošto su bile dotrajale vlasnici su ih napustili i nalaze se u ruševnom stanju.[188]

Ne zna se da je na području Korjenića radila i jedna tekija. Dizdar Arslan-aga Begović bio je poznat kao učen čovjek i, kako se priča, „išao je derviškim tarikatom", ali se ne zna kojim. Umro je u Klobuku 1809. godine i sahranjen u mjesnom groblju. Murat-beg Čengić skrivao se je od 1850. do 1859. godine kod Bijedića u Grančarevu. Bio je učen čovjek i, kako narod priča, evlijane (dobri).

U Korjenićima je za Morejskog rata podignuto oko pedeset kula, u kojima su vlasnici stanovali i iz njih se branili. Sve su bile građene od tesanog kamena, a mnoge od njih imale su i ćemere. Na njih su često napadali uskoci i hajduci koji su ih rušili i harabili, pa su ih vlasnici stalno opravljali.

187. *STK*, str. 43.

188. *STK*, str. 114; Proračuni vakufa... iz 1889. godine, str. 375; *Bošnjak*, Sarajevo, 1909, broj 9; *Gajret*, Sarajevo, 1930, str. 28. Nešto podataka dobio sam od Ibrahima Bećirovića iz Skočigrma.

Na rijeci Trebišnjici i njenim pritokama sagrađeno je za turske uprave više kola (dilab), jazova i razvodnih kanala (havuza) za natapanje zemljišta. Izgradnjom hidrocentrale u Gorici i Grančarevu većina ovih naprava su nestale, ali su se još zadržale na pritokama Trebišnjice koje se nalaze van akumulacionog jezera.[189]

U Korjenićima u mjestima: Klobuk, Grančarevo, Lastva i Orahovac živjelo je polovinom prošlog stoljeća 160 muslimanskih porodica. U ovoj nahiji su, pored spomenutih, živjele i ove muslimanske porodice: Ahmetovići, Aksagići, Bekići, Delalići, Durakovići, Hadžagići, Idrisi, Mašovići i Muratovići. Omer Ahmetović, Ahmed-aga Aksagić i hadži Omer Bijedić, imali su 1695. godine posjede u Korjenićima. Bego Hadžagić koji je došao iz Risna imao je u Korjenićima kulu. Više muslimanskih porodica, koje su koncem turske vladavine izbjegle iz Korjenića i nastanile se u Stocu, Mostaru i drugdje, prezivaju se Korjenići. Osman-aga Korjenić bio je polovinom prošlog stoljeća turski vođa u Zupcima.[190]

Muslimanske porodice iz Korjenića dale su za turske uprave i kasnije veći broj učenih ljudi: imama, hatiba, mualima i kadija, o kojima mi, nažalost, veoma malo znamo, jer su u borbama, koje su na ovom području često vođene, uništeni svi dokumenti i svi tragovi svake pisane riječi. Pored u ovom radu spomenutih alima, mi ovdje posebno ističemo da iz porodice Mujačića u Grančarevu vuče svoje porijeklo rahm. hadži hafiz Ibrahim Trebinjac (1912-1982), naš poznati kurra-hafiz. On je s puno prijegora i iskrene ljubavi vršio više od pedeset godina razne vjerske dužnosti i bio je: imam, hatib, mualim, vaiz i konačno profesor Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu. Napisao je i s arapskog jezika preveo veći broj radova i djela iz islamske dogmatike, komentarisanja Kur'ana i drugih grana islamistike.[191]

7. DŽAMIJA U NUDOLU

Nudo je udaljen od Župe oko 6 km i nalazi se u SR Crnoj Gori. Ovdje je postojala jedna džamija za koju se ne zna ko ju je i kada sagradio. Bila je locirana kod izvora Šanik, malih dimenzija, bez munare i pokrivena dvostrešnim krovom pod pločom. Po iseljenju muslimana iz Nudola ostala je bez džemata i napuštena. Ona je imala nešto vakufa, ali se ne zna šta i koliko jer se vakufnama nije sačuvala, a nema joj opet spomena u pristupačnim izvorima. Knjaz Nikola je bio naredio da se džamija ne ruši, da se groblje uz nju ogradi i da se u nj stoka ne upušta. Bila je uzgor sve do 1930. godine i tada se sama srušila, jer joj je krov dugo vremena prokišnjavao i bio je potpuno dotrajao. Vide joj se ruševine jer je njeno

189. H. Kapidžić, *Prilozi za istoriju Klobuka...* str. 39; Dr. M. Begović, n.d. str. 237-246.

190. A. F. Giljferding, n.d. str. 36; S. Mijušković, n.d. str. 202 i 203; R. Samardžić, n.d. str. 202; M. Vujačić, n.d. knj.III, str. 305.

191. Mahmud Traljić, Hadži hafiz Ibrahim ef. Trebinjac, Glasnik VIS-a, Sarajevo, 1982, broj 6, str. 749-752.

Ostaci ruševina džamije u Nudolu.

gradilište ostalo do danas neiskorišteno. Uz nju se nalazi groblje u kome su nišani davno uništeni. Priča se da je neko iz Nudola počeo obrađivati jednu njivu džamijskog vakufa, pa mu je od tada sve naopako pošlo. Kad mu se opet u porodici desila neka velika nesreća, odmah ju je napustio misleći i vjerujući da ga je Bog kaznio zato što je džamijsku zemlju prisvojio. U ovom mjestu se nalazi i lokalitet Hasanova glavica .

Na rijeci Sušici u Nudolu blizu džamije postoji jedan stari kameni most na jedno „oko" preko koga se odvija saobraćaj. Pri vrhu sela nalazi se još jedan kameni most koji je opravljan. Na Vučiji, blizu Nudola, postoji mali kameni most na jedno „oko" koji je građen od sedre (tufa). Ne zna se ko je i kada ove mostove podigao ali se priča da su sagrađeni za vrijeme turske vladavine.

U Nudolu su olovinom prošlog stoljeća živile sljedeće muslimanske porodice: Begovići, Bijedići, Čubrilovići, Hadžanići, Hajrovići, Hotaševići, Jašarevići, Kurtovići, Mehovići, Omerćajići, Pupovići, Vranići i Zvizdići (Atlići). Najbogatiji između njih bio je Meša Bijedić, čukundjed tragično preminulog predsjednika SIV-a Džemala Bijedića. Ova je porodica doselila u Korjeniće iz Donjeg Morinja. I ostale porodice doselile su ovdje koncem 17. stoljeća iz mjesta crnogorskog primorja, a sve su odavde iselile poslije bitke na Grahovu 1858. godine. Begovići i Omerćajići su iselili u Jasen iznad Trebinja, Bijedići u Grančarevo i Jašarevići u Trebesin kod Berkovića u Dabarskom polju. Vranići su dijelom iselili u Podgoricu, a dijelom u Trebinje. Ovi iz Trebinja odselili su

poslije prvog svjetskog rata u Sarajevo, gdje i danas žive njihovi potomci. U susjednom Aranđelovu postoje i danas zidine Hajrovića kuća, pa se te ruševine po njima i sada nazivaju Hajrovina . Hajrovići su doselili u Korjeniće iz Herceg-Novog.[192]

Sadik Begović naselio se je u Nudolu 1861. da bi izbjegao progone turskih vlasti i ovdje ostao sve do 1879. godine. Ovdje se je oko 1883. godine naselila i porodica Deše Glavovića koji se je sa još nekoliko drugova bio odmetnuo protiv Austrije. Glavovići su doselili u Korjeniće iz Herceg Novog.

Više podataka o Korjenićima dobio sam od dra Mehmeda Begovića, profesora iz Beograda. On mi je veoma usrdno i iscrpno odgovorio na sva moja pitanja i dao niz sjećanja i predanja o islamskim spomenicima, muslimanskim porodicama i raznim događajima iz prošlosti Korjenića i šire.

192. Dr. B. Hrabak, n.d. str. 71; H. Kapidžić, n.d. str. 39; P. Šobajić, n.d. str. 21.
193. STK, str. 4 i 88.

INDEX IMENA

Aćkari - 85, 144, 158
Abas, Halil - 99
Abasović, Abdulah ef. - 15, 99
Abasović, Husein - 58
Abaza, Aćkar Salih - 99
Abaze - 79
Abdija - 196
Abdović, Selim ef. - 167
Abdufetah - 270
Abdulah - 27, 28, 99, 113, 121, 197, 200, 236, 247
Abdulah ef. - 249
Abdulah Mustafa - 252
Abdulah-hodža - 121
Abdulah-paša - 80
Abdulahefendić, Husein-Ćelebija - 280
Abdulahefendić, Mehmed - 280
Abdulahefendić, Mustafa-Ćelebija - 280
Abdulahefendići - 280
Abdulaziz - 271
Abduldželil - 107
Abdulfettah-baša - 228
Abdulgafar - 107
Abdulhamid II - 117
Abdulislam - 111
Abdulkadirovići - 123
Abdurahim - paša - 60
Abdurahmanefendić, Husein - 296
Abduzahir - 247
Adžail ef. - 268
Adbegovići - 228
Adem - 297
Adembegovići - 251
Ademoji - 298
Adilović, Ahmed ef. - 124
Agbabić - kapetan - 292
Agbabić, Murat-kapetan - 300
Agbabići - 298, 300, 305, 306
Agić, Mehmed - 99
Agovići - 218, 219
Ahmed - 13, 21, 27, 28, 29, 35, 45, 67, 85, 99, 104, 107, 121, 130, 143, 156, 157, 172, 198, 210, 248, 252, 268, 273, 274, 281, 284, 285, 291, 302
Ahmed ef. - 25, 29, 48
Ahmed I - 295
Ahmed III - 236, 238
Ahmed-baša - 121
Ahmed-beg - 121, 197
Ahmetagić, Ajanić Husein - 99
Ahmetović, Omer - 302, 308
Ahmetovići - 308
Aiša - 95, 268
Ajanić, Hasan-aga - 245
Ajanići - 90
Ajanovići - 251
Ajdinović, Ćamil ef. - 295
Ajnija - hanuma - 186, 192
Aksagić, Ahmed - 308
Aksagići - 302, 308
Akšamović, Smail - 266
Akšamovići - 233
Akšamovići - 265
Alagić, Ali ef. - 99
Alagići - 21
Alajbegović, Salih ef. - 67
Alađuli - 219
Alečković, Ahmed - 265, 273
Alečković, Devlet-hanuma - 273
Alečković, hafiz Samil ef. - 258
Alečković, hafiz Sulejman ef. - 250
Alečković, Mustafa - 99
Alečković, Rešid - 265
Alečković, Salih - 265, 273
Alečkovići - 85, 265, 266, 273, 277
Ali - 111
Ali ef. - 29, 111, 134, 186, 241, 268
Alići - 214
Ali-aga - 18
Ali-baša - 291
Ali-beg - 30, 146, 280
Ali-paša - 18, 19, 21, 47, 52, 66
Aličić, Sakib - 96
Aličić, Salih ef. - 147
Aličići - 151
Alibašić, Hasan ef. - 147
Alibašići - 151
Alibeg - 21, 130
Alibegovići - 85
Alihodžić, Ahmed - 99
Alihodžići - 56, 85
Alija - 13, 14, 21, 23, 25, 27, 28, 36, 45, 55, 61, 87, 93, 99, 100, 101, 104, 107, 113, 117, 119, 121, 185, 191, 192, 197, 247,

248, 283
Alijagić, Alija - 99
Alijagići - 172, 209, 251, 256
Ališić, Omer - 99
Ambulije - 259
Aranut, Hadži Husein - 99
Aranuti - 85, 118, 243
Aranutović, Ćamil ef. - 167, 176
Aranutović, Jusuf - 77
Aranutovići - 172, 304
Arap (Sujufzade), Hadži Abdurahman - 99
Arap, Fatima - hodžinica - 42
Arif, Mustafa - 108
Arnaut (Arnautović) Salih-Alemdar - 303
Arnautović, Fatima - 303
Arnautović, Jusuf ef. - 167
Arnautović, Mustafa ef. - 167
Arslan - 121, 228, 273
Arslan, Sulejman-beg - 30
Arslan-baša - 130
Arslanagić, Muharem - 247
Arslanagić, Mulabećir - 268
Arslanagić, Mustafa - 245, 266
Arslanagići - 172, 201, 243, 265
Arslanović, Ahmed-Alemdar - 99
Atabegović, Halil - 17
Atabegović, Halil - 99
Atlije - 149
Austrijanci - 293
Avdaga - 100
Avdagić - 99
Avdagić, Ahmed ef. - 238
Avdagić, Hajdar-beg - 241
Avdagići - 85, 251
Avdić, Alija - 175
Avdić, Avdo - 174
Avdić, Derviš - 175
Avdić, Hamza - 175
Avdić, Šobo - 175
Avdići - 85, 172, 174, 175, 209, 221
Avdi-hodža - 214
Avdibeg - 21, 26
Avdibegovići - 251
Avdija - 15, 102

Bačević, Bač - 99
Bačkić, Deli Abdulah - 266
Bačkići - 251, 265
Babić - 248
Babići - 123, 174
Babović, Ahmed - 247
Babović, Aiša - 264
Babović, Ali ef. - 250, 264, 266
Babović, Esma - 264
Babović, hafiz Hasan ef. - 238, 247, 250
Babović, hafiz Hasan ef. - 266, 303
Babović, hafiz Jusuf ef. - 250, 264, 266
Babović, Hasan - 266
Babović, Hilmija - 264
Babović, Ismail - 266
Babović, Mahmud - 274
Babović, Mehmed - 248
Babović, Muharem - 264
Babović, Omer-aga - 266
Babović, Osman - 99
Babović, Salih - 268
Babović, Suleman-baša - 265
Babovići - 172, 176, 209, 233, 265, 266
Badžali - 83
Bajalović, Osman - 99
Bajezid II - 131, 148
Bajezidagić, Derviš-paša - 168
Bajgorić, Salih - 99, 131
Bajgorić, Zada - 93
Bajgorići - 92, 153
Bajramović, Ahmed - 177
Bajramović, Hajdar - 177
Bajramović, Ibrahim - 177
Bajramović, Ramadan - 99
Bajramović, Salih - 177
Bajramovići - 85, 118, 125, 176, 201
Bajrić, Salih - 89
Bakići - 85
Bakibegović, Ahmed - 99
Bakibegovići - 85, 118, 282
Bakirbegovići - 124
Bakišići - 85, 118, 251, 282, 290
Baković, Hamid - 221
Bakrići - 123
Bakušići - 78
Balać - 96
Balagići - 251, 256
Balavac, Osman - 96, 99
Baljić, Mustafa ef. - 20, 61, 62
Baljić, Salih - 61
Baljić, Salih - 99
Baljići - 85
Balte - 93, 149
Banović, hadži-Salih - 99
Banovići - 85
Banđun - 129
Baraković, Mahmud - 302, 307
Barakovići - 85, 172, 307
Barelići - 152
Barzut, Alija - 99
Basarić, Ahmed ef. - 20, 42, 65
Basarić, hadži-Ahmed - 36
Basarić, Husein - 99
Basarić, Mehmed - 55
Basarić, Zuka - 42
Basarići - 50, 56, 85, 291
Batahmetovići - 174

Batina, Ahmed - 99
Bauci - 219
Baša, Mehmed-beg - 204
Bašaga - 133
Bašagić - 231
Bašagić, Ibrahim-beg - 142
Bašagić, Safvet-beg - 133
Bašagić-Redžepašić, Lutfulah-beg - 133
Bašagići - 85, 142, 146, 228
Bašagići-Redžepašići - 144, 145
Bašanini - 251
Baše - 118
Bašić, Husein - 195
Bašić, Salih - 248
Bašić, Smail - 99
Bašići - 85, 172, 197, 206, 209, 215, 219
Beće - 74, 85
Bećevići - 85, 243
Bećir - 104, 111, 195
Bećir ef. - 138
Bećiragići - 251, 256
Bećirovići - 85, 306, 307
Bećkalo, hadži-Alija - 100
Bećovići - 172
Bećar, Mustafa-baša - 95
Bećević, Beća, Begić, Ibrahim - 99
Bećić, Sulejman ef. - 166, 167
Bećirović, Omer - 307
Bećirović, Sadik ef. - 307
Begana - 274
Begić (Begzade) Ali Fehmija - 190
Begić, Ibrahim - 13
Begović, Adem - 96
Begović, Ali ef. - 298
Begović, Arslan-aga - 307
Begović, Bego - 244
Begović, Bektaš - 266
Begović, Džanbeg - 293
Begović, dr Mehmed - 310
Begović, hadži Kaduna - 300
Begović, hadži-Rišljanin - 300
Begović, Halid - 294
Begović, Hamzaga - 293, 299
Begović, Ibrahim-beg - 266
Begović, Osman - 266
Begović, Rizvan - 99
Begović, Sadik - 310
Begović, Safer-aga - 91
Begovići - 85, 92, 118, 119, 172, 209, 243, 244, 265, 266, 275, 278, 293, 298, 300, 306, 309
Behlili - 85
Behlilovići - 85, 152
Behmen, hadži-Hasan - 58
Behmen, hadži-Husein - 28, 99
Behmen, hadži-Mahmud ef. - 49
Behmen, hadži-Salih ef. - 46, 49, 56
Behmen, hadži-Sulejman ef. - 14, 42
Behmen, Omer - 54
Behmeni - 50, 85, 90, 291
Behram - 88
Behram, Ibrahim - 99
Behram, Ljubomir - 170
Bekić, Alija - 303
Bekić, Mula - 264
Bekići - 265, 304, 308
Bekirhodžić, Arslan-baša - 122
Bekirhodžići - 123
Berberović, Ibrahim-aga - 264
Berberović, Smail - 266
Berberovići - 118, 251
Berberovići - 265
Berhamovići - 251
Berkovac, Beg - 73
Berkovići - 62, 73
Bersalić, Omer - 98
Besarović, Vladimir - 122
Beše - 85, 228
Bešić, Tiro - 99
Bešlić, Samil - 100
Bešović, Avdija - 248
Bešović, hafiz Murat ef. - 250, 254, 258
Bešović, hafiz Murat ef. - 305
Bešović, Hodža - 248
Bešovići - 253, 256, 270
Bićkali - 85
Bići - 251
Biberići - 251
Bijedić, Abdulah ef. - 100
Bijedić, Ahmed-aga - 302
Bijedić, Bajro - 213
Bijedić, Džemal - 309
Bijedić, hadži-Omer - 302, 308
Bijedić, Hamid - 304
Bijedić, Meša - 309
Bijedići - 74, 85, 118, 179, 209, 214, 243, 244, 256, 298, 304, 306, 307, 309
Bijelić, Jovan - 225
Bilal, Mahmud - 100
Bilali - 85
Bilalović, Fadil - 298
Bilalović, Fejzo - 295
Bilalović, Omer-hodža - 295, 298
Bilalovići - 85, 243, 298
Bilovići - 265
Biogradlija, Ali-beg - 248
Biridani - 123
Bise - 290
Bise, Sulejman - 100
Bišćević - 100
Bjelice - 80
Bjelogrlić, Radivoje - 223

Bjelogrlići - 223
Bjelokosić, Luka Grdžić - 192
Bjelovci - 158
Bjelović, Blagajac - 100
Blagajci - 85
Bojčić, Bostandžić, Selim - 100
Bojčići - 118, 149, 287, 290
Bojići - 291
Bonaparta, Napoleon - 176
Borozani - 243
Bosarić-hodža - 287
Bosnevi, Šejh-Husein - 61
Boškajlo, Ibrahim - 100
Bošnjići - 158
Bračković, Abdulah - 248, 274
Bračković, hadži-Alija - 258
Bračković, hadži-hafiz Mustafa ef. - 250, 258
Bračković, Husein - 249
Bračkovići - 258, 262
Bračkovići, Hasan-aga - 256
Brajevići - 151, 158
Bralj, Halil - 100
Bralj, Halil - 100
Bralji - 151
Bravadžije - 85
Brezić, Muhamed - 72, 77
Bridović, Pavle - 168
Bridović, Pavle - 273
Brkić - 97
Brkić, Abdulah - 195
Brkić, Husein - 100
Brkić, Husein - 100
Brkići - 85, 197
Brklja, Abdulah ef. - 20
Brklja, Ahmed - 100
Brklje - 118, 123
Brko, Mustafa - 100
Brković, Husein - 100
Brkovići - 215
Brkovići - 85, 172, 205
Brzina, Ramadan - 100
Brzine - 85
Bučuci - 258, 259, 262
Bučuk - 100
Bučuki - 251
Bubali - 239
Bubalo, Gavrilo - 239
Bubalo, Mahmud - 100
Bubalo, Risto - 239
Bubalo, Staništa - 239
Bubalo, Tripko - 239
Bubić - 114
Bubić, Akif ef. - 114
Bubić, Ali ef. - 114
Bubić, Derviš ef. - 114
Bubić, Salih ef. - 114
Bubić, Sulejman ef. - 111
Bubić, Šefkija - 120
Bubić, Šerif - 120
Bubić-aga - 288
Bubići - 114, 115, 118, 120, 287, 291
Budalica, Halid - 266
Budalice - 251, 256, 265
Bukić, Abdulah-Alemdar - 148
Bukić, hadži-Alija - 100
Bukići - 85
Bukve - 290
Bulići - 278
Bura, Ahmed - 13, 17
Bure - 85, 123
Bureci - 118, 123, 124, 265
Burek, Mehmed - 100
Burić, Ćamil - 96
Burić, Adem - 96
Burić, Ahmed - 100
Burići - 85, 286
Burina, Ahmed - 18
Burina, Bajram - 287
Burina, Mehmed - 100
Burina, Mustafa-baša - 287
Burine - 85, 118, 281, 286, 287, 290
Burlica, Ilija - 280
Buro - 98
Buro, Salih - 15, 19, 49, 58, 100
Burovići - 236
Busuladžić, Ibrahim - 248
Busuladžići - 253, 256
Butorović, hafiz Mustafa ef. - 238
Buzaljke - 81, 85, 90
Buzaljko, Alija - 81
Buzaljko, Fazlija - 100
Bušatlić, Ismet ef. - 238, 303

Cemica, Mehmed - 100
Cemice - 153, 179
Cerovci - 85
Cigići - 287
Cike - 228
Cilovići - 209
Crnalić (Crnićić) Alija - 87, 89, 100
Crnalići - 90, 91
Crnogorci - 175, 231, 244, 292, 293, 295, 296
Cvijetić, Ahmed-aga - 255, 274
Cvijetić, hadži-Hasan ef. - 238
Cvijetić, hadži-Muhamed Kamil-beg - 249
Cvijetić, Muharem-aga - 242
Cvijetić, Mušan-aga - 268
Cvijetić, Sulejman ef. - 238, 252
Cvijetići - 85, 256, 270

Čadre - 158
Čakmanović, Omer - 100
Čalagići - 215
Čalo, Mehmed-baša - 85
Čame - 82, 85, 151, 172, 179
Čampara, Sabit - 189, 215
Čampara, Salih - 100
Čampare - 188, 206, 209, 214, 215
Čantro, Džedža - 80
Čantro, hadži-Abdulah - 80, 100
Čatrine - 152
Čauševići - 215
Čekre - 80, 85
Čekro, Ibrahim - 100
Čelari - 93
Čelebić - 148
Čelebić, Abdulah-aga - 130
Čelebić, Derviš ef. - 133
Čelebić, Osman - 280
Čelebići - 79, 91, 149, 158, 282
Čelebija - 208
Čelebija, Evlija - 7, 8, 38, 52, 72, 84, 86, 88, 109, 113, 115, 118, 129, 131, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 147, 148, 163, 168, 191, 192, 194, 199, 222, 299
Čelebija, Omer - 280
Čelić, Dž. - 246
Čelić, Salih ef. - 12, 62, 100
Čelić, Salih ef. - 65
Čelići - 85
Čemić, Omer ef. - 12
Čengić, Ahmed-beg - 195
Čengić, Ali-beg - 195
Čengić, Ali-paša - 195
Čengić, Avdibeg - 222
Čengić, Dedaga - 219
Čengić, Derviš Salih-paša - 219, 220, 224
Čengić, Hanefi-beg - 221
Čengić, Ibrahim - 195
Čengić, Murat-beg - 307
Čengić, Sejdibeg - 223
Čengić, Smail-aga - 66, 188, 195, 208, 222, 223, 224
Čengić, Suljo - 213
Čengići - 82, 85, 179, 180, 190, 193, 195, 196, 197, 209, 210, 220, 222, 223, 225, 228, 280
Čentre - 80, 85
Čerkez, Alija - 185
Čerkez, Hasan - 100
Čerkezi - 85, 92
Češko - 100
Čike - 85
Čiko, Ibrahim - 100
Čobani - 123
Čohadarević, Hasan-Alemdar - 100
Čohodarevići - 85
Čokić, Mustafa - 100
Čokljat - 100
Čokljat, Mušin - 280
Čokljati - 56, 85, 118, 290
Čokodari - 123
Čokorili - 174
Čolak, Mustafa-baša - 280
Čolak, Salih-baša - 100
Čolaković, Duran - 100
Čole - 209
Čolić, Hajdar-hodža - 158
Čoltić, Čubilović - 100
Čopelji - 151
Čorbe - 85, 92
Čorić, Nuhan - 100
Čučak, hadži-Derviš - 138
Čučak, Sulejman - 141
Čučci - 138
Čučukovići - 158
Čubrilovići - 309
Čuci - 119
Čupina - 130, 153
Čupina, Alija - 100
Čupine - 85
Čustović, Arifa - 175
Čustović, Mustafa - 248
Čustović, Salih - 266
Čustović, Šaban - 200
Čustovići - 78, 85, 179, 197, 201, 205, 209, 215, 218, 233, 243, 265

Ćatić, Ibrahim - 158
Ćatić, Mustafa - 158
Ćatići - 158, 159, 287, 288
Ćato - 54
Ćato, Husein - 100
Ćatović, Alija - 262
Ćatović, hadži-Ali-beg - 258
Ćatović, hadži-Mahmud ef. - 258
Ćatović, hafiz Derviš ef. - 250, 258
Ćatović, hafiz Smail ef. - 236, 250
Ćatović, hafiz Zaim ef. - 258
Ćatović, Mustafa - 248, 257
Ćatovići - 172, 175, 177, 215, 219, 258, 262
Ćehajić, Sulejman - 100
Ćehajići - 118, 251
Ćejuanovići - 118
Ćemali - 85
Ćemalović, Ćesić - 100
Ćenani - 118, 251
Ćenanovići - 251, 256
Ćeranići - 123
Ćerim - 273
Ćerimagić, Ibrahim - 303
Ćerimagić, Mustafa - 277
Ćerimagić, Omer - 303

Ćerimagić, Osman - 303
Ćerimagić, Sadik ef. - 305
Ćerimagići - 278, 302, 304, 306
Čermančići - 118
Česić - 49
Česići - 125
Českin, Salih - 100
Ćiber, Ćimić, Omer - 100
Čikarovići - 288
Ćimići - 209, 215
Ćinarići - 227, 228
Čišić - 100
Čišići - 79, 85, 158, 159
Čomići - 176
Čorići - 144, 151, 172, 173, 174
Čorovići - 83
Ćose - 85, 100, 144
Ćose, Ismail-čauš - 85
Ćosić, Numan - 158
Ćosići - 118
Ćosovići - 149
Ćumurija - 100
Ćumurija, hadži Ahmed-beg - 79
Ćumurije - 79, 82, 83, 85, 228
Ćurčić, Vejsil - 289
Čušići - 149

Dabrica, Omer - 100
Dande - 158
Danović, Derviš - 187
Danovići - 243
Daorsi - 94
Dautović, Mustafa - 248
Dautovići - 282, 283
Davud-spahija - 281
Dedić, Hasan ef. - 153
Dedić, Husein - 100
Dedići - 149, 152, 153
Dedović, Ibrahim - 100
Dedovići - 76, 85, 149
Defterdar, Husein ef. - 120, 121, 122
Defterdarević, dr Ahmed - 250, 251
Defterdarević, Jusuf beg - 242
Defterdarevići - 265
Dejanović, Dunđer - 283
Dejanović, Salih - 283
Dejanovići - 283
Delalić, Ramiz ef. - 153
Delalići - 228, 304, 308
Deli ALija - 17, 100
Delić - 100
Delić, Stevan - 240
Delići - 151, 159
Deli, Salih - 214
Delibašić, hadži-Salih - 58, 100
Delisalihovići - 214
Demić, Omer - 100
Demići - 151
Demirović, Jusuf - 100
Demirovići - 85, 149, 228, 243, 251, 306
Denje - 83
Derviš - 37, 67, 101, 148, 265
Derviš ef. - 33, 135
Derviš, Bajezid-hodža - 145, 153
Derviš, Muhamed - 268
Derviš, Osman-baša - 121
Dervišević, Mehmed-Ćahaja - 37, 100
Dervišević, Muharem-Ćehaja - 37
Dervoz, Ahmed - 14, 27
Dervoz, hadži Halil - 100
Dervoz, Jusuf - 42, 44
Dervozi - 91
Devla - 265
Dilberović - 209, 214, 215, 219, 220
Dilberović, Ćelebija - 213, 214
Dilberović, Abdulah - 187
Dilberović, Avdi-hodža - 213
Dilberović, dr Kasim - 215
Dilberović, Murat-hodža - 213
Dilberović, Salih ef. - 213, 214
Dilić, Arif - 217, 218, 256
Dilići - 218
Dinić M. - 171, 280
Divoši - 152
Dizdar - 270
Dizdar, Alija - 55, 61
Dizdar, Hamid - 63
Dizdar, Ibrahim-Spahija - 134
Dizdar, Mehmed-baša - 100
Dizdar, Mehmedalija (Mak) - 63
Dizdar, Melikhana - 58
Dizdarević, Derviš - 248
Dizdarević, Hasan-aga - 110
Dizdarević, Husein - 100, 243, 264
Dizdarević, Ibrahim - 180, 250
Dizdarević, Muharem - 239, 243, 250
Dizdarevići - 113, 118, 290
Dizdarevići - 178, 179, 197, 209, 228, 240, 243, 250, 270, 275, 298
Dizdari - 63, 85
Dišlić, Ibrahim - 100
Dobrić, Osman - 100
Dobrići - 85
Dodanovići - 281
Doderi - 85
Dokar, Osman - 22
Dokara, Mustafa - 100
Dokare - 85
Domazet Janko - 90
Domazet Milorad - 89
Domazeti - 90
Draće - 158, 282

Dreca, Ali ef. - 174
Dreca, Šaćir ef. - 173, 174
Drljević, Alaga - 166
Drljević, Hana - 187
Drljević, Hasan ef. - 167
Drljevići - 172
Droce - 151
Duduk, Ibrahim - 100
Dugalić, Hadžo - 136
Dugalići - 228
Dukljanin - 129
Duman, Derviš - 100
Dumani - 85, 118, 125, 288
Dumuhčići - 251
Dundjevići - 251
Dupali - 85
Durak, Jusuf - 285
Duraković, hadži-Jusuf ef. - 303
Duraković, Husein - 291
Duraković, Ibrahim - 248
Duraković, Mustafa - 100
Duraković, Omer-baša - 301
Duraković, Sabit - 304
Duraković, Salih ef. - 302
Duraković, Sulejman ef. - 268, 303
Durakovići - 256, 304, 308
Duran - 280
Duranbašić, Ismail-Alemdar - 100
Duranić, Duranović, Duran - 100
Duranovići - 144
Durić, Husein ef. - 275
Durić, Kasim - 76, 176
Durić, Omer ef. - 287
Durić, Omer Hulusi ef. - 111, 112, 122
Durići - 118
Durković, Ahmed ef. - 264
Durmići - 152
Durmišević, Ahmed-baša - 95
Durmišević - 118
Durmiši - 175
Durut, Ahmed Bajraktar - 37, 47, 100
Durut, Ahmed-Alemdar - 36
Dutina, Milo - 113

Džabić, Husein-Čelebija - 100
Džafe - 214
Džaferović, Mahmud ef. - 12, 111, 186, 214
Džaferović, Murat-aga - 178
Džalturi - 218
Džananović, Ibrahim ef. - 238, 303
Džanići - 152
Džankić - 100
Džankovići - 214, 215
Džefer - 281
Džeferagići - 149
Džefić, Zulfikar-aga - 100
Džeke - 85, 214, 215, 218
Džeko - 100
Džeko, Derviš ef. - 225
Džemalići - 233
Džemići - 149
Džemila, Husein - 98, 100
Džemilović, Alija - 100
Dževahira-kaduna - 36, 43, 274
Džezar, Ahmed-paša - 176
Džiani - 288
Džikić, Mehmed - 289
Džikić, Mustafa - 289
Džikić, Sulejman - 289
Džikići - 288, 289
Džilitovići - 219
Džindić, Džonko, Alija - 100
Džinkovići - 209
Džinović Husein - 148, 149
Džinović, Asifa - 149
Džinović, Derviš - 149
Džinović, Fatima - 149
Džinović, Ferhat - 149
Džinović, Halil - 149
Džinović, Ibrahim - 149
Džinović, Melikhana - 149
Džinović, Mustafa - 149
Džinović, Nukica - 149
Džinović, Umihana - 149
Džinović, Zulfikar - 149
Džinović, Šeća - 149
Džinović, Đulsa - 149
Džinovići - 149
Džoklo, Ali ef. - 25, 100
Džombeta, Jovan - 89
Džubur, Hadžija - 221
Džubur, Ziba - 175
Džuburi - 209, 214, 215, 217, 219, 228
Džukić Nuhan - 100
Džvonić, hafiz Mehmed ef. - 250

Đape - 85, 175
Đapine - 85
Đevenice - 85
Đidelije - 85, 215
Đikić, Osman - 70
Đoge - 123, 228
Đogo, Husein - 146, 147
Đogovići - 174
Đozulan, Mahmud - 100
Đodići - 215
Đuković, Jovo - 292
Đulbabić - 100
Đulbabići - 76, 77
Đulepa - 100
Đulepa, Ahmed - 73
Đulepa, Hasan - 73

Đulepa, Ibrahim ef. - 33, 62
Đulepa, Ismail - 73
Đulepe - 62, 72, 73, 85, 91
Đulići - 85
Đuliman, Ahmed ef. - 150
Đulsuma - 35
Đunoze - 123, 125
Đurjan, Ibrahim - 100
Đuvenica, Salih - 100
Đuzilan, Mehmed-baša - 35

Ebu Bekir - 111, 116, 121, 186
Egzić, Husein-baša - 85
Ejub - 112
Elezović, hadži-Hajdar - 100
Elezović, hadži-Zulfikar - 58, 100
Elezović, Zejna - 58
Elezovići - 123, 124
Elezovići - 82
Elezovići, Sulejman ef. - 150
Ema - 87
Emin - 21
Emin-aga - 14
Eminović, Hasan - 100
Eminović, Mustafa ef. - 153
Emrovići - 176
Englez, Ali-paša - 66
Erkočević, hafiz Mustafa ef. - 250
Erkočević, Sadik ef. - 239, 250, 258
Erkočević, Salih ef. - 238, 239, 250
Esma - 35

Fajčihašići - 262
Fajić, Zejnil - 250
Fakići - 251
Fatih, Mehmed II - 170
Fatima - 21, 27, 28, 29, 36, 37, 49, 90, 155, 255, 292
Fatma - 254
Fazlagić, Ahmed - 209
Fazlagić, hadži Hamza - 215
Fazlagić, Hajdar ef. - 250, 251
Fazlagić, Hasan ef. - 174, 176, 186
Fazlagić, Husein ef. - 212
Fazlagić, Mehmed-Bajraktar - 213
Fazlagić, Omer - 248
Fazlagić, Salih - 214
Fazlagići - 206, 209, 210, 212, 214, 218
Fazlić, Bećir - 154
Fazlići - 118, 119
Fejići - 118
Fejzić - 100
Fejzulah - 122
Fejzulah-aga - 248
Fejzullah, Faik - 249
Ferhad - 285
Ferizi - 151
Festić, Smail - 100
Festići - 85, 118
Fetah - 270
Fetahagić, Ahmed - 268, 270
Fetahagić, Ahmed - 270
Fetahagić, Ekrem - 268
Fetahagić, hafiz Salih ef. - 250, 268, 270, 271
Fetahagić, Hasan - 270
Fetahagić, Ibrahim - 271
Fetahagić, Jusuf ef. - 238, 240, 268, 270, 271
Fetahagić, Muhamed - 240, 271
Fetahagić, Mustafa - 268
Fetahagić, Osman - 270
Fetahagić, Salih - 271
Fetahagić, Sulejman - 262, 270
Fetahagić, Suljaga - 271
Fetahagići - 209, 268, 270, 271
Fetamagić, Ali ef. - 267, 270
Fevzi, Salih - 143
Feše - 251
Filandra, Ibrahim - 96
Filandra, Salih - 96
Filandre - 96
Filde - 118, 124
Fildić, hadži-Husien - 100
Fildići - 50, 85
Firuz - 288
Fočići - 290
Forte - 151
Francuzi - 293
Franjo Josip I - 11, 166, 226
Franjo, Hasan - 100
Frenjići - 124

Gažin, Mustafa - 100
Gačanin, Ahmed Alija - 188
Gačanin, Rizvan - 188
Gačanovići - 219
Gačo, Ibrahim ef. - 17, 19, 100
Gabele - 71, 80, 85, 100
Gabeljići - 85
Gadže - 209, 228
Gadara, Džemal - 154
Gadare - 92, 158
Gakovići - 151
Galešići - 85, 100
Galijatovići - 256
Gatačkić, Alija - 235
Gatačkić, Hata - 100
Gatačkići - 258, 262
Gazi-spahija - 280
Gazibegović, Orhan - 96
Gaštan, Mumin-hodža - 154
Gaštani - 153, 158, 290
Gele - 288

Geljci - 149
Gelje - 233
Gerin, Halil - 100
Genne - 85
Gigo, Ahmed - 100
Glamoći - 151
Glavaš, Osman - 100
Glavinić, Gluhić, Mustafa - 100, 248, 274
Glavinići - 274, 278
Glavović, Bešo - 310
Glavovići - 158, 227, 251, 307, 310
Glumići - 118, 153, 282, 288
Golić - 264
Golići - 265
Golo, Salih-baša - 100
Gološi - 151
Golub, Mehmed - 100
Golubić, Ahmed ef. - 101
Golubići - 85
Gradaščević, Husein-kapetan - 18, 144, 224
Grbići - 144
Grci - 264
Grebe - 85, 282, 283, 288
Grebiđela, Šaćir ef. - 58, 101
Grebiđele - 85
Grebo, Hasan - 117
Grebo, Jašar - 117
Grebovići - 218, 219
Grizovići - 85, 149
Grljević, Fatima - 37
Grljević, hadži-Ismail - 36, 37, 101
Grljevići - 56, 85, 91
Grozdanići - 118
Gučani - 149, 215
Gubeljić, Osman - 101
Gustinić, Husein - 101
Gutošić - 101
Gušanci - 228
Gušić - 101

Habib-beg - 134
Haboti - 71, 80, 85
Habuli - 80, 215, 242, 243
Hadžagić, Bego - 308
Hadžagići - 308
Hadžanići - 309
Hadžera - 177
Hadžić, Ahmed ef. - 173
Hadžić, Osman Nuri - 172
Hadžić, Pašana - 117
Hadžić, Sakib
Hadžići - 118, 158, 172, 242, 243
Hadži, Šeh - 220
Hadžiahmetović, Ćamil ef. - 295
Hadžiahmetović, Hasan - 101
Hadžiahmetović, Mula Mahmud - 268
Hadžiahmetovići - 251, 262, 266, 270
Hadžialić, Salih - 101
Hadžialijagići - 233
Hadžibajramović, Jusuf - 266
Hadžibajramovići - 265
Hadžibećević - 101
Hadžibećiragić - 101
Hadžihasanović, hadži-Hamid ef. - 241
Hadžihasanović, Hamza ef. - 250, 258
Hadžihasanović, Muhamed-aga - 258
Hadžihasanović, Mustafa - 262
Hadžihasanovići - 258, 259, 262
Hadžijahovići - 251
Hadžijić - 101
Hadžimahmutović, Hajdar-hodža - 241
Hadžimahović, Ahmed ef. - 303
Hadžimahović, Smail ef. - 303
Hadžimahović, Smail-hodža - 297
Hadžimahovići - 302, 304, 306, 307
Hadžimehmedović, Mustafa - 101
Hadžimešići - 262
Hadžiomeri - 79
Hadžiomerović, Ibrahim - 125
Hadžiomerovići - 197, 243
Hadžiosmanović, Hasan - 284
Hadžiosmanović, Omer - 284
Hadžiosmanovići - 85, 118, 152, 152, 248
Hadžiredžepović, Mehmed - 47, 48, 101
Hadžisalihović - 25
Hadžisalihović, Alija - 14, 49, 58, 101
Hadžiselimović, Mehmed - 273
Hadžismailović, Ismail - 247
Hadžismailović, Mustafa - 262, 274
Hadžismailović, Veli ef. - 242
Hadžismailovići - 262, 270
Hadžismajlović, Ahmed - 273, 274
Hadžismajlović, Mehmed - 274
Hadžismajlović, Salih-aga - 274
Hadživeziroviči - 138
Hadžović, Hasan - 236
Hadžovići - 82, 250, 256
Hafizovići - 62
Hajdar - 280
Hajdar-beg - 78
Hajdarbegović, hadži Hasan - 101
Hajdarbegović, Hatidža - 29
Hajdarbegovići - 85
Hajdarević, Zulfikar - 22, 101
Hajdarevići - 278
Hajdarhodžić, Smail - 242
Hajdarhodžići - 173, 233, 265, 273
Hajdarovići - 85, 118, 123, 125, 158, 173
Hajrovići - 310
Hajrovici - 74, 172, 309
Hajrudin-paša - 239
Halifa Ibrahim - 92, 111, 238, 295

Halifa Mehmed - 92, 111, 284
Halifa, Ahmed - 152, 302, 303
Halifa, Ali - 267
Halifa, Derviš - 148
Halifa, hafiz Ismail - 263, 264, 265, 305
Halifa, Hasan - 123
Halifa, Husein - 152
Halifa, Mula Hasan - 241
Halifa, Mustafa - 191
Halifa, Omer ef. - 236
Halifa, Oruč - 111
Halifa, Zulfikar - 307
Halil - 27, 55, 94, 99, 100, 188, 192, 197
Halil hodža - 61
Halil-aga - 45
Halilagić, Ahmed - 101
Halilagić, Fatima - 14, 21, 47
Halilagić, Saima - 29
Halilagići - 85
Halilić, Smail ef. - 111
Halilići - 118
Halilović - 91
Halilović, Hamzić, Salih - 101
Halilovići - 85, 91
Halvadžija, Osman ef. - 153
Hamza-beg - 280
Hamzići - 79, 85, 124, 212, 243
Handže - 151, 152
Handžo, hadži-Osman ef. - 152
Handžo, Ibrahim ef. - 152
Handžo, Jusuf ef. - 147
Handžo, Jusuf ef. - 152
Handžo, Salih ef. - 152
Handići - 288, 289
Hanić, Alija - 101
Hanići - 85
Hanka - 178
Haračić - 101
Harlać, Ramadan - 101
Hasan - 21, 25, 28, 29, 35, 55, 99, 104, 107, 108, 111, 113, 117, 121, 153, 198, 200, 202, 247, 249, 257, 280, 281
Hasan ef. - 239
Hasan-aga - 198
Hasan-baša - 27, 143, 188, 204
Hasan-beg - 204, 225
Hasanagić, Mehmed-aga - 101
Hasanbegović, Alija - 187
Hasanbegović, Bešir-aga - 208
Hasanbegović, dr Avdo - 189
Hasanbegović, Hasan-beg - 207
Hasanbegović, Muharem ef. - 167, 173, 186
Hasanbegović, Mula Dervo - 208
Hasanbegović, Ragib ef. - 218
Hasanbegovići - 204, 205, 206, 208, 209, 210, 225, 228
Hasanovići - 251
Hasanpašići - 118
Hasić, hadži-Hasan
Hasić, Husein ef. - 275
Hasići - 197
Hasib - 107
Hasida - 36
Haso - 197
Hateljević, Bogdan - 76
Hatidža - 21, 27, 29, 274
Hava - 26
Hazim - 268
Haznadarević, Ibrahim Edhem - 143
Hebib, Alija - 191
Hebib, Hasan-aga - 195
Hebibi - 172, 190, 192, 197, 209, 219
Heke - 85
Heko, Osman - 101
Heljići - 85, 158
Heraci - 290
Herceg Stjepan - 7, 197
Herceg, Vlatko - 279
Hercegović, Ahmed-paša - 93, 148, 197
Hersekli - 168
Hersekli, Arif Hikmet - 60
Hidovići - 215
Hilmi - 146
Hodžić, Abdulah ef. - 238
Hodžić, Ahmed ef. - 121
Hodžić, hadži-Osman - 28
Hodžić, hafiz Agan ef. - 187
Hodžić, Munla - 287
Hodžić, Mustafa - 58, 101
Hodžić, Sakib ef. - 167
Hodžići - 74, 76, 85, 118, 152, 176, 180, 215, 219, 287, 304
Hodić, hadži Osman - 101
Hodići - 85
Hodidjed - 151
Horoz, Mustafa - 101
Hoso, Ahmed - 102
Hotaš, Ahmed-hodža - 101
Hotaševići - 309
Hotaši - 85
Hrabren, Petar - 95
Hrabren, Vukić - 95
Hranić, Sandalj - 192, 197, 199
Hranići - 183
Hrle - 85
Hrle, Halil - 48, 60
Hrle, Munib, Muherem - 12
Hrle, Paša - 80
Hrle, Pašo - 101
Hromić, Avdaga - 112
Hromić, Ibrahim ef. - 37, 101
Hromić, Munla Salih - 61, 101

Hromić, Osman - 117, 289
Hromić, Salih - Sidki - 62
Hromić, Salih ef. - 37, 101
Hromić, Salih Izet ef. - 62
Hromići - 50, 85, 113, 118, 289, 290
Hrustanovići - 209
Hrvić, Hubanić, Hasan - 101
Hrvići - 159
Hujduri - 219
Humačkić, Mehmed - 101
Humačkići - 85
Hume - 85
Humo, Omer ef. - 80
Huntići - 118
Huremović, Salih - 101
Husagići - 157
Husein - 13, 35, 36, 95, 99, 101, 102, 107, 108, 111, 129, 137, 144, 247, 250, 280
Husein-aga - 33, 45, 178, 266
Husein-beg - 76, 114
Husein-kapetan - 30, 200
Huseinagić, Hanifa - 97
Huseinagić, Mustafa - 45
Huseinagići - 79, 85, 91, 214
Husić, Halil - 101
Husići - 149, 201, 209
Huskovići - 123
Husnić, Mehmed - 101
Huso - 197
Husovići - 149
Husteinagić, Alil - 101

Ićko, Saima - 17, 101
Ibrahim - 25, 36, 37, 73, 85, 99, 104, 107, 111, 143, 185, 188, 197, 198, 237, 247, 265, 280, 291
Ibrahim Derviš-paša - 11
Ibrahim ef. - 12, 25, 63, 92, 112, 134, 139
Ibrahim-aga - 30, 280
Ibrahim-baša - 130
Ibrahim-hodža - 92
Ibrahim-paša - 273
Ibšir - 55
Idriz, Omer - 101
Idrizi - 172, 173, 174, 304, 308
Iglić (Ine) Abdurezak - 101
Ikoć, Abdulah ef. - 250
Ilić, Branko - 215
Ilijas - 198
Ilijasović, Bajram - 101
Imamović - 96
Imamović, Munla Mustafa - 251
Imamović, Rešid ef. - 174
Imamović, Veis ef. - 150
Imamovići - 118
Ine-beg - 198
Ipekli (Pečanin) hadži Mehmed - 101
Isa - 143
Isaković (Ishakbegović) Hasan - 101
Isakovići - 85, 91
Ishak - 63, 68, 107
Isić, Ismail-baša - 13, 101
Islam - 111
Ismail - 25, 90, 100, 101, 107, 198, 265
Ismail-kapetan - 30, 31, 33
Isovići - 172, 179
Italijani - 188
Ivanković - 8
Ivanković, Halil - 101
Ivanković, Stevan - 273
Izzetizade, Munla Abdulah - 61
Iščerlić, Salih-aga - 101

Jaganjac, Šaćir - 101
Jaganjci - 85, 172, 214
Jahići - 124
Jahja - 246
Jakubović, Janboli, Mehmed - 101
Jakubovići - 71, 78, 85, 176
Jalovčić, hadži Bećir - 248
Jalovčići - 243
Jamura, Hasan - 101
Jančić, Mehmed - 101
Janboli, Mehmed - 55
Janjoši - 81
Janković, Stojan - 30, 233, 253
Jastreb, Mustafa - 101
Jazidži, Hasan - 60
Jašar, Sulejman - 101
Jašar-beg - 30
Jašarbegović, Emin-aga - 52
Jašarbegović, Mustafa - 283
Jašarbegović, Omer - 37
Jašarbegović, Salih-beg - 20, 55
Jašarbegović, Sulejman-beg - 101
Jašarbegovići - 85, 282
Jašarević, Emin - 101
Jašarovići - 74, 85, 309
Jelena - 192, 199
Jerkovići - 306
Joldžo, Salih - 101
Jovanović - 66
Juge - 149, 214, 228
Jugo, Ahmed - 228
Jugo, Ajkuna - 228
Jugo, Alija - 96
Jugo, hadži Ali ef. - 12, 150
Jugo, Jusuf - 228
Jugo, Sadik - 214
Jugo, Zejnil - 228
Jugo, Šeća - 214
Junusovići - 118

Jusuf - 100, 143, 265
Jusuf ef. - 167
Jusuf-beg - 299
Jusuf-spahija - 302
Jusufović - 171
Jusuvići - 172

Kabil, hafiz Muhibija ef. - 250
Kabil, Jusuf - 288
Kabil, Omer-aga - 236, 243
Kabili - 118, 242, 243, 288
Kadić, Halil - 139
Kadić, Muhamed Enveri - 168
Kadići - 118, 119, 233
Kadribegović, Mehmed - 101
Kadribegovići - 118, 282, 288
Kadrovići - 251
Kafadar, Mehmed ef. - 156
Kafadari - 149
Kafedžići - 278
Kahriman - 17
Kaići - 125
Kaimović, Kajto, Ahmed - 101
Kajani - 151, 158
Kajimovići - 287
Kajtaz, Arif ef. - 67
Kajtazi - 85, 155, 158
Kajtazin, Abdulah - 280
Kaknjo, Kasim ef. - 295
Kalabe - 149
Kalajdžić, Osman - 195
Kalajdžići - 197
Kalajdžići - 288
Kamerići - 228
Kaminići - 159
Kape - 118
Kapetanović, Arslan - 307
Kapetanović, Ragib-beg - 242
Kapetanovići - 158, 219, 228, 243, 300, 306, 307
Kapić, Hadžibeg - 63, 101
Kapić, hafiz Ahmed ef. - 63
Kapić, Ishak - 101
Kapić, Sulejman - 264
Kapići - 63, 85, 251, 265, 282, 283, 288
Kapidžić, Ali ef. - 167
Kapidžić, dr. Hamdija - 172
Kapidžići - 172
Kaplan, Osman - 101
Kaplani - 92
Kapo - 283
Karačelebić, Mehmed - 134
Karabasilo, Karadža Hasan - 101
Karadže - 81, 85, 149, 198, 243
Karahasanović, hafiz Alija - 186
Karahasnovići - 151
Karahodžić, Latif - 96
Karahodžić, Mustafa ef. - 280
Karahodić, Mustafa ef. - 111
Karajica, Ahmed - 48, 101
Karajili - 215
Karalići - 215
Karaman, Safvet ef. - 167
Karamehmedović, Abdulah - 247
Karamehmedović, dr Hamdija - 250
Karamehmedović, hafiz Ali ef. - 243, 250
Karamehmedović, Halil - 248
Karamehmedović, Hasan - 247
Karamehmedović, Husein - 247
Karamehmedović, Ismail - 247
Karamehmedović, Jusuf - 247
Karamehmedović, Mehmed - 247, 250, 251
Karamehmedović, Osman - 248
Karamehmedovići - 243, 247, 306
Karamešići - 151
Karapuši - 77, 91
Karadoz, Mehmed-beg - 172
Karić, Omer - 101
Kasim-beg - 141
Kasim-spahija - 220
Kasimovići - 151
Kasumović - 101, 158
Katana, Mustafa - 101
Katić, Ibrahim-beg - 280
Katići - 251
Kavalovići - 219
Kavelj, Kazić Smail - 101
Kavzići - 251
Kazanac, Hasan-paša - 88
Kazanac, Osman-paša - 227
Kazazić, Husein ef. - 147, 150
Kazazić, Ibrahim ef. - 150
Kazazovići - 149
Kašikovići - 78, 80
Kekić, Keko Ahmed - 101
Kekići - 124, 125
Kifo - 144
Kifo, Sulejman-aga - 144
Kikerec, Rerdo - 224
Kikle - 109
Klaić, Vjekosav - 241
Klajići - 144
Klapo, Šaban - 101
Klarić, Omer - 101
Klepić, Džafer - 180
Klepić, Osman - 101
Klepići - 278
Kljuni - 151
Kljunovići - 81, 85
Klun (Kljun), Ibrahim - 76, 151
Kneževići - 174
Knjaz, Nikola - 308

Koče - 262
Kočić, Mustafa - 101
Kočić, Omer - 163
Kočo, Devlija - 258
Kočo, Hasan - 262
Kočo, Osman - 248
Kočo, Šućrija - 262
Kohnić, Ahmed - 101
Kohnići - 56, 151
Kokotović, Derviš - 29
Kokotović, hadži-Mehmed - 101
Kokotović, Osman-baša - 101
Kolaković, Alija - 156
Kolaković, Hamid ef. - 136, 143
Kolaković, Ibrahim ef. - 143
Kolaković, Ibrahim-Edhem - 157
Kolaković, Mehmed-beg - 157
Kolaković, Munib ef. - 143
Kolaković, Omer ef. - 131, 143
Kolaković, Sulejman ef. - 131, 143
Kolakovići - 141, 156, 157, 159
Kolipić, Aiša - 73
Komadi - 123
Končul - Husein - 101
Konšić, hadži Mahmud - 26, 101
Konšur, Hasan spahija - 101
Koprivica, Vido - 205
Koraći - 152
Korać, Omer - 101
Korać, Vojo - 246
Korići - 251
Korjenić (Čubilović), Adem - 101
Korjenić, Osman-aga - 308
Korjenići - 99, 251, 291, 308
Korkut, Abdulah - 156, 157
Korkut, Ahmed Munib - 143
Korkut, Derviš - 143, 156
Korkut, Derviš ef. - 136
Korkut, Derviš Muhamed - 143
Korkut, Halifa - 12, 60, 101, 143
Korkut, Muhamed Asim - 143
Korkut, Muhamed Hazim - 143, 270
Korkut, Munib ef. - 67
Korkut, Mustafa ef. - 143, 157
Korkut, Sakib - 143
Korkut, Sulejman - 157
Korkuti - 156, 219, 228
Komer - 262
Kosović - 101
Kosovići - 149
Kotezilija, Mujo - 286
Kovčalije - 151
Kovačević, Sakib - 96
Kovačević, Spasoje - 221
Kovačević, Stojan - 206
Kovači - 172, 175, 228
Kovačić, Salih - 97, 101
Kovačići - 85
Kozlić - 109
Kozlić, Mustafaga - 109
Kozlići - 109, 124, 288
Kozlica (Kozlić); Alija - 124
Koštrić, Salih - 101
Kravić, Derviš - 294
Kravići - 298, 306
Krečinići - 153
Krehe - 63, 64
Krehić, Mehmed ef. - 48
Krehići - 125
Kreho, Avdo - 64
Kreho, hafiz Mustafa ef. - 63, 101
Kreho, Mustafa - 63
Krese - 172
Kreso - 167
Kreso, Avdo - 165
Kreso, Salih ef. - 172
Krga, hadži-Hadže - 101
Krge - 79, 85
Kriko Mehmed - 101
Krilići - 118, 290
Krivić - 154, 158
Krpe - 151, 158
Krpići - 251
Krpo, Muhamed-aga - 101
Krvavac - 185
Krvavac, Ferhat - 187, 200
Krvavac, Zejnil - Buljubaša - 217
Krvavci - 206, 218
Kučinar, Husein - 121
Kučuk-Alija - 270
Kubat, Ahmed - 78, 101
Kubat, Ibrahim - 78
Kubat, Ishak - 58, 78
Kubati - 78, 85
Kudin, Mehmed - 101
Kujani (Kujanovići) - 149
Kujundžić - 150
Kujundžić, Avdo - 138
Kukavice - 149
Kukolj, Hadže - 101
Kukolji - 144
Kukuć, Mustafa - 101
Kulija, Derviša - 101
Kupusije - 151
Kuralići - 125
Kurati - 158, 185, 289
Kurd, Mehmed - 190
Kurspahić, Abdulah ef. - 208, 213
Kurtagići - 251, 253
Kurtić, Mehmed ef. - 147
Kurtović, Alija - 78
Kurtović, hadži-Ibrahim - 237, 248, 266

Kurtović, Hamid ef. - 186
Kurtović, Kusturica hadži-Adem - 101
Kurtović, Nikola - 274
Kurtović, Šukrija - 189
Kurtovići - 85, 96, 125, 172, 185, 233, 243, 265, 289, 298, 309
Kusturičići - 256
Kusturica, Bećir - 175
Kusturica, Kahriman - 175
Kusturica, Salih ef. - 176
Kusturice - 172, 175, 246
Kuštrići - 219

Lakišić, hadži-Ahmed-aga - 72
Lakišić, hadži-Husein - 72
Lakišići, 85, 158
Lalići - 288
Latas, Omer-paša - 18, 66
Lazar - 192
Legić, Mehmed - 101
Lende - 218
Lengić, Omer - 101
Lerići - 149, 158
Lete - 291
Leto, Alija - 101
Leut - 101
Lević, Nefa - 101
Limov-Bajraktar - 70, 87
Limovići - 92
Lisica, Šaban - 101
Liste - 215
Loga, Selim - 101, 117
Loge - 118, 125, 228
Loje - 118
Lojići - 144, 251
Lolići - 149
Lončarići - 220
Lutve - 201, 219

Ljubinac, Ahmed ef. - 125
Ljubinac, Mula Ibrahim - 112
Ljubinac, Mustafa - 109
Ljubinac, Osman ef. - 125
Ljubović, Ali ef. - 150
Ljubović, Ali-beg - 146
Ljubović, Bećir-aga - 224
Ljubović, hadži-Muhamed-beg - 101
Ljubović, hadži-Sulejman - 58, 101
Ljubović, Hana-hanuma - 146
Ljubović, Hasan-beg - 80
Ljubović, Mehmed-beg - 147
Ljubović, Mustafa-beg - 80, 101
Ljubović, Omer - 175, 176
Ljubović, Osman-beg - 80, 142
Ljubović, Salih-beg - 80
Ljubovići - 76, 77, 78, 80, 81, 85, 91, 118, 146, 147, 149, 176, 228, 243
Ljute - 118

Mačak, Lazar - 144
Mace - 92
Madževići - 251, 266
Mahić, Hašim ef. - 122
Mahići - 85
Mahinić, Ahmed ef. - 242
Mahinići - 151
Mahmud - 12, 98, 99, 104, 107, 111, 148, 202, 273, 303
Mahmud ef. - 33
Mahmud, sin hadži-Mehmedov - 20
Mahmud-baša - 143, 204
Mahmud-Terdžuman - 212
Mahmuljinovići - 233
Mahmutćehajić, Muharem - 37, 50, 101
Mahmutćehajić, Salih-Ćehaja - 50
Mahmutćehajić, Smail - 37
Mahmutćehajić, Sulejman-Alemdar - 50
Mahmutćehajići - 30, 50, 56, 85, 91
Mahmutćehajići, Mehmed-aga - 33
Mahmutagić, Abduzahir - 291
Mahmutagić, Hasan - 291
Mahmutagić, Mahmud - 291
Mahmutović - 287
Mahmutović, Halil - 101
Makitan, Maksumić hadži-Ahmed - 101
Makitani - 92
Malakići - 125
Maljure - 288
Malka-Hatun, kći Hasan-bašina - 13, 17
Malkići - 251
Malkoč, Osman - 262
Malkoči - 262, 278
Malohodžić, Salih - 102
Malohodžić, Đulsuma - 15, 47, 63, 68
Malohodžići - 118
Maltezi - 233
Manjak, Tomo - 294
Manjura, Marić Hasan - 102
Marići - 92, 159
Martinović, Osman - 102
Masle - 149
Maslo, Duran ef. - 150
Masnići - 218
Mataradžić, Mehmed - 102
Mataradžić, Salih ef. - 111, 115, 297
Mataradžić, Šerifa - 117
Mataradžići - 115, 118
Mataradžić, Zulfo - 297
Mašić - 102
Mašovići - 304, 308
Mađarevići - 251
Mađari - 118, 282, 284, 288

Mecam, Mehmed - 102
Medanušići - 85
Medar - 102
Medari - 92
Medić, hadži-Mustafa - 290
Medić, Husein - 290
Medići - 289
Mehakovići - 251
Mehanić, Munla Derviš - 102
Mehanići - 151
Mehmed - 22, 26, 28, 48, 55, 89, 100, 107, 113, 117, 121, 143, 144, 148, 153, 157, 172, 185, 197, 198, 243, 165, 174, 283, 291
Mehmed ef. - 27, 29, 33, 45, 92, 111, 133
Mehmed Seid - 99
Mehmed, Salim ef. - 35
Mehmed-Bajraktar - 210, 213
Mehmed-baša - 55, 130
Mehmed-beg - 225
Mehmedbašić, hadži-Šejh Abdulah-aga - 42, 102
Mehmedbašić, hadži-Alija - 102
Mehmedbašić, hadži-Avdaga - 102
Mehmedbašić, hadži-Bećir - 102
Mehmedbašić, hadži-Ibrahim - 102
Mehmedbašić, hadži-Mahmud-aga - 102
Mehmedbašić, hadži-Mehmed - 12, 25, 26, 27, 64, 102
Mehmedbašić, hadži-Mehmed Alemdar - 102
Mehmedbašić, hadži-Muhamed - 102
Mehmedbašić, hadži-Mujaga - 102
Mehmedbašić, hafiz Ahmed ef. - 64
Mehmedbašić, Junuz - 49
Mehmedbašić, Suljaga - 58, 102
Mehmedbašići - 26, 64, 85, 91, 291
Mehmedbeg - 21
Mehmedović, Ahmed ef. - 238
Mehmedović, Ahmed ef. - 303
Meho - 197
Mehović, hadži-dr Hilmija - 102
Mehovići - 298, 309
Mehremići - 158, 287
Mekić, Salih - 102
Memci - 197
Memić, Osman - 154
Memići - 190, 197, 201, 209, 221, 228
Memići - 215, 219, 228
Memi-hodža - 170, 273
Memibegović - 7
Memija - 197
Memiš - 236
Merdžanići - 176
Meretlić - 102
Meretlići - 123, 125
Merhemić, Mula-Mustafa - 157
Merhemić, Ramadan - 157
Merhemići - 157
Merhemije - 157
Merjema - 28, 29, 36
Merjema, kći Mustafina - 15
Merjema-Hatun - 17
Merzić, Alija - 154
Merzić, Mehmed ef. - 122, 287
Mešak, Abdulah - 58, 102
Mešar, Derviš ef. - 33, 37, 58
Mešci - 85
Mešić, Ahmed ef. - 12, 111
Mešović, Halil-hodža - 264
Mičete - 122, 123
Mičijević, hadži-Alija - 157
Mičijević, hadži-Husein - 158
Mičijević, hadži-Mehmed - 157
Mičijević, Husein Alemdar - 157
Mičijević, Salih ef. - 158
Mičijevići - 154
Mihaljević, Radoje - 271
Mihnić, Ibrahim - 173
Mihnići - 173
Mihrijan-kaduna - 274
Mijat - 130
Mijatović, Ahmed - 184, 185
Mijatović, Hamza - 192, 227
Mijatovići - 197
Milanovići - 118
Milavić, Ahmed ef. - 102
Milavić, Nazifa - 29
Mllavići - 80, 82, 83, 85
Milivojević, Omer - 117
Milivojevići - 118, 251
Miljanović, Husein ef. - 124, 287
Miljanović, Salih - 102
Miljanovići - 94
Milošević, Alija - 221
Milošević, Jusuf - 221
Miloševići - 221
Mirić, Mišić, Morava Mustafa-baša - 102
Mirići - 289
Mirosovići - 124
Misirlići - 243
Mlečani - 70, 231, 232, 233, 244, 245, 256, 263, 270, 272, 273, 292, 293, 302
Moljević-paša - 214
More - 287
Morić, Osman - 102
Morlaci - 117
Mrahorović, hadži-Halil - 102
Mravić, Mrgan Halil - 102
Mravići - 159
Mravići - 92
Mrehići - 118
Mrgani - 118, 122, 123, 125, 179

Mrvovići - 297
Mučići - 262
Mucići - 123, 125, 173
Muftić, Ismail ef. - 250
Muftić, Mehmed ef. - 92
Muftić, Murat ef. - 150
Muftić, Mustafa-Čehaja - 102
Muftići - 85, 92
Muha-Buljubaša - 210
Muhamed - 24, 27, 36, 178, 197, 249, 268, 274, 283
Muhamed a.s. - 12, 26, 31, 36, 60, 107, 112, 249
Muhamed ef. - 25, 196, 247
Muhamed Emin ef. - 15
Muharem - 15, 100, 101, 265
Muharem ef. - 131
Muhovići - 206
Muhovići - 215
Muhsinović, Mehmed-paša - 37
Mujčinagić, Ahmed - 274
Mujčinagići - 251, 262
Mujačić, Aiša - 303
Mujačić, Husein - 303
Mujačići - 173, 304, 307, 308
Mujaga - 100
Mujagić Šaha - 102
Mujezinagići - 123
Mujezini - 173
Mujezinović M. - 57, 93, 246, 248
Mujezinović, Mustafa - 62
Mujezinović, Salih - 49, 102
Mujezinovići - 85
Mujkić - 102
Mujkići - 85
Mula Hasan - 27
Mula Sulejman - 280
Mulać, Mehmed - 102
Mulaći - 85, 118
Mula, Zulfikar ef. - 152
Mulabećirovići - 243
Mulahuseinovići - 118, 119
Mulamehmedovići - 118, 291
Muljani - 179, 225, 226
Muljanin (Pašić), Ćosaga - 225, 226
Muljanin, Jusuf ef. - 225
Muljanin, Smail ef. - 225
Murat - 99, 104, 121
Murat IV - 142
Murat-baša - 121
Murat-beg - 208, 283
Muratbašić, Hasan - 102
Muratbegović, hadži-Alibeg - 102
Muratbegovići - 79, 85
Muratović, Mehmed - 303
Muratović, Osman - 303
Muratovići - 304, 308
Muratspahići - 144
Murgo, Salih-beg - 206
Murguzi - 85, 174
Murseli - 243
Murteza ef. - 25, 104
Murteza-paša - 142, 228
Musa a.s. - 41
Muselim-beg - 178
Musić, Imšir - 172
Musić, Ivan - 282
Musić, Omer - 172
Musić, Osman - 172
Musić, Salih - 107
Musić, Sulejman - 107
Musić, Zuhdi - 107
Musići - 179
Muslibegović, Ahmed
Muslibegović, hadži-Mehmed - 289
Muslibegovići - 158, 228, 288
Mustafa - 27, 28, 61, 62, 99, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 111, 125, 130, 143, 148, 151, 153, 156, 178, 185, 195, 197, 241, 254, 265, 266, 280, 281, 291
Mustafa ef. - 12, 111
Mustafa-aga - 29, 45, 111, 289
Mustafa-beg - 146, 153, 195
Mustafa-paša - 142, 289
Mustafa-spahija - 281
Mustafaga - 110
Mustafagić, Ali-beg - 102
Mustafagić, Meliča - 28, 47
Mustafić, Salih - 102
Mustafići - 251
Mustajbašići - 265
Mustajbeg - 163
Mutići - 251
Mutibati - 124
Muzaferija, Nazif ef. - 295
Mušanović, hafiz Zahid - 305
Mušić, Muhamed - 275
Mušići - 124, 275
Mušta, Mehmed - 102
Muštovići - 173

Nadžija - 26, 27, 36
Nakičevići - 173
Namac, Hasan - 195
Nametak, dr Abdurahman - 146
Nefisa - 37, 152
Nemanjić, Dragutin - 183
Nemanjić, Uroš - 183
Nenad - 170
Neukovići - 124
Nevesinjac, Ali Ćafi ef. - 133
Nevesinjci - 262

Nijemci - 293
Nikola - 224
Nikontović, Ramo - 278
Nikontovići - 278
Nikšić - 111
Nikšić, hadži-Mahmud - 102
Nikšić, hadži-Mustafa - 102
Nikšić, hadži-Pašaga - 102
Nikšić, Muhamed - 58
Nikšić, Pašo - 36
Nikšići - 50, 85, 99, 118, 179
Nište (Ništovići) - 115, 118
Nožić, Husein - 157
Nožić, Salih - 157
Novaković, Nović Mustafa - 102
Novakovići - 71, 78, 85, 90
Novalić, Ramo - 158
Novalija, Mustafa - 195
Novalije - 197
Novići - 99, 158
Novljanin, Alija - 225
Nuhanović, Nurko - 102
Nuhanovići - 74, 85
Nuke - 185
Nukić, Muhamed ef. - 258
Nukići - 185, 209, 215
Nukovići - 233, 243
Numan - 258
Nurci - 82, 85
Nurković, Salih - 102
Nurkovići - 118
Nurkovići - 151

Obradović - 8
Obradović, Ibrahim - 102
Obradovići - 85
Odobašić, Selim - 102
Odričevići - 92
Oglić, Derviš - 102
Okerići - 228
Okiljević - 225
Omanić, Alija - 102
Omanović, Ahmed-aga - 264
Omanović, Mustafa - 102
Omanovići - 243, 265, 266
Omanovići - 85, 92
Omer - 99, 143, 148, 241, 256
Omer ef. - 137, 240, 291
Omerćehajići - 85
Omer-aga - 281, 299
Omer-beg - 146, 163
Omer-hodža - 264
Omer-spahija - 280
Omerčajići - 244, 309
Omeragić, Hasan - 255
Omeragić, Hasan-aga - 254
Omeragić, Omer - 187
Omeragići - 85, 118, 119, 256, 291
Omerbašić, Mustafa - 290
Omerbašići - 118, 289
Omerbegović, Alija - 290
Omerbegovići - 118, 289
Omerike - 151
Omerđajići - 125
Ondobaci - 209, 215
Opijač, hadži-Ibrahim ef. - 97, 102
Opijač, hadži-Ismail ef. - 97
Opijač, Ibrahim-aga - 97
Opijač, Ismail ef. - 97, 102
Opijač, Salih ef. - 97
Opijač, Sulejmanbeg - 98
Opijači - 85, 97
Orijančić, Smail - 102
Oruči - 197
Osman - 15, 28, 36, 47, 99, 202, 251, 285, 288, 291
Osman II - 109
Osman, sin Ramadanov - 14
Osman-aga - 30, 31, 45
Osman-beg - 22, 146, 280
Osman-kapetan - 30
Osman-paša - 204, 233, 238
Osmanagići - 197
Osmanpašić, Ahmed-paša - 202
Ovčina - 102, 245
Ovčine - 85, 173, 174, 176, 219

Pačo, Halil - 17, 102
Padale - 85, 92
Padalo, Hasan-baša - 102
Padalović - 102
Pajević, A. - 224
Pajević, Aziz ef. - 153
Pajević, Husein ef. - 153
Pajevići - 149
Pajić, hadži-Hasan - 102
Pajić, Omeraga - 117
Pajići - 118, 124
Pajo, hafiz Omer ef. - 64
Pajo, Selim - 102
Pajo, Selim - 47
Palatve - 118
Palići - 123
Palović, Hasan - 102
Paloš, Ibro - 102
Paloši - 85
Pamuk, Mustafa - 158
Pantro, hadži-Hasan - 102
Papović, Bogdan - 204
Paradžici - 85, 124
Parente - 158
Pavlovići - 292

Pašalić, Fejzo - 102
Pašalići - 85
Pašić, hadži-Ago (Hadžaga) - 225
Pašić, Husein - 290
Pašić, Muslija ef. - 147
Pašić, Omer - 102
Pašić, Salih-aga - 241
Pašići - 118, 147, 204, 205, 208, 209, 210, 215, 225, 226, 228, 290
Pečić - 102
Pečići - 115, 118, 125
Pehilj, Plema - 102
Pehilji - 92, 149, 158
Pejak, Salih - 102
Pejković, Habib - 76, 77
Pejković, Pelja Osman - 102
Pejkovići - 74
Pekuša, Salih-baša - 138
Pekušić, hadži-Derviš-aga - 138
Pekušići - 85
Pelje - 85, 123
Pemba - 254
Penava, Pendel Mustafa - 102
Penave - 118
Penavić - 250
Penavić, Ismail - 291
Pener, Šeći - 304
Peraštani - 300
Perizovići - 219
Perotići - 288
Pervan, Mustafa - 195
Pervan, Salih - 249
Pervanagić, hafiz Ibrahim ef. - 238, 248, 250
Pervanagić, Salih ef. - 238, 239, 264
Pervanagići - 251
Pervani - 85, 173, 176, 197, 215
Petko - 292
Peze - 91
Pezo, Avdo - 33
Pezo, hadži-Mustafa - 102
Pezo, Husein-Čehaja - 102
Peševi - 287
Pijuci - 123
Pilavdžići - 92
Pinje - 251
Pinjo (Tatarević), Ahmed-aga - 102
Piragići - 81, 149
Pirić, Ibrahim - 102
Pirić, Ibrahim - 98
Pirić, Zejneba - 97
Pirići - 96, 152, 292, 297, 298
Pirija - 281
Pirija, Husein - 102
Pirkić, Mustafa ef. - 167
Pirušić, Ibrahim - 154, 158
Pirušići - 159
Pita, hadži-Abdurahman - 102
Pita, hadži-Hasan - 102
Pita, hadži-Mustafa - 102
Pita, Husein-Alemdar - 102
Pitić, hadži-Zaim - 28
Pitić, Hasan - 30
Pitići - 85, 91
Pivac, Pjević, Pločić Huso - 102
Pivljanin, Bajo - 70, 72, 77, 78, 79, 81, 82, 87, 148, 159, 175, 177, 178, 188, 192, 204, 205, 207, 210, 212, 225, 227, 228, 292
Pivodići - 233
Pizovići - 81, 85, 173, 176
Pjanić - 282
Plake - 153
Planjani - 275
Pločići - 85, 118, 124
Pobrići - 151, 158
Podgorica, Abdulah - 250
Pojilović, Mustafa - 102
Popova-Zaim - 280
Popovac, (Popoveli) Salih ef. - 291
Popovac, Ibrahim - 102
Popović, Sinan - 173
Popovići - 173
Potogija, Muhamed ef. - 124
Poturkovići - 85
Poturović, Ahmed - 58
Poturović, Mustafa - 102
Poturovići - 125, 290
Pošakovići - 209
Pramenke - 228
Predojević, Hasan-paša - 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 272, 273
Predojevići - 173
Premilovac, Jusuf - 102
Premilovci - 85, 118
Prepo, Alija - 102
Prgud, hadži-Bešir - 215
Prguda, Ramadan - 187
Prgude - 209, 214, 219
Prgude - 228
Priganice - 82, 85, 173, 176
Prigić, Salih-beg - 242
Prigići - 251
Prijići - 233
Pripuz, Mustafa - 102
Prnati - 251
Prndelj, hadži-Mehmed - 102
Prole - 151
Pupić, Dušan - 118
Puzić, hadži-Ahmed - 102
Puzić, hadži-Avdaga - 102
Puzić, hadži-Muharem - 102
Puzić, Husein-Čauš - 290

Puzić, Munla Alija - 62
Puzić, Zulfikar - 13, 102
Puzići - 85, 158, 291
Puška, Husein - 102
Puške - 125

Rade - 80
Radinovići - 144
Radišević, hadži-Alija - 102
Radiševići - 85
Radiši - 144
Radnić - 102
Radnići - 125
Radojčić, Mirko - 136
Radovine - 152
Raguže - 94
Rahima - 273
Rahimić, Ahmed - 102
Rajković, Ramić Hasan - 102
Rakoli - 251
Ramadan - 11, 107
Ramadanović, Ahmed - 273
Ramadanović, Alija - 273
Ramadanović, Hasan - 273
Ramadanovići - 153
Ramić, Ebu-Bećir - 274
Ramić, Hamdija - 242
Ramić, Hasan - 242, 243, 274, 278
Ramići - 242, 243, 278, 287
Raonići - 118
Ratić, Sulejman - 273
Ratkušić, Ahmed - 102
Ratkušići - 85
Razija - 28
Rebići - 173, 174
Redžep ef. - 138
Redžepovići - 118
Redžić, Avdaga - 58
Redžić, Hasan - 102
Redžić, Nefisa - 27, 47
Redžići - 74, 85, 179, 201, 209
Redžo, Sulejman ef. - 150
Redžovići - 219
Rejhanići - 118
Repak, Ahmed-baša - 102
Repak, hafiz Halil ef. - 12, 33, 65
Repak, Salih-Alemdar - 65
Repak, Sulejman ef. - 20, 65
Repci - 50, 56
Repeša, Ramadan - 102
Resulbegović, Abdurahman-beg - 242
Resulbegović, Adem-beg - 247
Resulbegović, Bećir - 247
Resulbegović, hadži-Omer Haki-beg - 247
Resulbegović, Halid-beg - 115, 246
Resulbegović, Hasan-aga - 240, 250
Resulbegović, Hasan-beg - 186, 248
Resulbegović, Jusuf-beg - 252
Resulbegović, Mehmed - 247
Resulbegović, Merjema - 57, 58, 102
Resulbegović, Osman-paša - 114, 172, 231, 236, 237, 240, 257, 264, 267
Resulbegović, Rašid-beg - 115
Resulbegović, Salih - 291
Resulbegović, Sulejman - 247
Resulbegović, Sulejman-paša - 178
Resulbegovići - 85, 209, 228, 232, 290
Resulović, hafiz Ibrahim ef. - 250, 275
Resulović, Mustafa - 242
Resulović, Osman - 248, 275
Resulović, Sulejman - 265, 266
Resulovići - 265, 270, 271
Rezabegović, Mehmed-beg - 197
Ribić, Ahmed ef. - 241
Rikalovići - 251
Rizvan-beg - 66
Rizvanagić, Mehmed-aga - 300
Rizvanagići - 266, 300
Rizvanbegović, Ali-Galib-paša - 14, 17, 18
Rizvanbegović, Ali-paša - 35, 38, 42, 54, 58, 62, 80, 84, 102, 179, 188, 239, 304
Rizvanbegović, Fahrudin - 41
Rizvanbegović, hadži-hafiz Rizvan-paša - 65, 102
Rizvanbegović, hadži-Zulfikar-beg - 22, 102
Rizvanbegović, hafiz-Paša - 52
Rizvanbegović, Hasanbeg - 48
Rizvanbegović, Mehmed Ali-paša - 18
Rizvanbegović, Mehmed Zulfikar - 57
Rizvanbegović, Mehmed-beg - 289
Rizvanbegović, Mustafa - 22
Rizvanbegović, Nusret - 41
Rizvanbegović, Rizvan-beg - 22, 41
Rizvanbegović, Zulfikar - 289
Rizvanbegović, Zulfikar kapetan - 114
Rizvanbegovići - 21, 41, 42, 46, 50, 74, 82, 85, 158, 220
Rizvanović, Ismail - 102
Rišljanin, Hadžo - 178
Rišljanin, Hadžo - 266
Riđanovići - 159
Riđešići - 243
Robović, Hasan - 266
Robovići - 233, 265
Rogačević - 102
Rogačevići - 125
Rogoje, Zuko - 102
Rojko, Hasan-baša - 54, 102
Rojnica, Mustafa - 102
Rokić, Ibrahim - 102
Roići - 81
Roznamedži, Ibrahim ef. - 133

Rudani - 118, 125
Rudić - 102
Ruhi, Husein - 108
Runići - 123
Rusi - 293, 307
Rustem - 191
Ruždići - 120
Ruždi, Muhamed - 250
Ruždi, Sulejman - 107
Ruždija - 120
Rudan, Mustafa - 102

Sabljačići - 233
Sadžaci - 85, 124, 228
Sadikovići - 219
Sadović, hafiz Zulfikar ef. - 236, 250
Sadović, Omer - 248
Sadović, Salih-aga - 256
Sadović, Velija - 250, 251
Saferdini - 197
Safija - 26
Saima - 13, 21, 28, 31
Sakaći - 92
Salčić, Ahmed - 103
Salčići - 85
Salacan, Mujo - 103
Salahor, Mujo - 103
Salahović, Abdulah - 103
Salahović, Husein-aga - 268
Salahović, Omer - 248
Salahović, Osman - 249, 252
Salahovići - 268
Salih - 13, 14, 15, 21, 24, 25, 55, 67, 99, 100, 107, 108, 111, 152, 157, 195, 214, 228, 249, 283
Salih-baša - 27, 142
Salih-beg - 21, 22, 280
Salih-hodža - 121
Saliha-kaduna - 13
Salihagić, Suljaga - 116
Salihamidžići - 233
Salihovići - 270, 275
Salimović - 287
Salkići - 290
Salković, Jusuf ef. - 305
Salković, Rašid - 303
Salkovići - 304, 305, 306
Salkovići - 85
Salman, Sulejman ef. - 124
Salmani - 124
Samopjani - 118
Sandžaktarbegović, Muhamed-beg - 103
Sandalj - 201
Sanić, Mustafa - 103
Sarajlić, Avdibeg - 26
Sarajlić, hadži-Hafiz ef. - 66
Sarajlić, hadži-Ibrahim - 103
Sarajlić, Hasan-aga - 58
Sarajlić, Mehmed ef. - 66, 103
Sarajlić, Muhamed - 58
Sarajlić, Mustafa ef. - 58, 59, 66, 239
Sarajlić, Omer ef. - 29
Sarajlić, Šejh Ali-aga - 13, 42
Sarajlići - 66, 85, 291
Sarić, Arif ef. - 186
Sarić, dr Murat - 189
Sarić, Omer-Buljubaša - 206
Sarić, Zejnil - 219
Sarići - 158, 179, 205, 206, 209, 210, 215, 217, 219
Sefe - 85, 288
Seići - 118
Sejdaga - 245
Sekanići - 149
Selim I - 9, 11
Selim-aga - 247
Selimhodžić, Husein ef. Kadija - 103
Selimhodžići - 92
Selimić, Zeco - 103
Selimići - 92
Selimotići - 218
Selimović, Alija - 103
Selimović, Avdaga - 164, 173
Selimovići - 82, 85, 173, 174, 245, 251
Selimušić, Halil - 103
Selmanovići - 91, 124
Semai, Mustafa
Semiz, Mijat - 284
Serdar - 270
Serdarević, Ahmedbeg - 119
Serdarević, Fazlibeg - 119
Serdarević, Mehmed ef. - 95, 96, 119
Serdarević, Mehmed-aga - 122
Serdarević, Mujaga - 119
Serdarević, Mustafabeg - 119
Serdarević, Omer ef. - 115
Serdarević, Salim ef. - 111, 119, 121
Serdarević, Sefo - 103
Serdarević, Smail ef. - 119, 282
Serdarevići - 85, 96, 115, 118, 119, 124, 270, 290, 291, 295
Sidran Huso - 103
Sidrani - 153
Sijavuši - 118
Silahdar, Husein-paša - 23, 33, 34, 42, 46, 54, 55, 58
Simo - 265
Simo - 274
Sinan, Kadi ef. - 137
Sinan-beg - 145
Sinan-paša - 145
Sinanović, Nihad - 154

Sinanovići - 81, 118, 124, 290, 291
Skando, Mehmed - 103
Skeje - 92
Skender - 176
Skenderpašić, Mustajbeg - 23
Sklopovići - 251
Skurla, Vicko - 262
Slava - 184, 185
Slijepčević, Avdo - 304
Slijepčević, Ibrahim - 303
Slijepčevići - 292, 304
Smailhodžić, hadži-Mustafa - 121
Smailhodžić, Smajić Jašar - 103
Smailhodžići - 120, 122, 123, 287
Smailovići - 251
Smiljanić, Alija - 233
Smiljanić, Ilija - 253
Sočica, Lazar - 224
Softić, Ibrahim - 103
Softići - 118, 119
Sokolić, Mustafa - 292
Sokolović, Ferhat-paša - 297
Sokolović, Kurt-beg - 245
Sokolović, Mehmed-paša - 145, 170, 245, 246
Solaković - 103
Solakovići - 91, 153
Soldin - 103
Spahić - 103
Spahić, Atif ef. - 186, 213
Spahić, Esad ef. - 238
Spahić, Zulfikar-aga - 124
Spahići - 85, 91, 118, 219, 282
Spahovići - 251, 256
Srbi - 215
Srebro, Salih ef. - 133
Stajići - 174
Stevan Harambaša - 70
Stević (Ustvić) Ahmed - 303
Stević (Ustvić) Alija - 303
Stočanin - 103
Stočanin, Halil - 124
Stočević-Rizvanbegović, Arif-beg - 60
Stočević-Rizvanbegović, Habiba - 60
Stovrazi - 158
Stranjaci - 85, 291
Stranjak, hadži-Ismail - 103
Stranjak, hadži-Muhamed Emin ef. - 12, 62, 103
Stranjakovići - 155, 158
Studenović, Sulejmanović Mahmud - 103
Sukići - 215
Sulejman - 14, 99, 104, 107, 121, 153, 265
Sulejman ef. - 239, 241
Suljević, Zafer - 273
Suljevići - 218
Suljić, Omer - 82
Suljići - 82, 85
Sumbulić, Suturić, Mustafa - 103
Suplikarevići - 251, 256
Suzi, Mustafa - 142
Sutić, Mustafa ef. - 238

Šaćir - 99, 101
Šaban - 73, 107
Šaban ef. - 135
Šabanagić, Jusuf - 270
Šabanagić, Osman - 270
Šabanagići - 251, 268, 270, 275
Šabanović, Derviš Sulejman-aga - 163
Šabanović, Mehmed ef. - 142
Šabanović, Muhamed - 142
Šabanović, Rizvan - 103
Šabić, Salih - 103
Šabići - 298
Šafristan, Salih - 103
Šahbaz, Alija - 103
Šahić, Salih - 103
Šahin-paša - 163
Šahinovići - 151
Šahovići - 219, 300, 306
Šahovići - 251
Šakambeti - 173
Šakanbeti - 243
Šake - 185
Šakovići - 179, 185
Šalak, Ibrahim - 129
Šapuhi - 251
Šarac - 68
Šarac, Ahmed - 55
Šarac, Derviš - 55
Šarac, hadži-Halil - 103
Šarac, hadži-Mehmed - 103
Šarac, Halil-aga - 67
Šarac, Mahmud-aga - 67
Šarac, Munla Mustafa - 67
Šarac, Mustafa - 17
Šarac, Sulejman ef. - 44, 67, 68
Šaran - 103
Šaran, Fatima - 274
Šaran, Mehmed ef. - 250, 274
Šarani - 125, 278
Šaranovići - 118, 123
Šarci - 67
Šare - 151
Šarenci - 82, 174
Šarić - 49
Šarić, Ago - 30
Šarić, Alaga - 83
Šarić, Ali-beg - 50, 103
Šarić, Alija - 34, 43, 45, 103
Šarić, Fatima - 30, 34, 47

Šarić, hadži-Osman-aga - 34, 103
Šarić, hadži-Ibrahim - 103
Šarić, hadži-Ismail - 103
Šarić, Husaga - 34
Šarić, Ibrahim-aga - 42, 44
Šarić, Ismail-kapetan - 34, 54, 56, 58, 103
Šarić, Kasim-aga - 30
Šarić, Mehmed ef. - 47, 68, 69
Šarić, Muhammed ef. - 12, 56, 58, 62, 68
Šarić, Nefisa - 34
Šarić, Osman-kapetan - 34
Šarići - 30, 33, 56, 68, 69, 74, 85, 91, 115, 118, 212
Šaričević, Omer-aga - 103
Šarotići - 219
Šatibi, Salih - 108
Šator-Alemdar - 103
Šatori - 85, 91
Šatorovići - 151
Šehemi - 251
Šehić, hadži-Mehmed - 103
Šehić, Mehmed-aga - 70
Šehić, Mehmed-Alemdar - 29
Šehići - 82, 85, 158, 176
Šehidići - 125
Šehović, Abdulaziz - 274
Šehović, Abdulhamid - 297
Šehović, Adem - 296
Šehović, Adem-aga - 297
Šehović, Ago - 297
Šehović, Ahmed ef. - 275
Šehović, Ajdin - 273
Šehović, Avdo - 294
Šehović, Dervo - 298
Šehović, Fatima - 297
Šehović, Fejzulah-aga - 273
Šehović, Hamid - 295
Šehović, Huso - 298
Šehović, Murat ef. - 242
Šehović, Mustafa - 248
Šehović, Omer - 297
Šehović, Osman ef. - 111
Šehović, Selim - 103
Šehović, Sulejman - 248, 274
Šehović, Tale - 297
Šehović, Ubejdulah - 297
Šehović, Zaim - 298
Šehovići - 118, 173, 179, 209, 275, 293, 296, 297, 298, 304, 306, 307
Šejh Jujo - 97
Šelo, Halil - 103
Šeme - 251
Šemić - 164
Šemić, Abdulah ef. - 20, 25, 68
Šemić, hadži-Ibrahim - 103
Šemić, hadži-Ishak - 103
Šemići - 85
Šendre - 151
Šeraci - 125, 287
Šerak, Ismail - 285
Šerifović, Mustafa Nurudin - 197
Šesto, Mehmed ef. - 143
Šetka, Sulejman - 95
Šetke - 92
Šiguljin, Šilović Salih - 103
Šikalo, hadži-Mustafa - 143
Šipci - 151
Šiše, Mustafa - 103
Šišić, Škoro Šaćir - 103
Škaljići - 201, 209, 220
Škobalji - 215
Škore - 50, 123
Šljivo, hadži-Salih - 103
Šljoka - 103
Šljoke - 85, 125
Šotra, Branko - 265
Šotra, Branko - 56
Špica, Mustafa - 103
Šremer - 186
Štebučani - 290
Šuke - 85
Šuko, Jusuf - 103
Šuko, Salih-baša - 95
Šukri-beg - 187
Šukur, Husein - 274
Šukuri - 173
Šuljci - 251, 265
Šundo, Zulfikar ef. - 200
Šunje Sadik - 96
Šuruta, Mehmed - 103
Šuta, Mustafa - 103
Šute - 85
Šutić, Alemdar - 103

Tabaković, hadži-Mujaga - 103
Tabakovići - 96
Talović, Tale - 219
Talovići - 219
Tamburi - 288
Tanović - 218
Tanović, Arslan-aga - 189
Tanović, Bajram-aga - 189
Tanović, dr Jusuf - 189
Tanović, Hajdar - 215
Tanović, Hasan ef. - 187
Tanović, Husein-aga - 189
Tanović, Mulaga - 189
Tanović, Mustafa - 215
Tanović, Zulfo Serdar
Tanovići - 85, 179, 180, 192, 193, 201, 205, 206, 209, 210, 215, 220, 228
Taradži - 151

Taraši - 251
Tas, hadži-Halil - 103
Taslamani - 123, 125, 251
Taslidža, Ahmed ef. - 103
Tatara, Jusuf - 103
Tatarević, hadži-Ahmed-aga - 103
Tebo - 103
Telac, Ahmed - 103
Telar, Osman - 103
Telarevići - 71, 74, 76, 173
Telari - 85
Telaš, hadži-Mustafa - 103
Telehmuvić, Ahmed - 201
Telehmuvići - 201
Temim, hadži-Mehmed - 103
Temimi - 215
Tenze - 158
Teparić, Hasnija - 114
Teparići - 118, 120, 123
Tepavčević, Hamza - 185
Tepavčevići - 202
Terzić, Izet ef. - 12
Terzić, Mustafa - 274
Tičići - 251
Tica, Ahmed - 103
Tice - 118
Timar, Ismail - 299
Tinjak, Džafer - 158
Tiro, Mustafa - 103
Toma - 292
Tomanović, Vuk - 179
Tomić - 8
Tomić, Alija - 103
Topčibašić, Alija - 266
Topčibašić, Halid - 248
Topčibašići - 265
Topalović, Topić Nuhan - 103
Topalovići - 119, 124
Topić, hadži-Alija - 103
Toporani - 159
Topuzović, Mustafa-baša - 103
Torlak - 111
Toromani - 96, 152
Travnjak, Ahmed-hodža - 154, 158
Travnjak, Mehmed - 154
Trbonja, Ismail - 103
Treba - 85
Trebinjac, hadži-hafiz Ibrahim - 308
Trebinjac, hadži-Mustafa - 247
Trebinjac, Hasan - 247
Trebinjac, Tahir - 247
Trebinjci - 247
Trebović, Hasan ef. - 137
Trklja, hadži-Ahmed - 103
Trklja, hadži-Alaga - 103
Trklja, hadži-Mehmed - 103
Trklja, hadži-Mustafa - 103
Trklja, hadži-Đul - 103
Trklja, Osman - 103
Trklja, Zejneba - 97
Trklje - 82, 85
Trtci - 118
Tucak, Mustafa - 103
Tucaković, Tuce hadži-Ahmed-aga - 103
Tuce, Ahmed - 36
Tucović, Halil ef. - 153
Tudor, Jašar
Tuka, Ahmed-aga - 36, 103
Tuka, Zilkada - 58, 79
Tuke - 79, 85
Tukići - 233
Tule, Ibrahim - 154
Tulek, Halil ef. - 153
Tunovići - 218, 219
Tupovići - 309
Turčin, Alica - 163
Turčinović, Mustafa - 201
Turčinovići - 201
Turajlić, Salih - 103
Turajlići - 123
Turančić, Mustafa - 98, 103
Turančić, Mustafa-baša - 55
Turci - 7, 8, 69, 87, 99, 129, 150, 163, 175, 177, 178, 183, 189, 193, 197, 206, 221, 231, 262, 272, 279, 280, 286, 291, 295, 298, 299, 302
Turković, Alija - 103
Turkovići - 287
Turkovići - 85
Turmanija, Mehmed-beg - 187, 224
Tusaci - 227
Tusak, Alija - 228
Tusak, Hasan - 228

Učkatovići - 195, 197
Udovičići - 104
Ugar, Ustogonja, Mehmed - 103
Umihana - 14, 27
Uzinović - 103
Uzinović, Ismail ef. - 32

Vafirovići - 251
Vaiz ef. - 133
Vajbegović, Ćašif ef. - 103
Vanje, Varup, Ramadan - 103
Varupi - 119
Vasović - 184
Vegar, Vehbizade (Vehbić), Mustafa - 103
Vegari - 118
Vehbi, Ibrahim - 17, 31
Velagići - 159
Vele - 92

Veledar, Alija-Alemdar - 103
Veledari - 289
Velić, Abdulah - 195
Velić, Husein - 195
Velići - 152
Velija - 281
Velijudin - 108
Velijudin ef. - 137
Vilići - 173
Vilogorac, Ismihana - 103
Vilogorci - 77, 85, 123, 158, 219
Više - 251, 270
Višo, Abdulah - 271
Viđeni - 82, 85, 258, 262
Vlačić - 81
Vladović, Halil - 103
Vladovići - 119, 228
Vlasi - 263
Vojičići - 79
Volić, Abdulah - 248
Volić, Ahmed - 248
Volić, hadži-Salih - 266
Volić, hafiz Mehmed ef. - 264, 266
Volić, Husein - 266
Volić, Mehmed - 248, 250
Volić, Muhrem - 264
Volić, Vranjalić, Mehmed - 103
Volići - 265, 266
Voljevice - 85
Vologeri - 78, 158, 220, 228
Vraneš, Herak - 280
Vranići - 309
Vučijaković-beg - 80
Vučjaci - 92
Vučurović, Marko - 258
Vuci - 119, 123, 290
Vujičić, Selim - 103
Vujinović, Mehmed - 103
Vujinović, Mustafa - 290
Vujinovići - 287
Vujovići - 83
Vukalović, Luka - 206, 306
Vukara, Mustafa - 103
Vukičević, Mustafa - 103
Vukičevići - 85
Vukle, Mustafa - 13, 103
Vukotići - 179, 209, 219
Vukušić - 103
Vukušići - 125
Vuletić, Vid - 271

Zahić, Mustafa ef. - 174
Zahidići - 152
Zametica, Osman ef. - 186
Zanovici - 219
Zdrako, Mustafa - 103
Zdrako, Omer - 47
Zeće - 85, 123, 125, 243
Zećo - 103
Zećo, Ahmed - 74
Zečić, Halil - 103
Zečići - 81, 85, 125
Zec - 290
Zecovi - 81
Zejnil - 198
Zekić, hadži-Ismail - 103
Zekić, Ibrahim Vehbi - 11, 59
Zekić, Mustafa-Jamak - 21, 103
Zekići - 215
Zele - 85
Zele, Ali ef. - 35, 47
Zelentrovići - 124
Zemljić, Vukosav - 292
Zerkalić, hadži-Mustafa - 103
Zilić, Husein - 103
Zilići - 85, 173, 176, 219
Zilkada - 36
Zimonjić, Bogdan - 174, 215
Zimonjići - 174
Zišlić, Ibrahim - 103
Zlata - 87
Zlatarević, Mujaga - 146
Zlatić, Mustafa ef. - 153
Zloje - 91
Zlojo, Ahmed - 103
Zlomušica, Ali ef. - 287
Zolji - 149, 159
Zolote - 119
Zrinjski, Nikola - 168
Zubac, Osman - 270
Zuban, Mustafa - 103
Zubani - 85
Zubić, Ibrahim - 103
Zubovići - 74, 85, 123, 125
Zuhdija, Abdulkerim - 263
Zuhrija - 22, 29
Zukanovići - 92
Zukići - 85
Zukov, Ademaga Šehović - 116
Zulejha - 265
Zulfikar - 121, 249
Zulfikar, Fejzulah - 107
Zulfikar, Mehmed - 17
Zulfikar-aga - 45, 142
Zulfikar-beg - 66
Zulfikarevići - 251, 256
Zulić, Ahmed ef. - 103
Zupčević, hafiz Husein - 147, 243, 250, 254, 275
Zupčević, hafiz Husein ef. - 258, 275, 295
Zupčević, Mustafa ef. - 254
Zupčević, Osman ef. - 238

Zupčević, Salih ef. - 238
Zupčevići - 256
Zupovići - 214
Zurakić, Hasan - 103
Zurovac, Jovan - 156
Zvizda (Zvizdić) Mehmed-spahija - 184
Zvizdić - Bajraktar - 77
Zvizdić, Bajram-aga - 189, 209
Zvizdić, Džafer - 189
Zvizdić, Hadžija - 221
Zvizdić, Mulalija - 189
Zvizdić, Murat - 218
Zvizdić, Đuro - 183, 184
Zvizdići - 179, 183, 184, 185, 205, 206, 209, 219, 228, 309
Zvonić - 103

Žale - 92
Žarković, Selim - 103
Žerajići - 76
Žiže - 119
Žmiro, Žugor, Salih - 103
Žugor, Saliha - 93
Žugori - 85, 92
Žuje - 43, 81
Žujo, Ahmed ef. - 43, 44, 67
Žujo, Ali ef. - 43, 103
Žujo, Derviš ef. - 43
Žujo, Mustafa ef. - 43, 48
Žuli, Ibrahim - 103
Žulje - 85
Žuljević - 155
Žuljević, Kahriman - 103
Žuljević, Mehmed - 76
Žuljevići - 158, 159
Žuna, Jamak - 103
Žune - 119
Žunić, Ibrahim - 103
Žustre - 124, 290
Žutigre - 119
Žušković, Salih - 248

INDEX GEOGRAFSKIH POJMOVA

Ada - 34
Agin dol - 90
Agovina - 276,
Aka - 176,
Akmadža livada - 201
Alžir - 251,
Aladinići - 97, 98
Alečkovina - 265,
Alina Čatrnja - 288
Alina njiva - 85
Amerika - 217, 218,
Anadolija - 135, 202, 270
Aranđelovo - 292, 253, 298, 310,
Arapova mahala - 111
Arapovača - 217,
Arslanagića most - 243, 245
Arslanagića njiva - 201
Askerski Harem - 57
Austrija - 66, 168, 273, 298, 300,
Avdine međe - 288
Avtovac - 179, 225,
Azija - 220, 221,
Azizija - 300,

Baba - planina - 197,
Baćevica - 176
Babovina - 265
Badžalovina - 83
Bagdad - 74,
Bahori - 218, 219, 221,
Bajramov do - 83
Bajramovića bašča - 201
Bakije - 304
Bakračuša - 154, 155, 157, 158
Baltadžin mlin - 270
Baltina dolina - 93
Bančići - 117, 121
Banja Luka - 18, 258,
Banjani - 292
Banjvir - 231, 240,
Barica - 303
Barnosi - 109, 116, 297,
Basilije - 33, 36, 37, 50, 100
Batak čatrnja - 290
Batnoge - 94
Bašći - 215, 217,
Bašča - 179, 290, 85
Baščina - 85
Baškaluk - 90
Bašluci - 90
Bećovac - 82
Bećuša - 85
Bećušino vrelo - 80,
Beč - 64, 16o, 204, 226,
Beće - 72
Begluci - 195, 209,
Begov do - 85, 90
Begov han - 84
Begov vrt - 93
Begova - 7, 15, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 34, 35, 36, 40, 43, 49, 50, 51, 56, 90, 98
Begova bara - 82
Begova bašča - 197, 200, 201,
Begovača - 154, 155
Begovci - 289
Begović kula - 275, 278
Begovina - 40, 41, 42, 43, 46, 50, 51, 57, 142, 237, 85, 94
Begovo vrelo - 221,
Begovska čatrnja - 290
Behmenluk - 56
Behmenovina - 90
Behmenov dol - 90
Behramovac - 85
Behremovac - 85
Beloniči - 280
Belibulina prodol - 90
Bendbaša - 59/
Beograd - 64, 310
Berberovina - 94
Berkovići - 62, 63, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 83, 84, 85, 129, 176, 177, 309,
Bezirova bašča - 85
Bezistan - 155
Bihač - 67, 168,
Bihovo - 235, 251, 254, 255, 256, 274,
Bijela - 265
Bijeli potok - 84
Bijeljanji - 69, 71, 74, 76, 77, 82, 151, 173,
Bijena - 149
Bileća - 265, 271, 272, 279, 284, 291, 293, 295,
Bilećke rudine - 170,

Bileća - 7, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 80, 82, 83, 84, 86, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 178, 179, 183, 196, 206, 207, 231, 244, 245
Biograd - 153
Biograd - 158,
Bisage - 85
Bistrica - 200,
Bistrik - 157
Bitunija - 74
Bitunja - 74, 121
Bivolje Brdo - 179, 288
Bišina - 155, 156
Bjelevac - 158,
Blace - 84,
Blagaj - 19, 47, 48, 69, 73, 95, 119, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 197, 228, 274.
Buna - 19,
Blatine - 306
Bobani - 50
Bogomile - 93
Boka - 70, 190, 204, 304,
Bokulja - 50, 63,
Borač - 220, 228,
Borojevići - 98
Borovčići - 152
Bosanski ajalet - 48
Bosanski pašaluk - 7, 18
Bosanski Sandžak - 279
Bosna - 18, 120, 145, 163, 168, 202, 263, 279, 283, 295, 297.
Bosna i Hercegovina - 7, 9, 10, 41, 44, 46, 59, 67, 68, 69, 71, 73, 85, 96, 99, 116, 123, 141, 146, 147, 164, 168, 173, 174, 177, 178, 186, 187, 189, 213, 215, 244, 267, 268.
Bostan - 85
Bostanluk - 85
Brač - 251,
Bračići - 91, 93
Bradavica - 85
Brana - 94
Brani do - 273, 274, 275
Branilovići - 215,
Bratač - 143, 144, 145, 147
Bratla - 218,
Brda - 272, 273, 275, 276, 277, 278,
Brežina - 80
Bregovi - 247,
Brestice - 180,
Brešćani otok - 297
Brijeg (Bajir - Brijeg) - 91
Brkuša - 97
Brljevo - 207,
Brod - 300, 302
Brova - 276, 278
Brusa - 179,
Bubića kula - 287
Bubića mahala - 114
Budžinovac - 94
Bugovina - 251, 256
Bukorići - 156
Buna 19
Bureć - 85
Burovina - 94
Buruša - 94
Buzaljkova njiva - 85

Careva čaršija - 47, 54
Careva Mahala - 9, 15, 37, 133, 142, 232
Carina - 9, 81, 144
Cernički harem - 115
Cernica - 107, 109, 112, 113, 163, 179, 183, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 205, 206, 215, 222, 225, 228.
Cernik - 145
Cjepac - 175
Crkvice - 178
Crnčevina - 90
Crna Gora - 9, 9, 47, 48, 70, 79, 99, 117, 155, 159, 171, 177, 178, 188, 194, 196, 201, 206, 210, 223, 231, 251, 256, 272, 281, 284, 291, 292, 293, 295, 297, 298, 302, 306, 308.
Crnići - 31, 95, 96, 97, 98,
Crno osoje - 83
Crnogorsko primorje - 270
Crvanj planina - 150

Čadorak - 288
Čajir - 94
Čajniče - 145
Čame - 72
Čantrovina - 80
Čantrulja - 85
Čantruša - 80
Čapljina - 280, 288
Čapljina - 7, 16, 63, 91, 95, 156, 179, 209, 279, 288, 289, 291
Čardačine - 84
Čardak - 84
Čaršija - 9, 13, 15, 42, 44, 45, 46, 191, 193, 194, 195
Čatovina - 288
Čavaš - 280, 281, 288
Čekrovina - 80
Čelareva dolina - 93
Čelebića kula - 79
Čelebićevina - 90
Čeljevo - 156
Čeluša - 85

Čemerno - 168, 170, 221
Čengića dol - 85
Čengića harem - 195
Čepelica - 173, 265
Čičevo - 235, 250, 251, 254, 255, 256, 258,
Čibaruša - 288
Čoperovina - 96
Čundrakuša - 85
Čupa - 250

Ćatića ograda - 158
Ćejvan-begova mahala - 157
Ćemaluša - 85
Ćemluk - 85
Ćesić - 49
Ćeteništa - 82
Ćilitija - 268
Ćiper - 304
Ćosov dol - 85
Ćumurijin do - 85
Ćumurijin harem - 79
Ćumurovina - 83
Ćumuruša - 85

Dabar - 50, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 129, 147, 176
Dabarsko polje - 7, 62, 69, 74, 79, 83, 84, 87, 88, 90, 99, 278, 309
Dabrica - 91, 92, 93
Dahanići - 215
Dalmacija - 7, 70, 99, 117, 233, 235, 251, 253, 281, 284
Dar - 168
Dautov grob - 76
Delića harem - 158
Delina ograda - 155
Denjovina - 83
Dervozov dol - 90
Diljak - 171
Divin - 74
Divin - 129, 151, 175
Dizdarev do - 179
Dizdarevina - 290, 85
Dizdaruša - 179
Djevojačko groblje - 73
Dobrelji - 209
Dobrice - 93
Dobropolje - 218, 219, 221, 228
Dobrun - 18
Dol - 73, 89, 288
Dolovi - 76
Dolumi - 96
Domanovići - 7, 16, 21, 96
Domaševo - 275, 277
Donja Čaršija - 37

Donja Bijenja - 149, 150
Donja Bodežišta - 220
Donja ivica - 124
Donja Mahala - 151
Donje Čičevo - 251, 252, 256
Donje Grančarevo - 309, 304
Donje Morinje - 306, 309
Donje polje - 219, 224
Donji barnosi - 115
Donji harem - 116
Donji Orahovac - 292
Donji Ošanići - 17
Donji Turani - 278
Donji Zelenikovac - 288
Dražin - Do - 271
Dražljevo - 220
Dračevac - 96
Dračevo - 63, 232, 241, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287
Dramiševo - 152
Drijenjani - 281
Drina - 183, 185
Drobnjaci - 66, 223,
Drugovići - 215
Drvenica - 88, 122
Dućani - 93
Duži - 271
Dubljani - 281, 288
Dubljani - 284
Dubljevići - 129Divin - 129, 151, 175
Duboka dolina - 304
Duboki Do - 274
Dubrave - 7, 95, 98
Dubrovnik - 263, 271, 273, 279, 287, 288, 297,
Dubrovnik - 7, 9, 11, 54, 55, 69, 120, 142, 163, 168, 170, 177, 183, 187, 188, 189, 193, 197, 207, 219, 221, 231, 296, 262
Duljići - 204
Dupaluša - 85
Durina dolina - 93
Duvno - 67
Dvrsnica - 288, 289

Džambegovina - 293
Džamija (Čatmja) - 283
Džeče - 173, 177
Džianovina - 288
Džinović mahala - 148
Dživar - 251, 252, 256
Dživarsko polje - 251
Džumrukhana - 290

Đenova - 233
Đulepi - 72
Đulepin grob - 83
Đulepin harem - 73, 83

Edrena - 66
Egipat - 23
Egra - 202
Elemenske granice - 79
Eminova dolina - 90

Fatničko polje - 175, 176
Fatnica - 69, 76, 81, 82, 129, 173, 175, 176, 177 265
Fatnjača - 155
Fazlagića kula - 187, 200, 205, 209, 210, 214, 219, 222
Fazlagića kula - 214
Fazlagića njiva - 210
Fetahagića groblje - 271
Fetahagića mahala - 266, 270
Firenca - 233
Foča (Drina) - 69, 74, 183, 185, 187, 189, 196, 197, 208, 219, 221, 272
Fojnica - 129, 215, 220, 224

Gabela - 11, 54, 79, 80, 190, 279
Gacko - 7, 69, 76, 78, 143, 163, 168, 170, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 197, 200, 202, 205, 207, 209, 212, 214, 215, 217, 218, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 231, 272
Gaj - 154
Galibaba (Brdo) - 73
Garevo - 207
Gat - 209
Gatačko polje - 183, 206, 221, 224
Gerinova njiva - 85
Glačići - 289
Glavica (Brdo) - 82
Glavica - 159, 223, 274
Glaviniči - 278
Gleđevci - 111, 113, 124, 228
Gleđevica - 124
Gluhića vinograd - 288
Gnjilo brdo - 158
Gnojnice - 59
Golubinac - 280, 292
Gomiljani - 233, 235, 262, 270
Gorica - 232, 235, 243, 244, 245, 247, 248, 250, 263, 308
Gornja Bijenja - 149
Gornja Bitunja - 98
Gornja Bodežišta - 220
Gornja Lastva - 304
Gornje Grančarevo - 300, 304
Gornje Čičevo - 251, 252
Gornje polje - 155
Gornje Selo - 63, 283
Gornji Barnosi - 115
Gornji Kočeli - 270
Gornji Poplat - 298
Gornji Turani - 275, 276, 278
Gornji Vranjevići - 158
Goružde - 272
Gračanica - 187, 217, 219, 220, 221
Grab - 256
Grablje - 111, 124, 290
Grabovica - 157, 158, 167
Grabovik - 150
Grabovina - 96
Grad - 15, 38, 50, 178, 179
Gradić - 195
Gradila - 248
Gradina (Brdo) - 78, 80, 221, 232, 240, 243
Grahovo - 292, 293, 294, 295, 306, 309
Grančarevo - 292, 294, 296, 300, 301, 302, 304, 307, 308, 309
Granica - 155
Grebak - 129
Greda - 215
Grizovića njiva - 85
Grliča brdo - 68
Grljevina - 85
Grljuša - 85
Gromljani - 281, 284

Habibuša - 85
Habuli - 212, 215
Hadžakova nazetina - 90
Hadži-Alina mahala - 23, 26, 27, 28, 25, 100
Hadžića mahala - 149
Hadžiahmetovića mlin - 270
Hadžibegov jaz - 289
Hadžin bunar - 82
Hadžina dolina - 93
Hadžina jama - 215
Hadžina pećina - 209
Hadžovića krčevina - 82
Hajdarova jama - 209, 219
Hajrovina - 300
Hakala - 85
Hakvatska - 168
Haluge - 85
Hamam - mahala - 23, 24, 26
Haman - 141
Hambari - 195
Hamzibegova njiva - 85
Hamzina lisnikovišta - 179
Hamzuša - 79
Handića vrt - 288
Hanine - 81, 84, 93, 245,
Hanska glavica - 291, 192, 194, 195
Hanska šuma - 84

Harem - 159, 82, 83
Harine - 82
Harman - 22
Hasanovi mezari - 278
Hase - 290
Hasi - 280, 288, 93
Hatelji - 83, 84, 85, 129
Hatičin do 93
Havina selina - 85
Havtovac - 187, 196, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 213, 217, 222, 225, 226, 228
Havtovi do - 207
Haznetine - 90
Haznuša - 86
Hendek - 231
Herceg Novi - 69, 73, 74, 80, 81, 99, 118, 142, 173, 193, 209, 210, 219, 227, 232, 243, 251, 253, 262, 265, 270, 271, 272, 282, 286
Hercegovački Sandžak - 11, 23, 48, 69, 109, 129, 231, 262, 272, 291
Hercegovina - 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 235, 237, 240, 249, 250, 252, 254, 268, 270, 272, 279, 283, 285, 286, 306
Hercegovina - 7, 8, 18, 19, 30, 41, 54, 55, 58, 60, 65, 66, 67, 69, 70, 73, 77, 91, 95, 99, 107, 112, 116, 117, 118, 120, 122, 131, 133, 135, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 151, 159, 163, 167, 168, 171, 172, 173, 175, 177, 179, 183, 188, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 2o1, 206, 208, 209, 210, 213, 222, 223, 224
Hercegovska tekija - 298
Hodžin do - 276
Hodanići - 151
Hodovići - 215
Hoduša - 86
Hotanj - 30, 289
Hrgud (brdo) - 80, 81, 84, 90, 94, 119, 129, 292, 293, 298, 300, 302, 310
Hrupjela - 232, 235, 242, 243, 263, 274,
Hrušt - 150, 158
Hum - 257, 262, 279, 289, 290, 291
Huseinagića dol - 86, 90
Hutovo - 278, 289

Ibrišimova luka - 86
Imotski - 232
Imširuša - 86
Irad - 27
Isakovina - 86
Islam mahala - 274
Istanbul - 23, 30, 33, 54, 59, 60, 66, 67, 80, 110, 114, 134, 135, 156, 158, 159, 163, 168, 170, 185, 189, 193, 202, 204, 213, 231, 238, 239, 240, 249, 251, 271, 272, 287
Italija - 273, 292
Ivice - 121

Jablanica - 224
Jaganjčev harem - 74, 83
Jaganjci - 72
Jahjaova dolina - 144
Jakupovac - 86
Jamnik - 150
Jasen - 244, 309
Jasenica - 50
Javor - 256
Javorak - 278
Jazina - 293
Jašarevići - 72, 74
Jašarov do - 179
Jašmak - 86
Jolpazi - 290
Jugoslavija - 172, 244, 250, 278, 298, 306
Jugovići - 218, 220
Jusovina - 86
Jusupovina - 289

Kačak - 120
Kabilija - 251
Kadijino vrelo - 73
Kadin grob - 83
Kadina luka - 298
Kadino vrelo - 84
Kairo - 23, 25, 54, 135
Kajtazovo - 155
Kalac - 96
Kalajev park - 248
Kalinovik - 222
Kaluđerica - 203
Kameno - 158, 293
Kanara - 56
Kanberagina mahala - 125
Kandija - 146
Kapavica - 124
Kapetanovića vrelo - 306
Kapetanuša - 86
Kapić - 86
Kapuša - 283
Karadžuša - 86
Karapuhovina - 90
Karlovci - 7, 292
Kaslajdžijin vinograd - 288
Katunska nahija - 80
Kazanci - 88, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 225,
Kifino Selo - 143, 147
Kijev do - 280
Kladanj - 138
Klečak - 71, 74

Kljenci - 71, 72, 74, 77, 78, 90, 176
Ključ - 178, 179, 187, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 205, 213, 215, 219, 228, 300
Kljum - 219
Kljuni - 151, 158
Klobuk - 168,266, 292, 295, 296, 298, 299, 300, 307, 308
Knežoka - 150
Kobilja glava - 177
Kod prolaza (njiva) - 303
Koleško - 158
Konac polje - 129
Konavli - 107, 251, 256
Konjic - 121, 152, 156
Konstantinija (Istanbul) - 48
Konšin vrt - 94
Korčula - 12
Korita - 177, 178, 179, 180, 187, 197, 206
Koritlik - 93
Koritnik - 123
Korjenića grob - 79
Korjeniči - 69, 74, 99, 173, 174, 267, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310
Korkutovina - 28
Kosovina - 46
Kosovo - 214, 298
Kostajnica - 306
Kotezi - 121, 282, 285, 286, 287, 290
Kotor - 142
Kovačevac - 76
Kovačići - 151
Koštur (Koštun) - 93
Kraljev do - 185
Krekovi - 149, 156, 158
Krivači - 175
Krivošije - 306
Krnići - 210
Kruševica - 111, 124, 125, 284
Kruševljani - 145, 151, 152, 153
Krš - 233
Kubatova glavica - 78
Kubatova njiva - 78
Kubatovac - 78
Kubatovina - 78
Kubatuša - 78
Kubaše - 76, 82, 86, 87
Kudinjaća - 86
Kuk - 193
Kula - 93, 210, 212, 213, 215, 217
Kuletine - 84
Kuline - 84
Kuljsko polje - 209, 210
Kupa - 168
Kurtinovac - 86
Kurtova gomila - 209
Kuti - 74, 79
Kutina - 70
Kutsko osoje - 79

Lastva - 177, 243, 250, 295, 296, 300, 301, 304, 305, 305, 308
Lavno - 121, 187, 218, 219, 282, 285, 287, 288, 289, 290, 291
Lazarići - 189, 209
Lazine - 155
Lehutovac - 86
Lihovića dol - 93
Lihovina - 93
Liman - 86
Lipnice - 285
Lipnik - 66, 180, 196, 207, 210, 221, 222, 223, 224, 225, 228
Livno - 23
Lišca - 288
Lokva - 159
Lomači - 274, 278
Londža - 276
Lopata - 303
Loza - 189
Loznica - 303, 304
Lug - 274
Luka - 29, 30, 97, 125, 152, 158, 175

Ljubinje - 7, 30, 46, 47, 48, 50, 63, 81, 98, 99, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 129, 193, 232, 241, 250, 263, 266, 271, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 287, 288, 290, 291, 293, 297
Ljubinjsko polje - 107
Ljubomir - 69,119, 168, 170, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 293
Ljubomirska nahija - 272, 273, 275, 276, 277, 278
Ljubomirsko polje - 271, 276
Ljubovića dolina - 86
Ljubovića harem - 80
Ljubovića Hudut - 209
Ljubovina - 86
Ljubuša - 86, 94
Ljubuški - 48, 67, 142
Ljuti do - 79, 80, 129

Madžina (čatmja) - 159
Makarsko primorje - 70
Maksumuša - 94
Mala četeništa - 84
Mala Azija - 60, 66, 222
Mala gračanica - 185, 218, 219, 224
Malta - 251

Maričin gajemaričnjak - 91
Markova greda - 297
Masleni dol - 167, 171
Masline - 21, 91, 93
Matelj - 74, 76, 77, 78,
Mazlum, 209
Mađarska - 103, 202, 251, 288
Meča - 80
Medanići - 187, 218, 219, 224
Medinići - 218
Medjuljići - 208, 210, 215, 217
Mehića Čairi - 201
Mehmeduša - 283
Mejdan - 29, 54, 84, 88, 90, 96, 158, 283,
Meka gruda - 180, 224
Mekavci - 215
Mekka - 23, 66, 68, 99, 254
Merdanuša - 159
Merhemića (groblje) - 155
Merhemića klanac - 155, 157
Merhemije - 157
Meteriz - 83
Metonija - 185, 187
Mezopotamija - 190
Međupuće - 254
Miholjači - 189, 209
Milavića njiva - 82
Milaviči - 71, 72, 74, 76, 77, 80, 100
Miljanovići (Miljanovica) - 91, 124, 125, 287
Miljevac - 156
Miljuša glavica - 176
Mirilovići - 173, 265, 273, 274
Miruša - 173, 293
Misir (Egipat) - 202, 251
Mišljen - 117, 125, 280, 287, 290
Mjedenica - 188
Mjedenik - 187
Mladi do - 274
Mljetičak - 223
Moljevac - 217
Moljevića harem - 214
Moričevac - 135
Mosk - 274
Mostaci - 235, 263, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 274, 275, 277
Mostar - 7, 8, 15, 16, 19, 30, 54, 55, 58, 59, 61, 64, 66, 67, 70, 71, 77, 78, 79, 80, 81, 89, 93, 95, 97, 98, 99, 116, 117, 119, 120, 125, 129, 133, 143, 144, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 164, 168, 172, 188, 189, 195, 197, 220, 223, 224, 227, 228, 239, 250, 275, 281, 282, 283, 287, 289, 291, 308
Mrkonjići - 281
Mrđenovići - 218, 219
Mužikravići - 88, 122
Muftića harem - 57, 69
Muhamedove doline - 276
Muhovići - 215
Mujagin dol - 90
Mujina njiva - 90
Mulaćevina - 86
Mulji - 179, 196, 205, 208, 210, 220, 221, 222, 224, 225, 226
Muminovača - 289
Muratov do - 179
Muratovina - 288
Musala - 144
Mustafin grob - 288
Mušića pećina - 76
Mušići - 275
Mušnica - 209, 221, 222, 223, 225,

Nadanići - 218, 219, 220, 228
Naknibijelj - 21
Napulj - 70, 233, 273
Nasufova njiva - 201
Necvjeće - 263
Neretva - 11, 81, 129, 156, 163, 263,
Neretvica - 223
Nevesinje - 7,8, 11, 47, 48, 69, 73, 84, 96, 107, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 159, 168, 170, 172, 175, 209, 217, 219, 220, 221, 224, 228, 264, 281, 282
Nevesinjsko polje - 129, 147
Nikontovići - 278
Nikšić - 82, 99, 157, 173, 174, 224, 279, 291, 297, 298
Nišan - 150
Nožiča čatrnja - 155
Nova čatrnja - 159
Novi - 233, 291, 298
Novi harem - 158
Novi Pazar - 283
Nudol - 74, 295, 304, 308, 309, 310
Nurkovac - 86

Njeganovići - 175
Njivice - 33

Obalina - 263
Obješenik - 220
Obor - 109
Obzir - 121, 125, 287, 288
Odžačine - 84
Odžaci - 78, 80, 81, 84, 176
Odžak - 84, 146, 147, 153, 224, 228
Odžakovo (ozije) - 157
Oglavci - 233

Ograda - 80
Oko - 202, 203, 220, 256
Okolišta - 73
Okrčnina - 80
Omanovine - 93
Omerov potok - 73
Opačica - 81, 84
Opijačev (harem) - 96
Opijačevina - 97
Opličići - 34, 179
Opuzen - 263
Orahov dol - 113, 280, 289, 280
Orahovac - 304, 308
Orahovica - 175, 177
Orahovo - 281
Oraje - 287
Orašje - 281, 290
Ortiješ - 156
Osmanagića njiva - 175
Osmanov put - 86
Osmanovića dolina - 209
Ošanići - 94, 95
Ovči brdo - 150

Pamljevića mahala - 135
Panik - 274
Paradžik - 86
Parauniči - 290
Parojska njiva - 275
Pašina mahala - 232
Pašov vrt - 80
Peći - 296
Perast - 232
Petkovo brdo - 292
Petrinja - 168
Pezovina - 90
Pešta - 69
Pileta - 96
Piragića mahala - 149
Pirića groblje - 297
Pitičevina - 90
Piva - 87, 210, 215
Pješivac - 98
Plana - 166, 170, 173, 174, 175, 177, 180
Plitine - 167, 171
Počitelj - 59, 172, 231
Pocrnja - 121, 125, 228
Podglivlje - 263, 265, 273, 275, 277
Podgorica - 250, 297, 309
Podgorje - 129, 183
Podgrad mahala - 14, 15, 16, 19, 20, 22, 29, 35, 44, 47, 49
Podhum - 97
Podkom - 129
Podosoje - 81, 173
Podveležje - 90
Podvor - 274, 276, 277
Pogleđe - 27, 35, 36
Polje - 167
Polje - 79, 80, 218
Poljice - 81, 119, 251, 252, 278, 281
Poplašic mahala - 22, 28, 57
Popovo - 278, 279, 280, 281, 282, 284, 287, 288, 290, 291
Popovo polje - 7, 63, 99, 119, 231, 232, 241, 263, 278, 280, 285, 291
Popovska - 279
Poratak - 71, 74
Porefje - 155
Poretak - 97
Poreče - 155, 156
Posrednici - 263
Postoljani - 149
Potkom osoje - 81
Potkom prisoje - 81
Potok - 70, 78, 79, 81, 83
Površ - 265
Predolje - 70, 78, 87, 88, 89, 90, 91, 99, 202
Prekača - 80
Prekopci - 109, 117, 118
Premilovo polje - 111
Premišlje - 251, 254, 256
Presjeka - 151
Prešeka - 289
Priboj - 145
Priboj - 67
Pridvorci - 235, 250, 257, 258, 259, 262, 274
Priječke - 158
Prijeka - 20
Prijekor - 167, 170
Prijevorac - 70
Primorje - 117, 142, 190, 251, 258, 272, 273, 275, 292
Prisojani - 109, 118
Prisoje - 74, 76, 79, 81
Priština - 247

Rabina - 153, 154, 155, 156, 157, 158
Radešić - 120
Radimlja - 7, 93
Radiševine - 94
Radovinje - 110
Ramovina - 201
Rasovac - 251, 252, 254, 256
Raspasci - 109, 114, 115
Rastoci - 242, 248
Rastok - 231, 248
Ratkovića mahala - 149
Ravni brig - 293
Ravnice - 63
Redžepovina - 264
Repašnica - 76, 77, 81

Risan - 69, 99, 173, 232, 251, 266, 270, 292, 293, 298, 300, 308
Risan mahala - 232
Risnik - 124
Rizvanbegovića dolina - 86
Riđani - 292
Romanija - 149
Rotimlja - 88
Rudina - 163, 167, 168, 173, 174, 193, 292
Rudo - 218
Rudo polje - 220
Rum - 135
Rumelija - 134
Rupine - 303
Rusija - 157, 239

Sadovi - 90
Salakovine - 93
Salavlja - 184
Salihov meteriz - 209
Salihova dolina - 93
Salkovića bara - 86
Salkovići - 306
Salkuša - 86
Samobor - 207, 208, 209, 223
Saraća greda - 206
Saračevac - 86
Sarajevo - 23, 33, 59, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 95, 111, 116, 120, 122, 138, 143, 152, 157, 163, 172, 173, 177, 188, 197, 207, 231, 240, 241, 247, 249, 252, 275, 305, 310
Sarajlića čakline - 94
Sarajlića njiva - 86
Sarajluša - 86
Sarića do - 179
Savina - 282
Sedlari - 281, 290
Segedin - 168
Selimov do - 276
Selimovina - 288
Selišta - 164
Seljani - 152
Serdarevića mahala - 110
Sinanbegova mahala - 137
Sirija - 176
Sirodo - 274
Sisak - 168
Skadar - 297, 300
Skočigrm - 296, 301, 304, 306, 307
Skoplje - 64
Slano - 281
Slavljan - 184
Slivlja - 129, 202, 210, 225, 226, 227, 228
Snježnica - 93
Solaković mahala - 153
Solakovića dolina - 90
Somina - 206, 207
Somina planina - 206
Sopilje - 88, 151, 158
Sopolji - 152
Sopot - 145, 176, 212
Spahića glavica - 90
Spahove njive - 276
Srbija - 163, 231
Srđevići - 219, 221
Stari harem - 158
Starine - 96
Staro slano - 231, 265, 274
Stepen - 222
Stepeni - 206, 215, 217
Stirno - 215
Stolački grad - 7
Stolačko polje - 7
Stolac - 7, 8, 9, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 107, 112, 114, 116, 120, 121, 143, 148, 172, 174, 176, 177, 179, 193, 196, 201, 202, 215, 219, 220, 228, 265, 266, 279, 281, 282, 283, 287, 289, 290, 297, 298, 308
Ston - 281, 289, 292
Stovrngovo groblje - 155
Strač - 252
Strane - 158
Strujići - 281, 290
Strupići - 72, 77, 81, 82
Stubanj - 202, 203
Studenac - 193, 194
Sunići - 82
Sutjeska - 202
Sutomor - 210
Suzina - 74, 77, 78, 82
Sušica - 292, 297, 307
Svatovska glavica - 304
Svatovsko groblje - 73

Šabanagića mezari - 270
Šabovina - 300
Šadići - 88, 202
Šahbazovina - 86
Šakotići - 175
Šam (Sirija) - 135. 202
Šanik - 308
Šarčev harem - 67
Šarčevina - 86
Šarani - 274, 275, 278

Šarići - 23
Šaričevina - 90
Šatorov dol - 90
Šehiti - 155. 156. 233
Šehitluci - 159, 171
Šehitski harem - 67
Šehovića glavica - 293, 298
Šehovina - 97
Šibalovina - 86
Šilja - 76
Širanov do - 86
Škrbe - 90
Štebuk - 290
Štrbina - 82
Šuma - 239, 274

Tabak Sulejmanova mahala - 188
Tabhana - 55
Talova dolina - 209
Tambori - 288
Tarahin dol - 221
Tasovčići - 63
Telaruša - 86
Tepa - 125
Todorović - mahala - 22
Toplnik - 93
Travnik - 19, 59, 114, 119, 204, 213, 228, 270
Trbuh - 86
Trebesin - 72, 73, 309
Trebijova - 273
Trebimlja - 290
Trebinje - 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 290, 291, 293, 295, 297, 298, 300, 303, 304, 309
Trebinjsko - 231
Trebišnjica - 163, 173, 231, 232, 233, 236, 237, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 257, 262, 266, 271, 295, 297, 300, 303, 308
Trebo - 86
Trensuli - 175
Trgbine - 7, 69, 71, 74, 81, 82, 84, 86, 99, 107, 109, 114, 115, 123, 163, 172, 177, 178, 179, 180, 183, 189, 207, 209, 228, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 257, 258, 262, 264, 265, 266, 268,
Trijebnje - 101, 102
Tripolis - 23
Trkljuša - 82
Trnčina - 290
Trnjak - 150
Trnka - 303
Trnkuša - 82
Trnodo - 274
Trnovica - 117, 290
Trusina (planina) - 69, 71, 79, 80, 81, 177
Tučepi - 149
Tubić mahala - 290
Tulji - 290
Turčinov grob - 291
Turčinovac - 215
Turani - 242, 273, 274, 276
Turbe - 294
Turkovići - 290
Turska - 64, 74, 76, 77, 78, 82, 90, 91, 99, 123, 131, 138, 152, 156, 176, 183, 189, 190, 214, 219, 239, 251, 256, 264, 267, 268, 270, 282, 283, 284, 287, 292
Tuzla - 72

Ubalačko polje - 120
Ubosko - 120, 121, 122, 123
Udrežnje - 155
Ujdurovina - 179
Ukšići - 276
Urvene stijene - 282
Uskoplje - 262, 263, 270, 279
Ušćanski (piriča) most - 297
Ušće - Brešćani - 293, 296
Uzinović - mahala - 30, 31, 35, 36, 37, 46, 9, 50, 56, 57, 65, 96, 103

Vakuf - 138
Veličani - 281, 284, 290, 291
Veličine - 119, 280
Velika Četeništa - 84
Velika čaršija - 9, 13, 14, 27, 28
Velika Gračanica - 179, 217, 219, 220, 221, 228
Velika međa - 280
Velike ploče - 77
Velja gora - 251
Velja međa - 280, 291
Venecija - 292
Videštica - 7
Vidovo polje - 7, 98
Vidovsko - 168
Vidoški - 7, 8, 231
Vilovine - 82
Vinogradine (kučetine) - 96
Visočnik - 306
Vitina - 67
Višići - 79
Višnjeva mahala - 137
Višnjica - 93
Vlahovići - 74, 81, 88, 121, 122, 125
Vlaška mahala (Nasranilar mahala) - 36
Vojevići - 287, 290
Volića bunar - 266
Volića mahala - 266

Volujača (brdo) - 81
Voznik - 155
Vođeni - 125
Vratilo - 218, 220, 221, 225
Vratnica - 218, 220, 221
Vrba - 185, 188, 221
Vrhpolje - 272
Vrijeka - 70, 74, 82
Vrm (klobuk) - 193, 291
Vrmac - 298, 300
Vučija - 309

Začule - 274
Zabica - 81, 109, 111, 121, 123, 124, 275, 276, 288,
Zablatak - 289
Zagrad mahala - 17, 21, 39, 42, 44, 49, 56, 63
Zagradci - 200, 205, 215
Zalom - 145, 146, 224
Zalomka - 143, 145, 146
Zanuglive - 78, 90
Zasad - 74, 83, 232, 235, 244, 250, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 275
Zaušje - 83, 86, 167, 170, 173
Zavala - 280, 282, 291
Zavra - 86
Zborna gomila - 217
Zećine omeđine - 86
Zečev harem - 83
Zelenik - 262, 279
Zgonjevo - 251, 254, 256, 263
Ziluša - 159
Zloglav - 93
Zobdol - 148
Zov do - 147, 148, 149, 158, 177
Zovič - 155
Zubovići - 88, 122, 125
Zubovića ograda - 86
Zubovina - 86
Zukova gomila - 209
Zukovnik - 77, 78
Zupci - 107, 251, 256, 263, 291
Zvizdića harem - 77
Zvjerina - 265, 273
Zvo do - 81,

Žabac - 303
Žegulja - 116,297
Žiljevo - 156, 158
Živanić - 270
Žrvan - 116
Žugor - 86
Žulja - 154, 158, 159
Žuljuša - 155
Župa - 292, 293, 294, 295, 296, 298, 300,301, 304, 305, 306, 308
Župan - potok - 222
Župci - 107

SADRŽAJ

STOLAC I OKOLINA 5
A. STOLAC 7
Uvod 7
I. Sakralni spomenici 8
1. Sultan-Selimova (Careva-Hunkariya) džamija 9
2. Džamija Hadži-Saliha Bure (Ali-paše Rizvanbegovića) 15
3. Hadži-Alije Hadžisalihovića džamija 23
4. Džamija Ismail-Kapetana Šarića 30
5. Džamija u tvrđavi na Gradu 37
6. Mesdžid u Zagradi mahali 39
7. Mihrabi u Begovini 40

II. Kulturno-prosvjetne ustanove 42
1. Mekteb u Sultan-selimovu Carevu džamiju 42
2. Mekteb Hadži-Alije Hadžisalihovića 43
3. Mekteb Ismail Kapetana Šarića 43
4. Rizvanbegovića mekteb u Begovini 43
5. Mekteb Jusufa Dervoza u Zagradi mahali 44
6. Mekteb Ibrahim-age Šarića 44
7. Mektebi-ibtidaija 44
8. Ružđija 44
9. Medresa 45
10. Muslimanska čitaonica (kiraethana) 45

III. Socijalno-humanitarne i zdravstvene ustanove 46
1. Musafirhane 46
2. Ostale humano-socijalne ustanove 47
3. Narodna medicina 47

IV. Vodoopskrbni objekti i gradnje na vodi 49
1. Česme i šadrvani 49
2. Mostovi 50
V. Sahat-kula 52
VI. Privredni objekti 54
VII. Stambene zgrade 56
VIII. Memorijalni spomenici 57
IX. Vakufi 57
X UČENI LJUDI (ULEMA) 58
1. Pisci 59
2. Prepisivači 60
3. Hafizi 62
4. Ostali djelatnici (porodica Šarića) 68

B. DABARSKO POLJE 69

1. Prisustvo muslimana 71
Berkovići 71
Bijeljani 74
Dolovi 76
Hatelji 76
Kljenci 77
Kubatovina 78
Kuti 79
Ljuti Do 79
Meća 80
Milavići 80
Potkom Prisoje i Potkom Osoje 81
Prisoje 81
Strupići 81
Sumići 82
Suzina 82
Vrijeka 82
Zasada 83
2. Groblja (harem) 83
3. Mostovi 84
4. Porijeklo Toponima, porodica 84

C. PREDOLJE 86
D. DABRICA 91
E. OŠANIĆI 94
F. CRNIĆI 95
G. Još neka mjesta na području stolačke općine 98
1. Gornja Bitunja 98
2. Borojevići 98
3. Pješivac 98
H. MUSLIMANSKE PORODICE 99
LJUBINJE I OKOLINA 107
LJUBINJE 107
LJubinje 109
1. Džamija Mustafage Ljubinca (Kizlaragina-gradska) 109
2. Ahmed-agin mesdžid 113
3. Džamija Osman-paše Resulbegovića 114
4. Mesdžid u Rasapcima 114
5. Mesdžid u Gornjim Barnosima 115
6. Muslimansko stanovništvo u ovim krajevima 117
7. Defterdar Husein-efendina džamija u Uboskom 120
8. Mesdžid u Žabici 123
9. Muslimani u selima oko Ljubinja 124
OPĆINA NEVESINJE 129
NEVESINJE 129
A. NEVESINJE 131
1. Sultan-Bajazid Velina (Careva) džamija 131
2. Darul Hadis i Darul Kurra 133
3. Hadži Velijudina Bakrača (Dugalića)džamija 135
4. Džamija Sinah Kadi-efendije (Ćućkova) 137
5. Pekušića džamija na Vakufu 138

6. Ruždija 139
7. Sahat kula 139
8. Hamam 141
9. Karavan Saraj 141
B. KIFINO SELO 143
C. SOPOT 145
D. ZALOM 145
E. ODŽAK 146
F. ZOVI DO 147
G. DONJA BIJENJA 149
H. KLJUNI 151
I. KRUŠEVLJANI 152
J. RABINA 153
K. ŽULJA 158

OPĆINA BILEĆA 161
BILEĆA 163
1. Džamija u gradu 164
2. Mekteb 166
3. Čatrnja (Gustijerna) 167
4. Džamija u polju 167
5. Karavan Saraj, Turbe i Čatrnja 171
6. Mekteb u Zušju 173
7. Avdića džamija u Planoj 174
8. Ljubovića džamija u Fatnici 175
9. Bajramovića džamija u Orahovici 177
10. Korita 177

OPĆINA GACKO 181
A. GACKO 183
B. CERNICA 189
1. Džamija 191
2. Mesdžidi 192
3. Mekteb, Medresa i Tekija 192
4. Hamam 192
5. Karavan Saraj 193
6. Mehkema 193
7. Kadina ćesma 194
8. Privredne i stambene zgrade 194
9. Haremi 195

C. KLJUČ 197
D. KAZANCI 201
E. HAVTOVAC 207
F. FAZLAGIĆA KULA 209
G. VELIKA GRAČANICA 217
H. LIPNIK 221
I. MULJI 225
J. SLIVLJA 226
OPĆINA TREBINJE 229
A. TREBINJE 231

1. Džamija u Policama 233
2. Sultan Ahmedova (Careva) ili Stara (Atik) džamija 236
3. Osman-paše Resulbegovića (Pašina) ili Nova džamija 237
4. Mektebi i Medresa 238
5. Sahat-kula i Musafirhana 240
6. Ruždija 241
7. Muška mektebi - Ibtidaija 242
8. Ženska mektebi - Ibtidaija 242
9. Mekteb u Gorici 243
10. Dizdarevića mekteb na Gradini 243
11. Mekteb na Jasenu 244
12. Tabije i Kule 244
13. Karavan - Saraj i Kameni most 245
14. Arslanagića most 245
15. Hamam (javna banja) 246
16.Begovska kuća 247
17. Privredni objekti 247
18. Memorijalni spomenici 248
19. Trebinjska ulema 249

B. DŽIVAR TREBINJSKI 251
1. Džamija i mekteb u Donjem Čićevu 252
C. PRIDVORCI 257
D. USKOPLJE 262
E. ZASAD 263
F. MOSTAĆI 266
G. LJUBOMIRSKA NAHIJA I TREBINJSKA BRDA 271
1. Mekteb i mesdžid u Gornjim Turanima 275
H. POPOVO POLJE 278
1. Džamija i mekteb u Dračevu 282
2. Džamija Muje Kotezlije u Kotezlima 285
I. KORJENIĆI 291
1. Džamija i turbe u Župi 293
2. Adema Šehovića džamija na Ušću 296
3. Džamija u Klobuku 298
4. Grančarevo 300
5. Džamija i mekteb u Lastvi 304
6. Džamija i mekteb u Skočigrmu 306
7. Džamija u Nudolu 308

INDEX IMENA 311
INDEX GEOGRAFSKIH POJMOVA 336
SADRŽAJ: 347

Biblioteka
KULTURNA BAŠTINA

Glavni i odgovorni urednik
Hilmo Neimarlija
Lektori
Aida Krzić i Hadžem Hajdarević
Korektor
Mustafa Prljača
Fotografije
Ahmed Mehmedović

Izdavači:
Mešihat Islamske zajednice - El-Kalem
Gazi Husrevbegova biblioteka

Za izdavača:
Muhamed Mrahorović
Mustafa Jahić

Tiraž: 3000 primjeraka

Štampa
DP Štamparija Gračanica, Gračanica

Za štampariju
Hajrudin Ćudić